

SOSYAL, BEŞERÎ VE İDARÎ BİLİMLERDE GÜNCEL PERSPEKTİFLER II

Editör
Doç. Dr. Alpaslan ÖZTÜRKÇİ

**SOSYAL, BEŞERÎ VE
İDARÎ BİLİMLERDE
GÜNCEL PERSPEKTİFLER II**

Editör

Doç. Dr. Alpaslan ÖZTÜRKÇİ

SOSYAL, BEŞERÎ VE İDARÎ BİLİMLERDE GÜNCEL PERSPEKTİFLER 2

Editör

Doç. Dr. Alpaslan ÖZTÜRKÇİ

Genel Yayın Yönetmeni: Berkan Balpetek

Sayfa ve Kapak Tasarımı: Duvar DESIGN

Basım Tarihi: Temmuz 2026

Yayıncı Sertifika No: 49837

E-ISBN: 978-625-8936-44-5

© Duvar Yayınları

853 Sokak No:13 P.10 Kemeraltı-Konak/İzmir

Tel: 0 232 484 88 68

www.duvar yayinlari.com

duvarkitabevi@gmail.com

"Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk da yazarlara aittir. Yayınevi ve editörler sorumlu tutulamaz."

İÇİNDEKİLER

1. Bölüm	1
B2B Uluslararası Demiryolu Taşımacılığında Hizmet Kalitesi ve Müşteri Memnuniyeti Arasındaki İlişki	
Ateş BAYAZIT, Gamze ÖNER	
2. Bölüm	20
Azerbaycan'da Gastronomi Turizmi: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm	
Yolları Aysel MAMMADLI	
3. Bölüm	38
Sosyal Medya Platformlarında Yapay Zekâ Tarafından Üretilen Yanlış Bilgi İçeriklerinin Analizi	
Ayşegül Elif ÇAYCI, Berk ÇAYCI	
4. Bölüm	60
Yenilenebilir Enerji Entegrasyonu ve Elektrik Dağıtım Şirketlerinde Verimlilik: Avrupa Birliği ve Daha Geniş Avrupa Deneyimi Işığında Türkiye İçin Bir Değerlendirme	
Burcu ŞENALP	
5. Bölüm	83
İbnü'l-Cevzî'nin Semâ Hakkındaki Görüşleri	
Elif AYDIN, Sadettin Volkan KOPAR	
6. Bölüm	100
Kuşakların Öğrenme Kodları:	
Zihniyet Dönüşümünde Öğrenme Çevikliği	
Dilara SERİNKAN, Esvet MERT	

7. Bölüm	113
Ekonomik Güvenlik Çağında Uluslararası Ticaretin Geleceği	
Gülçin Elif YÜCEL	
8. Bölüm	135
2020-2025 Döneminde Vergi Usul Kanunu'nda Yapılan Değişikliklerin	
Tematik İncelenmesi: Vergi İdaresi, Vergi Güvenliği ve Mükellef Uygulamaları	
Üzerine Bir Değerlendirme	
Recep TEMEL, İrem SÖKMEN	
9. Bölüm	158
Petrol Fiyatları ve Sektör Bilançoları Üzerine Bir Deneme	
Mercan HATİPOĞLU, Caner DİLBER	
10. Bölüm	170
Yalnızlaşan Yaşlılık: Sosyal Destek Ağlarına Erişim ve	
Yaşam Kalitesi Dinamikleri	
Muhammet BENER	
11. Bölüm	187
Gelibolu Yarımadası Jeosit Alanlarının Ön Değerlendirmesi	
Gizem İĞREK, Mustafa AVCIOĞLU	
12. Bölüm	202
Tüketici Deneyimi Perspektifiyle Annelerin Çocuk Merkezli Ritüel Deneyimle-	
rini Kavramsallaştırma: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması	
Mutlu UYGUN, Pınar Duygu AKIN	
13. Bölüm	246
Mitolojinin Tarihselleştirilmesi ve Arkeolojik Gerçeklik Arasında Roma	
Kralları	
Muzaffer DEMİR	

14. Bölüm	270
Hizmet Pazarlaması Perspektifinden Son Kilometre Lojistiği: E-Ticaret Platformlarının Teslimat Deneyimi Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Analiz	
Şeyma BAŞBUĞ KAFKAS	
15. Bölüm	283
Taliban Öncesi Afganistan	
Musa YUKUŞ, Yusuf ÇINAR	
16. Bölüm	296
Ergenlerin Ebeveynleriyle Yaşadıkları Çatışmalara İlişkin Deneyimleri: Nitel Bir Araştırma	
Ümmühan AZMAN, Yücel CAN	
17. Bölüm	320
İnsani Gelişme ve Vergi Gelirleri İlişkisi:	
Türkiye İçin Bir Nedensellik Analizi	
Yakup TAŞDEMİR	
18. Bölüm	331
Bir Bozkır Yolculuğu: Alexander Payne’ın Nebraska Filminde Absürt, Yol Felsefesi, Amerikan Rüyası, Yaşlılık ve Aile İlişkilerinin Sinematografik İnşası	
Yavuz AKYILDIZ	
19. Bölüm	352
Politik Kutuplaşmanın Medyaya Yansıması:	
TRT Örneği (1974 – 1977)	
Gökhan CESUR	

1. Bölüm

B2B Uluslararası Demiryolu Taşımacılığında Hizmet Kalitesi ve Müşteri Memnuniyeti Arasındaki İlişki

Ateş BAYAZIT¹, Gamze ÖNER²

ÖZET

Bu çalışma, işletmeler arası (B2B) ilişkiler bağlamında uluslararası demiryolu taşımacılığında hizmet kalitesinin ve müşteri memnuniyetinin nasıl şekillendiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Küresel demiryolu taşımacılığı pazarının 2023 yılında 331 milyar dolara ulaşması ve sürdürülebilirlik baskılarının artmasıyla birlikte sektördeki B2B ilişkilerde hizmet kalitesi, sadece operasyonel bir gereklilik olmaktan çıkarak stratejik bir rekabet aracına dönüşmüştür. Çalışmada SERVQUAL modeli ve ilişkiyel pazarlama teorisi temel kuramsal çerçeve olarak benimsenmiş; B2B kavramı, hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti ayrı ayrı ele alındıktan sonra bu kavramların uluslararası demiryolu taşımacılığı bağlamındaki kesişim noktaları analiz edilmiştir. İlgili araştırmalar hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti ekseninde ikiye ayrılarak hem yurt içi hem yurt dışı literatür şeklinde sentezlenmiştir. Bulgular; güvenilirlik, yanıt verebilirlik ve ilişki kalitesinin B2B demiryolu müşteri memnuniyetinin en belirleyici öncülleri olduğuna; müşteri memnuniyetinin ise uzun vadeli ilişki sürekliliğini ve ağızdan ağıza tavsiyeyi doğrudan etkilediğine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: B2B pazarlama, demiryolu taşımacılığı, hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti, SERVQUAL, uluslararası lojistik.

¹ Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, Orchid No: 0000-0002-5467-9288. atesbayazit@hbv.edu.tr

² Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası Ticaret ve Finansman Programı Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Orchid No: 0009-0008-4386-1552. oner.gamze@ogr.hbv.edu.tr

1. GİRİŞ

Küresel ticaret ağlarının hız ve ölçek bakımından genişlemesi, uluslararası taşımacılık ve lojistik sektörlerinde köklü bir dönüşümü beraberinde getirmektedir. Bu dönüşümün odağında da bireysel tüketiciye değil, kurumsal alıcıya yönelik ticari ilişkileri kapsayan işletmeler arası (B2B) pazar yapısı yer almaktadır.

B2B ilişkilerin belirleyici özelliği; büyük hacimli ve tekrarlayan işlemler, uzun vadeli sözleşme bağları, çok aktörlü karar alma mekanizmaları ve yüksek geçiş maliyetleridir (Anderson & Narus, 1990; Webster, 1992). Bu yapısal özellikler, B2B bağlamında hizmet kalitesi ile müşteri memnuniyetini salt operasyonel değil stratejik bir mesele haline getirmektedir.

Demiryolu taşımacılığı, söz konusu stratejik önemin en belirgin biçimde hissedildiği sektörlerden biridir. Karayolu taşımacılığına kıyasla daha düşük ton başına karbon emisyonu, uzun mesafede maliyet etkinliği ve yüksek hacim kapasitesi ile demiryolu; özellikle Avrupa'nın Yeşil Mutabakatı (Green Deal) hedefleri ve Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi (Belt and Road Initiative) çerçevesinde uluslararası yük taşımacılığında yeniden stratejik önem kazanmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2021; UIC, 2024). Küresel demiryolu taşımacılığı pazarı 2023 yılında yaklaşık 331 milyar dolar büyüklüğe ulaşmış; Çin-Avrupa demiryolu koridorlarındaki yıllık sefer sayısı 2020'deki 12.406'dan 2023'te 17.000'in üzerine çıkmıştır (International Railway Journal, 2024). Türkiye ise Orta Koridor güzergahı üzerindeki konumuyla bu büyümenin kritik bir düğüm noktasını oluşturmaktadır.

1.1. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı; küresel ticaretin stratejik bir bileşeni olan uluslararası demiryolu taşımacılığı sektöründe, işletmeler arası (B2B) ilişkiler bağlamında hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti değişkenlerini kuramsal bir çerçevede analiz ederek bu iki kavram arasındaki etkileşimi sistematik bir literatür taramasıyla ortaya koymaktır.

Literatürde ulaştırma odaklı çalışmaların büyük bir bölümünün havacılık veya denizyolu modlarına ya da son tüketiciye yönelik (B2C) ilişkilere yoğunlaştığı görülmektedir. Bu doğrultuda çalışma, demiryolu yük taşımacılığındaki özgün B2B dinamiklerini merkeze alarak ulusal literatürdeki boşlukları tespit etmeyi ve gelecek ampirik araştırmalar için bir teorik zemin sunmayı hedeflemektedir.

Bu genel amaç kapsamında araştırmanın yanıt aradığı temel alt amaçlar şunlardır:

1.1.1. Kuramsal Temellendirme: B2B pazar yapısının; çok aktörlü karar alma mekanizmaları ve yüksek geçiş maliyetleri gibi yapısal özelliklerinin, demiryolu

taşımacılığındaki hizmet kalitesi algısını SERVQUAL ve Lojistik Hizmet Kalitesi (LSQ) modelleri üzerinden nasıl şekillendirdiğini belirlemek.

1.1.2. Literatür Sentezi ve Değişken Analizi: Ulusal ve uluslararası literatürdeki bulguları sentezleyerek; güvenilirlik, yanıt verebilirlik ve dijital şeffaflık gibi boyutların B2B müşteri memnuniyeti üzerindeki etki düzeylerini karşılaştırmalı olarak incelemek.

1.1.3. Bağlamsal İnceleme: Hizmet kalitesi ile müşteri memnuniyeti arasındaki ilişkide; güven, bağlılık ve dijital izlenebilirlik gibi değişkenlerin üstlendiği aracı veya düzenleyici rolleri literatür verileri ışığında analiz etmek.

1.1.4. Sektörel Projeksiyon: Elde edilen kuramsal bulguları Türkiye lojistik ekosistemi ve özellikle TCDD Taşımacılık A.Ş. operasyonları ekseninde değerlendirerek, kurumsal müşteri memnuniyetini artırmaya yönelik stratejik çözüm önerileri geliştirmek.

1.2. Çalışmanın Önemi

Uluslararası demiryolu taşımacılığında B2B hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyetine odaklanan çalışmaların sayıca sınırlı kaldığı görülmektedir. Mevcut literatür, ağırlıklı olarak ya havacılık ve denizcilik gibi diğer taşımacılık modlarını ya da B2C (işletmeden tüketiciye) ilişkileri incelemektedir (Thai, 2013; Pantouvakis & Lympelopoulou, 2008). Oysa demiryolu yük taşımacılığında sözleşme değerleri yüksek, müşteri sayısı sınırlı ve operasyonel entegrasyon derindir. Bu durum B2B ilişki dinamiklerini diğer taşımacılık modlarından ve B2C bağlamından yapısal olarak farklılaştırmaktadır.

Sektörel veriler de bu özgülüğü somutlaştırmaktadır. Avrupa'da demiryolunun yük taşımacılığındaki modal payı 2023 itibarıyla %19,3 düzeyindedir; AB'nin 2030 hedefi bu payı %30'a yükseltmektir (CER, 2024). Bu hedefe ulaşmada belirleyici faktörlerden biri, mevcut B2B müşterilerin sisteme bağlılığını artırmak ve yeni kurumsal müşterileri çekmektir. Türkiye özelinde bakıldığında, TCDD Taşımacılık A.Ş.'nin 2023 yılında 26,5 milyon ton yük taşıdığı ve aktif kurumsal müşteri sayısının 1.456'ya ulaştığı görülmektedir (TCDD Taşımacılık A.Ş., 2024). Ancak zamanında teslimat oranı (OTIF: %65,1), Avrupa'nın önde gelen operatörlerinin gerisinde kalmakta ve bu durum müşteri memnuniyetini doğrudan tehdit etmektedir.

Dijital dönüşüm ve sürdürülebilirlik baskıları da sektörün B2B hizmet kalitesi gündemini yeniden şekillendirmektedir. IoT tabanlı gerçek zamanlı yük takibi, yapay zeka destekli kapasite yönetimi ve blok zinciri tabanlı tedarik zinciri şeffaflığı; kurumsal müşterilerin hizmet kalitesi beklentilerini köklü biçimde dönüştürmektedir (Kembro & Naslund, 2019). Bu gelişmelerin B2B müşteri

memnuniyetine yansımaları, akademik araştırmanın acil gündem maddelerinden biri haline gelmiştir.

Bu çalışma; kurumsal müşterilerin demiryolu operatörlerinden beklentilerini sadece "taşıma" odaklı değil, "değer yaratan bir ortaklık" perspektifiyle ele alması bakımından sektör paydaşları ve literatür için kritik bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

1.3. Çalışmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu çalışma, uluslararası demiryolu yük taşımacılığı sektöründe B2B ilişkiler bağlamında hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti konularını ele almaktadır. Coğrafi kapsam açısından Avrupa ve Türkiye'deki demiryolu operatörlerine ağırlık verilmekte; küresel karşılaştırmalı verilerden de yararlanılmaktadır. Zaman kapsamı, 2000-2024 yılları arasında yayımlanmış akademik makaleler, sektör raporları, kurumsal yayınlar ve uluslararası kuruluşların belgelerini kapsamaktadır. Yolcu taşımacılığı, kentsel demiryolu sistemleri ve saf B2C hizmet ilişkileri çalışma kapsamının dışında tutulmuştur.

Çalışma birkaç önemli sınırlılık içermektedir. Birincisi, derleme yönteminin doğası gereği birincil veri toplanmamış; tüm bulgular ikincil kaynaklara dayanmaktadır. Bu durum, bazı bağlam özgü değişkenlerin doğrudan ölçülememesine yol açmaktadır. İkincisi, incelenen uluslararası çalışmaların farklı kültürel, kurumsal ve altyapısal bağlamlarda yürütülmüş olması, bulguların doğrudan karşılaştırılmasını ve Türkiye'ye aktarılmasını sınırlandırmaktadır. Üçüncüsü, TCDD Taşımacılık A.Ş.'ye ilişkin bazı kurumsal verilerin yalnızca kamuya açık raporlara dayanması, kurumun iç hizmet kalitesi süreçlerine dair daha ayrıntılı bir değerlendirme yapılmasını kısıtlamaktadır. Son olarak, dijitalleşme alanındaki hızlı gelişmeler bazı teknolojik verilerin güncellenmesini kısa sürede gerekli kılabilir.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. B2B (İşletmeler Arası) Kavramı

B2B (Business-to-Business), bir işletmenin ürün veya hizmetlerini bireysel tüketicilere değil; başka işletmelere, kamu kurumlarına ya da diğer örgütlere sunduğu ticari ilişki biçimini tanımlamaktadır (Kotler & Pfoertsch, 2006). Bu kavram, B2C'den (Business-to-Consumer) birçok yapısal boyutta farklılaşmaktadır. Webster ve Wind'in (1972) öncü çalışması, B2B satın alma davranışının bireysel tüketici kararından farklı olarak çok kişili satın alma merkezi (buying center) yapısı içinde biçimlendiğini ortaya koymuştur. Söz konusu yapıda teknik uzmanlar, finansman yetkilileri, lojistik yöneticileri ve üst

yönetim farklı roller üstlenmekte; karar süreci uzamakta ve çok boyutlu bir değerlendirme sürecine dönüşmektedir.

B2B pazarlarının belirleyici özellikleri şu şekilde özetlenebilir: (a) Talep türev niteliktedir; yani B2B alıcısının talebi, o alıcının nihai müşterilerinin talebine bağlıdır. (b) Alıcı sayısı az ancak işlem hacimleri büyüktür. (c) Alıcı-satıcı ilişkisi uzun vadeli, karmaşık ve yüksek bağımlılık içeridir. (d) Teknik özellikler ve performans kriterleri satın alma kararında belirleyici rol oynar. (e) Kişisel satış ve ilişki yönetimi, kitlesel reklama kıyasla çok daha kritik bir işlev görür (Hutt & Speh, 2010). Taşımacılık sektöründe bu özellikler; sözleşme sürelerinin uzunluğu, özelleştirilmiş güzergah ve ekipman gereksinimleri ile yüksek geçiş maliyetleri biçiminde somutlaşmaktadır.

B2B ilişkilerinde değer yaratma mekanizması da B2C'den farklıdır. Anderson, Jain ve Chintagunta (1993), B2B değer kavramını "tedarikçinin sunduğu hizmet ya da ürünün, alternatif tedarikçi teklifleri göz önünde bulundurulduğunda, alıcı açısından parasal olarak ifade edilen net faydası" şeklinde tanımlamaktadır. Bu çerçevede demiryolu taşımacılığı bağlamında B2B değeri; zamanında teslimat, yük güvenliği, maliyet öngörülebilirliği, bilgi şeffaflığı ve taşıyıcıya duyulan kurumsal güven gibi çok boyutlu bileşenlerden oluşmaktadır.

2.2. Hizmet Kalitesi Kavramı ve Teorik Temelleri

Hizmet kalitesi, akademik literatürde en fazla tartışılan ve farklı biçimlerde kavramsallaştırılan kavramlardan biridir. Grönroos (1984), hizmet kalitesini "müşterinin beklediği hizmet ile fiilen algıladığı hizmet arasındaki fark" olarak tanımlamış; teknik kalite (ne sunulduğu) ve işlevsel kalite (nasıl sunulduğu) olmak üzere iki temel boyut önermiştir. Bu ayrım, demiryolu taşımacılığı bağlamında özellikle anlamlıdır: teknik kalite yükün hasarsız ve zamanında teslimini; işlevsel kalite ise iletişim, şeffaflık ve personel davranışlarını kapsamaktadır.

Hizmet kalitesi ölçümünde en yaygın kullanılan model, Parasuraman, Zeithaml ve Berry (1985, 1988) tarafından geliştirilen SERVQUAL'dır. Başlangıçta on boyutlu olarak tasarlanan model, yüksek örtüşme nedeniyle beş boyuta indirgenmiştir: (1) Güvenilirlik (reliability): Hizmetin söz verildiği gibi tutarlı ve doğru biçimde sunulması. (2) Yanıt verebilirlik (responsiveness): Müşterilere yardımcı olma isteği ve hızlı hizmet sağlama. (3) Güvence (assurance): Personelin bilgisi, nezaketi ve güven telkin etme becerisi. (4) Empati (empathy): Müşterilere bireyselleştirilmiş ilgi gösterilmesi. (5) Fiziksel unsurlar (tangibles): Tesisler, ekipman, personel görünümü.

Lojistik ve taşımacılık literatürü SERVQUAL'ı çeşitli biçimlerde uyarlamıştır. Mentzer, Flint ve Hult (2001), Lojistik Hizmet Kalitesi (LSQ)

modelini geliştirerek taşımacılığa özgü dokuz boyut belirlemiştir: personel teması kalitesi, sipariş serbest bırakma, bilgi kalitesi, sipariş prosedürleri, sipariş doğruluğu, sipariş koşulları, sipariş kalitesi, sipariş indirimi ve zamanlama. Demiryolu taşımacılığı bağlamında bu boyutlardan özellikle zamanlama, sipariş doğruluğu ve bilgi kalitesi B2B müşteri memnuniyetini en güçlü biçimde etkileyen değişkenler olarak öne çıkmaktadır (Lai vd., 2015).

2.3. Müşteri Memnuniyeti Kavramı

Müşteri memnuniyeti, pazarlama literatüründe "bir ürün ya da hizmetin, müşterinin beklentilerini karşılama ya da aşma derecesine ilişkin bilişsel ve duygusal değerlendirmesi" olarak tanımlanmaktadır (Oliver, 1980). Oliver'ın beklenti-uyuşmazlık (expectancy-disconfirmation) modeline göre memnuniyet, fiili performansın beklentileri aşması (pozitif uyuşmazlık), karşılması (onay) ya da altında kalması (negatif uyuşmazlık) durumunda farklı düzeylerde gerçekleşmektedir. B2B bağlamında müşteri memnuniyeti ise Geyskens, Steenkamp ve Kumar (1999) tarafından ekonomik memnuniyet (değer-maliyet dengesi) ve sosyal memnuniyet (ilişki kalitesi, iletişim etkinliği) olarak iki boyutta ele alınmaktadır.

Müşteri memnuniyetinin sonuçları açısından literatür üç temel çıktıya işaret etmektedir: tekrar satın alma niyeti, olumlu ağızdan ağıza pazarlama (word-of-mouth) ve çapraz satın alma eğilimi (Zeithaml, Berry & Parasuraman, 1996). B2B demiryolu taşımacılığında bu çıktılar; sözleşme yenileme oranı, hacim genişletme niyeti ve taşıyıcı referansı olarak operasyonelleşmektedir. Reichheld ve Sasser'ın (1990) klasik bulgusuna göre mevcut müşteri kayıp oranındaki %5'lik azalma, işletme kârlılığını %25-95 oranında artırabilmekte; bu durum B2B müşteri memnuniyetinin finansal boyutunu dramatik biçimde gözler önüne sermektedir.

2.4. B2B'nin Hizmet Kalitesi ve Müşteri Memnuniyeti Üzerinden Açıklanması

B2B bağlamında hizmet kalitesi ile müşteri memnuniyeti arasındaki ilişki, birkaç farklı teorik perspektiften ele alınmaktadır. Cronin ve Taylor'ın (1992) SERVPERF modeli, hizmet performansının doğrudan memnuniyeti ve satın alma niyetini yordadığını göstermekte; bu bulgu B2B lojistik bağlamında da tutarlı biçimde doğrulanmaktadır (Thai, 2013). Zeithaml vd. (1996) ise hizmet kalitesinin davranışsal niyetler üzerindeki etkisinde müşteri memnuniyetinin kısmi aracı rol üstlendiğini göstermiştir.

B2B hizmet ilişkilerinde memnuniyeti şekillendiren ek değişkenler arasında güven (trust) ve bağlılık (commitment) öne çıkmaktadır. Morgan ve Hunt (1994),

bağlılık-güven teorisinde bu iki değişkenin uzun vadeli ilişki kalitesinin merkezi belirleyicileri olduğunu ileri sürmektedir. Demiryolu taşımacılığında güven; yükün güvenliği, sözleşme koşullarına uyum ve iletişim tutarlılığı aracılığıyla inşa edilirken bağlılık, özelleştirilmiş güzergah planlaması, EDI entegrasyonu ve ortak kriz yönetimi protokolleri yoluyla derinleşmektedir. Gwinner, Gremler ve Bitner (1998), ilişkisel faydaları güven, sosyal ve özel muamele faydaları olarak sınıflandırmış; bu faydaların tümünün B2B memnuniyetine katkı sağladığını ampirik olarak doğrulamıştır.

2.5. B2B'nin Uluslararası Demiryolu Taşımacılığında Hizmet Kalitesi ve Müşteri Memnuniyeti Açısından Açıklanması

Uluslararası demiryolu taşımacılığı, B2B hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti açısından kendine özgü bir bağlam sunmaktadır. Sınır ötesi operasyonların getirdiği çok aktörlü yapı (taşıyıcı, alt taşıyıcı, gümrük, altyapı yöneticisi, liman operatörü), hizmet kalitesi üzerindeki kontrolün dağılmasına yol açmaktadır. Tek bir uluslararası tren yükü seferi; birden fazla ülkenin altyapı yöneticisi, farklı teknik standartlar (geniş hat/normal hat geçişi), birden fazla gümrük rejimi ve çok sayıda belgelendirme protokolü gerektirmektedir. Bu karmaşık yapı, hizmet tutarlılığını dolayısıyla SERVQUAL'ın güvenilirlik boyutunu kritik düzeyde zorlaştırmaktadır.

Kaynak Bağımlılığı Teorisi (Pfeffer & Salancik, 1978) çerçevesinden bakıldığında, B2B demiryolu müşterilerinin belirli bir operatöre bağımlılığı; güzergah tekelleşmesi, özelleşmiş vagon gereksinimleri ve altyapı lisanslaması nedeniyle yapısal bir nitelik taşımaktadır. Bu bağımlılık, hizmet kalitesi yetersizliklerine duyulan toleransı geçici olarak artırabilmekle birlikte uzun vadede hem müşteri memnuniyetini hem de ilişki sürdürülebilirliğini aşındırmaktadır. Burnham, Frels ve Mahajan (2003) tarafından kavramsallaştırılan geçiş maliyetleri (prosedürel, ilişkisel ve finansal) bu bağımlılığı pekiştiren mekanizmaları açıklamaktadır.

Dijital dönüşüm ise bu bağlamın giderek daha belirleyici bir boyutunu oluşturmaktadır. Kembro ve Naslund'un (2019) meta-analizinde dijital izlenebilirlik kapasitesinin B2B müşteri memnuniyeti üzerinde $\beta = 0,55$ düzeyinde güçlü bir pozitif etki sergilediği bulunmuştur. IoT tabanlı gerçek zamanlı konum takibi, tahmine dayalı varış süresi bildirimleri ve API entegrasyonuna dayalı veri paylaşımı; B2B müşterilerinin şeffaflık beklentilerini karşılayan ve güven inşasını kolaylaştıran araçlar olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'de TCDD Taşımacılık A.Ş. bu alanda 2019'dan 2023'e dijital takip sistemi kullanım oranını %31'den %67'ye yükseltmiş olmakla birlikte, API

entegrasyon derinliği ve gerçek zamanlı ETA doğruluğu konularında önemli iyileştirme alanları bulunmaktadır (TCDD Taşımacılık A.ř., 2024).

3. İLGİLİ ARAşTIRMALAR

Bu bölümde, B2B uluslararası demiryolu taşımacılığı bağlamında hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyetine odaklanan yurt içi ve yurt **dışı çalışmalar** altında ele alınmaktadır. Araştırmaların sentezi, kavramsal ve metodolojik yaklaşımlardaki farklılıkları ve bulgu örüntülerindeki benzerlikleri birlikte değerlendirme imkânı sunmaktadır.

3.1. B2B Uluslararası Demiryolu Taşımacılığında Hizmet Kalitesine Yönelik Yurt Dışında ve Yurt İçinde Yapılmış Araştırmalar

Uluslararası demiryolu taşımacılığında B2B hizmet kalitesini doğrudan ele alan çalışmalar görece sınırlı olmakla birlikte, lojistik ve taşımacılık hizmet kalitesi literatürü bu konuya önemli katkılar sunmaktadır.

Mentzer, Flint ve Hult'un (2001) seminal çalışması, lojistik hizmet kalitesini dokuza boyuta ayıran LSQ modelini geliştirmiş ve bu boyutların birbirini takip eden bir nedensellik zinciri içinde müşteri değerini ve memnuniyetini etkilediğini göstermiştir. Çalışma, taşımacılık bağlamında "zamanlama" ve "sipariş doğruluğu" boyutlarının diğer boyutlara kıyasla B2B müşteri kalite algısını en güçlü biçimde şekillendirdiğini ortaya koymuştur.

Pantouvakis ve Lymperopoulos (2008), Yunanistan'daki karma taşımacılık (deniz ve demiryolu) bağlamında B2B hizmet kalitesini araştırmış; tekrar müşterilerin ilk kez hizmet alan müşterilere kıyasla "güven" ve "ilişki sürekliliği" boyutlarına daha yüksek ağırlık verdiğini bulmuştur. Çalışmada demiryolu alt örnekleminde güvenilirlik boyutunun müşteri sadakati üzerindeki standardize regresyon katsayısı $\beta = 0,61$ ($p < 0,01$) olarak raporlanmış; bu bulgu güvenilirlik boyutunun B2B hizmet kalitesi değerlendirmesindeki merkezi konumunu güçlü biçimde teyit etmiştir.

Thai (2013), Güneydoğu Asya konteyner lojistiği bağlamında 287 B2B müşteriyle gerçekleştirdiği SEM analizinde, hizmet kalitesi boyutlarından yanıt verebilirliğin ($\beta = 0,48$) ve güvenilirliğin ($\beta = 0,43$) müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisini ayrı ayrı test etmiştir. Çalışmanın demiryolu taşımacılığı literatürüne en önemli metodolojik katkısı, müşteri değerinin hizmet kalitesi ile memnuniyet arasındaki ilişkide kısmi aracı değişken işlevi gördüğünü yapısal eşitlik modeliyle doğrulamasıdır. Bu bulgu, B2B bağlamında hizmet kalitesi iyileştirme çabalarının doğrudan memnuniyete yansımasının, müşterinin algılanan değer çerçevesiyle şoşullandığını göstermektedir.

Lai, Chen ve Chen (2015), Tayvan demiryolu yük taşımacılığında B2B müşterilerle yürüttükleri SEM çalışmasında hizmet kalitesi, müşteri değeri ve retention arasındaki ilişkileri eş zamanlı olarak modellemiştir. 214 kurumsal müşteriden elde edilen veriyle test edilen modelde, SERVQUAL boyutları arasında güvenilirlik ($\beta = 0,57$) ve fiziksel unsurlar ($\beta = 0,38$) en yüksek etki katsayılarına sahipken fiyat rekabetçiliği ($\beta = 0,29$) görece daha düşük etki sergilemiştir. Bu bulgu, B2B demiryolu alıcılarının karar mekanizmalarında salt maliyet güdüsünün ötesinde işlevsel kalite bileşenlerini ön plana çıkardığını güçlü biçimde desteklemektedir.

Seo, Dinwoodie ve Roe (2016) ise lojistik tedarik zinciri entegrasyonu perspektifinden B2B hizmet kalitesini araştırmış; bilgi paylaşımı, ortak planlama ve çift yönlü iletişimin hizmet kalitesi algısını anlamlı biçimde iyileştirdiğini göstermiştir. Çalışmada empati boyutunun ($\beta = 0,43$) uluslararası B2B müşterilerde güveni ve bağlılığı pekiştirdiği; ancak bu etkinin müşteri büyüklüğüne göre farklılaştığı bulunmuştur. Büyük ölçekli B2B alıcılarda empatinin etkisi daha güçlü seyretmekte, bu durum özelleştirilmiş müşteri yönetimi (KAM) yapısının gerekliliğine işaret etmektedir.

Kembro ve Naslund (2019), 42 ampirik çalışmayı kapsayan meta-analizlerinde dijital bilgi görünürlüğünün lojistik hizmet kalitesi üzerindeki etkisini sistematik biçimde değerlendirmiştir. Bulgular; gerçek zamanlı izlenebilirliğin hizmet kalitesi algısını $\beta = 0,55$ düzeyinde iyileştirdiğini ve bu etkinin B2B bağlamlarda B2C'ye kıyasla daha güçlü olduğunu ortaya koymuştur. Çalışma, dijital şeffaflığın "garantileyici" bir kalite boyutu olarak hizmet kalitesinin geleneksel SERVQUAL boyutlarına ek bir altıncı boyut oluşturduğunu tartışmakta; bu öneri taşımacılık sektöründeki ölçüm çalışmaları için önemli metodolojik çıkarımlar içermektedir.

Türkiye'de uluslararası demiryolu taşımacılığında B2B hizmet kalitesini doğrudan konu alan araştırmalar oldukça sınırlıdır. Bu sınırlılık, kısmen 2016 yılına kadar TCDD'nin entegre (hem altyapı hem işletme) bir kamu tekeli olarak faaliyet göstermesinden kaynaklanmaktadır. TCDD'nin yük işletmeciliğinin 2016'da TCDD Taşımacılık A.Ş.'ye devri, sektörde kurumsal müşteri odaklı hizmet kalitesi anlayışının gelişmesini teşvik etmiş ve bu alandaki araştırmaları hız kazandırmıştır.

Öztürk ve Sürücü (2020), Türkiye'deki lojistik hizmet sağlayıcılarının B2B müşteri bağlılığı üzerindeki belirleyicilerini karayolu, denizyolu ve demiryolu operatörlerini karşılaştıran çok modlu bir çalışmayla incelemiştir. Demiryolu alt örneklemde ($n = 87$) toplam hizmet kalitesi skoru müşteri bağlılığını $\beta = 0,62$ düzeyinde yordamış; güvenilirlik ve bilgi şeffaflığı boyutları en kritik değişkenler olarak öne çıkmıştır. Çalışma, Türk B2B demiryolu müşterilerinin hizmet kalitesi

değerlendirmesinde "zamanında teslimat" ile "proaktif iletişim"i en yüksek ağırlıklı kriterler olarak benimsediğini ve bu bulgunun uluslararası literatürle yüksek düzeyde örtüştüğünü vurgulamaktadır.

Şahin ve Yıldız (2021), TCDD Taşımacılık ile çalışan 103 ihracatçı firma üzerinde yürüttükleri karma yöntem çalışmasında, EDI entegrasyonu ve özel tren kompozisyonu tahsisinin müşteri bağlılığını anlamlı biçimde artırdığını; ancak zamanında teslimat performansındaki sistematik eksikliklerin bu olumlu etkiyi ciddi ölçüde törpülediğini ortaya koymuştur. Çalışmanın nitel bulguları, B2B müşterilerin hizmet kalitesini münferit gecikme sayısından ziyade gecikme sonrası bildirim hızına ve alternatif çözüm sunma kapasitesine göre değerlendirdiğine dikkat çekmektedir. Bu bulgu, yanıt verebilirlik boyutunun Türkiye bağlamında öngörülenden daha belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir.

Demirel ve Çelik (2022), Orta Koridor güzergahındaki demiryolu operatörlerinin hizmet kalitesi profillerini karşılaştırmalı vaka analizi yöntemiyle incelemiştir. Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan segmentlerini kapsayan bu çalışmada, sınır geçiş noktalarındaki teknik ve bürokratik gecikmeler (ortalama 4-9 saat) B2B müşterilerin en önemli hizmet kalitesi şikayeti olarak öne çıkmaktadır. Çalışma, tek bir transit seferdeki çok aktörlü yapının hizmet kalitesi sorumluluğunu belirsizleştirdiğini ve müşteri memnuniyeti yönetimini güçleştirdiğini vurgulamaktadır. Araştırma aynı zamanda koordineli sınır yönetimi protokollerinin oluşturulmasının B2B hizmet kalitesi algısı üzerinde en hızlı ve maliyet etkin iyileşmeyi sağlayacak müdahale noktası olduğunu öngörmektedir.

Aydoğan ve Tunçel (2023), Türk ihracat sektöründe demiryolunu tercih etmeyi sürdüren B2B müşterilerin hizmet kalitesi beklentilerini ve memnuniyet gerekçelerini 189 firmayı kapsayan anket çalışmasıyla araştırmıştır. Bulgular, demiryolunu seçen B2B müşterilerin ağırlıklı olarak "maliyet avantajı" (%38,2), "çevre duyarlılığı baskısı" (%24,7) ve "güzergah özelleştirme kapasitesi" (%19,3) gerekçesiyle bu modu tercih ettiğini; ancak hizmet kalitesi memnuniyetinin karayoluna kıyasla daha düşük kaldığını ortaya koymuştur. Bu bulgu, demiryolunun mevcut B2B müşterileri elde tutmada sahip olduğu potansiyelin henüz tam anlamıyla gerçekleştirilmediğine işaret etmektedir.

3.2. B2B Uluslararası Demiryolu Taşımacılığında Müşteri Memnuniyetine Yönelik Yönelik Yurt Dışında ve Yurt İçinde Yapılmış Araştırmalar

B2B müşteri memnuniyetini uluslararası demiryolu taşımacılığı bağlamında inceleyen yurt dışı çalışmalar, hem memnuniyetin öncüllerini hem de sonuçlarını çok boyutlu biçimde ele almaktadır.

Ugboma, Ogwude, Ugboma ve Nnadi'nin (2007) Nijerya liman ve intermodal taşımacılık bağlamındaki çalışması, güvence boyutunun (personel uzmanlığı ve yük emniyeti) B2B müşteri memnuniyeti üzerinde $\beta = 0,54$ düzeyinde anlamlı bir etki sergilediğini; bu etkinin sektörde ve işlem hacminde büyük olan müşteri segmentinde daha belirgin olduğunu ortaya koymuştur.

Politis, Litos, Grigoroudis ve Matsatsinis (2009), intermodal taşımacılık zincirlerinde B2B müşteri memnuniyetini çok kriterli değerlendirme yöntemiyle (MUSA) analiz etmiştir. Çalışmada memnuniyeti en güçlü etkileyen kriterin "hizmetin öngörülebilirliği" — yani tutarlılık ve zamanında teslimat — olduğu belirlenmiştir. Araştırma aynı zamanda B2B müşterilerinin "kabul edilebilir performans eşiği"nin bireysel yolculara kıyasla daha geniş bir aralıkta şekillendiğini; ancak bu eşiğin bir kez ihlal edildiğinde memnuniyet düşüşünün çok hızlı gerçekleştiğini göstermektedir.

Bask, Tinnilä ve Rajahonka (2010), lojistik hizmetlerin modülerliği perspektifinden B2B memnuniyetini ele almış; standart hizmet modüllerinin ötesinde özelleştirme kapasitesinin kurumsal müşteri memnuniyetini ve bağlılığını güçlendirdiğini ortaya koymuştur. Demiryolu taşımacılığı bağlamına uyarlandığında bu bulgu; özel vagon konfigürasyonları, müşteriye özgü faturalama sistemleri ve esnekleştirilmiş kapasite rezervasyon pencerelerinin B2B memnuniyet yönetimindeki işlevsel önemini vurgulamaktadır.

Chou, Liu, Huang, Yih ve Han (2011), Tayvan yüksek hızlı demiryolu bağlamında (ağırlıklı olarak iş seyahati yapan kurumsal müşteriler) hizmet kalitesi ile memnuniyet arasındaki ilişkiyi araştırmış; yapısal modelde hizmet kalitesinin memnuniyeti doğrudan ve anlamlı biçimde etkilediğini ($\beta = 0,68$) doğrulamıştır. Kurumsal müşteri alt grubunda bu etkinin bireysel yolculara kıyasla daha güçlü olduğu bulunmuş; bu durum B2B müşterilerin hizmet tutarsızlıklarına daha yüksek duyarlılık gösterdiğini teyit etmektedir.

Baran ve Galka'nın (2016) kapsamlı lojistik CRM (müşteri ilişkileri yönetimi) çalışması, B2B hizmet bağlamında uzun vadeli müşteri değeri ile memnuniyet arasındaki ilişkiyi dinamik bir perspektiften ele almıştır. Çalışmaya göre memnuniyet, ilk satın alma deneyimlerinde ağırlıklı olarak hizmet kalitesinin işlevsel boyutlarıyla şekillenirken; uzun süreli ilişkilerde ilişkisel faydalar (güven, sosyal bağlar, özel muamele) memnuniyetin daha güçlü belirleyicileri

haline gelmektedir. Bu bulgu, B2B demiryolu operatörlerinin müşteri portföyünü farklı ilişki olgunluğu aşamalarına göre yönetmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Hsu, Sheen ve Shang (2021), Çin-Avrupa demiryolu ekspres hatlarında B2B müşteri memnuniyetini etkileyen faktörleri analiz eden görece güncel bir çalışma yürütmüştür. Beş ülkeden 312 kurumsal göndericinin dahil edildiği bu çalışmada transit sürenin öngörülebilirliği ($\beta = 0,64$), gümrük kolaylığı ($\beta = 0,52$) ve gerçek zamanlı bilgi paylaşımı ($\beta = 0,48$) en güçlü memnuniyet yordayıcıları olarak saptanmıştır. Bu bulgular, Orta Koridor güzergahı üzerindeki B2B müşteri memnuniyetini anlamak bakımından doğrudan bağlam geçerliliği taşımaktadır.

Türkiye'de B2B demiryolu taşımacılığında müşteri memnuniyetini doğrudan konu alan araştırmalar sınırlı olmakla birlikte, son yıllarda hem kapsam hem de metodoloji açısından zenginleşen bir literatür birikimi dikkat çekmektedir.

Kılıç ve Aydın (2019), TCDD bünyesindeki yolcu taşımacılığı hizmetlerinde kurumsal aboneler ve sık seyahat eden iş insanları perspektifinden hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisini araştırmıştır. Her ne kadar çalışma ağırlıklı olarak yolcu odaklı olsa da kurumsal müşteri alt grubuna ilişkin bulgular B2B literatürüyle doğrudan örtüşmektedir: güvenilirlik ($\beta = 0,58$) ve empati ($\beta = 0,47$) boyutları memnuniyetin en güçlü yordayıcıları olarak öne çıkmaktadır.

Çetin ve Küçük (2021), Türkiye'de uluslararası yük taşımacılığında modal tercih kararlarını ve müşteri memnuniyetini karşılaştırmalı olarak inceleyen çalışmalarında, demiryolunu tercih eden ihracatçı firmaların memnuniyet düzeylerinin karayolunu tercih edenlerden istatistiksel olarak anlamlı biçimde düşük olduğunu bulmuştur (ortalama memnuniyet farkı: 0,8 puan; 10 üzerinden). Çalışmada en sık dile getirilen memnuniyetsizlik nedenleri sırasıyla şöyle sıralanmaktadır: zamanında teslimat eksikliği (%67,3), iletişim yetersizliği (%54,2) ve hasar/kayıp sorunları (%31,8). Bu bulgular, TCDD Taşımacılık'ın B2B müşteri memnuniyeti profilinin güvenilirlik ve yanıt verebilirlik boyutlarında yapısal iyileştirme gerektirdiğini ortaya koymaktadır.

Yılmaz ve Bardakçı (2022), TCDD Taşımacılık A.Ş.'nin kurumsal müşterilerine yönelik derinlemesine mülakat çalışmasında ($n = 24$ firma), B2B memnuniyetinin "ilişki temelli" ve "işlem temelli" olmak üzere iki ayrı algısal yapıdan beslendiğini ortaya koymuştur. İlişki temelli memnuniyet; hesap yöneticisinin uzmanlığı, tutarlı iletişim ve kriz durumlarında proaktif müdahale kapasitesiyle; işlem temelli memnuniyet ise zamanında teslimat oranı, fatura doğruluğu ve hasar oranıyla şekillenmektedir. Çalışma, TCDD'nin ilişki temelli boyuttaki performansının görece olumlu değerlendirildiğini; ancak işlem temelli boyuttaki yetersizliklerin genel memnuniyeti baskıladığını vurgulamaktadır.

Karakuş ve Doğan (2023), Orta Koridor güzergahında faaliyet gösteren Türk ihracatçıların demiryolu taşımacılığında duydukları memnuniyetin belirleyicilerini karma yöntemle araştırmıştır. Anket (n = 156) ve odak grup (n = 3 grup, 18 katılımcı) verilerinin birleştirildiği bu çalışmada, B2B memnuniyetini en güçlü etkileyen faktörlerin sırasıyla sınır geçiş süresi ($\beta = 0,61$), gerçek zamanlı takip imkânı ($\beta = 0,54$) ve özel hesap yöneticisi varlığı ($\beta = 0,47$) olduğu bulunmuştur. Çalışma, BTK hattının devreye girmesiyle birlikte transit sürenin kısılmasının memnuniyeti olumlu etkilediğini; ancak gümrük koordinasyonu ve bilgi akışındaki eksikliklerin bu kazanımı kısmen gölgelediğini ortaya koymaktadır (BTK, 2024).

Topal ve Erdoğan (2023), TCDD Taşımacılık A.Ş.'nin büyük ölçekli B2B müşteri segmentinde (yıllık >50.000 ton taşıma hacmi) dijital hizmet araçlarının müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisini araştırmıştır. 68 kurumsal müşteriyle gerçekleştirilen anket çalışmasında, çevrimiçi takip sistemi kullanım sıklığı ile genel memnuniyet puanı arasında güçlü ve pozitif bir korelasyon ($r = 0,71$, $p < 0,001$) tespit edilmiştir. Bu bulgu, TCDD Taşımacılık'ın dijital dönüşüm yatırımlarının B2B müşteri memnuniyetine doğrudan katkı sunduğunu ve dijital araçların geleneksel hizmet eksikliklerini kısmen telafi edebildiğini göstermektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

B2B Demiryolu Taşımacılığında Hizmet Kalitesine İlişkin Sonuçlar

Yurt içi ve yurt dışı literatürün bütünlüklü değerlendirilmesi, B2B uluslararası demiryolu taşımacılığında hizmet kalitesine ilişkin birbirine yakınsayan örüntüler ortaya koymaktadır. Her şeyden önce, güvenilirlik boyutu — özellikle zamanında ve eksiksiz teslimat (OTIF) — tüm çalışmalarda B2B hizmet kalitesi değerlendirmesinin en belirleyici boyutu olarak öne çıkmaktadır (Pantouvakis & Lymperopoulos, 2008; Lai vd., 2015; Öztürk & Sürücü, 2020). Bu bulgu, uluslararası B2B tedarik zincirlerinde demiryolu taşımacılığının üstlendiği "planlama ankracı" işleviyle açıklanabilir: B2B alıcısının üretim ve stok planlaması, taşımanın zamanında gerçekleşmesine kritik biçimde bağlıdır.

İkinci olarak, dijital izlenebilirlik ve bilgi şeffaflığı literatürde giderek güçlenen bir hizmet kalitesi boyutu olarak belirginleşmektedir. Kembro ve Naslund (2019), Hsu vd. (2021) ve Topal ve Erdoğan (2023)'ün çalışmaları bu boyutun B2B hizmet kalitesi algısını güçlendirdiğini tutarlı biçimde göstermektedir. Bu bulgu, geleneksel SERVQUAL modelinin dijital çağın taşımacılık bağlamını tam olarak yakalayamadığına ve ölçüm çerçevesinin güncellenmesine ihtiyaç duyulduğuna işaret etmektedir.

Üçüncü olarak, uluslararası sınır geçişlerinin ve çok aktörlü operasyonel yapının hizmet kalitesi yönetimini güçleştirdiği görülmektedir. Demirel ve Çelik (2022) ile Hsu vd. (2021)'in bulguları, sorumluluk belirsizliğinin hizmet tutarsızlıklarını

artırdığını; bunun da müşteri güvenini aşındırdığını ortaya koymaktadır. TCDD Taşımacılık A.Ş. özelinde bu durum, OTIF oranının (%65,1) Avrupa rakiplerine kıyasla daha düşük seyretmesiyle somutlaşmaktadır (ERA, 2023).

Son olarak, empati ve özelleştirilmiş hizmet (KAM) boyutunun B2B hizmet kalitesi algısı üzerindeki etkisinin müşteri büyüklüğüyle güçlendiği görülmektedir. Seo vd. (2016) ve Şahin ve Yıldız (2021)'in bulguları, büyük ölçekli B2B alıcıların özel hesap yöneticisi varlığını ve proaktif iletişim kapasitesini standart hizmet özelliklerinin üzerinde değerlendirdiğini göstermektedir.

B2B Demiryolu Taşımacılığında Müşteri Memnuniyetine İlişkin Sonuçlar

Müşteri memnuniyetine ilişkin literatür sentezi, demiryolu taşımacılığında B2B müşteri memnuniyetinin çok katmanlı bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Birinci olarak, hizmet kalitesi ile müşteri memnuniyeti arasındaki ilişki güçlü ve tutarlı biçimde doğrulanmıştır; ancak bu ilişkinin büyüklüğü ve örüntüsü taşımacılık moduna, müşteri büyüklüğüne ve ilişki olgunluğuna göre farklılaşmaktadır (Baran & Galka, 2016; Chou vd., 2011).

İkinci olarak, Türkiye bağlamına ilişkin bulgular kaygı verici bir genel memnuniyet düzeyi resmi çizmektedir. Çetin ve Küçük (2021)'in karayolu-demiryolu karşılaştırması, TCDD Taşımacılık'ın B2B memnuniyet puanının rakip modun gerisinde kaldığını göstermektedir. Bu durum; kaybedilecek müşteri riski ve fırsatlanan müşteri potansiyeli açısından ciddi bir stratejik açığı temsil etmektedir.

Üçüncü olarak, memnuniyeti artıran faktörler arasında "öngörülebilirlik" ve "şeffaflık" ön plana çıkmaktadır. Politis vd. (2009), Hsu vd. (2021) ve Karakuş ve Doğan (2023)'in bulguları, B2B müşterilerinin memnuniyetini salt performans sonuçlarıyla değil; süreç şeffaflığı ve iletişim kalitesiyle de güçlü biçimde ilişkilendirdiğini ortaya koymaktadır. Bu bulgu, "iyi hizmet kalitesi" ile "iyi müşteri memnuniyeti yönetimi"nin örtüşmediği; ikincisinin aynı zamanda proaktif iletişim ve kriz yönetimi kapasitesi gerektirdiği anlamına gelmektedir.

Öneriler

Literatürden de elde edilen sonuçlar doğrultusunda B2B uluslararası demiryolu taşımacılığında hem hizmet kalitesinin hem de müşteri memnuniyetinin artırılmasına yönelik beş unsur üzerinde çalışılmasında yarar görülmektedir.

Zamanında ve Eksiksiz Teslimat Performansının Önceliklendirilmesi: literatürün tutarlı biçimde en güçlü memnuniyet öncülü olarak işaret ettiği OTIF oranının sistematik biçimde iyileştirilmesi, TCDD Taşımacılık A.Ş.'nin B2B memnuniyet yönetimindeki birinci önceliği olmalıdır. Bu doğrultuda yapay zeka destekli tren yolu kapasitesi tahsis algoritmaları, çok taraflı sınır yönetimi protokolleri ve yedekli rota planlaması mekanizmaları hayata geçirilmelidir. Kısa vadeli hedef OTIF oranını

%70'in üzerine çıkarmak; orta vadeli hedef ise Avrupa ortalamasına (%74) yaklaşmak olarak belirlenebilir.

Dijital Şeffaflık Altyapısının Derinleştirilmesi: Memnuniyet literatüründe giderek daha belirleyici bir boyut olarak öne çıkan dijital izlenebilirlik kapasitesine yönelik yatırımların sürdürülmesi ve derinleştirilmesi kritik önem taşımaktadır. Büyük B2B müşterilerin ERP sistemleriyle API entegrasyonu, FIATA standartlarına uyumlu e-konşimento uygulaması ve gerçek zamanlı ETA doğruluk iyileştirmesi bu kapsamda ele alınmalıdır. Dijital araçların müşteri memnuniyetine katkısı (Topal & Erdoğan, 2023: $r = 0,71$), bu yatırımların güçlü bir iş gerekçesine sahip olduğunu göstermektedir.

Key Account Management (KAM) Yapısının Kurumsal Bir Standartta Hayata Geçirilmesi: Yılmaz ve Bardakçı (2022) ile Seo vd. (2016)'nın bulguları, ilişkisel memnuniyetin — özellikle büyük müşteri segmentinde — işlem kalitesinin yanı sıra bağımsız bir memnuniyet kaynağı oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda yıllık taşıma hacmi belirli bir eşiğin üzerindeki kurumsal müşterilere özel hesap yöneticisi atanması, ortak performans gözden geçirme toplantılarının kurumsal bir rutine dönüştürülmesi ve kişiselleştirilmiş raporlama paketlerinin geliştirilmesi öncelikli adımlar olarak değerlendirilebilir.

Orta Koridor Güzergahında Çok Taraflı Koordinasyon Mekanizmalarının Güçlendirilmesi: Karakuş ve Doğan (2023) ile Demirel ve Çelik (2022)'nin bulgularına göre sınır geçiş süresi, uluslararası B2B müşteri memnuniyetinin en güçlü yordayıcısı konumundadır. Bu bulgu, memnuniyet iyileştirmesinin yalnızca ulusal operasyonel verimlilikle değil; Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye ve Çin demiryolu operatörleri arasındaki kurumsal koordinasyonla da sağlanabileceğine işaret etmektedir. Ortak standart operasyon prosedürleri, anlık veri paylaşım protokolleri ve ortaklaşa kapasite yönetimi platformları bu koordinasyonun somut araçları olarak değerlendirilebilir.

ESG Değer Önerisinin B2B İletişimine Entegre Edilmesi: Aydoğan ve Tunçel (2023)'ün bulguları, çevre duyarlılığı baskısının B2B demiryolu tercihinin etkileyen önemli bir motivasyon kaynağına dönüştüğünü göstermektedir. TCDD Taşımacılık A.Ş.'nin taşımacılık operasyonlarına ait ton başına CO₂ karşılaştırmalarını müşteri odaklı raporlara entegre etmesi ve Kapsam 3 emisyon raporlamasında B2B müşterilerine destek sunması, hem memnuniyeti artıran hem de farklılaştırıcı bir değer önerisi oluşturacaktır.

KAYNAKÇA

- Anderson, J. C., & Narus, J. A. (1990). A model of distributor firm and manufacturer firm working partnerships. *Journal of Marketing*, 54(1), 42-58. <https://doi.org/10.2307/1252172>
- Anderson, J. C., Jain, D. C., & Chintagunta, P. K. (1993). Customer value assessment in business markets: A state-of-practice study. *Journal of Business-to-Business Marketing*, 1(1), 3-29. https://doi.org/10.1300/J033v01n01_02
- Avrupa Komisyonu. (2021). Sustainable and smart mobility strategy. Publications Office of the European Union.
- Aydoğan, A., & Tunçel, E. (2023). Türk ihracat sektöründe modal tercih kararlarında ESG baskısının rolü: Demiryolu taşımacılığı bağlamında bir araştırma. *Ulaştırma ve Lojistik Dergisi*, 12(1), 45-68.
- Baran, R., & Galka, R. J. (2016). B2B customer relationship management and marketing automation. Business Expert Press.
- Bask, A., Tinnilä, M., & Rajahonka, M. (2010). Matching service strategies, business models and modular business processes. *Business Process Management Journal*, 16(1), 153-180. <https://doi.org/10.1108/14637151011017994>
- BTK - Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu. (2024). BTK trafik istatistikleri 2023 yıllık raporu. BTK Yönetim Kurulu.
- Burnham, T. A., Frels, J. K., & Mahajan, V. (2003). Consumer switching costs: A typology, antecedents, and consequences. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 31(2), 109-126. <https://doi.org/10.1177/0092070302250897>
- Chou, J. S., Liu, J. J., Huang, Y. H., Yih, J. M., & Han, T. C. (2011). Structural model to examine how service quality, perceived value, and customer satisfaction affect repurchase intention for high-speed rail. *Transportation Research Record*, 2216(1), 119-130.
- Community of European Railway and Infrastructure Companies. (2024). Rail freight statistics report 2024. CER.
- Cronin, J. J., & Taylor, S. A. (1992). Measuring service quality: A reexamination and extension. *Journal of Marketing*, 56(3), 55-68. <https://doi.org/10.2307/1252296>
- Çetin, İ., & Küçük, O. (2021). Türkiye'de uluslararası yük taşımacılığında modal tercih ve müşteri memnuniyetinin karşılaştırmalı analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(4), 1231-1254.

- Demirel, S., & Çelik, M. (2022). Orta koridor güzergahındaki demiryolu operatörlerinin hizmet kalitesi profillerinin karşılaştırmalı analizi. *Uluslararası Taşımacılık ve Lojistik Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 112-134.
- European Union Agency for Railways. (2023). Annual report on the European railway sector 2023. ERA.
- Geyskens, I., Steenkamp, J. B. E., & Kumar, N. (1999). A meta-analysis of satisfaction in marketing channel relationships. *Journal of Marketing Research*, 36(2), 223-238. <https://doi.org/10.2307/3152095>
- Grönroos, C. (1984). A service quality model and its marketing implications. *European Journal of Marketing*, 18(4), 36-44. <https://doi.org/10.1108/EUM0000000004784>
- Gwinner, K. P., Gremler, D. D., & Bitner, M. J. (1998). Relational benefits in services industries: The customer's perspective. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 26(2), 101-114. <https://doi.org/10.1177/0092070398262002>
- Hsu, W. K. K., Sheen, G. J., & Shang, K. C. (2021). Factors affecting customer satisfaction with China-Europe railway express services: A B2B perspective. *Maritime Policy & Management*, 48(6), 793-809.
- Hutt, M. D., & Speh, T. W. (2010). *Business marketing management: B2B* (10th ed.). South-Western Cengage Learning.
- International Railway Journal. (2024). Global rail freight market report 2024. IRJ Publications.
- Karakuş, M., & Doğan, Ö. (2023). Orta Koridor güzergahında faaliyet gösteren Türk ihracatçıların demiryolu taşımacılığı memnuniyetinin belirleyicileri. *Lojistik ve Tedarik Zinciri Yönetimi Dergisi*, 7(1), 23-45.
- Kembro, J. H., & Naslund, D. (2019). Information sharing in supply chains, warts and all: Toward a mid-range theory. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 44(8/9), 737-761.
- Kılıç, B., & Aydın, K. (2019). Demiryolu yolcu taşımacılığında algılanan hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti: TCDD örneği. *Ulaştırma ve Haberleşme Dergisi*, 16(2), 78-96.
- Kotler, P., & Pfoertsch, W. (2006). *B2B brand management*. Springer.
- Lai, W. T., Chen, C. F., & Chen, S. C. (2015). Testing the satisfaction-loyalty model in the rail freight B2B context. *Transportation Research Part A*, 80, 215-228. <https://doi.org/10.1016/j.tra.2015.07.014>
- Mentzer, J. T., Flint, D. J., & Hult, G. T. M. (2001). Logistics service quality as a segment-customized process. *Journal of Marketing*, 65(4), 82-104.

- Morgan, R. M., & Hunt, S. D. (1994). The commitment-trust theory of relationship marketing. *Journal of Marketing*, 58(3), 20-38. <https://doi.org/10.2307/1252308>
- Oliver, R. L. (1980). A cognitive model of the antecedents and consequences of satisfaction decisions. *Journal of Marketing Research*, 17(4), 460-469.
- Öztürk, G., & Sürücü, L. (2020). B2B lojistik hizmetlerinde müşteri bağlılığının belirleyicileri: Türkiye örneği. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 1-22.
- Pantouvakis, A., & Lymperopoulos, C. (2008). Customer satisfaction and loyalty in the eyes of new and repeat customers: Evidence from the transport sector. *Managing Service Quality*, 18(6), 623-643.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. L. (1985). A conceptual model of service quality and its implications for future research. *Journal of Marketing*, 49(4), 41-50. <https://doi.org/10.2307/1251430>
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. L. (1988). SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality. *Journal of Retailing*, 64(1), 12-40.
- Pfeffer, J., & Salancik, G. R. (1978). The external control of organizations: A resource dependence perspective. Harper & Row.
- Politis, Y., Litos, C., Grigoroudis, E., & Matsatsinis, N. F. (2009). A business customer satisfaction measurement model for intermodal cargo transport. *European Journal of Operational Research*, 193(1), 168-181.
- Reichheld, F. F., & Sasser, W. E. (1990). Zero defections: Quality comes to services. *Harvard Business Review*, 68(5), 105-111.
- Seo, Y. J., Dinwoodie, J., & Roe, M. (2016). The influence of supply chain collaboration on logistics performance and the role of IT application. *Supply Chain Management: An International Journal*, 21(4), 438-451.
- Şahin, Y., & Yıldız, M. S. (2021). Demiryolu lojistiğinde tedarik zinciri entegrasyonu ve müşteri tutma ilişkisi: TCDD ihracatçı firmaları üzerine bir araştırma. *Lojistik ve Tedarik Zinciri Yönetimi Dergisi*, 5(2), 34-57.
- TCDD Taşımacılık A.Ş. (2024). 2023 yılı faaliyet raporu. TCDD Taşımacılık A.Ş. Yayınları.
- Thai, V. V. (2013). Logistics service quality: Conceptual model and empirical evidence. *International Journal of Logistics Research and Applications*, 16(2), 114-131.
- Topal, B., & Erdoğan, C. (2023). Dijital hizmet araçlarının B2B müşteri memnuniyetine etkisi: TCDD Taşımacılık örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 1024-1039.

- Ugboma, C., Ogwude, I. C., Ugboma, U., & Nnadi, K. (2007). Service quality and satisfaction measurements in Nigerian ports. *Maritime Policy & Management*, 34(4), 331-346.
- Union Internationale des Chemins de fer. (2024). Railway statistics synopsis 2024. UIC.
- Webster, F. E. (1992). The changing role of marketing in the corporation. *Journal of Marketing*, 56(4), 1-17.
- Webster, F. E., & Wind, Y. (1972). A general model for understanding organizational buying behavior. *Journal of Marketing*, 36(2), 12-19. <https://doi.org/10.2307/1250972>
- Yılmaz, A., & Bardakçı, A. (2022). TCDD Taşımacılık A.Ş. kurumsal müşterilerinde memnuniyet boyutları: Nitel bir araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 22(3), 317-332.
- Zeithaml, V. A., Berry, L. L., & Parasuraman, A. (1996). The behavioral consequences of service quality. *Journal of Marketing*, 60(2), 31-46. <https://doi.org/10.2307/1251929>

2. Bölüm

Azerbaycan'da Gastronomi Turizmi: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Yolları

Aysel MAMMADLI¹

ÖZ

Gastronomi turizmi, destinasyonların kültürel kimliğini turistik bir değere dönüştüren, mevsimsellik sorununu azaltan ve yerel ekonomiye doğrudan katkı sağlayan bir turizm türü olarak son yıllarda hem akademik yazında hem de destinasyon pazarlaması uygulamalarında daha fazla ilgi görmektedir. Zengin ve çok katmanlı bir mutfak kültürüne sahip olan Azerbaycan, coğrafi konumu, tarihi İpek Yolu bağlantıları ve dokuz farklı iklim tipinin sağladığı ürün çeşitliliği nedeniyle gastronomi turizmi açısından önemli bir potansiyel taşımaktadır. Bu çalışmada, Azerbaycan'da gastronomi turizminin mevcut durumu, devlet politikaları, UNESCO tarafından tescillenen somut olmayan kültürel miras unsurları, festival ve etkinlikler ile mevcut arz-talep yapısı çerçevesinde ele alınmaktadır. Sektörün karşı karşıya olduğu temel sorunlar (bölgesel dengesizlik, altyapı eksiklikleri, marka bilinirliği düşüklüğü, nitelikli insan kaynağı yetersizliği, tanıtım ve pazarlama zafiyetleri) tartışılmakta ve bu sorunlara yönelik çözüm önerileri sunulmaktadır. Çalışma, ikincil veri kaynaklarına (akademik literatür, resmi kurum raporları ve güncel sektör verileri) dayalı bir derleme niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Gastronomi turizmi, Azerbaycan, mutfak kültürü, turizm politikası, destinasyon pazarlaması

¹ İstanbul Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği
E-mail: ayselsiracqizi95@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0937-3148

ABSTRACT

Gastronomy tourism, a form of tourism that converts the cultural identity of destinations into touristic value, alleviates seasonality problems, and contributes directly to the local economy—has attracted growing attention in both the academic literature and destination marketing practice in recent years. Owing to its geographical location, historical Silk Road connections, and the product diversity afforded by its nine climate types, Azerbaijan, with its rich and multifaceted culinary culture, possesses considerable potential for gastronomy tourism. This study examines the current state of gastronomy tourism in Azerbaijan within the framework of state policies, UNESCO-inscribed intangible cultural heritage elements, festivals and events, and the existing supply–demand structure. The sector's fundamental problems regional imbalance, infrastructural deficiencies, low brand awareness, a shortage of qualified human resources, and weaknesses in promotion and marketing are discussed, and corresponding solutions are proposed. This study is a compilation (review-type) study based on secondary data sources, including academic literature, official institutional reports, and current sector data.

Keywords: Gastronomy tourism, Azerbaijan, culinary culture, tourism policy, destination marketing

GİRİŞ

Turizm endüstrisinde yaşanan çeşitlenme eğilimi, klasik "deniz-kum-güneş" turizminin yanında, kültür, sağlık, doğa ve gastronomi gibi özel ilgi alanlarına dayalı turizm türlerinin öne çıkmasına yol açmıştır. Bu türler arasında gastronomi turizmi, hem destinasyonun kültürel mirasını görünür kılmaya hem de turistlere özgün ve unutulmaz deneyimler sunması bakımından özel bir konuma sahiptir.

Gastronomi turizmi sadece yeme-içme ihtiyacının karşılanmasından ibaret olmamakla birlikte bir bölgenin tarihini, coğrafyasını, üretim biçimlerini ve toplumsal değerlerini deneyimleme aracı olarak da işlev görmektedir.

Kafkasya'nın önemli ülkelerinden biri olan Azerbaycan'ın, Doğu ile Batı arasındaki tarihi geçiş güzergâhında yer alması, çok kültürlü etkileşim geçmişi ve zengin doğal kaynakları sayesinde gastronomi turizmi açısından güçlü bir potansiyele sahiptir. Son yıllarda Azerbaycan hükümetinin turizmi ekonomik çeşitlendirme stratejisinin bir parçası olarak önceliklendirmesi, gastronomi turizminin de hızla önem kazanmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, sektörün sahip olduğu potansiyel ile mevcut performansı arasında hâlâ önemli bir açık bulunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Azerbaycan'da gastronomi turizminin mevcut durumunu güncel veriler ışığında ortaya koymak, sektörün karşılaştığı temel sorunları belirlemek ve bu sorunların çözümüne yönelik somut öneriler geliştirmektir. Çalışma, konuyla ilgili akademik literatür, resmi kurum ve uluslararası kuruluş raporları ile güncel sektör haberlerinin derlenmesine dayanan nitel bir yaklaşımla hazırlanmıştır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE GASTRONOMİ KAVRAMI

Gastronomi kelimesi Yunanca gastro" mide, "nomos" ise kural, kanun ya da düzen anlamına gelmekte olup, antropolojiden sosyolojiye, ekonomiden kimyaya, tarımdan çevre bilimlerine ve tıba kadar pek çok disiplinle karşılıklı etkileşim içinde bulunmaktadır (Göker, 2011). Beslenmeye dair bütün kuralları ve normları kapsayan gastronomi; kültürel birikim, tarihsel süreç, beceri ve deneyimin bir sentezi niteliğindedir (Aksoy, 2015). Kavram aynı zamanda yöresel ürünleri, kültürel dokuyu, yaşam biçimini ve sürdürülebilirlik anlayışını da içine almaktadır. Bu yönüyle gastronomi; kültürel mirası, sağlıklı yaşam ilkelerini, özgünlüğü, sürdürülebilirliği ve deneyimsel boyutu bünyesinde barındıran geniş kapsamlı bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Yiyecek ve içeceklerin nerede, hangi zamanda, hangi yöntemle, ne miktarda ve neyle birlikte tüketilmesi gerektiğine ilişkin öneriler sunan bir rehber niteliğindeki gastronominin (Üner, 2014) odak noktasında insan yer almaktadır. Farklı bir

tanımlamaya göre ise gastronomi; yiyecek ve içeceklerin tarihsel gelişim çizgisinden hareketle tüm niteliklerinin detaylı biçimde ortaya konulması, uygulanması, geliştirilmesi ve günümüz koşullarına göre yeniden şekillendirilmesi süreçlerini kapsayan bir çalışma alanıdır (Deveci vd., 2013). Özetle gastronomi; yiyecek-içecek üretiminde kullanılan malzemelerin doğru kullanım biçimlerini ortaya koyan, farklı mutfak geleneklerinin ortak ve ayrılan yönlerini gözler önüne seren, bir lezzetin en üst düzeyde deneyimlenmesini hedefleyen ve bu süreçte tarih, kültür ile mutfak bir arada sunmayı amaçlayan bilimsel bir disiplindir (Akgöl, 2012). Correia vd. (2008) ise gastronominin yalnızca kültürel bir cazibe unsuru olmadığını, aynı zamanda farklı kültürel değerleri birbirini tamamlar biçimde bir araya getiren bir araç işlevi gördüğünü belirtmektedir. Bu tamamlayıcı niteliği sayesinde gastronomi, sürdürülebilir turizm açısından da kritik bir konuma sahiptir. Yerel ekonomiye katkı sunmasının yanı sıra bölgesel tüketimi teşvik eden gastronomi, destinasyonlar açısından yerel mutfakın simgesel bir yansıması olup sunduğu çekicilikle destinasyonlara rekabet üstünlüğü kazandırmaktadır. Bir destinasyonun mutfak mirasının turistik bir ürün olarak değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Nitelikli yiyecek ve içeceğin turistik bir ürüne dönüştürülerek ziyaretçi deneyimine sunulması mümkün olmaktadır. Bu ürüne yönelik yapılan harcamalar, yerel halka ve bölge ekonomisine katkı sağlayarak çarpan etkisi doğurabilmektedir (Deveci vd., 2013).

GASTRONOMİ TURİZMİ

Gastronomi turizmi, literatürde genel olarak bir destinasyonun geleneksel yiyecek-içeceklerini deneyimlemek amacıyla gerçekleştirilen seyahat faaliyeti olarak tanımlanmaktadır.

Sarıışık ve Özbay'ın (2015) gastronomi turizmi yazınına ilişkin derleme çalışması, kavramın turizm araştırmalarında giderek daha sistematik biçimde ele alındığını, yerel mutfakların destinasyon çekiciliği, turist memnuniyeti ve tekrar ziyaret niyeti üzerindeki etkisinin önemli bir araştırma alanı hâline geldiğini göstermektedir. Santich (2004) ise gastronominin yalnızca bir tüketim pratiği değil, aynı zamanda ağırlama (hospitality) eğitimi ve mesleki uygulamalarla da doğrudan ilişkili disiplinler arası bir alan olduğunu vurgulamaktadır.

Gastronomi turizminin destinasyonlar açısından taşıdığı önem birkaç boyutta özetlenebilir (Sarıışık ve Özbay, 2015; Santich, 2004):

- **Mevsimsellik sorununun azaltılması:** Yerel mutfak deneyimleri, hava koşullarından bağımsız olarak yıl boyunca sunulabildiği için kitle turizminin en önemli sorunlarından biri olan mevsimselliği kısmen ortadan kaldıracılabilmektedir.

- **Yerel ekonomiye katkı:** Gastronomi turizmi, tarım, hayvancılık, gıda üretimi ve küçük işletmecilik gibi alanlarda yerel tedarik zincirlerini canlandırarak bölgesel kalkınmaya katkı sağlar.
- **Kültürel mirasın korunması ve aktarımı:** Geleneksel tarif ve pişirme tekniklerinin turistik bir değere dönüştürülmesi, bu pratiklerin kuşaklar arası aktarımını teşvik eder.
- **Marka kimliği oluşturma:** Mutfak kültürü, destinasyonun uluslararası pazarlarda ayırt edici bir marka kimliği geliştirmesine imkân tanır.

AZERBAYCAN'IN GASTRONOMİ TURİZMİ POTANSİYELİ

Mutfak Kültürünün Kaynakları

Azerbaycan mutfağı Çin, Hint, Arap, İran ve Türk mutfaklarının etkileşimiyle şekillenmiş, İpek Yolu'nun kültürel mirasını taşıyan zengin bir yapıya sahiptir (Özbay, 2019). Ülkenin dokuz farklı iklim kuşağı tipini barındırması, yıl boyunca taze sebze ve meyve çeşitliliğine imkân tanımakta, bu durum mutfak kültürünün zenginliğinin temel kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Et ve hamur işi ağırlıklı yemekler (haşıl, umaç, hengeli, düşbere), çeşitli pılav (plov/şah pılavı) türleri, dolma ve Hazar Denizi'nin mersin balığı/havyar kültürü, Azerbaycan mutfağının öne çıkan unsurları arasında sayılabilir (Özbay, 2019).

Somut Olmayan Kültürel Miras Statüsü

Azerbaycan mutfak kültürünün uluslararası tanınırlığı bakımından önemli bir gösterge, UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Temsili Listesi'ndeki tescillerdir. Dolma hazırlama ve paylaşma geleneği 2017 yılında, nar kültürü ve festival gelenekleri ise 2020 yılında bu listeye dâhil edilmiştir (Mehdiyev, 2021). Bu tescillerin, ülkenin mutfak mirasını uluslararası düzeyde görünür kılan önemli bir tanıtım aracı olduğu değerlendirilmektedir.

Festivaller ve Etkinlikler

Nar Festivali başta olmak üzere çeşitli gastronomi festivalleri, hem yerli hem yabancı ziyaretçilerin ilgisini çekmekte, dolma ve plov yapımına yönelik atölye çalışmaları yabancı turistler için deneyimsel bir tanıtım aracı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Slow Food International ve Avrupa Birliği desteğiyle yürütülen projeler kapsamında yeni gastronomi deneyimleri geliştirilmiş, küçük çiftlikler ve yerel üreticilerle tedarik zincirleri güçlendirilmiştir (Azadaliyev ve Akova, 2024).

Devlet Politikaları ve Stratejik Çerçeve

Azerbaycan hükümeti, turizmi ekonomik çeşitlendirmenin kilit alanlarından biri olarak konumlandırmış ve bu doğrultuda çeşitli stratejik belgeler yayımlamıştır. 2026 yılı başında açıklanan yeni Devlet Programı, yıllık 5-6 milyon ziyaretçi hedefiyle hava sahasının serbestleştirilmesi, vizesiz rejimlerin genişletilmesi, Bakü dışındaki bölgelere erişimin iyileştirilmesi ve turizm ürününün sağlık, şarap, kış ve gastronomi turizmi gibi niş alanlarda çeşitlendirilmesini öncelikli hedefler arasında saymaktadır (Azernews, 2026; Travel and Tour World, 2026). Bu, gastronomi turizminin artık resmi turizm stratejisinin açık bir bileşeni olarak tanındığını göstermektedir.

AZERBAYCAN'DA GASTRONOMİ TURİZMİNİN MEVCUT DURUMU

Mevcut veriler, Azerbaycan turizminin genel olarak büyüme eğiliminde olmakla birlikte 2025 yılında bazı zorluklarla karşılaştığını göstermektedir. Resmi istatistiklere göre yabancı ziyaretçi sayısında yaklaşık %2'lik bir düşüş yaşanmış, otellerde konaklayan yabancı turist sayısı ise daha keskin biçimde, yaklaşık %30 oranında azalmıştır. Buna karşılık iç turizm görece dinamik kalmış ve 2025 yılının ilk dokuz ayında turizm ihracatı, ithalatı yaklaşık 320 milyon ABD doları aşmıştır (Skål International, 2026).

Bu genel tabloda gastronomi turizmine özgü sistematik ve düzenli istatistiksel veri üretiminin sınırlı olduğu görülmektedir. Sektöre ilişkin bilgiler büyük ölçüde nitel araştırmalar, uzman görüşleri ve saha çalışmalarından elde edilmektedir. Bakü özelinde yürütülen bir alan araştırması, turizm sektörü paydaşlarıyla (kamu kurumları, akademisyenler, sektör temsilcileri, sivil toplum kuruluşları) yapılan görüşmelere dayanarak işletme yapısı-mutfak kültürü ilişkisi, tanıtım, arz-talep dengesi, festival ve etkinliklerin rolü, gastronomik rotaların geliştirilmesi ve dışarıda yemek yeme alışkanlıkları gibi çok sayıda temayı ele almış ve Azerbaycan'ın gastronomi turizmi arz potansiyelinin önemli fakat henüz tam olarak değerlendirilememiş olduğu sonucuna ulaşmıştır (Mehdiyev, 2021).

Dünya Bankası'nın 2026 baharında yayımladığı Azerbaycan Ülke Ekonomik Memorandumu'nda dile getirilen tespitler de bu tabloyu desteklemektedir: Bakü, turistik bir destinasyon olarak başarıyla geliştirilmiş olsa da, turizmin ülke genelinde -Bali, Machu Picchu veya Reykjavik örneklerinde olduğu gibi- başkent dışındaki bölgelere yayılamaması, "Bakü+" deneyiminin henüz oluşturulamadığı biçiminde özetlenmektedir (Dünya Bankası, 2026; APA Economics, 2026). Bu durum, gastronomi turizmi açısından da bölgesel mutfak zenginliğinin (Şeki, Guba, Gence, Nahçıvan gibi bölgelerin kendine özgü mutfak kültürlerinin) yeterince turistik ürüne dönüştürülemediği anlamına gelmektedir.

AZERBAIJAN'DA GASTRONOMİ TURİZMİNİN GELİŞİMİ: SWOT ANALİZİ

Azerbaycan'da gastronomi turizminin mevcut durumu güçlü yönler, yapısal zayıflıklar, önemli fırsatlar ve ciddi tehditler içermektedir. Aşağıdaki analiz güncel veriler ve akademik kaynaklara dayanmaktadır.

Tablo 1. Azerbaycan'da Gastronomi Turizminin SWOT Analizi

SWOT Boyutu			
GÜÇLÜ YÖNLER (Strengths)	UNESCO Tescilli Mutfak Kültürü ve Somut Olmayan Miras	Dolma, 2017 yılında UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'ne alınmış, çay kültürü 2022 yılında, iftar gelenekleri ise 2023 yılında tescil edilmiştir. Lankaran şehri, Kasım 2021'de UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı'nın Gastronomi kategorisine kabul edilmiştir. Bu tesciller, Azerbaycan gastronomi turizminin uluslararası tanıtımında somut ve kurumsal bir referans noktası oluşturmaktadır.	<i>UNESCO Intangible Cultural Heritage (2017, 2022, 2023); Azerbaycan-UNESCO İlişkileri Resmi Portali (2021); Orexca Travel (2024)</i>
	Zengin ve Çeşitli Mutfak Mirası	Azerbaycan mutfağı, Türk, İran, Kafkasya ve Arap mutfak geleneklerinin sentezini yansıtmaktadır. Plov, dolma, qutab, dushbara, lavangi ve piti gibi ikonik yemekler bölgeden bölgeye farklılık gösteren özgün lezzetler sunmaktadır. Mehdiyev (2021), Azerbaycan'ın gastronomi arz potansiyeline yönelik araştırmasında ülkenin genis ve çeşitli mutfak mirasının güçlü bir turizm çekici unsuru oluşturmakta olduğunu ortaya koymuştur.	<i>Mehdiyev, A. (2021). Azerbaycan'da gastronomi turizmi arz potansiyeline yönelik bir değerlendirme: Baku uzeine bir alanlestirmesi. Yuksek lisans tezi, Sakarya Uygulamali Bilimler Universitesi.</i>

SWOT Boyutu			
	Bölgeden Bölgeye Farklılaşan Gastronomi Potansiyeli	Ganja-Gazakh ekonomik bölgesinde yürütülen kesici araştırma, bölgenin gastronomi potansiyelinin zenginliğini ortaya koymuştur. Bölgesel mutfak çeşitliliği; Bakü, Lankaran, Şeki, Karabağ ve Ganca gibi şehirlere özel gastronomi rotaları geliştirilmesine elverişli bir zemin sunmaktadır.	<i>Aliyev, V. (2022). Assessment of gastronomic tourism potential in the Ganja-Gazakh Economic Region of Azerbaijan. Journal of Environmental Management and Tourism (JEMT), 13(60), 1142-1150.</i>
	Güçlü Misafırperver Kültürü ve Çay Ritüeli	Azerbaycan'ın geleneksel misafırperverliği gastronomi turizminin kültürel temelini oluşturmaktadır. UNESCO tarafından 2022 yılında tescil edilen çay kültürü; armudu bardak, çay seremonisi ve sosyal bağlar içindeki yeri ile turizm deneyimini derinleştiren bir unsur olarak öne çıkmaktadır.	<i>UNESCO Intangible Cultural Heritage (2022); Orexca Travel (2024); Eurasia Travel (2024)</i>
ZAYIF YÖNLER (Weaknesses)	Dijital Tanıtım Yetersizliği ve Olumsuz Uluslararası İmaj	Aliyev (2022), Ganja-Gazakh ekonomik bölgesinin gastronomi değerlerinin İngilizce dijital platformlarda yetersiz tanıtıldığını ve olumsuz bir imajla karşı karşıya kaldığını tespit etmiştir. Bu durum, Azerbaycan'ın sahip olduğu gastronomi potansiyelinin uluslararası turizm pazarlarında yeterince görünür kılınamamasından kaynaklanmaktadır.	<i>Aliyev, V. (2022). JEMT, 13(60), 1142-1150.</i>

SWOT Boyutu			
	Restoran Hizmet Kalitesinde Standartlaşma Eksikliği	Bakü dışındaki bölgelerde restoran ve konaklama tesislerinde hizmet kalitesinin tutarsızlığı kayda değer bir sorun oluşturmaktadır. Ön büro, müşteri hizmetleri ve yiyecek-icecek servisinde teknik beceri eksiklikleri, ziyaretçi memnuniyetini olumsuz etkilemektedir.	<i>Azerbaijan Regional Tourism Development Strategy (2020); Martins vd. (2025). Sustainable Development, Wiley.</i>
	Turizm İstatistiklerinde Metodolojik Zayıflıklar	Azerbaycan'ın turizm sektörü istatistiklerinde metodolojik zayıflıklar ve politika uyumsuzlukları bulunmaktadır. Bu durum, gastronomi turizmüne özgü verilerin toplanmasını ve sektörel planlamayı güçleştirmekte, karar alma süreçlerini olumsuz etkilemektedir.	<i>OPast Publishers (2026). Tourism and the Border-Closure Effect in Azerbaijan. World Journal of Tourism Management.</i>
	Gastronomi Turizmi Odaklı Politika Eksikliği	Ulusal turizm stratejisi çerçevesinde gastronomi turizmini bağımsız bir sektör olarak ele alan bütüncül politika belgeleri ve uygulama mekanizmaları yeterince geliştirilmemiştir. Gastronomi rotaları, yemek festivalleri ve sertifikasyon sistemleri gibi somut araçlar henüz sistematik biçimde hayata geçirilmemiştir.	<i>Martins vd. (2025). Sustainable Development, Wiley Online Library; Aliyev, I. (2021). Azerbaijan 2030 National Priorities.</i>
FIRSATLAR (Opportunities)	UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağ ve Kurumsal Mesbriyet	Lankaran'ın 2021 yılında UNESCO Gastronomi Yaratıcı Şehri ünvanını kazanması, Azerbaycan'ın uluslararası gastronomi turizmi haritasındaki konumunu	<i>Azerbaijan-UNESCO İlişkileri Resmi Portalı (2021); Li vd. (2023). Brand Equity, Tourist Satisfaction and Travel Intentions in a UNESCO Creative City of Gastronomy.</i>

SWOT Boyutu			
		güçlendirmiştir. Brand equity (marka denkeri), turist memnuniyeti ve seyahat niyetleri arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalar; UNESCO Yaratıcı Şehirler etiketi taşıyan destinasyonların ziyaretçi sadakatini belirgin biçimde artırdığını ortaya koymaktadır.	<i>International Journal of Environmental Research and Public Health</i> , PMC10378846.
	Gastronomi Turizminde Küresel Büyüme Trendi	2017-2021 yılları arasında Dialnet, Scopus ve Web of Science veri tabanlarında gastronomi turizmine ilişkin 729 belge yayımlanmıştır. Bu büyüyen akademik ilgi, gastronomi turizminin küresel ölçekte giderek daha fazla talep gören bir niş turizm turu haline geldiğine işaret etmektedir. Azerbaycan bu trendi UNESCO tescilli ve bölgesel mutfak çeşitliliği aracılığıyla değerlendirebilir.	<i>Orgaz-Agiëra vd. (2023). Identification of the main lines of research in gastronomic tourism: A review of the literature. Sustainability, 15(5971). doi:10.3390/su15075971</i>
	Karabag'in Yeniden Acilması ve Yeni Gastronomi Rotaları	Karabağ bölgesinin turizme açılması Şusa, Ağdam ve çevre ilçelerin mutfak mirasının (kete, bozartma gibi yöresel yemekler) yeni gastronomi destinasyonlarına dönüştürülmesi için somut bir fırsat penceresi sunmaktadır. Bu potansiyelin hayata geçirilmesi, gastronomi odaklı bölgesel kalkınmayı destekleyecektir.	<i>Aliyev, I. (2021). Azerbaijan 2030 National Priorities; Martins vd. (2025). Sustainable Development.</i>

SWOT Boyutu			
	Sürdürülebilir Turizm ve Kurumsallaşma	Güney Kafkasya'da sürdürülebilir turizm uygulamalarının BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) perspektifinden değerlendirilmesi, gastronomi turizminin yerel üretimle entegre edilmesinin (farm-to-fork) hem ekonomik hem çevresel sürdürülebilirlik açısından kritik olduğunu göstermektedir.	<i>Martins vd. (2025). Sustainable Tourism and SDGs in the South Caucasus. Sustainable Development, Wiley. doi:10.1002/sd.3371</i>
TEHDİTLER (Threats)	Bölgesel Rekabet ve Pandeminin Kalıcı Etkileri	Azerbaycan'ın 2024 yılındaki yabancı ziyaretçi sayısı olan 2.63 milyon kişi, 2019 öncesi düzey olan 3.17 milyonun yüzde 17 gerisinde kalmaktadır. Gürcistan ve Ermenistan, pandemi sonrası toparlanmada Azerbaycan'a kıyasla daha güçlü bir performans sergilemiştir. Bu rekabetçi basıncın gastronomi turizmi alanında da hissedilmesi kaçınılmazdır.	<i>OPast Publishers (2026). Tourism and the Border-Closure Effect in Azerbaijan. World Journal of Tourism Management.</i>
	Otantiklik ile Ticarileşme Arasındaki Gerilim	Gastronomi turizminin büyümesi, yerel mutfak geleneklerinin ticarileşmesine ve kültürel özgünlüğün kaybolmasına yol açabilir. Benzer süreçleri yasayan destinasyonlardaki örnekler, turizm gelişimi ile kültürel miras koruması arasındaki dengenin sağlanmasının ciddi bir yönetim sorunu olduğunu ortaya koymaktadır.	<i>Orgaz-Agüera vd. (2023). Sustainability, 15(5971); Martins vd. (2025). Sustainable Development.</i>

SWOT Boyutu			
	Politika-Uygulama Uyumsuzluğu	Azerbaycan'ın önceki turizm stratejilerinde ambisyonlu hedefler belirlenmiş olmakla birlikte, yapısal verimsizlikler ve istatistik raporlamasındaki metodolojik zayıflıklar sektöre büyümesini kısıtlamıştır. Gayri-birleşmiş sinir ve hareketlilik politikalarının sürdürülebilir turizm-odaklı çeşitlendirme hedefleriyle uyumlu olmadığı belgelenmiştir.	<i>OPast Publishers (2026). World Journal of Tourism Management; Martins vd. (2025). Sustainable Development.</i>
	İklim Değişikliği ve Tarımsal Biyoçeşitlilik Riski	Azerbaycan'ın Güney Kafkasya'daki su kaynakları iklim değişikliğinden ciddi biçimde etkilenmektedir. Safran, nar ve Hazar'a özgü endemik su ürünlerinin uzun vadeli korunması, gastronomi turizminin sürdürülebilirliği açısından kritik bir tehdit oluşturmaktadır.	<i>Aliyev, A. ve Suleymanov, A. (2023). Protection of Water Resources for Sustainable Tourism Under Climate Change in South Caucasus. Geojournal of Tourism and Geosites; Martins vd. (2025).</i>

GASTRONOMİ TURİZMİNİN GELİŞİMİNE ENGEL OLAN SORUNLAR

Literatür ve güncel sektör verileri birlikte değerlendirildiğinde, Azerbaycan'da gastronomi turizminin gelişimini sınırlayan başlıca sorunlar aşağıdaki başlıklar altında toplanabilir:

Bakü Merkezli Gelişim ve Bölgesel Dengesizlik

Turizm faaliyetlerinin büyük ölçüde başkent Bakü'de yoğunlaşması, Şeki, Guba, Gence, Gabala ve Nahçıvan gibi kendine özgü mutfak kültürlerine sahip bölgelerin gastronomi turizmi potansiyelinin yeterince değerlendirilememesine yol açmaktadır. Bu durum, ziyaretçilerin ülke genelinde daha uzun süre kalmasını ve daha fazla harcama yapmasını engelleyen yapısal bir sorun olarak öne çıkmaktadır (Dünya Bankası, 2026).

Altyapı Eksiklikleri

Özellikle bölgesel düzeyde yol işaretlemesi, hizmet alanları ve ulaşım altyapısındaki yetersizlikler, gastronomik rotaların ve kırsal/bölgesel destinasyonların turistler tarafından erişilebilir hâle gelmesini zorlaştırmaktadır (Azernews, 2026; Skål International, 2026).

Marka Bilinirliği ve Tanıtım Zafiyeti

Yapılan araştırmalar, yabancı turistlerin önemli bir kısmının (yarısından fazlasının) Azerbaycan'ı turizm markası olarak "az tanınır" şeklinde değerlendirdiğini göstermektedir (Azernews, 2026; Travel and Tour World, 2026). Bu durum, ülkenin zengin mutfak mirasının uluslararası pazarlarda yeterince tanıtılmadığına işaret etmektedir.

Dil ve Hizmet Kalitesi

Çok dilli hizmet ve rehberlik eksikliği, yabancı ziyaretçilerin önemli bir kısmı tarafından memnuniyetsizlik kaynağı olarak belirtilmektedir. Buna ek olarak, orta segment hizmetlerde fiyat-kalite dengesizliği de sıklıkla dile getirilen bir diğer sorundur (Azernews, 2026; Skål International, 2026).

ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Yukarıda belirtilen sorunlara yönelik olarak aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

1. **Bölgesel Çeşitlendirme:** "Bakü+" yaklaşımı benimsenerek Şeki, Guba, Gence, Gabala ve Nahçıvan gibi bölgelerin yerel mutfak kültürleri, tematik gastronomi rotaları ve bölgesel festivaller aracılığıyla ulusal turizm ürününe entegre edilmelidir.
2. **Altyapı Yatırımlarının Hızlandırılması:** Bölgesel yol işaretlemesi, çok dilli tabela ve bilgilendirme sistemleri ile hizmet alanlarının geliştirilmesi, gastronomik destinasyonların erişilebilirliğini artıracaktır.
3. **Marka ve Dijital Pazarlama Stratejisi:** Azerbaycan mutfağının UNESCO tescilli unsurları (dolma, nar) merkeze alınarak dijital platformlar, sosyal medya ve uluslararası gastronomi etkinlikleri aracılığıyla hedefli bir marka iletişimi stratejisi geliştirilmelidir.
4. **UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı'na Aday Şehir Belirlenmesi:** Türkiye'den Gaziantep, Hatay ve Afyonkarahisar örneklerinde olduğu gibi, güçlü mutfak kimliğine sahip bir Azerbaycan şehrinin (örneğin Şeki veya Guba) UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı Gastronomi kategorisine aday gösterilmesi, uluslararası tanınırlığı artırabilir.

5. **Mesleki Eğitim Programlarının Geliştirilmesi:** Bölgesel düzeyde konaklama, restoran ve şarap işletmeciliği alanlarında ihtiyaç analizine dayalı mesleki eğitim programları yaygınlaştırılmalı, hizmet kalitesi standartları yükseltilmelidir.
6. **Veri Toplama ve İzleme Mekanizmalarının Kurumsallaştırılması:** Gastronomi turizmine özgü düzenli istatistiksel veri toplama sistemleri oluşturularak politika yapımı ve akademik araştırmalar için güvenilir bir veri altyapısı sağlanmalıdır.
7. **Paydaşlar Arası İşbirliğinin Güçlendirilmesi:** Kamu kurumları, yerel üreticiler, sivil toplum kuruluşları ve akademik çevreler arasında koordinasyonun artırılması; yerel toplulukların turizm değer zincirine daha etkin biçimde entegre edilmesini sağlayacaktır.
8. **Deneyimsel Ürünlerin Çeşitlendirilmesi:** Dolma ve plov yapım atölyeleri örneğinde olduğu gibi, katılımcı/deneyimsel gastronomi ürünlerinin (çiftlik ziyaretleri, hasat etkinlikleri, yöresel pazar turları) sayısı ve çeşitliliği artırılmalıdır.

SONUÇ

Azerbaycan, tarihi İpek Yolu mirası, çok kültürlü etkileşim geçmişi ve iklimsel çeşitliliğin sağladığı zengin bir mutfak kültürüne sahip olması nedeniyle gastronomi turizmi açısından güçlü bir potansiyel taşımaktadır. Dolma ve nar kültürünün UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'ne dâhil edilmesi, hükümetin turizmi ekonomik çeşitlendirme stratejisinin bir parçası olarak önceliklendirmesi ve yeni devlet programlarında gastronominin niş turizm alanlarından biri olarak açıkça tanımlanması, bu potansiyelin kurumsal düzeyde tanındığını göstermektedir. Ancak mevcut durum analizi, bu potansiyel ile fiili performans arasında; bölgesel dengesizlik, altyapı eksiklikleri, marka bilinirliği düşüklüğü, nitelikli insan kaynağı yetersizliği ve sistematik veri eksikliği gibi sorunlardan kaynaklanan önemli bir açığın sürdüğünü ortaya koymaktadır. Bölgesel çeşitlendirme, hedefli marka iletişimi, mesleki eğitim yatırımları ve paydaşlar arası işbirliğinin güçlendirilmesi gibi önlemlerin hayata geçirilmesi, Azerbaycan'ın gastronomi turizmi alanındaki potansiyelini sürdürülebilir bir rekabet avantajına dönüştürmesine katkı sağlayacaktır.

Bu çerçevede, çalışmada ele alınan üç temel sorun alanı, nitelikli insan kaynağı eksikliği, veri altyapısının yetersizliği ve deneyimsel ürün çeşitliliğinin sınırlı kalması, birbirini pekiştiren ve birlikte ele alınması gereken yapısal kısıtlar olarak öne çıkmaktadır. Nitekim gastronomi turizmine özgü istatistiksel veri toplanmadan sektörün gerçek potansiyeli görünür kılınmaz; nitelikli personel yetiştirilmeden deneyimsel ürünlerin kalitesi artırılmaz; deneyimsel ürünler

geliştirilmeden ise veri toplama için anlamlı bir zemin oluşturulamaz. Bu karşılıklı ilişkilerin politika tasarımıında bütüncül bir yaklaşımla ele alınması, sektörün sürdürülebilir gelişiminin ön koşuludur.

Literatür taramasına dayanan bu çalışmanın bazı sınırlılıklar içerdğİ kabul edilmelidir. Özellikle, araştırma tasarımının tamamen nitel ve ikincil kaynak temelli olması; sektördeki aktörlerin deneyimlerini ve turist algısını doğrudan ölçmeyi olanaksız kılmaktadır. Gelecek çalışmalar; Azerbaycan'daki gastronomi turistlerinin motivasyonlarını, memnuniyet düzeylerini ve destinasyon imaj algılarını ölçmek üzere nicel yöntemler özellikle yapısal eşitlik modellemesi (SEM) ve karma yöntem tasarımları aracılığıyla ele almalıdır. Ayrıca, yerel mutfak girişimcileri, seyahat acenteleri ve kamusal aktörler arasındaki iş birliğı dinamiklerini inceleyen paydaş analizi çalışmalarının da Azerbaycan gastronomi turizmi yazınına özgün katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akça, S. (2021). Azerbaycan'ın gastronomi açısından değerlendirilmesi. *Hafıza Dergisi*.
- Akgöl, Y. (2012). Gastronomi Turizmi ve Türkiye'yi Ziyaret Eden Yabancı Turistlerin Astronomi Deneyimlerinin Değerlendirilmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin
- Aksoy, M. ve Sezgi, G. (2015). Gastronomi Turizmi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Gastronomik Unsurları. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(3):79-89.
- Aliyev, A. ve Suleymanov, A. (2023). The protection of water resources for sustainable tourism under climate change in South Caucasus: In the context of Azerbaijan. *Geojournal of Tourism and Geosites*.
- Aliyev, I. (2021). Order of the President of the Republic of Azerbaijan on Approval of 'Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development.' Office of the President of the Republic of Azerbaijan. <https://president.az/en/articles/view/50474>
- Aliyev, V. (2022). Assessment of gastronomic tourism potential in the Ganja-Gazakh Economic Region of Azerbaijan. *Journal of Environmental Management and Tourism (JEMT)*, 13(60), 1142–1150. <https://journals.aserspublishing.eu/jemt/article/view/7068>
- APA Economics. (2026). World Bank outlines key challenges facing Azerbaijan's tourism sector. *APA.az*.
- Azadaliyev, S. ve Akova, O. (2024). Azerbaycan'ın turizm sektörünün yeşil ekonomi çerçevesinde değerlendirilmesi. *TÜDAD*, 7(3).
- Azerbaycan Cumhuriyeti Turizm Devlet Programı (2026).
- Azernews. (2026). Can new state program reverse Azerbaijan's tourism slowdown?
- Correia, A., Moital, M., Da Costa, C.F., Peres, R. (2008). The Determinants of Gastronomic Tourists' Satisfaction: A Second-Order Factor Analysis. *Journal of Foodservice*, 19(3):164-176
- Deveci, B., Türkmen, S., Avcıkurt, C. (2013). Kırsal Turizm ile Gastronomi Turizmi İlişkisi: Bigadiç Örneği. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 3(2): 29-34.
- Dünya Bankası. (2026). *Azerbaijan Country Economic Memorandum – Spring 2026*.
- Göker, G. (2011). Destinasyon Çekicilik Unsuru Olarak Gastronomi Turizmi (Balıkesir İli Örneği). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir
- Hashimli, M. (2019). Azerbaijan's tourism sector: Opportunities and obstacles. SSRN.

- Li, J., vd. (2023). Brand equity, tourist satisfaction and travel intentions in a UNESCO Creative City of Gastronomy: A case study of Yangzhou, China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. PMC10378846. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10378846/>
- Martins, vd. (2025). Sustainable tourism and SDGs in the South Caucasus. *Sustainable Development*, Wiley Online Library. <https://doi.org/10.1002/sd.3371>
- Mehdiyev, A. (2021). Azərbaycan'da gastronomi turizmi arz potansiyeline yonelik bir degerlendirme: Bakü üzerine bir alan araştırması. Yüksek lisans tezi. Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
- OPast Publishers (2026). Tourism and the border-closure effect in Azerbaijan: Post-pandemic recovery, structural constraints, and regional competitiveness. *World Journal of Tourism Management*. <https://www.opastpublishers.com/open-access-articles/...>
- Orgaz-Agüera, F., vd. (2023). Identification of the main lines of research in gastronomic tourism: A review of the literature. *Sustainability*, 15, 5971. <https://doi.org/10.3390/su15075971>
- Özbay, G. (2019). Azərbaycan Mutfağı. N. Kozak (Ed.), *Online Türkiye Turizm Ansiklopedisi* içinde.
- Rzazade, H., Guzel, Ö. ve Ehtiyar, R. (2018). Azerbaijan'da inanç turizminin mevcut durumunun değerlendirilmesine yönelik nitel bir araştırma. *Journal of Awareness*, 3(5), 427-446.
- Santich, B. (2004). The study of gastronomy and its relevance to hospitality education and training. *Hospitality Management*, 23, 15-24.
- Sarıışık, M. ve Özbay, G. (2015). Gastronomi turizmi üzerine bir literatür incelemesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 26(2), 264-278.
- Skål International. (2026). Tourism Dynamics in Azerbaijan.
- Sürdürülebilir Turizm Ajansı [STA]. (2020). *Azerbaijan's Regional Tourism Strategy 2020-2023*.
- Travel and Tour World. (2026). Can Azerbaijan's new state program revitalize tourism and meet growth targets?
- Üner, E.H. (2014). Her Şey Dahil Sistemde Türkiye Gastronomi Turizmi Potansiyelinin Değerlendirilmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- UNESCO Lankaran. (2021). Lankaran — UNESCO Creative City of Gastronomy. Azerbaijan-UNESCO İlişkileri Resmi Portali. <https://unesco.preslib.az/en/page/2q6dxEV10m>

UNESCO. (2017, 2022, 2023). Intangible Cultural Heritage of Humanity — Azerbaijan. <https://www.orexca.com/azerbaijan/culture/unesco-intangible-cultural-heritage.htm>

3. Bölüm

Sosyal Medya Platformlarında Yapay Zekâ Tarafından Üretilen Yanlış Bilgi İçeriklerinin Analizi

Ayşegül Elif ÇAYCI¹, Berk ÇAYCI²

ÖZET

Yapay zekâ algoritmalarının içerik üretiminde kullanılması, sosyal medya platformlarında dezenformasyonun hem ne kadar yaygınlaştığını hem de nasıl üretildiğini ve görüldüğünü değiştirmektedir. Bu çalışma, yapay zekâ algoritmaları kullanılarak üretilen dezenformasyon türündeki sosyal medya paylaşımlarını analiz etmektedir. Araştırmada, 2023-2025 yılları arasında Teyit.org tarafından doğruluk kontrolü yapılarak yanlış olduğu belirlenen ve beş farklı sosyal medya platformunda yayımlanan 151 paylaşım incelenmiştir. Çalışma, nicel içerik analizi yöntemine dayanmaktadır. Veriler; platform dağılımı, konu kategorileri, yanlış bilgi türleri, hesap türleri, paylaşım biçimleri, duygusal ton ve ulusal/uluslararası kapsam açısından değerlendirilmiştir.

Bulgular, yapay zekâ destekli dezenformasyonun özellikle X, TikTok ve Instagram platformlarında yoğunlaştığını göstermektedir. İçerikler ağırlıklı olarak yaşam, siyaset ve kaza/afet konularında toplanmıştır. Yanlış bilgi türleri arasında manipülasyon öne çıkmaktadır. Paylaşımların büyük bölümünün tanınmış hesaplardan yapılması ve içeriklerin çoğunlukla video ve açıklayıcı metin kombinasyonu şeklinde yer alması, yapay zekâ destekli dezenformasyonun sadece içerik üretim hızını değil; aynı zamanda ikna kapasitesini, dolaşım biçimini ve toplumsal etkileşim potansiyelini de dönüştürdüğüne işaret etmektedir. Bu bulgular, sosyal medyada dezenformasyonla mücadele noktasında sadece teknik tespitlerin yeterli olmadığını; medya okuryazarlığı, platform sorumluluğu ve düzenleyici mekanizmaları içine alan çok boyutlu bir yaklaşımla ele alınmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, Sosyal Medya, Dezenformasyon, Medya Okuryazarlığı

¹ Doç. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-4082-8673, aekaragulle@ticaret.edu.tr.

² Doç. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-5945-8655, bcayci@ticaret.edu.tr.

ABSTRACT

Analysis of AI-Generated Misinformation Content on Social Media

Platforms

The use of artificial intelligence algorithms in content creation is altering both the prevalence of disinformation on social media platforms and the ways in which it is produced and presented. This study analyzes social media posts containing disinformation generated using artificial intelligence algorithms. The research examined 151 posts published on five different social media platforms between 2023 and 2025 that were identified as false following fact-checking by Teyit.org. The study is based on quantitative content analysis methods. The data were evaluated in terms of platform distribution, topic categories, types of misinformation, account types, post formats, emotional tone, and national/international scope.

The findings indicate that AI-driven disinformation is particularly concentrated on the X, TikTok, and Instagram platforms. The content primarily focuses on lifestyle, politics, and accidents/disasters. Among the types of misinformation, manipulation stands out. The fact that the majority of posts originate from well-known accounts and that content is predominantly presented as a combination of video and explanatory text indicates that AI-driven disinformation transforms not only the speed of content production but also its persuasive capacity, circulation patterns, and potential for social interaction. These findings highlight that, when it comes to combating disinformation on social media, technical detection alone is insufficient; a multidimensional approach encompassing media literacy, platform accountability, and regulatory mechanisms is necessary.

Keywords: Artificial Intelligence, Social Media, Disinformation, Media Literacy

1. Giriş

Dijital iletişim teknolojilerinin gündelik yaşama yerleşmesi, bilginin üretim, dolaşım ve tüketim biçimlerini derinden dönüştürmüştür. Sosyal medya platformları, yalnızca içerik tüketilen alanlar olmaktan çıkarak kullanıcıların aynı zamanda içerik ürettiği ve dolaşıma soktuğu mecralara dönüşmüştür. Bu dönüşüm, bilginin hızını artırırken, doğrulanmamış ya da yanıltıcı içeriklerin de çok kısa sürede geniş kitlelere ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Özellikle üretken yapay zekâ araçlarının yaygınlaşması, metin, görsel ve video biçimindeki içeriklerin daha hızlı, daha ucuz ve daha ikna edici biçimde üretilmesini mümkün kılmıştır.

Bu çerçevede, yapay zekâ destekli içeriklerin sosyal medya ortamında nasıl görüldüğü, hangi platformlarda yoğunlaştığı ve hangi tür yanıltıcı anlatılarla ilişkilendiği önem kazanmıştır. Ancak burada temel bir ayrımın korunması gerekir: “yanlış bilgi” ile “dezenformasyon” aynı şey değildir. Yanlış bilgi, kasıt unsuru olmadan yanlış ya da eksik biçimde paylaşılan içerikleri ifade ederken; dezenformasyon, yanıltma amacıyla üretilen ya da dolaşıma sokulan içerikleri anlatır. Bu iki kavramı birbirine eşitlemek, çalışmanın kavramsal temelini zayıflatır. Bu nedenle, kastın doğrudan gözlenemediği durumlarda daha temkinli bir terminoloji kullanmak gerekir.

Bu çalışma, Teyit.org tarafından doğruluk kontrolü yapılan ve “#yapay zekâ” etiketiyle sınıflandırılan sosyal medya paylaşımlarını incelemektedir. Araştırmanın örneklemini, 2023-2025 yılları arasında doğruluk kontrolü sonucunda “yanlış” olarak değerlendirilen 151 tekil paylaşım oluşturmaktadır. Çalışma, bu içeriklerin hangi platformlarda yer aldığına, hangi konu başlıklarında yoğunlaştığına, hangi yanlış bilgi türleriyle ilişkilendirildiğine, hangi hesap türleri üzerinden yayıldığına, hangi paylaşım biçimlerinde sunulduğuna, hangi duygusal tonları taşıdığına ve ulusal ya da uluslararası çerçevede nasıl konumlandığına odaklanmaktadır.

Çalışmanın amacı, yapay zekâ destekli olarak işaretlenen ve yanlış olarak doğrulanmış bu içeriklerin dijital ortamda nasıl dağıldığını betimsel olarak ortaya koymaktır. Böylece içeriklerin platformlar, konu alanları, hesap türleri ve sunum biçimleri bakımından hangi örüntüleri izlediği gösterilebilir. Bununla birlikte, bu çalışma ikna gücü, kullanıcı alımlaması, ağsal yayılım ya da nedensel etkiyi ölçmemektedir; dolayısıyla bulguların bu tür sonuçlara genişletilmemesi gerekir. Araştırmanın katkısı, yapay zekâ ile ilişkili yanlış bilgi içeriklerinin sosyal medya ekosisteminde hangi biçimlerde yoğunlaştığını sistematik olarak görünür kılmaktır.

Mevcut literatür, üretken yapay zekâ araçlarının içerik üretimini hızlandırdığı ve doğrulama süreçlerini zorlaştırdığı konusunda güçlü bir çerçeve sunmaktadır.

Buna karşılık, sosyal medya ortamında yapay zekâ destekli içeriklerin hangi biçimlerde yanlış bilgiye dönüştüğü ve hangi platformlarda nasıl dağıldığı konusunda, özellikle Teyit.org temelli örnekler üzerinden daha ayrıntılı betimsel çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu çalışma, söz konusu boşluğa sınırlı ama düzenli bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

2. Sosyal Medyada Yapay Zeka Kullanarak Üretilen İçerikler ve Dezenformasyon

Dijital teknolojiler aracısız, özgürleştirici, eğlendirici ve bilgilendirici potansiyele sahip olmakla birlikte aynı zamanda, bu teknolojileri kullanan insan sayısı arttıkça, bu teknolojilerin yoğun kullanımının bir sonucu olarak olumsuz bazı durumların ortaya çıkması kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu durumu kavrayabilmek için Marshall McLuhan'ın “Medyayı Anlamak: İnsanın Uzantısı” (McLuhan, 1996) ve Walter J. Ong'un “Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözü Teknolojileşmesi” (Ong, 2002) adlı eserleri yol gösterici niteliktedir. Her iki yazar da bir ortamın kültür ve toplum üzerindeki etkisini tespit etmektedir. 1450'lerde matbaanın bulunması, bilginin yayılmasını hızlandırdı. Fakat İnternet teknolojisi, insanların birbirleriyle araçlar üzerinden iletişim kurmasını kültürel ve toplumsal açıdan en geniş ölçekte gerçekleştiren ortamdır.

Dijital iletişim platformlarının yaygınlaşmasıyla birlikte, bilgi o köklü bir dönüşüm yaşanmaktadır. Sosyal medyanın içerik üretimini demokratikleştirmesi, geleneksel medyanın geleneksel eşik bekçiliği kavramını aşındırmanın yanı sıra, bu durum doğrulanmamış ve yanıltıcı bilgilerin hızla dolaşıma girmesine elverişli bir ortam yaratmıştır. Söz konusu dönüşüm, bilginin gerçeklik değerinden ziyade duygusal rezonansının kamusal algı ve tutumlar üzerinde daha belirleyici bir etki yarattığı Hakikat Sonrası Çağ (Post-Truth Era) kavramıyla teorize edilen yeni bir epistemolojik kırılmanın habercisi olarak değerlendirilmektedir.

Yapay zekâ teknolojilerinin, bireyler ve kurumlar tarafından yaygın bir şekilde kullanılmasıyla beraber, uygulama geliştiricilerinin ortaya çıkmış ve buna yönelik özel uygulamalar tasarlamaya başlamışlardır. Bu geliştiriciler (app builders), kullanıcı dostu arayüzler sunarak belirli ihtiyaçlara veya sektörlere uygun uygulamaların oluşturulmasını, denenmesini ve devreye alınmasını mümkün kılmaktadırlar. Uygulama geliştiricilerin sürece dahil edilmesiyle, konuşma akışlarını daha da geliştirmek ve konuşma tabanlı yapay zekanın farklı sektörlerdeki uygulamalarını dönüştürmek mümkün hale gelmiştir. Yapay zeka teknolojilerinin özellikle büyük dil modelleri (LLM) ve çekişmeli üretici ağların (GAN) bu ekosisteme dahil olmasıyla, dezenformasyonun ölçeği ve niteliği önemli ölçüde dönüşmüştür. Bu da dezenformasyonun çıplak gözle ayırt

edilemeyecek denli gerçekçi hale gelmesine neden olmuştur. Burada gözle görülen değil, gerçekle sahte arasındaki ayrım muğlaklaşmaya başlamıştır. Örneğin, “güneş batıdan doğar” ifadesi dilbilgisi açısından doğru bir cümledir. Ancak bu ifadenin yanlış olduğunu sahip olduğumuz ön bilgi ve eleştirel düşünme becerisi sayesinde ayırt edebiliriz. Tıpkı bu durumda olduğu gibi, yapay zeka tarafından üretilen dezenformasyon içerikleri de dilsel ve biçimsel açıdan kusursuz olabilir; bu noktadaki asıl tehlike içeriğin doğruluğu noktasında değil bu içerikleri değerlendiren okuyucularda ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, dijital bilgi ortamında dolaşıma giren yanıltıcı içerikleri kavramsal düzeyde doğru ele alabilmek için ilgili terminolojiye ele almak gerekmektedir.

Literatürde sıklıkla birbiri yerine kullanılan ancak birbirinden işlevsel olarak ayrılan üç temel kavramı açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. Claire Wardle ve Hossein Derakhshan’ın (Wardle & Derakhshan, 2017) sınıflandırmasına göre bu kavramlar; yanlış bilgi (misinformation), zarar verme niyeti olmaksızın yayılan hatalı bilgiyi; dezenformasyon (disinformation), kasıtlı olarak üretilen ve yayılan sahte bilgiyi; malinformasyon ise gerçek bilginin bağlamından koparılarak zarar vermek amacıyla kullanılmasını ifade eder. Yapay zekâ teknolojilerinin, ele alınan üç kategori genelinde hem üretim hem de tespit mekanizması olarak eş zamanlı biçimde işlev gördüğü görülmektedir. Dezenformasyon türlerini daha ayrıntılı biçimde ele almak, dijital bilgi ortamında karşılaşılan içeriklerin sadece doğru olup olmadığını değil, üretim maksadını ve dolaşım biçimini de analiz etmeyi gerektirir. Misinformation, yanlış olduğu halde kasıt taşımadan yayılan içerikleri kapsar; malinformation ise doğru bilginin bağlamından koparılarak, seçici biçimde sunulur ya da ifşa edilerek zarar verme maksadıyla kullanılmasını ifade etmektedir (Spies, 2019) (Petrocchi, 2024). Bu ayrımın yapılması, aynı içeriğin bağlamı ve dolaşıma sokuluş amacı değiştiğinde farklı bir bilgi bozulmasına dönüşebilmesi açısından önemlidir. İyi niyetli bir kullanıcının doğruluğunu teyit etmeden paylaştığı sağlık tavsiyesi, eksik okunmuş bir grafik ya da hatalı çevrilmiş bir haber metni misinformation’a örnek olarak verilebilir. Disinformation ise daha örgütlü ve stratejik bir karaktere sahiptir. Örneğin sahte haber başlıkları, deepfake videolar veya bot ağlarıyla büyütülen propaganda içerikleri bu kapsama girmektedir. Çalışmalar, yapay zekanın burada hem yanlış anlatıların üretimini hızlandıran bir araç hem de bunları saptamaya çalışan bir tespit mekanizması olarak işlediğini göstermektedir (Tomassi, Falegnami, & Romano, 2024), (Arora, 2024). Malinformation’da içerik tamamen uydurulmuş değildir; gerçek bir e-postanın, yazışmanın ya da bağlamından koparılmış bir görüntünün seçici biçimde paylaşılması yoluyla hedef kişi ya da kurum zarar görür. Bu bakımdan, malinformation’ı etik, mahremiyet ve bağlamsal bütünlük sorunu açısından ele

almak gerekmektedir. Dezenformasyonun tek bir yanlışlık kategorisine indirgenmesi yerine, her bir türün üretim mantığına ve farklı toplumsal etkilerine işaret edilmesi gerekmektedir. Çünkü bu sayede sadece içeriğin doğru mu yanlış mı olduğuna değil, kim tarafından hangi amaçla ve tekniklerle dolaşıma sokulduğu ortaya koyulabilmektedir.

3.Yapay zekanın Haber Üretiminde Kullanımı: Otomatik Gazetecilik Pratikleri

Otomatik gazetecilik (automated journalism), algoritmalar aracılığıyla yapılandırılmış verilerden haber metni üreten teknolojileri kapsamaktadır. İlk uygulamalar finans ve spor haberciliğinde başlamış, ardından hava durumu, seçim sonuçları ve deprem raporları gibi alanlara yayılmıştır. Literatürde bu kavram algoritmik gazetecilik, robot gazetecilik gibi başlıklar altında tartışılmaktadır (Slitonen, Laajalahti, & Venalainen, 2024) (Chambaud, 2021).

Konuya ilişkin kamuoyu algısı açısından önemli bulgular mevcuttur. Kaa ve Krahmer'in (Kaa & Emiel, 2014, s. 3) 232 katılımcıyla gerçekleştirdiği çalışmaya göre, haber tüketicilerinin bilgisayar tarafından yazılan ve gazeteci tarafından yazılan haberleri uzmanlık ve güvenilirlik açısından benzer şekilde değerlendirdiğini ortaya koymuştur; ancak gazeteciler, algoritmik haberlerin güvenilirliğini tüketicilere kıyasla daha düşük bulma eğilimindedir. Shultz ve Sheffer (Schultz & Sheffer, 2017) tarafından gerçekleştirilen araştırmaya göre, okuyucuların bilgisayar algoritmaları tarafından üretilen haberlere karşı anlamlı düzeyde olumsuz tutum sergilediğini ve hem güvenilirlik hem de güven düzeyinin bu tutumlarda belirleyici olduğunu göstermiştir.

Güncel çalışmalar, GPT gibi büyük dil modellerinin bu alandaki etkisini incelemektedir. Tewari ve diğerleri (Tewari, Zaboundidis, Kothari, Bailey, & Alm, 2021) (OpenAI'nin GPT-2 modeliyle üretilen metinlerin katılımcılar tarafından neredeyse yarı yarıya insan yazımı sanıldığını göstermiştir. Liu ve diğerlerinin (Liu, Chen, & Nah, 2026) ABD genelinde 1.252 kişiden oluşan temsili bir panelde yürüttüğü araştırma, yapay zekâ ve insan gazetecilerin birlikte hazırladığı haberlerin, yalnızca yapay zekâ tarafından üretilen haberlere göre daha güvenilir algılandığını ve insan yazımı haberlerle benzer düzeyde değerlendirildiğini ortaya koymuştur. Haq'ın (Haq, 2025) tabakalı içerik analizi ise yapay zekâ tarafından üretilen haberlerde daha fazla hata ve halüsinasyon, daha az adlandırılmış kaynak ve daha yavaş bir düzeltme süreci olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, yapay zekânın hangi aşamalarda kullanıldığının ve editoryal doğrulamanın nasıl yapıldığının açıkça belirtilmesi, güvenilirlik kaybını büyük ölçüde azaltabilmektedir. Saeed, Qamar ve Hashmi'nin (Saeed, Qamar, & Hashmi, 2025) çalışması da yapay zekâ destekli makalelerin

anlaşılabilirlik ve tutarlılık açısından daha iyi performans gösterebildiğini, ancak kaynak çeşitliliğinin azaldığını ve resmî seslere aşırı bağımlılık oluştuğunu saptamıştır.

Daha güncel çalışmalar, GPT gibi büyük dil modellerinin bu alandaki etkisini incelemektedir. Tewari ve diğerleri (2021) OpenAI'nın GPT-2 modeliyle üretilen makalelerin katılımcılar tarafından yaklaşık yarısı oranında insan tarafından yazılmış olarak yanlış sınıflandırıldığını tespit etmiştir. Liu ve diğerlerinin (2026) ABD genelinde 1.252 kişilik temsili bir panelle yürüttüğü çalışma, yapay zekâ ve insan gazetecilerin birlikte ürettiği haberlerin, yalnızca yapay zekâ tarafından üretilen haberlerden daha güvenilir algılandığını ve insan tarafından yazılan haberlerle benzer güvenilirliğe sahip olduğunu göstermiştir.

Haq'ın (Haq, The Impact of Generative AI on Journalistic Credibility and Trust, 2025) gerçekleştirdiği tabakalı içerik analizine göre, yapay zekâ tarafından üretilen haberlerin daha yüksek hata ve halüsinasyon oranlarına, daha az adlandırılmış kaynağa ve daha yavaş düzeltme sürecine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Ancak süreç düzeyinde yapay zekanın şeffaflık beyanı (hangi aşamalarda yapay zekâ kullanıldığı, editoryal doğrulama süreçleri) incelendiğinde güvenilirlik kayıplarının telafi edilebildiği bulunmuştur. Benzer konuyu ele alan bir diğer çalışmada (Saeed, Qamar, & Hashmi, The Role of Generative AI in Shaping Media Narratives, 2025) yapay zekâ destekli makalelerin anlaşılabilirlik ve tutarlılık açısından üstün performans gösterdiğini, ancak kaynak çeşitliliğinin azaldığını ve resmi seslere aşırı bağımlılık oluştuğunu saptamıştır.

4. Medya Okuryazarlığı ve Dezenformasyonla Mücadele

Deepfake ve yapay zeka destekli dezenformasyonla mücadelede teknolojik çözümler tek başına yetrli olmamaktadır. Bu süreçte medya okuryazarlığı ve toplumsal farkındalık birbirini tamamlayan kritik bileşenler olarak öne çıkmaktadır. Medya okuryazarlığının önemine vurgu yapan çalışmalar, eğitim temelli yaklaşımların deepfake tespitinde anlamlı iyileşmeler sağladığını ortaya koymaktadır (Huang, 2025, s. 3298). ABD'de gerçekleştirilen araştırma, çevrimiçi deney yoluyla deepfake tanıma konusunda teknik ipuçları içeren eğitimlerin yapay zeka okuryazarlığını ve öz yeterliliği istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde arttırdığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, deepfake tespiti konusunda görsel içerik, medya kaynağının itibarından daha önemli rol oynamaktadır. Bireylerin eleştirel görsel analiz becerilerini geliştirmeye yönelik eğitimler bu noktada önem arz etmektedir. Düşük medya okuryazarlık düzeyine sahip kişiler bu hususta en savunmasız grubu oluşturmaktadır.

Dezenformasyonla mücadele noktasında bireysel farkındalığın ötesinde,

hükümetlerin yasal düzenlemeleri hayata geçirmesi gerekmektedir. Bu konuda emsal teşkil edecek örnek; ABD’de 2024 yılında 14 eyalette, seçim iletişimlerinde deepfake kullanımını kısıtlamaya yönelik yasal düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Avrupa Birliği ise, Yapay Zeka Yasası (EUR-Lex, 2024) ile deepfake’e ilişkin hukuki çerçeve sunmaktadır. Kötü niyetli deepfake üretimine ilişkin yasal düzenlemeler, ulusal ve uluslararası ölçekte düzenleyici yaklaşımların olgunlaştığına işaret etse de uygulama noktasında yaşanan tutarsızlıklar yapısal sorunları beraberinde getirmektedir. Dijital iletişim araçlarının kullanımındaki artışla toplumun bu gelişmelere ilişkin algısı da giderek daha fazla araştırma gündemine girmektedir. Reuters Gazetecilik Çalışmaları Enstitüsü’nün altı ülkede yürüttüğü ankete göre, yapay zeka destekli dezenformasyon toplumsal endişe düzeyi yüksek bir konu haline gelmiştir (Simon, Nielsen, & Fletcher, 2025). Harvard Kennedy School Misinformation Review’da yayımlanan çalışmada ABD’li yetişkinlerin %80’inin 2024 başkanlık seçimlerinde yapay zekanın yanlış bilgi üzerindeki etkisinden endişe duyduğunu ortaya koymuştur (Yan, Morrow, Yang, & Wihbey, 2025).

Literatür bir bütün olarak değerlendirildiğinde, yapay zeka tarafından üretilen haberler bir yandan gazetecilik süreçlerine hız kazandırırken; diğer yandan benzeri görülmemiş bir biçimde gazetecilik süreçlerini hızlandırmaktadır. Yapay zeka tespit araçlarının yeterince güvenilir olmaması, büyük dil modellerinin kendi ürettikleri içerikleri dahi ayırt etmekte zorlanması ve deepfake teknolojisinin hızlı bir biçimde dönüşüme uğraması bu alandaki mücadelenin teknoloji destekli medya okuryazarlığı eğitimi ile sağlanabilecektir.

Sosyal medyada yayılan dezenformasyona karşı kullanıcıların, yanıltılabileceklerine dair önceden uyarılması son derece önemlidir. Dezenformasyona karşı toplumsal bağışıklığın kazanılabilmesi ve dezenformasyonla mücadelenin güçlendirilebilmesi amacıyla kitlelere dezenformasyon örnekleri, stratejileri ve dezenformasyonun toplum nezdindeki olumsuz etkileri konusunda bilinçlendirilmelidir. Böylelikle, dijital ortamda dezenformasyon niteliğindeki içeriklerle karşılaşan bireyler, olumsuz etkilere karşı daha bilinçli bir şekilde etkileşime geçerler. Dezenformasyona karşı aşılanmış bir dijital topluluk, manipülasyon tekniklerine karşı bilişsel bağışıklık geliştirebilme potansiyelini artırmaktadır.

5. Çalışmanın Metodolojisi

Bu çalışmanın amacı, yapay zekâ algoritmaları kullanılarak üretilen dezenformasyon türündeki sosyal medya paylaşımlarını analiz etmektir. Bu amaçla çalışmada toplanan veriler, nicel içerik analizi yöntemiyle analiz edilecektir. Berelson (1952) nicel içerik analizini: “İletişimin açık içeriğinin

nesnel, sistematik ve nicel betimlemesi için kullanılan bir araştırma tekniğidir.” şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımlamada Berelson, nicel içerik analizinin nesnellğine dikkat çekerek, doğrudan gözlemlenebilir iletişim unsurlarının sistemli bir şekilde sayısallaştırılmasına vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda çalışmada belirlenen örneklem içerisine yapay zekâ algoritmaları kullanılarak üretilmiş yanlış ve yanıltıcı bilgiler içeren paylaşımların, sosyal medya platformlarında görülme sıklığı analiz edilecektir. Çalışmayla paylaşımların konularının konularına göre dağılımı ile yanlış bilgi türlerinin görülme sıklığı tespit edilecektir. Örneklem dahilindeki içeriklerin yayıldığı hesap türlerinin sıklığı tespit edilecektir. Paylaşımların video, fotoğraf ve metin kombinasyonları açısından dağılımı analiz edilecektir. Paylaşımların duygusal tonları (pozitif, negatif veya nötr) kategorize edilecektir. Son olarak, örneklem dahilinde analizi yapılan içeriklerin konularının ulusal ya da uluslararası kapsamda olma sıklığı karşılaştırılacaktır. Bu bağlamda çalışmanın amacına uygun olarak altı adet araştırma sorusu oluşturulmuştur.

1. Araştırma Sorusu: Yapay zekâ tarafından üretilen dezenformasyon içeriklerinin sosyal medya platformlarına göre dağılımı nedir?
2. Araştırma Sorusu: Yapay zekâ tarafından üretilen dezenformasyon içerikleri arasında sosyal medyada paylaşılan en yaygın yanlış bilgi türü hangisidir?
3. Araştırma Sorusu: Yapay zekâ tarafından üretilen dezenformasyon içeriklerinin hesap türlerine göre paylaşım sıklığı nedir?
4. Araştırma Sorusu: Yapay zekâ tarafından üretilen dezenformasyon içeriklerinin sosyal medyada paylaşım formatlarına göre dağılımı nedir?
5. Araştırma Sorusu: Sosyal medya platformlarında paylaşılan yapay zekâ tarafından üretilen dezenformasyon içeriklerinin duygusal ton dağılımı nedir?
6. Araştırma Sorusu: Sosyal medya platformlarında paylaşılan yapay zekâ tarafından üretilen dezenformasyon içeriklerinin konularına göre dağılımı nedir?

Bu çalışmanın araştırma evrenini 2023 ile 2025 yılları arasında teyit.org tarafından doğruluk kontrolü gerçekleştirilmiş ve “#yapay zekâ” etiketiyle sınıflandırılmış sosyal medya paylaşımları oluşturmaktadır. Araştırmada amaçlı örnekleme yöntemiyle örneklem belirlenmiştir. Bu araştırmanın örneklemini, yapay zekâ algoritmaları tarafından üretilerek beş farklı sosyal medya platformunda paylaşılmış ve Teyit.org tarafından doğruluk kontrolü sonucunda “yanlış” olarak tespit edilen 151 sosyal medya paylaşımı oluşturmaktadır. Doğru ve sonuçlandırılmamış olarak neticelendirilmiş analizler ise örneklem dışı bırakılmıştır.

Araştırma kapsamında ilk olarak “#yapay zekâ” etiketiyle Teyit.org sitesinde arama yapılarak örneklem içerisine dahil edilecek paylaşımlar tespit edilmiştir. Daha sonra çalışmanın amacı ve araştırma sorularıyla uyumlu bir kodlama cetveli tasarlanmıştır. Kodlama cetveli oluşturulduktan sonra alanda çalışan farklı bir akademisyenden uzman görüşü alınarak kodlama cetveline son hali verilmiştir. Örneklem içerisindeki 151 sosyal medya paylaşımı analiz edilerek kodlama cetveline ilgili veriler işlenmiş ve tablolar oluşturulmuştur. Tablolara işlenen tüm veriler analizi yapılan sosyal medya paylaşımlarından ve doğruluk kontrolü sonucunda ulaşılan analiz bilgilerinden alınmıştır. Örneklem dahilinde incelenen tüm paylaşımlar duygu tonlarına göre pozitif, negatif ve nötr olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır. Pozitif kategori, olumlu duygu ve tutumları içeren paylaşımları; negatif kategori şiddet, öfke ve kaygı duygularını harekete geçiren paylaşımları; nötr kategoriye net bir duygu taşımayan ve bilgilendirici özellikleri olan paylaşımları tanımlamaktadır. Paylaşımları içerdikleri duygu yüklerine göre kategorilere ayırırken tutarlılığı sağlamak amacıyla her bir kategori öncesinde tanımlanmış ve tüm içerikler bu çerçeveye göre analiz edilmiştir. Kodlama güvenilirliğini garanti altına almak için bağımsız bir uzman tarafından içeriklerin hepsinin değerlendirilmesi ve kodlanması sağlanmıştır. Kodlama sonrası veriler karşılaştırılmış ve analizlere son şekli verilmiştir. Kodlama cetveline tüm veriler girildikten sonra veriler tablolar aracılığıyla niceliksel hale getirilmiştir.

7.Bulgular

Araştırmanın örnekleminde yer alan yapay zekâ tarafından oluşturulmuş sosyal medya paylaşımları, kodlama cetveline eklenmiştir. Kodlama cetveline eklenen veriler, sayısal hale getirildikten sonra çalışma içerisindeki tablolara aktarılmıştır. Araştırmanın amacı ve araştırma sorularıyla bağlantılı olacak şekilde tablolar oluşturulmuştur.

Tablo 1: Doğruluk Analizi Sonuçları

Analiz	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)
Doğru	1	0,6
Yanlış	151	97,4
Sonuçlandırılmamış	3	1,9
Toplam	155	100,0

Tablo 1’de araştırma kapsamında incelenen yapay zekâ tarafından üretilmiş sosyal medya paylaşımlarının doğruluk analizi sonuçları yer almaktadır. Analiz sonuçları kodlama cetveline aktarılırken teyit.org tarafından belirlenmiş analiz sonuçlarına bağlı kalınmıştır. Tablo 1’deki verilere göre, toplamda 155 paylaşım araştırma kapsamında incelenmiştir. İncelenen paylaşımların %97,4’ü (n=151) “yanlış” olarak sonuçlandırılmıştır. İncelenen paylaşımların %1,9’u (n=3) “sonuçlandırılmamış”, %0,6’sı (n=1) ise “doğru” olarak sonuçlandırılmıştır. Araştırmanın örnekleme sonuçlandırılmamış ve doğru olarak analiz edilmiş paylaşımlar dahil edilmemiştir. Bu bağlamda doğruluk analizi yanlış olarak sonuçlandırılmış 151 sosyal medya paylaşımı analiz birimi olarak belirlenmiştir.

Tablo 2: Doğruluk Analizleri Yapılmış Paylaşımların Platformlara Göre Dağılımları

Platform	Paylaşım Sayısı	
Platform	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)
Instagram	36	23,84
X	45	29,80
Facebook	15	9,93
Youtube	18	11,92
TikTok	37	24,50
Toplam	151	100,00

Tablo 2’de araştırmanın örnekleme içerisinde yer alan ve doğruluk analizleri gerçekleştirilmiş 151 sosyal medya paylaşımının, platformlara göre paylaşım sayıları yer almaktadır. Tablodaki verilere göre araştırma kapsamında incelenen paylaşımların %29,80’i (45) X platformu üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu oranı %24,50 (37) ile TikTok, %23,84 (36) ile Instagram, %11,92 (18) ile Youtube ve son olarak %9,93 (15) ile Facebook takip etmektedir. Araştırmadan elde edilen verilere göre, X platformu yapay zekâ destekli dezenformasyon içeriklerinin örneklem dahilinde en fazla paylaşıldığı, Facebook ise en az paylaşıldığı platform olma niteliğindedir. X platformunda, yapay zekâ tarafından üretilen dezenformasyon içerikleri diğer sosyal medya platformlarına kıyasla daha yüksek oranda paylaşılmıştır.

Tablo 3: Paylaşılan İçeriklerin Konularına Göre Kategorileri

Konu	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)
Sağlık	3	1,99
Gıda	1	0,66
Çevre	11	7,28
Yaşam	32	21,19
Bilim	7	4,64
Teknoloji	15	9,93
Kaza/Afet	18	11,92
Tarih	9	5,96
Kültür Sanat ve Eğlence	16	10,60
Savaş	12	7,95
Spor	4	2,65
Siyaset	23	15,23
Toplam	151	100,00

Tablo 3’de yapay zekâ tarafından üretilerek, sosyal medyada paylaşılmış 151 içeriğe ait konu bazlı kategoriler ve bu kategorilere ait sayısal veriler bulunmaktadır. Tablo 3’de yer alan verilere göre, yapay zekâ tarafından üretilerek sosyal medyada paylaşılan içeriklerin %21,19’u (32) yaşam, %15,23’ü (23) siyaset, %11,92’si (18) kaza/afet, %10,60’ı (16) kültür, sanat ve eğlence, %9,93’ü (15) teknoloji, %7,95’i (12) savaş, %7,28’i (11) çevre, %5,96’sı (9) tarih, %4,64’ü (7) bilim, %2,65(4) spor, %1,99’u (3) sağlık ve %0,66’sı (1) gıda konulu paylaşımlardır. Bu veriler bağlamında yapay zekâ tarafından üretilerek sosyal medyada paylaşılan içeriklerin yoğunluğunun yaşam, siyaset, kaza/afet ile kültür, sanat ve eğlence konuları etrafında yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Araştırma verilerine göre kategoriler arasında tek bir konunun sayısal olarak diğerlerine göre ön plana çıkmadığı, yaşam, siyaset, kaza/afet, kültür, sanat ve eğlence konularıyla ilgili içeriklerin paylaşıldığı tespit edilmiştir. En az sayıda paylaşımların ise gıda, sağlık, spor ve bilim konularında yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Tablo 3’deki sayısal verilere göre, yapay zekâ tarafından üretilerek sosyal medyada paylaşılmış ve doğruluk kontrolleri neticesinde yanlış olduğu tespit edilmiş paylaşımların gündelik hayata direk temas eden ve toplumsal tartışma üretme potansiyeline sahip konulardır.

Tablo 4: Paylaşımların Yanlış Bilgi Türlerine Göre Sayısal Dağılımı

Yanlış Bilgi Türleri	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)
Uydurma	19	12,58
Taklit	1	0,66
Bağlamdan Koparma	4	2,65
Hatalı İlişkilendirme	18	11,92
Parodi	4	2,65
Çarpıtma	6	3,97
Manipülasyon	99	65,56
Toplam	151	100,00

Tablo 4’de araştırmanın örneklemini içerisinde yer alan sosyal medya paylaşımlarının yanlış bilgi türlerine göre sayısal olarak dağılımı bulunmaktadır. Analizi gerçekleştirilen 151 paylaşımın tamamı, doğruluk teyitleri yanlış olarak tespit edilmiş yapay zekâ tarafından üretilmiş paylaşımlardan meydana gelmektedir. Tablo 4’de yer alan veriler bağlamında incelenen sosyal medya paylaşımların sırasıyla; manipülasyon %65,56(99), uydurma %12,58(19), hatalı ilişkilendirme %11,92(18), çarpıtma %3,97(6), parodi %2,65 (4), bağlamdan koparma %2,65 (4) ve son olarak taklit %0,66 (1) yanlış bilgi türünde olduğu belirlenmiştir. Tablo 4’deki verilere göre, sosyal medya paylaşımlarının yüksek oranda tamamen kurgulanmış içeriklerden üretilmediği; gerçekte var olan bilgi parçalarının manipüle edilerek yeniden üretildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum yapay zekanın sosyal medya paylaşımları üretilirken ikna edici yeni bir gerçeklik yanılsaması oluşturmak için tercih edildiğini ortaya koymaktadır. Tablo 4’deki verilere göre 7 farklı yanlış bilgi türünde yapay zekâ tarafından üretilmiş içeriklerin paylaşıldığı ve en çok paylaşılan yanlış bilgi türünün manipülasyon türünde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 5: Yanlış Bilgi Türlerinin Platformlara Göre Dağılımı

	Instagram		X		Facebook		Youtube		TikTok	
Yanlış Bilgi Türleri	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)
Uydurma	1	2,78	11	24,44	1	6,67	0	0,00	6	16,22
Taklit	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	1	2,70
Bağlamdan Koparma	1	2,78	3	6,67	0	0,00	0	0,00	0	0,00
Hatalı İlişkilendirme	3	8,33	5	11,11	4	26,67	5	27,78	1	2,70
Parodi	1	2,78	2	4,44	0	0,00	0	0,00	1	2,70
Çarpıtma	1	2,78	4	8,89	0	0,00	1	5,56	0	0,00
Manipülasyon	29	80,56	20	44,44	10	66,67	12	66,67	28	75,68
Toplam	36	100,00	45	100,00	15	100,00	18	100,00	37	100,00

Tablo 5’de araştırmanın örneklemini içerisinde yer alan yapay zekâ tarafından üretilmiş paylaşımların platform bazlı olarak yanlış bilgi türlerine göre dağılımı yer almaktadır. Tablo 5’de yer alan verilere göre, 5 platformda manipülasyon türünün öne çıktığı tespit edilmiştir. Elde edilen bu bulgu, sosyal medya platformlarında yapay zekâ destekli dolaşıma sokulan paylaşımların tamamının sahte içerik üretiminden kaynaklanmadığını; aksine var olan gerçek bilginin bilinçli bir şekilde manipüle edilerek farklı sosyal medya platformlarında sunulduğunu göstermektedir. Araştırma kapsamında yer alan toplam 36 Instagram paylaşımı içerisinde %80,56’sı (29) manipülasyon yanlış bilgi türündedir. Bu yüzdesel oran araştırma içerisindeki en yüksek değerdir. TikTok’ta benzer bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Araştırma kapsamındaki toplam 37 TikTok paylaşımının %75,68’i (28), manipülasyon türündedir. Youtube ile Facebook platformlarında ön plana çıkan yanlış bilgi türü, diğer iki sosyal medya platformunda olduğu gibi manipülasyondur. İki platformda da araştırma kapsamında incelenen paylaşımların %66,67’si manipülasyon türündedir. X platformu ise diğer 4 sosyal medya platformuna kıyasla yanlış bilgi türlerinin en heterojen dağıldığı platform olma özelliğini taşımaktadır. X platformunda manipülasyon yanlış bilgi türünde yapılan paylaşımların oranı %44,44 (20) düzeyindedir.

Tablo 5’deki verilere göre, yanlış bilgi türleri platformlara göre farklılaşmaktadır. Hatalı ilişkilendirme kategorisine dahil edilen paylaşımların oranı Youtube (%27,78) ve Facebook (%26,67) platformlarında daha yüksektir. X platformunda ise hatalı ilişkilendirme kategorisi %11,11, Instagram platformunda %8,33 ve TikTok’ta ise %2,70 oranındadır. Araştırma kapsamında X platformunda uydurma yanlış bilgi kategorisi içerisinde yapay zekâ tarafından üretilerek yayılmış paylaşımların oranı %24,44 olduğu tespit edilmiştir. Bu oranı

%16,22 ile TikTok, %6,77 ile Facebook ve %2,78 ile Instagram takip etmektedir. Youtube platformunda bu kategoride araştırma kapsamında paylaşım tespit edilmemiştir.

Bağlamdan koparma yanlış bilgi türü sadece X platformunda %6,67 oranında ve Instagram’da %2,78 oranında tespit edilmiştir. Diğer 3 platformda bağlamdan koparma türünde paylaşım tespit edilmemiştir. Parodi yanlış bilgi türünde paylaşımların sadece X, Instagram ve TikTok platformlarında yapıldığı araştırma kapsamında tespit edilmiştir. Parodi yanlış bilgi türü X platformunda %4,44, Instagram %2,78 ve TikTok’ta %2,70 oranında paylaşılmıştır. Taklit yanlış bilgi türü ise sadece TikTok platformunda %2,70 oranında paylaşıldığı belirlenmiştir.

Tablo 6: Platformlara Göre Yapay Zekâ Tarafından Üretilmiş Yanlış Bilgi İçeren Paylaşımların Konu Kategorileri

	Instagram		X		Facebook		Youtube		TikTok	
Kategori	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde(%)	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)
Sağlık	0	0,00	2	4,44	1	6,67	0	0,00	0	0,00
Gıda	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	1	2,70
Çevre	7	19,44	0	0,00	1	6,67	0	0,00	3	8,11
Yaşam	8	22,22	3	6,67	2	13,33	6	33,33	13	35,14
Bilim	2	5,56	2	4,44	1	6,67	1	5,56	1	2,70
Teknoloji	4	11,11	3	6,67	2	13,33	4	22,22	2	5,41
Kaza/Afet	6	16,67	2	4,44	2	13,33	3	16,67	5	13,51
Tarih	1	2,78	5	11,11	1	6,67	0	0,00	2	5,41
Kültür Sanat Ve Eğlence	5	13,89	6	13,33	2	13,33	1	5,56	2	5,41
Savaş	2	5,56	6	13,33	1	6,67	1	5,56	2	5,41
Spor	0	0,00	2	4,44	0	0,00	0	0,00	2	5,41
Siyaset	1	2,78	14	31,11	2	13,33	2	11,11	4	10,81
Toplam	36	100,00	45	100,00	15	100,00	18	100,00	37	100,00

Araştırma kapsamında yaşam kategorisi, yapay zekâ destekli dezenformasyon içeriklerinin en yoğun olduğu kategori olarak ön plana çıkmaktadır. TikTok'ta %35,14 (n:13), YouTube'da %33,33 (n=6), Instagram'da %22,22 (n=8), Facebook'ta %13,33 (n=2) ve X'te %6,67 (n=3) oranlarında dezenformasyon içeriği olduğu tespit edilmiştir. Araştırma kapsamında siyaset kategorisinde X (31,11) platformu öne çıkmaktadır. Youtube ve Facebook %11,11 ve %13,33 oranlarında yapay zekâ destekli üretilmiş siyasi dezenformasyon içeriği bulunmaktadır. TikTok platformunda %10,81 (n_4) ve Instagram'da %2,78 (n=1) oranlarında siyasi dezenformasyon içeriğinin yer aldığı tespit edilmiştir. Teknoloji kategorisinde Youtube %22,22 ile en yüksek orana sahiptir. Çevre kategorisinde Instagram %19,44 (n=7) ile en yüksek orana sahip olduğu tespit edilmiştir. Kaza/Afet kategorisinde Instagram %26,67 (n=6) ile en yüksek paya sahiptir. Kültür sanat ve eğlence kategorisindeyse Instagram'da %13,89 (n=5) oranında dezenformasyon içeriği paylaşıldığı tespit edilmiştir. Savaş kategorisindeyse X %13,33 (n=6) ile en yüksek orana sahip platform olmuştur. Tarih kategorisinde yine X platformu %11,11 (n=5) oranıyla öne çıkmaktadır. Gıda kategorisinde en düşük dezenformasyon içeriği tespit edilmiştir. Örneklem dahilinde sadece TikTok'ta "1" içerikte yapay zekâ destekli dezenformasyon içeriği tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, yapay zekâ destekli dezenformasyon içeriklerinin kategori bazlı dağılımı incelendiğinde "Yaşam" kategorisi beş platform arasında en yaygın dezenformasyon alanı olmuştur. Siyaset kategorisi özellikle X platformunda yoğunlaşırken, "Çevre" kategorisi Instagram'da öne çıkmaktadır.

Tablo 7: Paylaşımların Hesap Türlerine Göre Sayısal Dağılımı

Hesap Türleri	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)
Anonim Hesap	22	14,57
Bireysel Hesap (Gerçek Kimlik)	4	2,65
Tanınmış Hesap	125	82,78
Toplam	151	100,00

Tablo 7'de araştırma kapsamında incelenen yapay zekâ destekli üretilmiş dezenformasyon içeriklerinin paylaşıldığı hesap türlerine göre sayısal dağılımı yer almaktadır. Elde edilen verilere göre tanınmış hesaplar, yapay zekâ destekli dezenformasyon içeriklerinin yayılımında en baskın hesap türü olarak ön plana çıkmaktadır. Toplam içeriklerin %82,78'i (n=125) tanınmış hesaplardan paylaşılmıştır. Bu veriler yapay zekâ desteği ile üretilmiş dezenformasyon içerikli paylaşımların yaygınlaşmasında takipçi sayısı yüksek ve geniş kitlelere ulaşma

potansiyeline sahip hesapların önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Anonim hesaplar %14,57 (n=22) oranında yapay zekâ desteğiyle üretilmiş dezenformasyon niteliğine sahip içerikler paylaşmıştır. Bu veri tanınmış hesaplara kıyasla düşük kalmış olsa da halen dezenformasyon ekosistemi içerisinde aktif bir rol oynadığını göstermektedir. Bireysel hesaplarsa araştırma kapsamında en düşük orana (%2,65) sahip hesap türü olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 8: Yapay Zekâ Destekli Üretilmiş Dezenformasyon İçeriklerinin Paylaşım Türlerine Göre Dağılımı

Paylaşım Türü	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)
Fotoğraf	0	0,00
Fotoğraf + Metin	59	39,07
Video	0	0,00
Video + Metin	92	60,93
Toplam	151	100,00

Tablo 8’de araştırma kapsamında 151 adet yapay zekâ destekli dezenformasyon içeriğinin paylaşım türlerine göre dağılımı incelenmiştir. Araştırma kapsamında elde edilen sayısal verilere göre içeriklerin %60,93’ü (n=92) yapay zekâ destekli üretilmiş video ve açıklayıcı metin kombinasyonu şeklinde paylaşılmıştır. Bu sayısal veri dezenformasyonun yayılmasında yapay zekâ desteğiyle üretilen videoların metinlerle desteklendiğini ortaya koymaktadır. Araştırma kapsamında yapay zekâ desteğiyle oluşturulan fotoğrafların (%39,07) açıklayıcı metinlerle desteklendiği tespit edilmiştir. Araştırma kapsamında herhangi bir metin ile desteklenmemiş sadece yapay zekâ desteği ile üretilmiş fotoğraf veya video formatında paylaşım tespit edilmemiştir. Bu sayısal veri yapay zekâ destekli dezenformasyon içeriklerinin mutlaka metinlerle desteklenerek paylaşıldığını ortaya koymaktadır. Bir diğer ifadeyle yapay zekâ destekli dezenformasyon türündeki sosyal medya içeriklerinin tamamı metinlerle desteklenerek paylaşılmıştır. Bu bulgu yapay zekâ destekli dezenformasyon videolarının anlatımını desteklemek ve inandırıcılığı arttırmak maksadı ile metinlerle desteklendiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 9: Yapay Zekâ Destekli Üretilmiş Dezenformasyon İçeriklerinin Ulusal/Uluslararası Kapsamına Göre Dağılımı

Kapsam	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)
Ulusal	32	21,19
Uluslararası	119	78,81
Toplam	151	100

Tablo 9’da araştırma kapsamında analiz edilen 151 yapay zekâ desteği ile üretilmiş dezenformasyon içeriğinin coğrafi kapsamı analiz edilmiştir. İçeriklerde uluslararası kapsamın baskın bir şekilde öne çıktığı tespit edilmiştir. Tüm içeriklerin %78,81 (n=119) uluslararası konuları, olayları veya kişileri konu almaktadır. Bu sayısal veri, yapay zekâ destekli üretilmiş dezenformasyon içeriklerinin yoğun olarak küresel konular, uluslararası siyaset ve dünya ölçeğinde kullanıcıların ilgi gösterdiği olayları konu aldığını ortaya koymaktadır. Araştırma kapsamında ulusal ölçekte konuları, yerel olayları ve ulusal kullanıcıların sadece ilgili alanına girecek nitelikte içeriklerin görece düşük oranda (%21,19) kaldığı tespit edilmiştir.

Tablo 10: Yapay Zekâ Destekli Üretilmiş Dezenformasyon İçeriklerinin Duygusal Ton Dağılımı

Duygusal Ton	Paylaşım Sayısı (n)	Yüzde (%)
Pozitif	9	5,96
Negatif	131	86,75
Nötr	11	7,28
Toplam	151	100,00

Tablo 10’da, yapay zekâ destekli olarak üretilen dezenformasyon içeriklerinin duygusal ton dağılımını göstermektedir. İncelenen 151 sosyal medya paylaşımı arasında, içeriklerin büyük çoğunluğunun (%86,75) negatif duygusal tona sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, yapay zeka tarafından üretilen dezenformasyonun kullanıcılar üzerinde kaygı, öfke veya tehdit algısı gibi olumsuz duyguları harekete geçirmeye yönelik stratejik bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir. Buna karşılık, pozitif duygusal tona sahip içeriklerin oranı oldukça düşük kalmakta (%5,9), nötr içeriklerin ise %7,28 düzeyinde olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar, yapay zekâ destekli

dezenformasyonun sosyal medya ortamında çoğunlukla olumsuz duygusal etkileşim yaratmayı hedefleyen biçimlerde üretildiğini desteklemektedir.

6.Sonuç ve Değerlendirme

Dezenformasyon, 21. yüzyıla özgü bir kavram değildir. Yapay zekâ teknolojilerinin dijital platformlara hızlı entegrasyonu dezenformasyonun üretim hacmini ve yayılım kapasitesini giderek arttırmaktadır (Wirtz, Weyerer, & Müller, 2026). Bu durumun ortaya çıkmasında sosyal medya platformlarının genç kuşaklar için habere ve enformasyona ulaşma noktasında öncelikli araçlar haline gelmesi etkili olmaktadır (Saridou, ve diğerleri, 2025). Bu noktada sosyal medya platformları özellikle dezenformasyonun yayılmasında son derece üretken alanlardır (Lee, Shin, Kwon, Han, & Lee, 2024). Son yıllarda bu üretkenliğin artmasında yapay zekâ algoritmalarının içerik üretim, tüketim ve dağıtım süreçlerine adapte olması etkili bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda üretken yapay zekâ algoritmaları ve sosyal medya platformları marifetiyle etkisi her geçen gün artmakta olan dezenformasyon niteliğindeki içerikler (Cordoba-Cabús, Casero-Ripolles, Alonso-Munoz, & Tirado-García, 2026), toplumu derinden etkileyen önemli bir olgu haline gelmektedir. Bu çalışma yapay zekâ algoritmaları kullanılarak üretilen dezenformasyon türündeki sosyal medya paylaşımlarını analiz ederek, örnekleme yer alan içeriklerin konularına göre dağılımını, yanlış bilgi türleri sıklığını, hesap türlerini, video, metin ve fotoğraf kombinasyonları, duygusal tonlarını ve ulusal-uluslararası konu tercihlerini ortaya koymuştur.

Bu çalışma, yapay zekâ algoritmalarıyla üretilen içeriklerin sadece sosyal medyada yaygınlaşmadığını, aynı zamanda biçim ve içerik bakımından çeşitlendiğini göstermektedir. Örnekleme paylaşımların büyük çoğunluğunun yanlış olarak doğrulanması, yapay zekâ destekli dezenformasyonun dijital bilgi ortamı içinde önemli bir risk alanı oluşturduğuna işaret etmektedir. Bulgular, içeriklerin platformlara, konu başlıklarına, yanlış bilgi türlerine, hesap tiplerine, paylaşım formatlarına ve duygusal tonlarına göre sistematik biçimde ayrıştığını ortaya koymaktadır.

Platformlar açısından X, TikTok, Instagram, YouTube ve Facebook arasında belirgin dağılım farkları vardır. X platformu örnekleme en yüksek paya sahip platform olarak öne çıkarken, Facebook en düşük paya sahiptir. Konu bazında içerikler en çok yaşam, siyaset, kaza/afet ve kültür-sanat alanlarında yoğunlaşmaktadır. Bu durum, yapay zekâ destekli dezenformasyonun toplumsal ilgi düzeyi yüksek ve gündelik yaşama doğrudan temas eden alanlarda daha kolay dolaşıma girdiğini göstermektedir.

Yanlış bilgi türleri bakımından manipülasyon en baskın kategori olarak

belirlenmiştir. Bu bulgu, içeriklerin çoğunun tamamen uydurulmuş metinlerden değil, mevcut bilgi parçalarının yeniden düzenlenmesi, bağlamından koparılması veya seçici biçimde sunulması yoluyla üretildiğini düşündürmektedir. Hesap türleri incelendiğinde, içeriklerin ağırlıklı olarak tanınmış hesaplar tarafından paylaşıldığı görülmektedir; bu da görünürlük ve güvenilirlik algısının dezenformasyonun yayılımında önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Paylaşım formatları açısından video ve açıklayıcı metin kombinasyonu öne çıkmaktadır. Görsel ve metinsel öğelerin birlikte kullanılması, içeriğin ikna gücünü artırmakta ve yanlış bilginin tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Duygusal ton bakımından negatif içeriklerin açık biçimde baskın olması, yapay zekâ destekli dezenformasyonun kaygı, öfke ve tehdit algısı üzerinden etkileşim üretme eğilimini desteklemektedir. Etkileşim verileri de bu tabloyu güçlendirmekte, içeriklerin önemli bir bölümünün orta ve yüksek düzeyde etkileşim aldığını göstermektedir.

Coğrafi kapsam bakımından uluslararası konuların ağırlığı dikkat çekmektedir. Bu sonuç, yapay zekâ destekli dezenformasyonun yalnızca yerel gündemleri değil, küresel ölçekte tartışma yaratan meseleleri de hedef aldığını göstermektedir. Dolayısıyla bu olgu, yalnızca yanlış bilgi yayılımı değil, aynı zamanda algı inşası ve gündem oluşturma mekanizması olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, yapay zekâ destekli dezenformasyonun etkili biçimde sınırlandırılabilmesi için yalnızca teknik tespit araçlarına dayanmak yeterli değildir. Medya okuryazarlığı, kullanıcı farkındalığı, platform sorumluluğu ve doğrulama mekanizmalarının birlikte ele alındığı çok boyutlu bir yaklaşım gerekmektedir. İlerleyen çalışmalarda, platform bazında yüksek etkileşim alan içeriklerin ayrıntılı olarak incelenmesi, hangi içerik özelliklerinin yayılımı artırdığını ortaya koymak açısından yararlı olacaktır.

Kaynakça

- Arora, N. (2024). Combating Generation of Misinformation Using AI Enable Deepfake Technology. *International Journal of Engineering Applied Sciences and Technology*, 17-21.
- Berelson, B. (1952). *Content Analysis in communication research*. New York: The Free Press.
- Chambaud, S. D. (2021). A systematic review of automated journalism scholarship: guidelines and suggestions for future research. *Open Res Eur*.
- Cordoba-Cabús, A., Casero-Ripolles, A., Alonso-Munoz, L., & Tirado-García, A. (2026). Disinformation and emotions in the 2024 European Parliament and US presidential elections. *Social Sciences & Humanities Open* 13.
- EUR-Lex. (2024, Haziran 13). Access to European Union Law. eur-lex.europa: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj> adresinden alındı
- Haq, A. (2025). The Impact of Generative AI on Journalistic Credibility and Trust. *Global Social Sciences Review*, 260-270.
- Huang, H.-C. B. (2025). Unlocking Creativity with Artificial Intelligence (AI): Field and experimental evidence on the Goldilocks (curvilinear) Effect of Human-AI Collaboration. *Journal of Experimental Psychology*, 3294-3306.
- Kaa, H., & Emiel, K. (2014). Journalist versus news consumer : The perceived credibility of machine written news. *Proceedings of the Computation+Journalism conference* (s. 1-4). New York,: Columbia University.
- Lee, S., Shin, D., Kwon, K. H., Han, S. P., & Lee, S. K. (2024). Disinformation Spillover: Uncovering the Ripple Effect of Bot-Assisted Fake Social Engagement on Public Attention. *MIS Quarterly*, V ol. 48 No. 3, 847-872.
- Liu, F., Chen, M., & Nah, S. (2026). Who writes the news matters: the role of social trust in shaping credibility across AI, human and human–AI collaboration Available to Purchase . *Online Information Review*, 1-19.
- McLuhan, M. (1996). *Understanding Media: The Extensions of Man* . New York: SighnetBook .
- Ong, W. J. (2002). *Orality and Literacy, The Technologizing of the Word* . London and New York : Routledge.
- Petrocchi, M. (2024). Disinformation and Deception: An Ancient Weapon in a Modern World. *The International Scientific Journal of Humanities*, 48-56.
- Saeed, R., Qamar, S., & Hashmi, M. (2025). The Role of Generative AI in Shaping Media Narratives. *Global Social Science Review*, 242-259.
- Sallami, D., Chang, Y.-C., & Aimeur, E. (2024). From Deception to Detection: The Dual Roles of Large Language Models in Fake News. *arXiv preprin*.

- Saridou, T., Giomelakis, D., Kotenidis, E., Mallia, M., Noti, M., A. Maniou, T., . . . Veglis, A. (2025). Exploring journalism students' perceptions of disinformation in the Mediterranean region: a cross-national study on migration narratives in Greece, Cyprus and Malta. *Online Information Review* Volume 49, Issue 7, 1407-1425.
- Schultz, B., & Sheffer, M. L. (2017). Newspaper Trust and Credibility in the Age of Robot Reporters. *Journal of Applied Journalism & Media Studies* , 339-355.
- Simon, F., Nielsen, R. K., & Fletcher, R. (2025). *Generative AI and News Report 2025: How People Think About AI's Role in Journalism and Society*. Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism .
- Slitonen, M., Laajalahti, A., & Venalainen, P. (2024). Mapping Automation in Journalism Studies 2010–2019: A Literature Review. *Journalism Studies*, 299-318.
- Spies, S. (2019, Kasım 22). Defining "Disinformation". MediaWell: <https://mediawell.ssrc.org/research-reviews/defining-disinformation/> adresinden alındı
- Tewari, S., Zaboundidis, R., Kothari, A., Bailey, R., & Alm, C. O. (2021). Perceptions of Human and Machine-Generated Articles. *Digital Threats: Research and Practice*, 1-16.
- Tomassi, A., Falegnami, A., & Romano, E. (2024). Mapping automatic social media information disorder. The role of bots and AI in spreading misleading information in society. *PLOS One*.
- Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). *Information Disorder: Toward an interdisciplinary frame work for research and policy making*. Strasbourg: Council of Europe.
- Wirtz, B. W., Weyerer, J. C., & Müller, T. F. (2026). AI-based digital disinformation: A theory-informed and integrated trilateral framework of digital disinformation for information systems research. *International Journal of Information Management* 89.
- Yan, H. Y., Morrow, G., Yang, K.-C., & Wihbey, J. (2025). *The Origin of Public Concerns Over AI Supercharging Misinformation in the 2024 U.S. Presidential Election*. Cambridge: Northeastern University.

4. Bölüm

Yenilenebilir Enerji Entegrasyonu ve Elektrik Dağıtım Şirketlerinde Verimlilik: Avrupa Birliği ve Daha Geniş Avrupa Deneyimi Işığında Türkiye İçin Bir Değerlendirme

Burcu ŞENALP¹

Öz

Yenilenebilir enerji kaynaklarının elektrik sistemlerine entegrasyonu, dağıtım şebekelerinin teknik işleyişinin yanı sıra dağıtım şirketlerinin maliyetlerini, hizmet kalitesini ve üretkenlik performansını da dönüştürmektedir. Mühendislik yazını, değişken yenilenebilir üretimin gerilim yönetimi, ters güç akışı, sistem esnekliği, yardımcı hizmetler ve arz sürekliliği üzerindeki etkilerini kapsamlı biçimde incelemiş olsa da bu etkilerin dağıtım şirketlerinin teknik ve maliyet verimliliğine yansımaları görece sınırlı biçimde ele alınmıştır. Bu bölüm, uluslararası ve Türkiye yazınına güncel betimsel göstergelerle birlikte sentezleyerek yenilenebilir penetrasyonunun dağıtım şirketlerinin performansına aktarıldığı kanalları kavramsal olarak açıklamaktadır. Bu kapsamda yenilenebilir entegrasyonunun kısa dönemde ilave yatırım ve işletme maliyetleri yaratabileceği, buna karşılık uygun planlama, dijitalleşme, depolama ve esneklik mekanizmalarıyla uzun dönemde kayıpları ve şebeke geliştirme maliyetlerini azaltabileceği ileri sürülmektedir. Avrupa Birliği ve daha geniş Avrupa deneyimi, Türkiye için düzenleyici kıyaslama ve politika öğrenmesi çerçevesi olarak değerlendirilmekte; yenilenebilir penetrasyonunun gelecekteki SFA ve DEA uygulamalarında çevresel değişken, kalite göstergesi ve yeni çıktı boyutu olarak nasıl ele alınabileceği tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yenilenebilir enerji, elektrik dağıtımı, teknik verimlilik, maliyet etkinliği, şebeke entegrasyonu, enerji politikası.

1. Giriş

Küresel elektrik sektörü, son on yılda eşi benzeri görülmemiş bir dönüşümden geçmektedir. Pek çok ülke, yenilenebilir enerji kaynaklarını teşvik eden politikalar uygulayarak bu kaynakların elektrik üretimindeki payını hızla artırmaktadır (Funcke ve Bauknecht, 2016; Nadeem vd., 2023; Elkholy vd., 2024). Dağıtım şebekesine bağlı çatı ve arazi tipi güneş sistemleri ile küçük ve orta ölçekli rüzgâr tesisleri gibi dağıtık üretim biçimleri, değişken yenilenebilir

¹ Dr. Öğretim Üyesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, Kırklareli Üniversitesi. ORCID: 0000-0003-1289-9888

enerji temelli üretimin temel unsurlarını oluşturmakta; karbon salımlarını azaltma, enerji güvenliğini güçlendirme, arz kaynaklarını çeşitlendirme ve enerji verimliliğini iyileştirme gibi faydaları sayesinde fosil yakıtlara dayalı geleneksel santrallere karşı giderek daha geçerli birer alternatif hâline gelmektedir (Bouffard ve Kirschen, 2008; Bayod-Réjula, 2009; Acuna vd., 2017).

Elektrik endüstrisi geleneksel olarak üretim, iletim ve dağıtım olmak üzere üç temel sütun üzerine inşa edilmiştir. Bu yapıda enerji, yukarıdan aşağıya doğru tek yönlü bir akış izler: merkezî santrallerde üretilir, yüksek gerilimli şebekelerle iletilir ve nihayetinde düşük gerilimli dağıtım şebekeleri aracılığıyla tüketicilere ulaştırılır. Ancak rüzgâr ve güneş gibi dağıtık yenilenebilir üretimin artan yaygınlığı, güç akışının yönünü değiştirmiş; tek yönlü güç akışına dayalı şebeke mimarisinden, üretim ve tüketimin yerel düzeyde birbirini etkilediği çift yönlü, dağıtık ve daha modüler bir şebeke mimarisine geçişi beraberinde getirmiştir. Bu yapısal kayma, dağıtım şirketlerini yalnızca pasif bir taşıma altyapısı işletmecisi olmaktan çıkararak, sistemin esnekliğini ve istikrarını yöneten aktif aktörler hâline getirmektedir.

Elektrik mühendisliği yazını, yenilenebilir enerjinin dağıtım şebekeleri üzerindeki olumlu ve olumsuz potansiyel etkilerini ayrıntılı biçimde ortaya koymuştur. Buna karşılık, bu etkilerin ekonomik sonuçları, özellikle dağıtım şirketlerinin verimliliği bağlamında, henüz yeterince araştırılmamıştır. Türkiye gibi yenilenebilir kapasitesini hızla genişleten ülkelerde, dağıtım şirketlerinin verimlilik düzeyleri ile yenilenebilir enerji nüfuzu arasındaki ilişkiyi sistematik biçimde ele alan çalışmalar sınırlıdır. Bu boşluk, hem akademik hem de politika açısından önemli bir araştırma gündemi tanımlamaktadır.

Elektrik dağıtım sektöründe verimlilik, tek bir performans ölçütünü ifade etmemektedir. Teknik verimlilik, belirli bir hizmet düzeyinin mümkün olan en düşük fiziksel girdi kullanımıyla sunulmasını; maliyet etkinliği, söz konusu hizmetin mevcut girdi fiyatları altında en düşük maliyetle sağlanmasını; toplam faktör verimliliği ise verimlilik, teknolojik değişim ve ölçek etkilerinin zaman içindeki bileşik gelişimini ifade etmektedir. Ayrıca dağıtım hizmetinin kesinti süresi, gerilim kalitesi, bağlantı süresi ve müşteri hizmetleri gibi kalite boyutları bulunmaktadır. Bu nedenle bölümde kullanılan verimlilik kavramı, yalnızca dağıtılan enerji veya işletme maliyetine değil, kalite düzeltilmiş teknik ve ekonomik performansa karşılık gelmektedir.

Yenilenebilir entegrasyonu ile bağlantılı yatırımların zaman boyutu da dikkate alınmalıdır. Şebeke güçlendirmesi, dijitalleşme veya depolama yatırımları kısa dönemde sermaye ve işletme giderlerini artırarak ölçülen verimliliği düşürebilir; buna karşılık orta ve uzun dönemde teknik kayıpları, bağlantı gecikmelerini, kesinti maliyetlerini ve geleneksel şebeke genişletme ihtiyacını azaltabilir. Bu

nedenle yenilenebilir penetrasyonunun etkisi, kullanılan verimlilik ölçütüne ve analiz dönemine bağlı olarak değişebilmektedir.

Bu çalışma, üç işi bir arada yapmayı amaçlamaktadır: (i) değişken yenilenebilir üretimin dağıtım sistemine etkilerini kavramsal olarak çerçevelemek; (ii) elektrik dağıtım verimliliği üzerine uluslararası ve Türkiye yazını eleştirel biçimde derlemek; ve (iii) güncel betimsel verilerle Türkiye'nin ve Avrupa Birliği'nin görünümünü karşılaştırarak politika çıkarımları geliştirmek. Bu yönüyle bölüm, ileride yürütülecek ampirik verimlilik analizleri için kavramsal ve betimsel bir zemin niteliği taşımaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve: Dağıtık Yenilenebilir Üretimin Şebekeye Etkileri

Dağıtık yenilenebilir üretimin dağıtım şirketleri üzerindeki en doğrudan teknik etkileri; gerilim yönetimi, ters güç akışı, koruma koordinasyonu, teknik kayıplar, bağlantı ve barındırma kapasitesi ile hizmet sürekliliği kanalları üzerinden ortaya çıkmaktadır. Sistem ataleti ve frekans kararlılığı ise esas olarak bütünleşik elektrik sistemi ve iletim işletimi düzeyinde belirginleşmekle birlikte, dağıtım seviyesindeki inverter tabanlı kaynakların toplam sistem davranışına artan katkısı nedeniyle tamamlayıcı bir bağlam olarak ele alınmaktadır. Bu ayrım, sistem genelindeki teknik sorunlarla dağıtım şirketlerinin doğrudan kontrol edebildiği maliyet ve performans unsurlarının birbirine karıştırılmasını önlemektedir.

2.1. Tek Yönlü Güç Akışından Çift Yönlü Şebekeye

Geleneksel sistemlerde enerji, merkezî üretim tesislerinden iletim şebekesi aracılığıyla aktarılır ve gerilim dengesizlikleri genellikle gerilim regülasyonu ile giderilir (Alboaouh ve Mohagheghi, 2020). Ancak bu yöntem, yenilenebilir üretimle uyumlu olmadığı için giderek yetersiz görülmektedir. Yenilenebilir temelli sistemlerde, merkezî olmayan üretimle elde edilen elektrik doğrudan dağıtım şebekesine aktarılmakta; böylece tek yönlü güç akışından çift yönlü bir yapıya geçilmektedir (Ackermann vd., 2001; Bouffard ve Kirschen, 2008; Mignon ve Bergek, 2016). Dağıtım şirketleri açısından bu durum, hem yeni teknik yetkinlikler hem de yeni yatırım gereksinimleri doğurmaktadır.

2.2. Gerilim Yönetimi ve Sistem Düzeyindeki Frekans Sorunları

Güneş fotovoltaik ve rüzgâr enerjisi gibi yenilenebilir sistemlerin yüksek oranda entegrasyonu, elektrik şebekesi üzerinde baskı oluşturabilir ve gerilim profillerini önemli ölçüde etkileyebilir. Araştırmalar, dağıtım ağına yüksek oranda yenilenebilir kaynak entegre edilmesinin genellikle dağıtım hattında gerilim artışlarına yol açtığını göstermektedir (Zhang vd., 2013; Luo vd., 2021).

Ayrıca inverter ve konvertör temelli dağıtık jeneratörler olarak şebekeye bağlanan güneş PV ve rüzgâr sistemleri, doğal olarak sistem ataleti sağlamaz (Ulbig vd., 2014; Dreidy vd., 2017).

Atalet, dönen jeneratörlerde depolanan kinetik enerjidir ve elektrik sisteminin arz-talep dengesini ifade eden frekansın korunmasında önemli rol oynar (Denholm vd., 2020). Değişken yenilenebilir kaynakların yüksek paya sahip olduğu güç sistemlerinde, geleneksel jeneratörlerin sağladığı doğal ataletin eksikliği, frekans kararlılığının sağlanmasını zorlaştırmaktadır (Hirth vd., 2015; Ratnam vd., 2020; Sinsel vd., 2020). Bununla birlikte, atalet ve sistem frekansı ağırlıklı olarak bütünleşik sistem ve iletim düzeyindeki meselelerdir; dağıtım şirketinin doğrudan kontrol alanına, ancak dağıtık kaynakların toplam sistem davranışına katkısı üzerinden bağlanır.

28 Nisan 2025'te İspanya ve Portekiz elektrik sistemlerinde meydana gelen geniş çaplı kesintiler ağırlıklı olarak iletim sistemi düzeyinde gerçekleşmiş olmakla birlikte, dağıtım şirketleri açısından iki önemli ders barındırmaktadır (ENTSO-E, 2026). Birincisi, dağıtım seviyesindeki üretim ve tüketim davranışlarının sistem genelinde sonuçlar doğurabilmesidir. İkincisi ise gerilim, reaktif güç, inverter davranışı ve dağıtık üretim verilerinin gerçek zamanlı olarak izlenmesi ve iletim–dağıtım işletmecileri arasında paylaşılması gereğidir. Bu nedenle olay, doğrudan bir dağıtım verimliliği örneği olarak değil, yerel şebeke davranışları ile sistem güvenliği arasındaki ilişkinin bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

2.3. Yerel Esneklik ve Yardımcı Hizmetler

Bu zorluklara karşın, uygun biçimde yönetildiğinde değişken yenilenebilir sistemler gerilim kontrolü ve atalet yanıtı gibi ağ desteği ve yardımcı hizmetler sağlayabilir (Ratnam vd., 2020; Lund vd., 2015). Dağıtık yenilenebilir üretimden kaynaklanan değişen enerji akışı, gerilim büyüklüğünü artırarak düşük gerilim sorunlarının aşılmasına yardımcı olabilir, dağıtım ağı tıkanıklığını önleyebilir ve güç kalitesini iyileştirebilir (Bayod-Réjula, 2009; Boshell vd., 2019; Balamurugan vd., 2012; Murty ve Kumar, 2015). Bazı rüzgâr türbinleri endüksiyon jeneratörleriyle doğrudan şebekeye bağlanarak atalet yanıtı sağlayabilirken, değişken hızlı türbinler ve güneş PV sistemleri gelişmiş kontrol teknikleriyle atalet yanıtını taklit edebilir. Yardımcı hizmetlerin güvenilir bir enerji sistemi için kritik olduğu ve dağıtık üretim sistemlerinin bunların sağlanmasına ekonomik olarak katkı sunabildiği de gösterilmiştir (Iweh vd., 2021). Dolayısıyla yardımcı hizmetler, dağıtım şirketlerinin verimliliğini doğrudan etkileyen bir maliyet–fayda dengesinin merkezinde yer almaktadır.

2.4. Hizmet Sürekliliği, Barındırma Kapasitesi ve Planlama

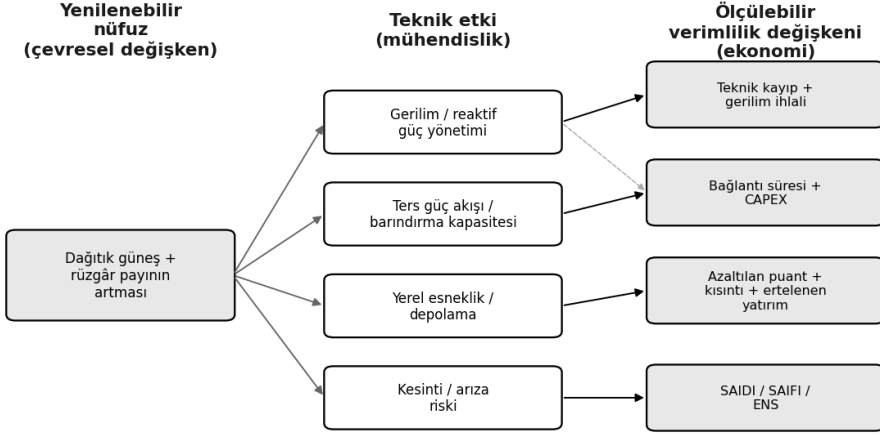
Güneş radyasyonu ve rüzgâr hızı gibi kontrol edilemeyen etkenler nedeniyle yüksek oranda değişken olan yenilenebilir enerjinin dağıtım şebekesine entegrasyonu, dikkatle planlanmadığında enerji kesintilerine yol açabilir (Zhang vd., 2013; Giallanza vd., 2018). Yenilenebilir birimler düzgün konumlandırılmaz ve şebekenin barındırma kapasitesi dikkatle değerlendirilmezse dağıtım sisteminde arızalar meydana gelebilir (Steele vd., 2021; Adefarati ve Bansal, 2016; Colmenar-Santos vd., 2016). Buna karşılık, dağıtık üretim birimlerinin analitik ve sezgisel yöntemlerle dikkatli biçimde planlanması; iletilmesi gereken enerji miktarını azaltarak kayıpları düşürebilir, ağ geliştirme maliyetlerini azaltabilir ve böylece genel verimliliği artırabilir (Atwa ve El-Saadany, 2009; Hung vd., 2013; Ehsan ve Yang, 2018; Abdmouleh vd., 2017). Bu noktada, entegrasyonun bir verimlilik kaybı mı yoksa kazancı mı doğuracağını belirleyen temel değişkenin teknolojinin kendisi değil, planlama ve yönetim kalitesi olduğu görülmektedir.

Mühendislik yazınının ortaya koyduğu bu çift yönlü tablo (yenilenebilir entegrasyonunun hem riskler hem de fırsatlar barındırması) dağıtım şirketlerinin verimliliği açısından kritik bir soruyu gündeme getirmektedir: Yenilenebilir nüfuzun artması, dağıtım operatörlerinin etkinliğini düşüren bir yük mü, yoksa doğru yönetildiğinde verimliliği yükselten bir kaldıraç mı yaratmaktadır? Bu sorunun yanıtı, büyük ölçüde ekonomik verimlilik yazınında aranmalıdır.

2.5. Mühendislik Etkilerinden Ölçülebilir Verimlilik Değişkenlerine: Bir Kavramsal Köprü

Yukarıda özetlenen teknik etkilerin verimlilik analizi açısından anlam taşıyabilmesi için, bunların dağıtım şirketinin girdi-çıkı yapılarındaki ölçülebilir değişkenlere nasıl dönüştüğünü açıkça ortaya koymak gerekir. Mühendislik yazını ile ekonomik verimlilik yazını arasındaki kopukluğun temel nedeni, çoğu çalışmanın bu dönüşümü örtük bırakmasıdır. Şekil 1, bu köprüyü görselleştirmekte; yenilenebilir nüfuzun bir çevresel değişken olarak hangi teknik etkiler aracılığıyla hangi ölçülebilir verimlilik bileşenlerine yansıdığını şematik biçimde göstermektedir.

Şekil 1. Yenilenebilir nüfuzun teknik etkiler aracılığıyla ölçülebilir verimlilik değişkenlerine dönüşümü

Belirleyici: planlama, dijital olgunluk, düzenleyici teşvik ve zaman ufku

Yazarların kavramsallaştırması. Şema, mühendislik etkilerinin dağıtım verimliliği modellerindeki girdi-çıkı ve çevresel değişkenlere nasıl bağlandığını özetler.

Bu çerçeve dört bağlantıyı somutlaştırmaktadır. Birincisi, gerilim ve reaktif güç yönetimindeki zorluklar hem teknik kayıp oranına hem de gerilim ihlali süresine yansır; bu iki gösterge de dağıtım verimliliği yazınının sık kullandığı boyutlardır. İkincisi, ters güç akışı ve barındırma kapasitesi kısıtları, en doğrudan biçimde bağlantı süresini ve şebeke güçlendirme kaynaklı sermaye harcamasını (CAPEX) etkiler. Üçüncüsü, yerel esneklik ve depolama, azaltılan puant yük, önlenmiş kesinti ve ertelenen şebeke yatırımı üzerinden verimliliğe bağlanır; bu kanal işletme giderlerini (OPEX) de etkileyebilir. Dördüncüsü, kesinti ve arıza riski, SAIDI, SAIFI ve enerji verilemeyen miktar (ENS) gibi güvenilirlik göstergeleriyle ölçülür. Dolayısıyla yenilenebilir nüfuz, tek bir kanaldan değil; aynı anda kayıp, kalite, maliyet ve sermaye boyutlarından verimliliği etkileyen çok kanallı bir değişkendir. Bu çok kanallılık, gelecekteki ampirik çalışmaların farklı model ve veri tanımları altında heterojen sonuçlar üretmesine yol açabilir; net etki, hangi kanalın baskın olduğuna, veri tanımına ve dağıtım şirketinin yönetim kapasitesine bağlıdır.

3. Elektrik Dağıtım Verimliliği Üzerine Yazın

Bu bölümde, önce elektrik dağıtım şirketlerinin verimliliği üzerine uluslararası yazın, analiz edilen ana faktörlere göre sınıflandırılarak derlenmekte;

ardından Türkiye'deki dağıtım şirketlerinin verimliliği üzerine yapılan çalışmalar incelenerek bu bölümün ele almayı hedeflediği özgün boşluk vurgulanmaktadır. Yazında, dağıtım verimliliğinin ölçümünde başlıca iki yöntemsel yaklaşım öne çıkmaktadır: parametrik Stokastik Sınır Analizi (SFA) ve parametrik olmayan Veri Zarflama Analizi (DEA). Bu çalışmalar genellikle abone sayısı, sağlanan elektrik miktarı, hizmet verilen bölgenin büyüklüğü, çalışan sayısı, trafo kapasitesi, şebeke uzunluğu, maliyetler ve kaçak-kayıp oranı gibi değişkenlere odaklanır.

3.1. Uluslararası Yazın

Bazı çalışmalar farklı ülkelerin elektrik dağıtım piyasalarını karşılaştırmalı olarak incelemiştir (Pollitt, 1995; Jamasb ve Pollitt, 2001). Örneğin Hattori ve arkadaşları (2005), 1985–1998 döneminde İngiltere ve Japonya'daki dağıtım sektörlerinde verimlilik gelişimini karşılaştırmış ve bu dönemde İngiltere'de daha yüksek verimlilik artışları tespit etmiştir.

Yazının bir diğer dalı, enerji piyasası düzenlemelerinin verimlilik üzerindeki etkisine odaklanır. Weyman-Jones (1991, 1995), İngiltere'de özelleştirilen 12 dağıtım şirketinin verimliliğini analiz etmiştir. Perez-Reyes ve Tovar (2009), Peru'da 14 dağıtım şirketinin aşamalı özelleştirme süreci sonucunda verimlilik ve üretkenliklerinde artış yaşandığını göstermiştir. Buna karşın Li ve arkadaşları (2017), Japonya'da 1995 ve 2000 düzenlemelerinin ardından verimlilikte şaşırtıcı bir düşüş saptamış ve bunu çapraz sübvansiyonlarla açıklamıştır. Nillesen ve Pollitt (2011) ise Yeni Zelanda'da mülkiyet ayrıştırmasının fiyatlar, maliyetler ve hizmet kalitesi üzerindeki etkilerini incelemiş; ayrıştırmanın sonuçlarının bağlama göre değişebildiğini ortaya koymuştur.

Bazı çalışmalar, hava koşulları gibi çevresel faktörlerin verimlilik üzerindeki etkisini araştırmıştır (Growitsch vd., 2010; Jamasb vd., 2012). Yu (2009), İngiltere'de sıcaklık, yağış ve rüzgâr gibi değişkenlerin ekonomik verimlilik üzerinde anlamlı etkiler yarattığını belirlemiştir. Anaya ve Pollitt (2017), gelişmekte olan ekonomilerde dağıtım firmalarının verimliliğini meteorolojik verilerle bütünleştirerek hava koşullarının verimlilik üzerinde kayda değer etkiler doğurduğunu Stokastik Sınır Analizi ile ortaya koymuştur.

Verimlilik karşılaştırmalarında firmalar arası yapısal farklılıkların dikkate alınması ayrı bir yazın dalını oluşturur. Llorca ve arkadaşları (2014), ABD elektrik iletim şirketleri örneğinde gizli sınıf (latent class) yaklaşımıyla firma heterojenliğinin kıyaslama sonuçlarını nasıl etkilediğini göstermiş; görünüşte benzer firmaların farklı teknoloji ve maliyet yapılarına sahip olabileceğini ortaya koymuştur. Bu bulgu, dağıtım şirketleri arasındaki heterojenliğin de verimlilik modellerinde açıkça ele alınması gerektiğine işaret etmektedir.

Son olarak, bir grup çalışma ölçek ekonomileri ile verimlilik arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Kumbhakar ve arkadaşları (2015), Norveç'te 1998–2010 döneminde, özellikle küçük firmalarda ölçek ekonomilerinin daha belirgin olduğunu göstermiştir. Bu bulgular, ABD (Kwoka, 2005) ve Brezilya (Tovar vd., 2011) için elde edilen sonuçlarla örtüşmektedir.

3.2. Türkiye Yazını

2000'li yıllardan bu yana Türkiye elektrik piyasasında özelleştirme, düzenleme ve ayrıştırma gibi yapısal değişiklikler gerçekleştirilmiş; bu dönüşümler dağıtım sisteminin verimliliği üzerinde önemli etkiler yaratmıştır.

Bağdadioğlu ve arkadaşları (1996), Türkiye'de dağıtım verimliliğini inceleyen ilk çalışmalardan biri olarak, kamuya ve özel sektöre ait firmaları karşılaştırmış ve özel firmaların kamu emsallerine kıyasla daha verimli olmadığını ortaya koymuştur. Aynı ekibin 2007 tarihli çalışması, 1999–2003 dönemine ait verileri kullanarak parametrik olmayan bir yaklaşımla önerilen birleşmelerin potansiyel verimlilik kazanımlarını incelemiş; dağıtım kuruluşlarının birleştirilerek daha az sayıda bölgesel firmaya dönüştürülmesinin kayda değer verimlilik kazanımları sağlayabileceğini göstermiştir. Çalışma, bu potansiyel iyileşmenin yalnızca birleşmelere değil, yönetim değişiklikleri gibi başka faktörlere de bağlanabileceğini vurgular.

Çelen (2013a), 2002–2009 döneminde SFA yöntemiyle özellikle 2005 birleşmelerinin etkisini incelemiş; konut müşterilerine öncelikli hizmet veren firmaların daha yüksek verimliliğe sahip olduğu ve birleşmelerin genel olarak verimliliği artırdığı sonucuna varmıştır. Aynı yazarın 2013b tarihli çalışması, iki aşamalı bir DEA–Tobit yaklaşımıyla müşteri yapısı, müşterilerin bölgesel dağılımı ve mülkiyet yapısı gibi firmanın kontrolü dışındaki faktörleri açıklayıcı değişken olarak ele almış; özel firmaların kamuya kıyasla daha verimli olduğunu ve müşteri yoğunluğu ile verimlilik arasında pozitif bir ilişki bulunduğunu ortaya koymuştur.

Çelen (2016), 21 dağıtım şirketinin 2002–2009 verimliliğini Stokastik Sınır Analizi ile değerlendirerek çalışan sayısı, dağıtım ağı uzunluğu ve trafo kapasitesindeki değişimleri teknik verimliliği artıran faktörler olarak tanımlamış; hizmet kalitesi değişkeninin verimlilik üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığını saptamıştır. Hizmet kalitesinin düzenlemedeki rolü, Giannakis ve arkadaşları (2005) tarafından İngiltere dağıtım şebekeleri örneğinde de tartışılmıştır. Petridis ve arkadaşları (2019), Ağ Veri Zarflama Analizi (NDEA) ile kâr maksimizasyonu ve maliyet minimizasyonunu eş anlı ele almış; güney bölgelerindeki firmaların kâr temelli analizde düşük, batı bölgelerindekilerin ise yüksek performans sergilediğini bulmuştur. Çınar ve Kaya (2021) ise 2015–2019 döneminde sektörel

verimlilikte bir düşüş gözlemlenmiş ve kaçak-kayıp miktarını verimsizliği artıran temel unsur olarak tanımlamıştır. Bu bulgu, yenilenebilir nüfuzun aynı dönemde artmasına karşın verimliliğin düşmesi bakımından dikkat çekicidir; ancak düşüşün kaynağı büyük ölçüde teknik olmayan kayıplara (kaçak) atfedildiğinden, doğrudan yenilenebilir entegrasyonuna bağlanması için ayrıştırılmış bir analiz gerekmektedir.

Bu bölümde belirlenen Türkiye çalışmalarının büyük bölümü 2002–2019 dönemine ilişkin verileri kullanmaktadır. Dolayısıyla söz konusu çalışmalar, son yıllarda hızlanan dağıtık güneş yatırımlarının, bölgesel bağlantı kapasitesi kısıtlarının, depolama projelerinin ve üreten-tüketici modelinin dağıtım şirketlerinin performansı üzerindeki etkilerini yeterince yansıtmamaktadır. Ayrıca mevcut araştırmaların çoğunda yenilenebilir penetrasyonu, şirketin kontrolü dışındaki işletme koşullarını temsil eden açık bir çevresel değişken olarak yer almamaktadır. Buradaki boşluk yalnızca veri döneminin güncellenmesinden ibaret değildir. Dağıtılan enerji miktarı, öztüketicinin yaygınlaşmasıyla dağıtım şirketinin sunduğu hizmetin tamamını temsil etmekte yetersiz kalabilir. Bu nedenle gelecekteki çalışmalarda dağıtılan enerjiye ek olarak bağlı dağıtık üretim kapasitesi, bağlantı süresi, barındırma kapasitesi, ters güç akışı, gerilim kalitesi ve yerel esneklik hizmetleri gibi yeni çıktı ve kalite göstergelerinin değerlendirilmesi gerekmektedir.

4. Türkiye'de Yenilenebilir Entegrasyonu ve Dağıtım Sektörünün Güncel Görünümü

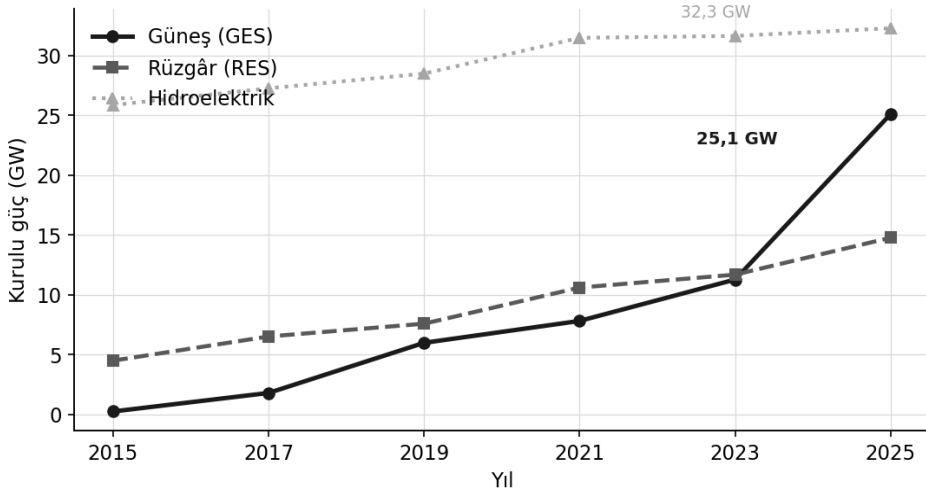
Türkiye, küresel enerji dönüşümünde giderek belirginleşen bir aktör konumuna gelmiştir. Bu bölüm, ülkenin yenilenebilir kapasitesindeki son dönem gelişmelerini ve dağıtım sektörünün mevcut görünümünü güncel betimsel verilerle ortaya koymaktadır.

4.1. Yenilenebilir Kapasitedeki Hızlı Büyüme

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı verilerine göre Türkiye'nin elektrik kurulu gücü 2025 yılı Aralık ayı sonu itibarıyla 122.519 MW'a ulaşmış; bunun %62,3'üne karşılık gelen 76.281 MW'lık kısmı yenilenebilir enerji kaynaklarından oluşmuştur (ETKB, 2026). Güneş kurulu gücü 25.109 MW'a, rüzgâr kurulu gücü ise 14.774 MW'a yükselmiştir. Böylece güneş ve rüzgârın toplam kurulu gücü 39.883 MW'a ve toplam kurulu güç içindeki payı %32,6'ya ulaşmıştır. Güneş, 25.109 MW ile doğal gazı geride bırakarak hidroelektrikten sonra Türkiye'nin ikinci en büyük kurulu güç kaynağı hâline gelmiştir. Hidroelektrik kurulu gücü ise 32.294 MW ile kaynaklar arasında ilk sıradadır.

Güneş kapasitesindeki hızlı artış, üretim yapısındaki dönüşümün yanı sıra bağlantı başvuruları, yerel gerilim yönetimi, ters güç akışı ve şebeke güçlendirme ihtiyacı bakımından dağıtım şirketlerinin rolünü büyötmektedir. Şekil 2, seçili yenilenebilir kaynakların 2015–2025 döneminde kurulu güç gelişimini göstermektedir.

Şekil 2. Türkiye'de güneş, rüzgâr ve hidroelektrik kurulu gücünün gelişimi (2015–2025)

Kaynak: TEİAŞ yıl sonu kurulu güç raporları ve ETKB'nin 2025 Aralık ayı verileri. Seriler MW cinsinden alınmış ve görselleştirme amacıyla GW'ye çevrilmiştir. Her gözlem ilgili takvim yılının sonunu göstermektedir.

4.2. Kurulu Güç ve Üretim: İki Ayrı Hikâye

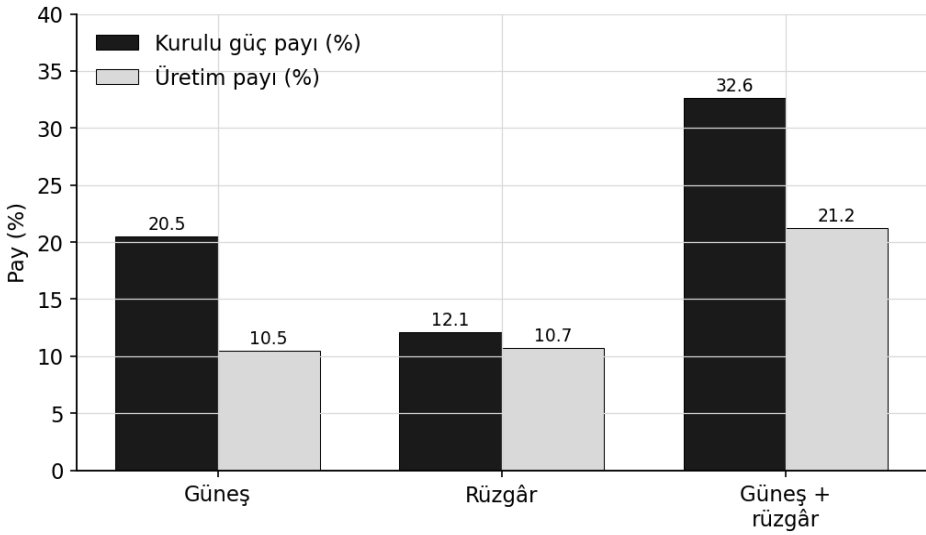
Kurulu güç içindeki yenilenebilir payı, kaynakların kapasite faktörleri ve üretim profilleri nedeniyle elektrik üretimine birebir yansımamaktadır. Türkiye'nin toplam elektrik üretimi 2025 yılında 362.992 GWh olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl güneş enerjisinin toplam üretimdeki payı %10,5, rüzgârın payı ise %10,7 olmuştur. Böylece güneş ve rüzgâr birlikte yıllık üretimin %21,2'sini sağlamıştır. Buna karşılık bu iki kaynağın toplam kurulu güç içindeki payı %32,6'dır. Kurulu güç ve üretim payları arasındaki bu fark, kapasite faktörünün yanı sıra üretim zamanlaması, talep profili, kısıntı, depolama ve şebeke esnekliği gibi unsurların önemini göstermektedir.

4.3. Yeni Bir Darboğaz: Bölgesel Kapasite Kısıtları

Türkiye'nin yenilenebilir dönüşümünde şebekenin bağlantı ve barındırma kapasitesi giderek daha belirleyici hâle gelmektedir. TEİAŞ tarafından yayımlanan lisanssız üretim kapasite tabloları, bazı transformatör merkezlerinde

yeni bağlantılar için tahsis edilebilir kapasitenin bulunmadığını veya sınırlı kaldığını göstermektedir (TEİAŞ, 2025). Bununla birlikte bu durum ülke genelinde homojen değildir; kapasite kısıtları bölge, gerilim seviyesi, transformatör merkezi ve referans aya göre farklılaşmaktadır. TEİAŞ tabloları, kapasite kısıtlarının referans aya ve transformatör merkezine göre değiştiğini göstermektedir; bu nedenle tek bir ulusal kapasite rakamından hareketle genelleme yapılması yanıltıcı olabilir.

Şekil 3. Güneş ve rüzgârın kurulu güç ve elektrik üretimi içindeki paylarının karşılaştırması (2025)

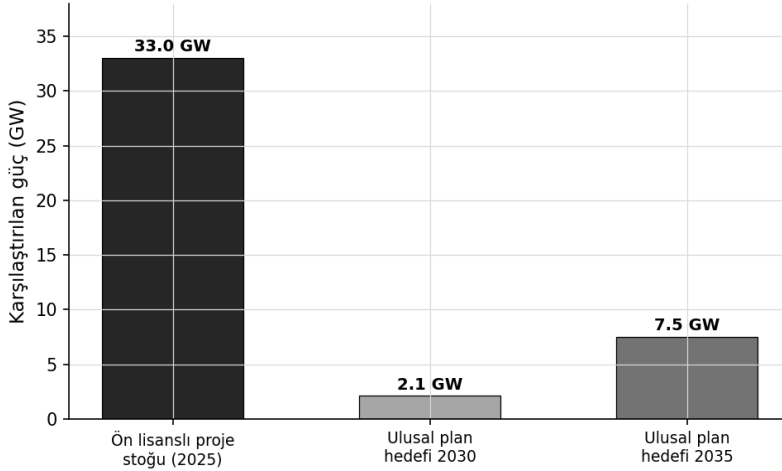
Kaynak: ETKB 2025 Aralık ayı kurulu güç ve 2025 yıllık üretim verileri. Değerler yıllık üretim payı esas alınarak hesaplanmıştır.

Bölgesel farklılaşma, dağıtım şirketlerinin karşı karşıya kaldığı yenilenebilir entegrasyonu yükünün aynı olmadığını göstermektedir. Türkiye'nin dağıtım sistemi 21 bölgeye ayrılmış olup her biri ayrı bir dağıtım şirketi tarafından işletilmektedir; bu bölgeler müşteri yoğunluğu, coğrafya, sanayi yükü ve bağlı dağıtık üretim kapasitesi bakımından belirgin biçimde farklılaşmaktadır. Bu heterojenlik, verimlilik karşılaştırmalarında bölgesel koşulların açık bir değişken olarak ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Gelecekteki verimlilik çalışmalarında transformatör merkezi kapasite doluluğu, bekleyen bağlantı başvuruları, ortalama bağlantı süresi ve bölgesel dağıtık üretim kapasitesi gibi göstergeler, şirketin kontrolü dışındaki işletme koşullarını temsil eden çevresel değişkenler olarak kullanılabilir.

4.4. Depolama, Toplayıcılık ve Üreten-Tüketici Dönüşümü

EPDK tarafından verilen ön lisanslar, Türkiye'de depolamalı üretime yönelik güçlü bir proje ilgisinin bulunduğunu göstermektedir (EPDK, 2025). Bununla birlikte ön lisanslı proje kapasitesi, işletmede bulunan batarya kapasitesiyle aynı anlama gelmemektedir. Ön lisans; projenin finansman, izin, bağlantı, ekipman tedariki ve inşaat aşamalarını tamamlayarak devreye gireceğini garanti etmez. Ayrıca karşılaştırmalarda bataryanın güç kapasitesi olan MW ile enerji depolama kapasitesi olan MWh ayrımı korunmalıdır. Bu nedenle ön lisanslı proje stoğuyla ulusal hedefler arasında yapılacak karşılaştırma, ancak her iki göstergenin aynı teknik birim, aynı proje kapsamı ve aynı kapasite tanımıyla ölçülmesi durumunda anlamlıdır.

Şekil 4. Ön lisanslı depolamalı üretim proje stoğu ile ulusal batarya hedeflerinin gösterge niteliğinde karşılaştırması

Not: Ön lisanslı proje kapasitesi işletmedeki batarya kapasitesini göstermemektedir; depolamalı üretim projelerine tahsis edilen üretim gücünü ifade eder. Karşılaştırma güç kapasitesi (GW) üzerinden yapılmış olup, projelerin tamamının gerçekleşeceği varsayılmamalıdır. Kaynak: EPDK ön lisans kapasite açıklamaları (2025) ve ulusal enerji/depolama planı hedefleri.

Düşen batarya maliyetleri, hem şebeke ölçekli batarya enerji depolama sistemlerinin (BESS) hem de güneş/rüzgâr ile eş konumlandırılmış hibrit projelerin finansal fizibilitesini iyileştirmektedir. Bununla birlikte, dağıtık üretimin artması üreten-tüketici (prosumer) modelini ve toplayıcılık faaliyetini öne çıkarmakta; akıllı sayaçlar, SCADA sistemleri ve büyük veri altyapısı bu modelin dayanaklarını oluşturmaktadır. Bu dönüşüm, dağıtım şirketlerini daha esnek, dijital ve katılımcı bir işletim modeline yönlendirmekte ve verimlilik

analizlerinde geleneksel girdi-çıktı tanımlarının yeniden düşünülmesini gerektirmektedir.

5. Avrupa Birliği ve Daha Geniş Avrupa Deneyimi

Bu bölümde AB'nin bağlayıcı düzenleyici çerçevesi ile AB üyesi olmayan Avrupa ülkelerindeki tamamlayıcı uygulama örnekleri birbirinden ayrılarak ele alınmaktadır. Elektrik Direktifi (2019/944) ve Elektrik Piyasası Yönetmeliği (2019/943) AB'ye ait kurumsal çerçeveyi oluştururken, Birleşik Krallık'ın RIIO modeli ve dağıtım esnekliği ihaleleri karşılaştırmalı bir Avrupa uygulaması olarak değerlendirilmektedir. Birleşik Krallık'ın 31 Ocak 2020'de AB'den ayrıldığı dikkate alınarak, bu örnekler AB düzenlemesi olarak değil, daha geniş Avrupa deneyimi kapsamında sunulmaktadır.

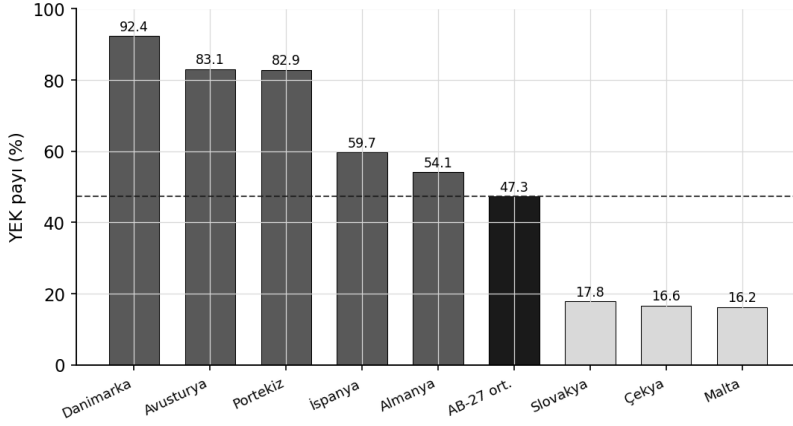
5.1. AB'de Yenilenebilirin Ulaştığı Düzey

Eurostat verilerine göre 2025 yılında AB'de net elektrik üretiminin %47,3'ü yenilenebilir enerji kaynaklarından sağlanmıştır (Eurostat, 2026). Ülkeler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır: Danimarka %92,4, Avusturya %83,1 ve Portekiz %82,9 ile en yüksek oranlara sahipken Malta %16,2, Çekya %16,6 ve Slovakya %17,8 ile en düşük oranların görüldüğü ülkeler arasında yer almıştır. Bu gösterge net elektrik üretimindeki yenilenebilir payını ifade etmekte olup Yenilenebilir Enerji Direktifi kapsamında hesaplanan yenilenebilir elektriğin brüt tüketimdeki payıyla karıştırılmamalıdır. Şekil 5, seçili ülkelerin ve birlik ortalamasının görünümünü sunmaktadır.

AB'de 2025 yılı yenilenebilir elektrik üretiminin kaynak bazındaki dağılımında rüzgâr %37,5 ile ilk sırada yer almış; güneş %27,5, hidroelektrik %25,9, yanabilir yenilenebilir yakıtlar %8,5 ve jeotermal ile diğer yenilenebilir kaynaklar %0,5 pay almıştır. Güneş, yıllık üretimde rüzgârın gerisinde kalmasına rağmen 2024'e göre %24,6'lık artışla 2025'in en hızlı büyüyen yenilenebilir elektrik kaynağı olmuştur. Şekil 6 bu dağılımı göstermektedir.

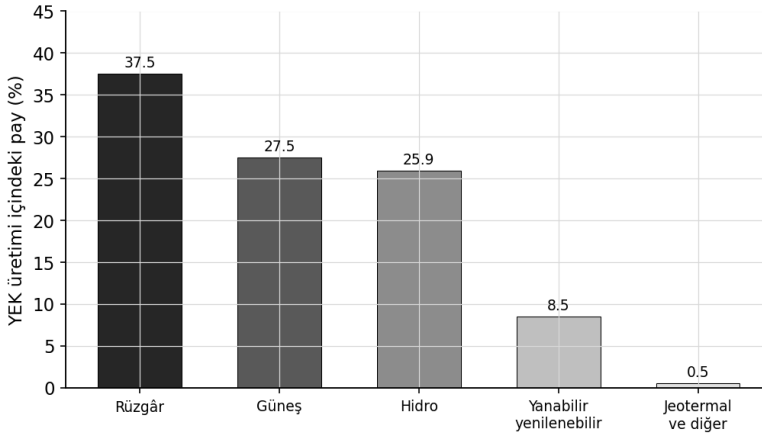
Türkiye'de de benzer bir güneş ağırlıklı dönüşümün yaşandığı dikkate alındığında, dağıtım firmalarının yenilenebilir nüfuzla ilişkili verimlilik performanslarının değerlendirilmesi hem bilimsel hem de pratik açıdan önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Şekil 5. AB ülkelerinde net elektrik üretiminde yenilenebilir payı (2025)

Kaynak: Eurostat (2026). Kesikli çizgi AB-27 ortalamasını (%47,3) göstermektedir.

Şekil 6. AB'de yenilenebilir net elektrik üretiminin kaynak bazındaki dağılımı (2025)

Kaynak: Eurostat (2026). Paylar, yenilenebilir üretim içindeki kaynak kırılımını gösterir.

5.2. AB'nin Temel Müdahale Alanları

AB'nin elektrik piyasası düzenlemeleri, dağıtım sistemi işletmecilerinin (DSO) yalnızca fiziksel şebeke yatırımı yapan pasif kuruluşlar olarak değil, yerel tıkanıklık ve esneklik ihtiyaçlarını yöneten aktif sistem işletmecileri olarak konumlandırılmasını öngörmektedir. Elektrik Direktifi'nin 32. maddesi, üye devletlerin dağıtım sistemi işletmecilerinin tıkanıklık yönetimi dâhil esneklik hizmetleri tedarik edebilmesi için gerekli düzenleyici çerçeveyi ve teşvikleri oluşturmasını istemektedir. Bununla birlikte, AB düzenleyici çerçevesinde öngörülen ve bazı üye ülkelerde uygulamaya geçirilen yerel esneklik mekanizmalarının olgunluğu üye ülkeler arasında belirgin biçimde

farklılaşmaktadır; direktifin bir çerçeve sunması, tüm ülkelerde olgun esneklik piyasalarının bulunduğu anlamına gelmemektedir. Talep tarafı katılımı, enerji depolama veya diğer kaynakların geleneksel şebeke genişletmesine alternatif olarak değerlendirilmesi öngörülmektedir.

AB üyesi olmayan Avrupa ülkeleri de tamamlayıcı uygulama örnekleri sunmaktadır. Birleşik Krallık'ta uygulanan RIIO (Revenue = Incentives + Innovation + Outputs) düzenleme modeli, dağıtım şirketlerinin gelirlerini yalnızca maliyet temelinde değil; hizmet kalitesi, yenilikçilik ve önceden tanımlanmış çıktılar üzerinden belirleyen teşvik temelli bir çerçevedir (Ofgem, 2021). Ayrıca Birleşik Krallık'ta yürütülen yerel esneklik ihaleleri, dağıtım seviyesinde esnekliğin piyasa temelli tedarikine somut bir örnek oluşturmaktadır. Bu örnekler, Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılmış olması nedeniyle doğrudan AB uygulaması olarak değil, karşılaştırmalı Avrupa deneyimi kapsamında değerlendirilmektedir.

Verimlilik analizi bakımından bu değişim önemlidir. Dağıtım şirketi, aynı hizmet düzeyini yalnızca yeni trafo ve hat yatırımıyla değil, depolama, talep tarafı katılımı veya toplayıcılar aracılığıyla tedarik edilen yerel esneklikle sağlayabilir. Bu nedenle satın alınan esneklik miktarı ve esneklik sayesinde ertelenen şebeke yatırımı, gelecekteki performans değerlendirmelerinde yeni girdi ve çıktı göstergeleri olarak ele alınabilir. Buna ek olarak, dağıtım trafolarının ve düşük gerilim şebeke elemanlarının yenilenmesi, kapasite artırımı ve dijital izleme sistemleri, kısa vadede sermaye maliyetlerini artırsa da uzun vadede verimlilik ve sistem güvenliği açısından kazanç sağlamaktadır.

5.3. AB–Türkiye Karşılaştırması ve Türkiye İçin Dersler

AB deneyiminden çıkarılabilecek uygulamaların Türkiye'deki karşılığını ve aradaki açığı sistematik biçimde görebilmek için Tablo 1 bir karşılaştırma çerçevesi sunmaktadır.

Tablo 1. AB ve Türkiye'de yenilenebilir entegrasyonuna yönelik dağıtım düzenlemelerinin karşılaştırılması

Düzenleme alanı	AB yaklaşımı	Türkiye'de mevcut durum	Temel boşluk	Önerilen gösterge
DSO'nun rolü	Aktif sistem ve esneklik yöneticisi	Dağıtım şirketlerinin yetki ve sorumlulukları	Esneklik tedarik rolünün sınırlılığı	Tedarik edilen esneklik hacmi
Bağlantı şeffaflığı	Kapasite bilgisi ve standart süreçler	TM bazlı kapasite duyuruları	Bölgesel verilerin parçalı sunumu	Bağlantı süresi ve bekleyen başvuru
Barındırma kapasitesi	İleriye dönük şebeke planları	Kapasite tahsis tabloları	Bölge düzeyinde bütünleşik harita eksikliği	Bağlanabilir MW / yıllık puant
Akıllı sayaçlar	Esneklik ve aktif tüketici altyapısı	Yaygınlaşma ve veri standardı	Erişim, birlikte işlerlik ve veri yönetimi	Akıllı sayaç oranı
Teşvikli düzenleme	Maliyet, kalite ve çıktıların birlikte değerlendirilmesi	Gelir ve tarife düzenlemeleri	Yenilenebilir yükünün kıyaslamaya yansıtılması	Kalite düzeltilmiş maliyet
Depolama ve talep tarafı	Şebeke genişletmesine alternatif kaynak	Gelişen depolama ve toplayıcılık çerçevesi	Yerel esneklik ürünlerinin sınırlılığı	Ertelenen şebeke yatırımı
Performans ölçümü	Kalite ve yeni hizmet çıktıları	Geleneksel maliyet/kayıp göstergeleri	Bağlantı ve esneklik göstergelerinin eksikliği	SAIDI, SAIFI, bağlantı süresi, bağlı dağıtık üretim

Yazarların derlemesi. Karşılaştırma, bölümde tartışılan AB uygulamaları ile Türkiye'nin güncel düzenleyici/altyapısal durumunu özetler.

Tablo 1'in ortaya koyduğu temel örüntü şudur: Türkiye, çoğu politika alanında doğru yönde adımlar atmış olmakla birlikte, AB düzenleyici çerçevesinde öngörülen ve bazı üye ülkelerde uygulamaya geçirilen proaktif planlama ve yerel esneklik mekanizmaları boyutunda belirgin bir gecikme yaşamaktadır. Türkiye'nin yenilenebilir enerji yol haritasında, rüzgâr ve güneş yatırımlarında yaklaşık 48 aya ulaşabilen izin süreçlerinin 18–24 aya indirilmesi bir politika hedefi olarak açıklanmıştır (ETKB, 2023). Bu hedef doğrultusunda mevzuat ve uygulama süreçlerinin sadeleştirilmesine yönelik çalışmalar yürütülmekte olup, uygulamanın fiilî izin süreleri üzerindeki etkisinin ayrıca izlenmesi gerekmektedir. Nitekim bölgesel kapasite kısıtlarının kalıcılığı, yalnızca süreç

hızlandırmanın yeterli olmadığını, fiziksel ve planlamaya dayalı şebeke kapasitesinin de eş zamanlı geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir.

6. Politika Önerileri

Yukarıdaki kavramsal çerçeve, yazın derlemesi ve betimsel görünüm, Türkiye elektrik dağıtım sektörü için bir dizi politika çıkarımına işaret etmektedir. Bu öneriler, ilgili kamu kurumları (ETKB, EPDK, TEİAŞ) ve sektör temsilcileri (özellikle Elektrik Dağıtım Hizmetleri Derneği, ELDER) için yol gösterici niteliktedir.

1. Yenilenebilir penetrasyonu, düzenleyici kıyaslamalarda tek başına cezalandırıcı veya ödüllendirici bir değişken olarak değil, işletme ortamını temsil eden bir koşul değişkeni olarak kullanılmalıdır. Bölgesel lisanssız üretim kapasitesi, dağıtık üretimin puant yüke oranı, ters güç akışı, trafo merkezi kapasite doluluğu ve bağlantı başvuru yoğunluğu gibi göstergeler EPDK'nın kıyaslama modellerine kademeli olarak dâhil edilebilir. Bununla birlikte bu değişkenlerin içsellik yaratabileceği dikkate alınmalı; yüksek yenilenebilir kapasitesinin şebeke kalitesinin hem nedeni hem de sonucu olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.
2. Şebeke kapasite planlaması, yayımlanabilir ve güncellenebilir bölgesel senaryolara dayandırılmalıdır. TEİAŞ ve dağıtım şirketlerinin verileri ortak bir coğrafi bilgi altyapısında birleştirilerek transformator merkezi ve dağıtım bölgesi düzeyinde mevcut kapasite, tahsis edilmiş kapasite, bekleyen bağlantılar ve öngörülen yenilenebilir yatırım miktarı yayımlanmalıdır. Başarı; yalnızca ilave kapasite yatırımıyla değil, ortalama bağlantı süresindeki azalma, kapasite kullanım oranı ve ertelenen yatırım tutarıyla ölçülmelidir.
3. Depolama ve esneklik destekleri, proje kapasitesinden çok sağlanan sistem hizmetine bağlanmalıdır. Destekleme veya tarife mekanizmalarında yalnızca kurulu MW esas alınmamalı; puant yük azaltımı, gerilim desteği, önlenen kısıntı, azaltılan teknik kayıp ve ertelenen şebeke yatırımı gibi ölçülebilir performanslar dikkate alınmalıdır. Ön lisanslı proje stoğunun tamamının gerçekleşeceği varsayılmamalı; işletmeye giriş oranları ayrıca izlenmelidir.
4. Dijitalleşme yatırımlarının verimlilik sonuçları ayrıca ölçülmelidir. Akıllı sayaç veya SCADA yatırımı tek başına bir başarı göstergesi sayılmamalıdır. Uzaktan bağlantı-kesme işlemleri, arıza tespit süresi, kayıp oranı, sayaç okuma maliyeti, gerilim ihlali süresi ve müşteri başvurularının sonuçlandırılma süresi gibi sonuç göstergeleriyle ilişkilendirilmelidir.

5. Türkiye–AB karşılaştırmalı izleme çerçevesi kurumsallaştırılmalıdır. AB'nin esneklik mekanizmaları, izin süreçlerinin sadeleştirilmesi ve altyapı yatırımı önceliklendirmesi konusundaki deneyimleri, düzenli kıyaslama gösterge setleri üzerinden Türkiye'ye uyarlanmalıdır.

Bu öneriler, Türkiye'nin On İkinci Kalkınma Planı'nda (2024–2028) yer alan yenilenebilir payının artırılması, arz güvenliğinin güçlendirilmesi ve enerji verimliliğinin yükseltilmesi hedefleriyle doğrudan örtüşmektedir (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023). Dağıtım şirketlerinin verimliliğinin yenilenebilir uyum kapasitesiyle birlikte ele alınması, planda öngörülen yeşil dönüşüm ve sürdürülebilir kalkınma stratejilerini destekleyici niteliktedir.

7. Sonuç ve Gelecek Araştırma Gündemi

Bu bölümün temel sonucu, yenilenebilir penetrasyonunun dağıtım verimliliği üzerinde önceden belirlenmiş ve tek yönlü bir etkisinin bulunmadığıdır. Etkinin yönü; üretim tesislerinin konumuna, şebekenin başlangıç kapasitesine, dijital izleme altyapısına, düzenleyici teşviklere, yerel esneklik kaynaklarına ve kullanılan değerlendirme dönemine bağlıdır. Kısa dönemde artan bağlantı, koruma ve şebeke güçlendirme maliyetleri ölçülen verimliliği azaltabilirken, uzun dönemde teknik kayıpların düşmesi, şebeke yatırımlarının ertelenmesi ve hizmet kalitesinin iyileşmesi verimlilik kazancı yaratabilir.

Dolayısıyla düzenleyici değerlendirmelerde yüksek yenilenebilir penetrasyonuna sahip şirketlerin ilave maliyetlerinin otomatik olarak verimsizlik sayılması da bütün harcamalarının dışsal koşullarla açıklanması da doğru değildir. Amaç, şirketin kontrolü dışındaki bölgesel koşullarla yönetim tarafından etkilenebilen performans unsurlarını ayırtıran kalite düzeltilmiş bir kıyaslama çerçevesi geliştirmek olmalıdır.

Türkiye'de dağıtım şirketlerinin güncel yenilenebilir penetrasyonu koşullarındaki performansını inceleyecek ampirik çalışmaların, yenilenebilir kapasitesini yalnızca dışsal bir kontrol değişkeni olarak modele eklemekle yetinmemesi gerekir. Yenilenebilir yatırımın şebeke kapasitesinden etkilenmesi ve aynı zamanda yeni şebeke yatırımlarını tetiklemesi, iki değişken arasında içsellik ve ters nedensellik doğurabilir. Ayrıca bugünkü sermaye harcamalarının kalite ve maliyet etkileri birkaç yıl gecikmeyle ortaya çıkabileceğinden dinamik bir modelleme yaklaşımı gerekmektedir.

Kaynakça

- Abdmouleh, Z., Gastli, A., Ben-Brahim, L., Haouari, M., & Al-Emadi, N. A. (2017). Review of optimization techniques applied for the integration of distributed generation from renewable energy sources. *Renewable Energy*, 113, 266–280.
- Ackermann, T., Andersson, G., & Söder, L. (2001). Distributed generation: A definition. *Electric Power Systems Research*, 57, 195–204.
- Acuna, L. G., Padilla, R. V., & Mercado, A. S. (2017). Measuring reliability of hybrid photovoltaic-wind energy systems: A new indicator. *Renewable Energy*, 106, 68–77.
- Adefarati, T., & Bansal, R. C. (2016). Integration of renewable distributed generators into the distribution system: A review. *IET Renewable Power Generation*, 10(7), 873–884.
- Alboaouh, K. A., & Mohagheghi, S. (2020). Impact of rooftop photovoltaics on the distribution system. *Journal of Renewable Energy*, 2020, 4831434.
- Anaya, K. L., & Pollitt, M. G. (2017). Using stochastic frontier analysis to measure the impact of weather on the efficiency of electricity distribution businesses in developing economies. *European Journal of Operational Research*, 263(3), 1078–1094.
- Atwa, Y. M., & El-Saadany, E. F. (2009). Reliability evaluation for distribution system with renewable distributed generation during islanded mode of operation. *IEEE Transactions on Power Systems*, 24(2), 572–581.
- Bağdadioğlu, N., Price, C. M. W., & Weyman-Jones, T. G. (1996). Efficiency and ownership in electricity distribution: A non-parametric model of the Turkish experience. *Energy Economics*, 18(1–2), 1–23.
- Bağdadioğlu, N., Price, C. W., & Weyman-Jones, T. (2007). Measuring potential gains from mergers among electricity distribution companies in Turkey using a non-parametric model. *The Energy Journal*, 28(2), 83–110.
- Balamurugan, K., Srinivasan, D., & Reindl, T. (2012). Impact of distributed generation on power distribution systems. *Energy Procedia*, 25, 93–100.
- Bayod-Réjula, A. A. (2009). Future development of the electricity systems with distributed generation. *Energy*, 34(3), 377–383.
- Boshell, F., Miranda, R., & Ratka, S. (2019). Solutions to integrate high shares of variable renewable energy. International Renewable Energy Agency, Masdar City.
- Bouffard, F., & Kirschen, D. S. (2008). Centralised and distributed electricity systems. *Energy Policy*, 36(12), 4504–4508.

- Çelen, A. (2013a). The effect of merger and consolidation activities on the efficiency of electricity distribution regions in Turkey. *Energy Policy*, 59, 674–682.
- Çelen, A. (2013b). Efficiency and productivity (TFP) of the Turkish electricity distribution companies: An application of two-stage (DEA & Tobit) analysis. *Energy Policy*, 63, 300–310.
- Çelen, A. (2016). Technical efficiency in Turkish electricity distribution market: An application of stochastic frontier analysis (SFA). *Ekonomik Yaklaşım*, 27(101), 1–24.
- Çınar, Y., & Kaya, T. (2021). Measuring efficiency and productivity change in the Turkish electricity distribution sector. In *Applied Operations Research and Financial Modelling in Energy* (pp. 69–99).
- Colmenar-Santos, A., Reino-Río, C., Borge-Diez, D., & Collado-Fernández, E. (2016). Distributed generation: A review of factors that can contribute most to achieve a scenario of DG units embedded in the new distribution networks. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 59, 1130–1148.
- Denholm, P., Mai, T., Kenyon, R. W., Kroposki, B., & O'Malley, M. (2020). Inertia and the power grid: A guide without the spin (NREL/TP-6A20-73856). National Renewable Energy Laboratory, Golden.
- Dreidy, M., Mokhlis, H., & Mekhilef, S. (2017). Inertia response and frequency control techniques for renewable energy sources: A review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 69, 144–155.
- Ehsan, A., & Yang, Q. (2018). Optimal integration and planning of renewable distributed generation in the power distribution networks: A review of analytical techniques. *Applied Energy*, 210, 44–59.
- Elkholy, M. H., Senjyu, T., Metwally, H., Farahat, M. A., Irshad, A. S., Hemeida, A. M., & Lotfy, M. E. (2024). A resilient and intelligent multi-objective energy management for a hydrogen-battery hybrid energy storage system. *Renewable Energy*, 222, 119768.
- ENTSO-E. (2026). Final report of the Expert Panel on the 28 April 2025 blackout in Spain and Portugal. European Network of Transmission System Operators for Electricity.
- Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB). (2023). Türkiye Ulusal Enerji Planı ve yenilenebilir enerji yol haritası. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Ankara.
- Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB). (2026). Elektrik üretim ve tüketiminde rekor. 21 Ocak 2026, Ankara.
- EPDK. (2025). Elektrik Piyasası Sektör Raporları. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, Ankara.

- European Parliament and Council of the European Union. (2019a). Directive (EU) 2019/944 on common rules for the internal market for electricity. Official Journal of the European Union.
- European Parliament and Council of the European Union. (2019b). Regulation (EU) 2019/943 on the internal market for electricity. Official Journal of the European Union.
- Eurostat. (2026). 47% of EU's electricity came from renewables in 2025. 19 March 2026, Luxembourg.
- Funcke, S., & Bauknecht, D. (2016). Typology of centralised and decentralised visions for electricity infrastructure. *Utilities Policy*, 40, 67–74.
- Giallanza, A., Porretto, M., Puma, G. L., & Marannano, G. (2018). A sizing approach for stand-alone hybrid photovoltaic-wind-battery systems: A Sicilian case study. *Journal of Cleaner Production*, 199, 817–830.
- Giannakis, D., Jamasb, T., & Pollitt, M. (2005). Benchmarking and incentive regulation of quality of service: An application to the UK electricity distribution networks. *Energy Policy*, 33, 2256–2271.
- Growitsch, C., Jamasb, T., & Wetzel, H. (2010). Efficiency effects of quality of service and environmental factors: Experience from Norwegian electricity distribution (EPRG Working Paper 1025). University of Cambridge.
- Hattori, T., Jamasb, T., & Pollitt, M. (2005). Electricity distribution in the UK and Japan: A comparative efficiency analysis 1985–1998. *The Energy Journal*, 26(2), 23–47.
- Hirth, L., Ueckerdt, F., & Edenhofer, O. (2015). Integration costs revisited – An economic framework for wind and solar variability. *Renewable Energy*, 74, 925–939.
- Hung, D. Q., Mithulananthan, N., & Bansal, R. C. (2013). Analytical strategies for renewable distributed generation integration considering energy loss minimization. *Applied Energy*, 105, 75–85.
- Iweh, C. D., Gyamfi, S., Tanyi, E., & Effah-Donyina, E. (2021). Distributed generation and renewable energy integration into the grid: Prerequisites, push factors, practical options, issues and merits. *Energies*, 14(17), 5375.
- Jamasb, T., Orea, L., & Pollitt, M. (2012). Estimating the marginal cost of quality improvements: The case of the UK electricity distribution companies. *Energy Economics*, 34(5), 1498–1506.
- Jamasb, T., & Pollitt, M. (2001). Benchmarking and regulation: International electricity experience. *Utilities Policy*, 9, 107–130.
- Kumbhakar, S. C., Amundsveen, R., Kvile, H. M., & Lien, G. (2015). Scale economies, technical change and efficiency in Norwegian electricity distribution, 1998–2010. *Journal of Productivity Analysis*, 43(3), 295–305.

- Kwoka, J. (2005). Electric power distribution: Economies of scale, mergers, and restructuring. *Applied Economics*, 37(20), 2373–2386.
- Li, H. Z., Kopsakangas-Savolainen, M., Xiao, X. Z., & Lau, S. Y. (2017). Have regulatory reforms improved the efficiency levels of the Japanese electricity distribution sector? *Energy Policy*, 108, 606–616.
- Llorca, M., Orea, L., & Pollitt, M. G. (2014). Using the latent class approach to cluster firms in benchmarking: An application to the US electricity transmission industry. *Operations Research Perspectives*, 1(1), 6–17.
- Lund, P. D., Lindgren, J., Mikkola, J., & Salpakari, J. (2015). Review of energy system flexibility measures to enable high levels of variable renewable electricity. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 45, 785–807.
- Luo, C., Wu, H., Zhou, Y., Qiao, Y., & Cai, M. (2021). Network partition-based hierarchical decentralised voltage control for distribution networks with distributed PV systems. *International Journal of Electrical Power & Energy Systems*, 130, 106929.
- Mignon, I., & Bergek, A. (2016). Investments in renewable electricity production: The importance of policy revisited. *Renewable Energy*, 88, 307–316.
- Murty, V. V., & Kumar, A. (2015). Optimal placement of DG in radial distribution systems based on new voltage stability index under load growth. *International Journal of Electrical Power & Energy Systems*, 69, 246–256.
- Nadeem, T. B., Siddiqui, M., Khalid, M., & Asif, M. (2023). Distributed energy systems: A review of classification, technologies, applications, and policies. *Energy Strategy Reviews*, 48, 101096.
- Nillesen, P. H., & Pollitt, M. G. (2011). Ownership unbundling in electricity distribution: Empirical evidence from New Zealand. *Review of Industrial Organization*, 38, 61–93.
- Ofgem. (2021). RII0-ED2 Final Determinations. Office of Gas and Electricity Markets, London.
- Perez-Reyes, R., & Tovar, B. (2009). Measuring efficiency and productivity change (PTF) in the Peruvian electricity distribution companies after reforms. *Energy Policy*, 37, 2249–2261.
- Petridis, K., Ünsal, M. G., Dey, P. K., & Örkücü, H. H. (2019). A novel network data envelopment analysis model for performance measurement of Turkish electric distribution companies. *Energy*, 174, 985–998.
- Pollitt, M. G. (1995). *Ownership and Performance in Electric Utilities: The International Evidence on Privatization and Efficiency*. Oxford University Press.

- Ratnam, K. S., Palanisamy, K., & Yang, G. (2020). Future low-inertia power systems: Requirements, issues, and solutions – A review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 124, 109773.
- Sinsel, S. R., Riemke, R. L., & Hoffmann, V. H. (2020). Challenges and solution technologies for the integration of variable renewable energy sources – A review. *Renewable Energy*, 145, 2271–2285.
- Steele, A. J. H., Burnett, J. W., & Bergstrom, J. C. (2021). The impact of variable renewable energy resources on power system reliability. *Energy Policy*, 151, 111947.
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2023). On İkinci Kalkınma Planı (2024–2028). T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ankara.
- TEİAŞ. (2025). Lisanssız üretim bağlantı kapasitesi tabloları. Türkiye Elektrik İletim A.Ş., Ankara.
- Tovar, B., Ramos-Real, F. J., & De Almeida, E. F. (2011). Firm size and productivity: Evidence from the electricity distribution industry in Brazil. *Energy Policy*, 39(2), 826–833.
- Ulbig, A., Borsche, T. S., & Andersson, G. (2014). Impact of low rotational inertia on power system stability and operation. *IFAC Proceedings Volumes*, 47(3), 7290–7297.
- Weyman-Jones, T. G. (1991). Productive efficiency in a regulated industry: The area electricity boards of England and Wales. *Energy Economics*, 13(2), 116–122.
- Weyman-Jones, T. G. (1995). Problems of yardstick regulation in electricity distribution. In M. Bishop, J. Kay, & C. Mayer (Eds.), *The Regulatory Challenge* (pp. 423–443). Oxford University Press.
- Yu, W., Jamasb, T., & Pollitt, M. G. (2009). Does weather explain cost and quality performance? An analysis of UK electricity distribution companies. *Energy Policy*, 37, 4177–4188.
- Zhang, P., Li, W., Li, S., Wang, Y., & Xiao, W. (2013). Reliability assessment of photovoltaic power systems: Review of current status and future perspectives. *Applied Energy*, 104, 822–833.

5. Bölüm

İbnü'l-Cevzî'nin Semâ Hakkındaki Görüşleri

Elif AYDIN¹, Sadettin Volkan KOPAR²

Özet

İslâm toplumunda mûsikî her dönem tartışılan bir konu olmuştur. Bu zamana kadar mûsikînin lehinde ve aleyhinde pek çok görüş ortaya çıkmıştır. Mûsikîye dâir tartışmalarda aşırı uçları temsil eden yaklaşımların öne çıktığı Abbâsîlerin son döneminde, bir tarafta mûsikîyi haram kabul eden katı yorumlar, diğer tarafta sûfî çevrelerin mûsikîyi ibadet ve manevî tecrübenin bir parçası olarak değerlendiren müsamahakâr tutumları göze çarpmaktadır. Mûsikîye dair zıt görüşlerin yalnızca dinî referanslarla değil, aynı zamanda sosyo-kültürel şartlarla birlikte değerlendirilmesi gereken bu dönemde görüş beyan eden âlimlerden biri de İbnü'l-Cevzî'dir. (ö. 597/1201) Bu çalışma, İbnü'l-Cevzî'nin semâ anlayışını Abbâsîler dönemindeki mûsikî algısı bağlamında ele almayı amaçlamaktadır. Araştırmada literatür tarama yöntemi kullanılmış, elde edilen veriler nitel analiz çerçevesinde değerlendirilmiştir. Ayrıca dönemin sosyo-kültürel şartlarının İbnü'l-Cevzî'nin düşüncelerine etkisinin olup olmadığı incelenmiştir. Abbâsîler döneminde semâ, içki içilen ortamlarda icra edildiği için günaha sürükleyen bir unsur olarak görülmüş, İbnü'l-Cevzî'nin semâyâ olan menfî tavrı insanları kötülüklerden sakındırmak için yapılan bir davranış olarak değerlendirilmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin semâ ile ilgili düşüncelerinin, yaşadığı dönemin tarihsel arka planı çerçevesinde ele alınması konuya daha geniş ve bütüncül bir perspektiften yaklaşılmasını sağlayacaktır.

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Din Müsikîsi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, Orcid No: 0009-0005-9592-8518, aydinhfzelif@gmail.com

² Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı, Orcid No: 0000-0002-3164-447X, ROR:https://ror.org/05ryemn72, svkopar@aybu.edu.tr

1. Giriş

Mûsikî tarih boyunca insanları ve toplumları etkileyen bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam toplumlarında da aynı ilgiyle karşılanmış olan mûsikî hem sosyal hayatta hem de dinî alanda varlığını sürdüren bir unsur olarak kabul edilmiştir. İslam toplumlarında dinî hayat ile birlikte bireyin ahlakî ve manevî yönünün de geliştirilmesi amaçlanır. Bu doğrultuda ortaya çıkan bazı uygulamalar, kişinin iç dünyasını harekete geçirmeyi ve dinî duygularını canlı tutmayı hedeflemiştir. Özellikle Allah ile insan arasındaki ilişkiyi derinleştirmeyi amaçlayan tasavvufî yönelimlerin ortaya koyduğu uygulamalar hem destek görmüş hem de eleştirilmiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan semâ, vecd, zikir gibi bazı tasavvufî kavramların din ile ilişkisi tartışılan bir konu olmuştur.

Bu tartışmaların başında semâ kavramı gelmektedir. Semâ sözlükte “duymak, işitmek”³ gibi anlamlara gelmekle birlikte tarihsel süreç içerisinde “güzel ses, şarkı”⁴ anlamlarında da kullanılmıştır. İlk mutasavvıfların eserlerinde semâ, sûfinin kalbine yönelen ilâhî vâridi idrak etmesi ve bu işitilen hakikatin kalpte anlam ve şuur hâline dönüşmesi şeklinde anlaşılmaktadır.⁵ Hücvîrî, (ö. 465/1072) şeriatı ve dinî yükümlülükleri bağlayıcı kılan temel unsurun sem’ yani işitme (vahiy ve naklin aktarımı) olduğunu vurgular. Ona göre şer’î hükümlerin kabulü işitmeye dayanır, bu sebeple dinî sorumluluk alanında kulak, gözden; işitme ise görmeden daha öncelikli bir konuma sahiptir. Ayrıca bütün dinî ilimler işitme ve dinleme esasına dayanır. Zira işitme olmadan bu hükümlerin ispat edilmesi, kabul edilmesi ve sabit hâle gelmesi mümkün değildir. Peygamberler de insanlarla önce söz yoluyla iletişim kurmuş, Allah’ın kelâmını onlara tebliğ etmişlerdir. Bu sözleri dinleyip kulak verenler iman etmiş, bundan sonra ise gözle görülen mucizeler ortaya konmuştur. Mucizeler işitme yoluyla bildirilen hakikatleri pekiştirme işlevi taşır. Bu deliller ışığında, semâyı bütününüyle inkâr eden kimse, aslında şeriatı topyekûn reddetmiş olur ve böylece onun hükümlerini kendisi için kapalı ve anlaşılmaz hâle getirir.⁶ İlk dönem sûfilere, mûsikiye dair gınâ, tegannî, elhân ve telhîn gibi kavramlar yerine semâ kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir. Bunun başlıca sebeplerinden biri olarak, nefsânî hazların peşinde koşan kimselerle aynı kategoride görülmekten kaçınmak istemeleridir. Sûfilerin gınâ ve mûsikî gibi terimlerden uzak durmalarının sebebi, bu uygulamaların dinî hayata zarar vermesi ve ulemânın eleştirilerinden korunma çabasıdır. Bunun

³ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Dâru İhya'it-Türâsî'l-Arabî, 1997), “Lisanü'l-Arab”, “sma”, 6/363.

⁴ İbn Manzur, “Lisanü'l-Arab”, “semâ”, 6/365.

⁵ Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd b. Şerif, Abdülhalim Mahmud (Kahire: Dâru'l-kütübî'l-hadise, 1974), 2/645.

⁶ Ebü'l-Hasen Ali b. Osmân b. Ebî Ali el-Cüllâbî el-Hücvîrî Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcub*, thk. İsmâ'ad Abdülhadi Kindil (Beyrut: Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, 1980), 638-639.

yanında semânın sûfiler nezdinde bir eğlence ya da oyun olarak görülmemesi, semâ kavramını kullanmalarında önemli bir etken olarak görülmüştür.⁷

İslâm toplumlarında mûsikî, yalnızca estetik bir faaliyet olarak değil, aynı zamanda ahlâkî ve toplumsal sonuçları üzerinden tartışılan bir olgu olarak ele alınmıştır. Bu tartışmaların belirginleştiği dönemlerin başında Emevîler ve Abbâsîler dönemi gelmektedir. Söz konusu dönemlerde mûsikî, özellikle saray çevrelerinde ve şehirli elit kesimler arasında yaygınlık kazanmış; eğlence meclisleri, şarkıcı câriyeler ve içki meclisleriyle birlikte anılan bir unsur hâline gelmiştir. Bu bağlamda bazı âlimler, mûsikîyi doğrudan bir sanat faaliyeti olarak değil, onu kuşatan sosyal pratikler üzerinden değerlendirmiş, mûsikîyi şehveti tahrik eden, ahlâkî zaaflara ve zina gibi fiillere zemin hazırlayan bir unsur olarak nitelendirmiştir. Özellikle Emevî ve Abbâsî dönemlerindeki toplumsal yapı ve saray hayatı, mûsikînin bu tür ahlâkî eleştirilerle ilişkilendirilmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Emevîler dönemine bakıldığında, mûsikînin yavaş yavaş gündelik hayatın merkezine yerleştiği, özellikle saray çevrelerinde ve aristokrat meclislerde yaygınlaştığı görülmektedir. Zamanla mûsikî, içki meclisleri, eğlence toplantıları ve kadın-erkek karışık ortamlarla birlikte anılır hâle gelmiş; bu durum onu sadece estetik bir uğraş olmaktan çıkarak haz ve gösteriş eksenli bir yaşam tarzının parçası hâline getirmiştir. Halifelerin ve yöneticilerin musikişinasları himaye etmesi, bu algının daha da güçlenmesine yol açmıştır. Emevîlerin son döneminde yaygın ve görünür hâle gelmiş olan mûsikî, Abbâsîler tarafından yürütülen siyasî propaganda faaliyetlerinde güçlü bir malzeme olarak kullanılmıştır. Emevî hanedanı, aşırı eğlenceye düşkünlük ve dinî sınırları ihlâl etmekle suçlanmış; mûsikî kültüründeki bu yaygınlaşma, hanedanın ahlâkî meşruiyetini sorgulamak için en etkili argümanlardan biri hâline getirilmiştir. Bu çerçevede mûsikî, sadece bir sanat alanı değil, aynı zamanda siyasî ve ahlâkî tartışmaların merkezinde yer alan bir olgu olarak öne çıkmıştır.⁸

Abbâsîler, iktidarlarını meşrulaştırmak amacıyla Emevîlerin eğlence meclislerini eleştiri konusu yaparak toplum nezdinde yoğun bir propaganda yürütmüşlerdir. Ancak buna rağmen, devletin kuruluş yıllarında Abbâsîlerin de Emevîlere benzer biçimde mûsikî meclisleri düzenledikleri, nedimlere ve şarkıcılara büyük ilgi gösterdikleri ve onlara cömert bahşişler verdikleri tarihî kaynaklarda açıkça yer almaktadır. Bu durum, mûsikî ve eğlence kültürünün yalnızca bir hanedana özgü olmayıp, dönemin siyasal ve toplumsal yapısının ortak bir unsuru olduğunu göstermektedir. Abbâsî halifelerinin tarihsel süreç içerisinde mûsikî ve eğlenceye karşı farklı tavır ve tutumlar sergilediği

⁷ Süleyman Uludağ, *İslam Açısından Musiki ve Sema* (Marifet Yayınları, 1999), 228.

⁸ Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 2/423-427.

görülmektedir. Bazıları saraylarında işret meclisleri kurarak şarkıcı ve cariyeleri himaye etmiş,⁹ bazıları ise sert bir tutum sergilemişlerdir.¹⁰ Bu durum, Abbâsî hilâfetinin tek tip bir kültürel ve ahlâkî anlayışa sahip olmadığını, aksine halifelerin şahsî mizacı, dinî hassasiyeti, siyasî şartlar ve dönemin toplumsal yapısı doğrultusunda şekillendiğini göstermektedir. Nitekim Hârûnürreşîd,¹¹ (ö. 193/809) Emîn¹² (ö. 198/813) ve Me‘mun¹³ (ö. 218/833) gibi bazı halifeler mûsikîyi ve eğlenceyi saray hayatının ayrılmaz bir parçası hâline getirirken; Mühtedî¹⁴ (ö. 256/870) ve Muktedî¹⁵ (ö. 487/1094) gibi bazıları ise dinî ve ahlâkî kaygılarla bu tür faaliyetleri sınırlamış veya yasaklamaya yönelmiştir. Dolayısıyla Abbâsî sarayında mûsikî ve eğlence, dönemden döneme değişen politik ve ideolojik tercihler doğrultusunda kimi zaman himaye edilmiş, kimi zaman ise baskı altına alınmıştır. Abbâsîlerin son dönemlerine gelindiğinde ise, özellikle Bağdat’ta toplumsal ahlâkın ciddi biçimde zayıfladığı, ağır cezai yaptırımlara rağmen livâtanın (eşcinsel) yaygınlığını sürdürdüğü tarihî kaynaklarda açıkça zikredilmektedir.¹⁶ Bu süreçte bilhassa şarkıcılar ve def çalanlar arasında çok sayıda efemine kimsenin bulunması,¹⁷ mûsikî ile ahlâkî çözümler arasındaki ilişkinin dönemin müellifleri tarafından daha belirgin bir şekilde kurulmasına yol açmıştır. Döneme bizzat şahitlik etmiş olan İbnü’l-Cevzî, eserlerinde bu ahlâkî bozulmayı sert bir dille eleştirerek, eğlenceye ve mûsikîye aşırı düşkünlüğün dinî hassasiyetleri zayıflattığını ve toplumsal düzeni olumsuz yönde etkilediğini vurgulamıştır.

Abbâsîler döneminde yaşamış bir âlim olan İbnü’l-Cevzî, semâ konusunda eleştirel bir düşünceye sahiptir. Tasavvufa karşı olmayan ancak döneminin tasavvufi yaklaşımlarının Kur’an ve sünnetle olan ilişkisini sorgulayan, Kur’an ve sünnetten örnekler vererek bu konudaki yaklaşımını ifade eden İbnü’l-Cevzî’nin mûsikîye yönelik eleştirileri, Abbâsî toplumunun son dönemlerinde gözlemlenen sosyal ve ahlâkî çözümlerin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

⁹ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyutî, *Tarihü’l-hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Matbaatü’s-saade, 1952), 276, 277.

¹⁰ Süyutî, *Tarihü’l-hulefa*, 362; Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesir b. Dav’ b. Kesir el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfi İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihaye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Hicr li’t Tıbaa ve’n- Neşr, 1419), 14/510.

¹¹ Ebü Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî Câhız, *Kitâbü’t-tac fî ahlâkî’l-müluk*, thk. Ahmet Zeki Paşa (Kahire: Amire Matbası, 1332), 42.

¹² Câhız, *Kitâbü’t-tac fî ahlâkî’l-müluk*, 42.

¹³ Câhız, *Kitâbü’t-tac fî ahlâkî’l-müluk*, 43.

¹⁴ Süyutî, *Tarihü’l-hulefa*, 362.

¹⁵ Ebü’l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü’l-Esir, *Kâmil fî’t-târih* (Beyrut: Dâru Beyrut, 1992), 10/231.

¹⁶ Fatih Güzel, *Nâsır li-Dinillah’ın Halifeliği ve Şahsiyeti* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2014), 196.

¹⁷ Şevki Dayf, *Tarihü’l-edebî’l-Arabi: el-asrû’l-Abbasi el-evvel* (Kahire: Dâr’ul-maarif, 1969), 3/73-74.

2. İbnü'l-Cevzî'nin Semâya Dair Gösterdiği Deliller

İbnü'l-Cevzî semâ konusunda eleştirel bir tutum sergileyen âlimlerden biridir. O, semâyı insanları Allah'tan uzaklaştıran ve dünyevî zevklere muttalî kılan bir unsur olarak görür. İbnü'l-Cevzî, semâ ile kastettiği şeyin şarkı olduğunu açıkça ifade eder. Ona göre; iblis insanların ayaklarını kaydırmış hem halkı hem de zâhitleri bu konuda aldatmıştır. Bu kişiler, semâ dinlediklerinde kalplerinin Allah'ın huzurunda olduğunu iddia etmişler ve bu müziğin oluşturduğu coşku ile huzursuzluğun, aslında ahirete yönelik bir manevi hal olduğunu zannetmişlerdir. Hatta bazen, nefislerinin içinde bulunduğu durumdan bile habersiz hale gelmişlerdir.¹⁸ Şarkının iki türlü olumsuzluk taşıdığını söyleyen İbnü'l-Cevzî, ilk olarak, insanı Allah'ı tefekkürden uzaklaştırdığını, ikinci olarak ise; kalbi dünyevî zevklere ve şehvet duygularına yönelttiğini ifade eder. Bu hazların en güçlü olanının cinsel ilişki olduğunu, bunun da kişiyi zinaya sürükleyebileceğini dile getirir. Semâ ile zina arasında bir ilişki olduğunu düşünen İbnü'l-Cevzî; müziği ruhun lezzeti, zinayı ise; nefsin lezzeti olduğunu aktarır. Eski bir sözü aktararak, “Müzik zinanın büyüsidür.” şeklinde bir ifadeye yer verildiğini belirtir.¹⁹

Sûfilerin semâ konusundaki yaklaşımlarını eleştiren, ayet ve hadislerden örnekler vererek kendi düşüncesini açıklayan İbnü'l-Cevzî mûsikî ile ilgili düşüncesini açıklarken tarihi rivayetlerden de zaman zaman örnekler verir. Aktardığı bir rivayete göre; Kâbil'in soyundan bir kişinin, Kaynan'ın oğlu Mihlâil döneminde davul, zurna ve ud gibi enstrümanları ortaya çıkardığı, Kâbil'in torunlarının da eğlenceye daldığı anlatılır. Bu durumla ilgili haberlerin, Şit Peygamber'in neslinden olan ve dağda yaşayan bir topluluğa ulaştığı, bu topluluk arasından bir grubun dağdan inerek çalgıların bulunduğu yere gittiği ve bu çalgılarla birlikte fuhuş ile içkinin yayılmaya başladığını ifade ettiği söylenir.²⁰ İbnü'l-Cevzî aktardığı bu rivayeti Taberî'den (ö. 310/923) aldığını belirtir. Taberî “*Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*” isimli eserinde bu bilgileri, Tevrat kaynaklarından rivayette bulunan kimselerden aldığını aktarır. Taberî, bu görüşün önceki âlimlerden rivayet edilen anlayışa benzemesi sebebiyle onu mümkün görür.²¹ Öyle anlaşıyor ki bu “İsrâiliyat”²² olarak değerlendirilen bir haber niteliğindedir.

¹⁸ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Minhâcû'l-kâsîdin ve müfîdû's-sâdikîn*, thk. Kâmil Muhammed el-Harrat (Dimeşk, 2010), 1/499.

¹⁹ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü iblis* (Dimeşk, 1948), 222.

²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü iblis*, 223.

²¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Tarihü't-taberî: tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Beyrut: Dâru Süveydan, 1967), 1/166.

²² İsrâiliyat: Yahudi ve Hristiyan kültüründen İslâm kaynaklarına geçen bilgileri belirtmek için kullanılan kavram. İbrahim Hatipoğlu, “İsrâiliyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/199.

İbn Kesir, (ö. 774/1373) İsrâiliyat rivayetleriyle ilgili olarak, bunların Kur'ân ve sünnete aykırı olmadığı sürece aktarılmasında bir sakınca görmediğini; ancak itikad ve güvenilirlik açısından herhangi bir değer taşımadığını belirtir.²³ Dolayısıyla mûsikînin doğrudan fuhşa ve içki kullanımına yol açtığını ileri sürmek isabetli görünmemektedir. İbnü'l-Cevzî'nin bu kıssaya burada yer vermesinin, onun mûsikiyi dünyevî zevk, eğlence ve zinaya sürükleyen bir meta olarak görmesinden kaynaklı olabilir. Kâbil'in soyundan gelen birinin böyle bir davranışta bulunduğu doğru olsaydı ve bu haber Şit Peygamber'in neslinden kimselere ulaşmış olsaydı, Hz. Peygamber ashabını ve mü'minleri bu konuda uyarırdı. İçki ve zina Hz. Peygamber döneminde de vardı. Oysaki Hz. Peygamber müziğin içki ve zinaya sebebiyet verdiğine dair bir beyanda bulunmamaktadır.

İbnü'l-Cevzî semâ ile ilgili görüşlerini ifade ederken de ayet ve hadislerden delil göstermektedir. Delil gösterdiği ayetlerden birincisi Lokman 6. ayetidir.

*“İnsanlar arasında öyleleri vardır ki bilgisizlik yüzünden başkalarını Allah yolundan saptırmak ve o âyetleri alay konusu etmek için eğlendirici sözler kullanırlar; işte bunları alçaltıcı bir azap bekliyor.”*²⁴ Ayetindeki “lehve'l hadis” kavramının semâ ile ilgili olduğunu; İbn Mes'ud'un (ö. 32/652-53) İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) Mücahid'in (ö. 103/721) bu kavramı “şarkı” olarak ifade ettiğini belirtmiştir.²⁵

Ayetin sebab-i nüzûluna bakıldığında, Nadr b. Haris'in davranışı üzerine indirildiği görülmektedir. Rivayete göre Nadr b. Haris'in Acem kitaplarını satın aldığı, bu kitaptaki hikayeleri Kureyşlilere anlattığı, sonra da Hz. Peygamber'in Âd ve Semûd kavminin hikayelerini anlatmasına karşılık, Onun da Behrâm'ın ve Hîre Krallıklarının hikayelerini anlattığı söylenmiş ve Nadr b. Haris'in insanları Kur'an dinlemekten alıkoyduğu ifade edilmiştir.²⁶ Ayetin bağlamı dikkate alındığında bu ifade, Nadr b. Hâris'in insanlara hikâyeler anlatarak Kur'an'ı dinlemekten alıkoyan davranışları üzerine nazil olmuş ve bu davranışları “lehve'l-hadis” (eğlendirici söz) olarak nitelendirilmiştir. Bu ifadeler dikkate alındığında ayette semâdan bahsedilmediği anlaşılmaktadır.

Delil gösterdiği ayetlerden ikincisi Necm 59-61. ayetlerdir. *“Yoksa bu haberi tuhaf mı buluyorsunuz? Ağlayacağınıza gülüyorsunuz. Gaflet içinde oyalanıp duruyorsunuz”*²⁷ ayetinde geçen “samidûn” kelimesi farklı şekillerde yorumlanmıştır. İbnü'l-Cevzî, İkrime'nin (ö. 105/723) “samidûn” kelimesinin Himyer lehçesinde “şarkı” anlamında kullanıldığını ifade ettiğini, Mücâhid'in ise

²³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 1/7.

²⁴ *Kur'an Yolu* (7 Mart 2026), el-Lokmân 31/6.

²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü iblîs*, 231.

²⁶ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Keşşâf an hakâiki't-tenzil*, thk. Mâhir Edîb Habbûş (İstanbul, 2021), 6/591-596.

²⁷ en-Necm 53/59-61.

Yemenlilerin “şarkı söyledi” anlamında “samüde” fiilini kullandıklarını ifade ettiğini belirtmiştir.²⁸ Bu ayet, “samidûn” kelimesinin farklı lehçelerde farklı anlamlar taşıması nedeniyle çeşitli yorumlara açık olmasına rağmen, asıl mesaj insanın gaflet içinde oyalanmasını ve Kur’ân dinlemeyi engelleyen davranışlarını eleştirmektir. Ayet, mûsikîyi doğrudan onaylayan veya yasaklayan bir hüküm içermez. Bu açıdan ayet, insanların niyet ve davranışlarını ölçen ahlâkî bir uyarı olarak değerlendirilebilir. Gazzâlî (ö. 505/1111) bu ayetle ilgili olarak, Kur’ân dinletmemek için gülmenin de ağlamanın da aynı olduğunu, ayetin hepsini kapsadığını ifade etmiştir.²⁹

Delil gösterdiği ayetlerden üçüncüsü İsrâ 64. ayetidir. İbnü’l-Cevzî, “*Haydi, onlardan gücünün yettiklerini sesinle (telkinde bulunarak) çağrıyla ayart! Süvarilerinle yayalarınla onlara karşı ordu topla; mallarına, evlâtlarına ortak ol, kendilerine vaadde bulun. Zaten şeytan insanlara aldatmadan başka bir şey vaad etmez.*”³⁰ ayetinde geçen “ses” ifadesinin Mücahid’den aktardığı rivayetle şarkı ve çalgılara işaret ettiğini belirtmektedir.³¹ Daha iyi anlaşılabilmesi için bu ayeti siyak-sibak bağlamında ele almak gerekir. İsrâ 61, 62, 63. ayetlerde, Allah’ın meleklerle Hz. Âdem’e secde etmelerini emretmesi konu edilmektedir. Melekler bu emre uymuş, ancak İblis kibirlenerek Hz. Âdem’in çamurdan yaratıldığını gerekçe gösterip secde etmeyi reddetmiştir. İblis, bu reddedişiyle ilahi emre karşı gelmiş ve kendisini Hz. Âdem’den üstün görmüştür. Ardından Allah’a hitap ederek, Hz. Âdem’in kendisinden daha değerli kılınmasını sorgulamış ve kıyamet gününe kadar kendisine mühlet verilmesi hâlinde insan soyunun büyük bir kısmını yoldan çıkaracağını iddia etmiştir. Allah, İblis’e bu mühleti vermiş; ancak onu ve kendisine uyanları ağır bir cezayla uyarmıştır. Zemahşerî, (ö. 538/1144) ayette mecazî bir kullanım olduğuna dikkat çekerek, İblis’in “sesiyle onları yerinden oynatması ifadesinin insanları kötülüğe çağırdığını ve vesvese ile yönlendirdiğini; “süvari ve yaya birlikleri”nin ise fesat yolunda ona uyan kimseleri temsil ettiğini belirtir. Mallara ve çocuklara ortak olması ise, İblis’in mal ve evlat üzerinden insanları günaha sürüklemesini simgeler. Buna haram kazanç, faiz, israf, zekâtı terk etme, çocuklara yanlış isimler verme ve onları kötü davranış ve mesleklere yönlendirme gibi örnekler dahildir.³² Kuşeyrî (ö. 465/1072) bu ayeti, şeytanın insanları kötülüğe yönlendirmesi olarak yorumlamaktadır; bu bağlamda, “yapabildiğini yap”

²⁸ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü iblis*, 231; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebû’l-Dünya, *Mevsuatu resaili İbn Ebi’l-Dünya*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Müessesetü’l kütübî’s-sekafiyye, 1993), 1/73.

²⁹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî el-Gazzâlî, *İhyau ulumi’l-dîn* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1989), 2/310.

³⁰ *el-İsrâ* 17/64.

³¹ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü iblis*, 232.

³² Zemahşerî, *Keşşâf an hakâiki’t-tenzîl*, 5/76.

ifadesi, şeytanın çabalarını gösterirken, “yaptığının hiç kimseye etkisi olmayacaktır” ifadesi, onun tüm girişimlerinin Allah’ın iradesi karşısında sonuçsuz kalacağını vurgular.³³ Razî (ö. 606/1210) ise benzer şekilde buradaki ses ifadesinin şeytanın insanları Allah’a isyan etmeye, günaha yönelmeye çağırması ve vesvese vermesi³⁴ anlamına geldiğini belirtmektedir. İbnü’l-Cevzî’nin ayetteki “ses” ifadesini şarkı ve çalgılara nispet etmesi, ayetin bağlamıyla uyumlu değildir. Ayetin metni, İblis’in insanları Allah’a isyan ve günaha yönlendirme çabalarını mecazî bir dille ifade etmektedir. Bu nedenle “ses” kavramı, doğrudan insanları telkin ve vesvese yoluyla saptırması anlamında anlaşılmalıdır. Ayetin öncesi ve sonrası dikkate alındığında, İblis’in mal ve evlat gibi araçlar üzerinden insanları sapkınlığa sevk ettiği ve toplumsal boyutlarda etkili olduğu görülmektedir. Ayette doğrudan şarkıya veya müziğe işaret eden bir anlam bulunmamaktadır. Dolayısıyla ayetteki ses ifadesini yalnızca şarkı ve çalgıya dayandırmak ayetin temel mesajına uygun görünmemektedir.

İbnü’l-Cevzî semâ ile ilgili görüşlerine ayetlerin yanı sıra hadisleri de delil olarak göstermiştir. Semâyâ karşıt görüş olarak delil gösterdiği hadisler şunlardır:

Nâfi’den aktarılan bir rivayette şöyle ifade edilmektedir; “*İbn Ömer bir çoban kavalı sesi işitti. Hemen parmaklarını kulağına götürdü, bineğini başka yöne çevirdi. Bana “Ey Nâfi, hâlâ ses işitiyor musun?” diye sordu, ben de “Evet” dedim. “Hayır” diyene kadar böyle devam etti. Sonra parmaklarını kulağından çekti, bineğini kendi yoluna çevirdi ve şöyle dedi: “Rasulullah’ı gördüm; bir çoban kavalı sesi işittiğinde böyle yaptı.”*”³⁵ İbnü’l-Cevzî bu hadis üzerine “Eğer kişiyi tahrik etmeyecek derecedeki bu ses karşısında onların tavrı böyleyse, zurnalar ve şarkıcılar karşısında acaba nasıl olurdu?” diyerek bu hadis ile ilgili görüşünü ifade etmektedir.³⁶ Bu hadis hakkında farklı yorumlar da bulunmaktadır. Hadisin sıhhati açısından bakıldığında, bir tarafta münker kabul edenler³⁷ olduğu gibi bu görüşe karşı olanlar da olmuştur.³⁸ Eğer kaval sesini işitmek haram olsaydı, Hz. Peygamber Nâfi’yi de aynı şekilde bu sestten alıkoymak isterdi. Hz. Peygamber’in manevî bir hal üzere olabileceği ve bu yüzden kaval sesini duymak istememiş olabileceği ayrı bir görüş olarak ifade edilmiştir.³⁹ Hz. Peygamber o an için kaval sesinden rahatsız olmuş, İbn Ömer

³³ Ebü’l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik Kuşeyrî, *Tefsîrü’l-Kuşeyrî*, thk. Abdulgani Zaid (Kahire: Dâru’l-gaddî’l-cedid, 2018), 4/25.

³⁴ Ebü Abdillâh (Ebü’l Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrettin Râzî, *Mefatihü’l-gayb* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1990), 21/6.

³⁵ Ebü Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebü Dâvûd, *Sünen*, thk. Muhammed Avvame (Cidde: Darü’l-kıble li’s-sekafeti’l-İslamiyye, 1998), “Edeb” 60.

³⁶ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü’l-İblîs*, 232.

³⁷ Ebü Dâvûd, *Sünen*, “Edeb” 60.

³⁸ Halîl b. Ahmed b. Mecîd Sehârenpûrî Sehârenpûrî, *Bezlü’l-mechud fi halli Ebî Davud* (Beyrut: Dâr’ül-kütübî’l-İlmiyye, 1346), 19/166.

³⁹ Gazzâlî, *İhyau ulumi’d-din*, 2/311.

ise bu durumu Hz. Peygamber'in sesten sakınması olarak algılamış olabilir. Eğer kaval sesi haram olsaydı, Hz. Peygamber bunu İbn Ömer'den gizlemezdi. Dolayısıyla hadis yoruma açıktır ve kesin bir yasaklama ifadesi görülmemektedir.

Hz. Aişe'nin Hz. Peygamber'den şöyle rivayet ettiğini aktarmaktadır: “Şüphesiz Allah şarkıcı cariyeyi, onu satmayı, onun parasını, ona şarkı öğretmeyi ve ondan dinlemeyi haram kıldı. Sonra şu ayeti okudu: “İnsanlardan bazıları...”⁴⁰ Heysemî, (ö. 807/1405) Hz. Aişe'nin rivayet ettiği hadisle ilgili olarak, bu hadisin Taberânî'nin (ö. 360/971) “Evsat”ında geçtiğini, hadisi aktaran iki ravinin hadisçiler arasında bilinmediğini ve ravilerden birisi olan Leys b. Ebî Süleym'in ise müdelles⁴¹ olduğunu belirtmiştir.⁴²

Ebi Uname'den aktarılan rivayette şu şekilde ifade edilmiştir; “Sesini şarkıyla yükselten bir kimsenin omuzları üzerine iki şeytan gönderilir. O şeytanlar onun iki omuzuna oturur ve o susuncaya kadar topuklarıyla onun göğsüne vururlar.”⁴³ Taberânî, bu hadisi aktaranlardan biri olan Ali b. Yezid'in zayıf bir ravi olduğunu belirtmiştir.⁴⁴ Yukarıda belirtilen hadisler genel olarak değerlendirildiğinde, bu hadislerin zayıf hadis olarak nitelendirilebileceği ve semânın haramlığına dair delil olarak gösterilemeyeceği görülmektedir.

İbnü'l-Cevzî semâyı helal kabul eden hadislerle ilgili şu şekilde değerlendirmeler yapmıştır:

Hz. Aişe'den rivayet edilen iki cariyenin def çalması hadisinde, Hz. Ebû Bekir'in Hz. Aişe'nin yanına gelerek Ensar'dan iki kızın kervanların yola çıkışında şarkılar söylediğini aktardığı, Hz. Ebû Bekir'in ise; bunu duyduğunda: “Rasulullah'ın evinde bir şeytan düdüğü mü var?” diyerek karşı çıktığı, Hz. Peygamberin ise bu duruma müdahale ederek: “Bırak kızları ey Ebû Bekir! Her milletin bir bayramı vardır, bu da bizim bayramımız”⁴⁵ dediği aktarılmıştır.⁴⁶ Bu hadisle ilgili olarak İbnü'l-Cevzî, kızların şarkı değil şiir okuduklarını, bu şiirlerin edâ ve nakarat açısından şarkıya benzedikleri için şarkı olarak isimlendirildiğini belirtmiştir. Söylenen bu türün insanın dengesini bozmayacağını, insanın nefsi duygularını kabartan şarkılarla aynı olamayacağına işaret etmiştir. Ayrıca nefse

⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü iblîs*, 233.

⁴¹ Müdelles: Râvinin hocasından işitmediği bir hadisi ondan duymuş gibi nakletmesidir. Bünyamin Erul, “Tedlîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/262.

⁴² Nüreddin el-Heysemî, *Mecma'uz-Zevâid ve-Menbau'l-Fevâid*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Darani (Cidde: Darü'l-Minhac, 2015), 9/150,151.

⁴³ Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Tezkiratu üli'l-besair fi ma'rifeti'l-kebair*, thk. Talib Avvad (Dimeşk, Beyrut: Daru İbni Kesir, 2008), 297; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü iblîs*, 232-233.

⁴⁴ Taberani Eyyûb Ebû'l-Kasım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b., *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi Abdülmecid Selefî (Beyrut, 1985), 8/181(No.7749).

⁴⁵ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en Müslim, *Sahih-i Müslim* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), “Salatü'l-iydeyn”, 16.; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen*, thk. Şuayb Arnaut vd. (Dimeşk: Darü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1431), “Nikah”, 21.

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü iblîs*, 237.

haz veren şarkıları dinleyen kişilerin söz konusu etkileri hissetmediklerini iddia etmelerinin ya gerçeği yansıtmadığını ya da insanî duygulardan uzaklaşmış olmak anlamına geldiğini belirtir.⁴⁷ Bu hadiste Taberî'nin ifadelerine yer veren İbnü'l-Cevzî, Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'in söylediği “şeytanın düdüğü” ifadesine karşı çıkmadığını sadece bayram olmasından dolayı aşırı tepki vermekten men ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Hz. Aişe'nin o zamanlar çocuk yaşta olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸ Hadiste geçen cariyeye kelimesine farklı anlamlar verilmiş, bu da hadisin farklı şekilde yorumlanmasına yol açmıştır. Süyûtî, (ö. 911/1505) cariyeye kelimesini bulûğa ermemiş erkek ve kız çocuklara verilen isim olarak değerlendirmiştir.⁴⁹ Oysaki cariyeye kelimesi genç kadın, yetişkin kız anlamında kullanıldığı bildirilmiş, bununla ilgili olarak Hz. Aişe Habeşlilerin oyunlarının seyrini bildiren hadiste kendisinin “cariye” olduğunu ifade etmiştir. Hz. Peygamberin Habeş heyetini hicretin 7. senesinde kabul ettiği biliniyorken, Hz. Aişe'nin bu sırada Hz. Peygamber ile birkaç senedir evli olduğu ve bulûğa ermemiş olmasının imkânsız olduğu aktarılmıştır. Uludağ'a göre cariyeye kelimesine çocuk anlamı verilmesi, kadın sesini dinlemenin mubah olduğu sonucu ortaya çıkmasın diye verilmiş bir anlamdır.⁵⁰ İslâm'da bulûğa ermemiş bir çocuk evlendirilmeyeceğine göre bu hadiste geçen “cariye” kelimesinin bulûğa ermiş genç kız anlamında kullanıldığı, dolayısıyla kelimenin her kullanımda çocuklukla sınırlandırılmayacağı açıkça anlaşılmaktadır. Hadiste bahsedilen kızların söylediği türküler haram olsaydı, Hz. Peygamber Hz. Ebubekir'i uyarmazdı. Hz. Peygamber'in bu davranışı kızların bu şekilde türkü okumalarına izin verdiğini gösterir. Taberî Hz. Peygamber'in bayramdan dolayı böyle bir izin verdiğini zikretmişse de Serrâc, (ö. 378/988) bu davranışın meşru kabul edilmemesi hâlinde, zamanın bayram oluşunun hükmü değiştirmeyeceğini ve Hz. Peygamber'in buna mutlaka müdahale ederek men edeceğini ifade etmiştir.⁵¹ Ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin şarkı değil de şiir okuduklarına dair yorumu hadiste geçen “teğanniyan” kelimesinden kaynaklanmaktadır. Araplarda gınâ kelimesinin sadece sesi yükseltme anlamında olmadığı, o dönemde nasb (gurbet türküsü), hida (yolculuk türküsü) anlamında kullanıldığı gibi,⁵² şiir için de kullanıldığı bilinmektedir.⁵³ İslâm'ın ilk yıllarında defler eşliğinde şiirin aruz vezniyle ahenkli bir şekilde okunmasına “inşad” denmiş, bu tür Arap gınasının

⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü iblis*, 237-238.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü iblis*, 232.

⁴⁹ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesai bi-şerhi'l-Hafız Celaledin Suyuti ve Haşiyeti'l-İmam es-Sindi* (Kahire: el-Matbaatü'l-Mısıriyye, 1348), 3/197.

⁵⁰ Uludağ, *İslam Açısından Musiki ve Sema*, 73-75.

⁵¹ Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed et-Tûsî Serrâc, *Lüma*, thk. Tâhâ Abdülbâkî Sürûr (Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, 1960), 345.

⁵² Pehlül Düzenli, *İslam Kültür Tarihinde Mûsikî* (İstanbul: Kayıhan yayınları, 2014), 123.

⁵³ Uludağ, *İslam Açısından Musiki ve Sema*, 76.

ilk örneklerinden biri olarak görülmüştür.⁵⁴ Dolayısıyla İbnü'l-Cevzî'nin işaret ettiği gibi şiir olduğunu düşünürsek, Hz. Peygamber'in defler eşliğinde ahenkli bir şekilde söylenen şiirleri ilerleyen zamanlarda günaha yol açabilecek bir unsur olarak görmediğini, bilakis Hz. Ebubekir'in tepkisine müdahale ederek cariyeleri engellemesine mâni olduğunu görmekteyiz. Peygamberler insanları dine aykırı olabilecek davranışlardan ve sözlerden alıkoymuşlardır. Eğer Hz. Peygamber cariyelerin deflerle birlikte ahenkli bir şekilde şiir okumasını insanları günahlara sürükleyecek bir unsur olarak görseydi, onları uyarırdı.

İbn'ül-Cevzî şarkı ile ilgili bu anlattıklarına ek olarak Hz. Aişe'nin şöyle dediğini ifade etmektedir: “*Rasulullah kadınların şu zamanda türettikleri şeyleri görseydi, onları mescitlerden men ederdi*”⁵⁵ Kaynaklarda, Hz. Aişe tarafından aktarılan bu rivayet değerlendirildiğinde, bu rivayeti Hz. Aişe'nin Hz. Peygamber'den sonra söylediği dolayısıyla bir yasaklama değil, bir değerlendirme olarak kabul edilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bu ifadenin, Hz. Aişe'nin Hz. Peygamber'in vefatından sonra yaşanan gelişmeler üzerine söylendiği anlaşılmakta ve kadınların doğrudan camiye girmemelerine delil teşkil etmediği belirtilmektedir. Ayrıca dinin hüküm koyma yetkisinin sahabede olamayacağı önemli bir kuraldır.⁵⁶ Kadınların ya da diğer insanların, sahabe dönemi dâhil olmak üzere tarih boyunca yaptıkları taşkınlıklar ve yanlışlar her dönemde görülebilir. Tarihsel süreç içerisinde insanların yaptıkları yanlışları veya taşkınlıkları bu tür uygulamaların haramlığına bağlamak zorlama bir yorum olarak değerlendirilebilir.

Bir başka hadiste ise Hz. Aişe'nin Ensar'dan birinin düğün alayıyla ilgili olarak, Hz. Peygamber'in kendisine ne tür eğlenceler yaptıklarını sorduğunu ve daha sonra “*Ensar oyunu ve eğlenceyi sever.*” buyurduğu aktarılmıştır.⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, burada bahsedilen eğlencenin şarkıya delalet edip etmediğinin kesin olmadığını, şiir okuma veya başka şeyler için de kullanılmış olabileceğini belirtmiştir.⁵⁸ Hz. Aişe bir kadını Ensar'dan biriyle evlendirmiş, düğünün ardından Hz. Peygamber Ensar halkının oyun ve eğlenceyi sevdiğine dair beyanda bulunmuştur.⁵⁹ Bu hadisin bir benzeri Hz. Aişe'den şu şekilde aktarılır: Ensar'dan yetim bir kızı Ensar'dan bir erkekle evlendirdiklerini, Hz.

⁵⁴ Ahmet Hakkı Türabi, “İlk Dönem İslam Dünyasında Müsiki Çalışmalarına Bakış”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 13-14-15 (1997), 227.

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 237-238; el-Benna Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed Saati, *el-Fethü'r-rabbani li-tertibü Müsnedi'l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeyban* (Beyrut, 1976), 5/201.

⁵⁶ Salih Karacabey, “Hadislerin Metin Tenkidinde Fiilî Sünnete Müracaatın Önemi Bağlamında Kadınların ve Çocukların Camiye Gitmeleri ile ilgili Hadislerin Değerlendirilmesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2000), 9/1.

⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 237.

⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 238.

⁵⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *Sahihü'l-Buhari* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1979), “Nikah”, 63.

Peygamber'in "Gelini evine götürdünüz mü?" diye sorması üzerine; Hz. Aişe "Evet" cevabını verince; Hz. Peygamber: "Keşke bir muğanniye gönderseydiniz de 'Sana geldik sana geldik' türküsünü okusaydı. Çünkü Ensar oyun ve eğlenceyi sever."⁶⁰ buyurmuştur. Düğün merasimleri toplumdan topluma farklılık gösterse de genel olarak eğlence ile kutlanmıştır. Bu hadisle birlikte Hz. Peygamber döneminde de düğünlerde eğlence kültürünün var olduğunu söylemek mümkündür. Hz. Peygamber'in ashabının eğlenceli düğünlere katıldığı bilinmektedir. Sadece düğünlerde değil bu tür farklı eğlencelere de katılmaya izin verildiğine dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır.⁶¹ Bu doğrultuda Hz. Peygamber'in mûsikîye müsbet bir yaklaşım içerisinde olduğu söylenebilir. İbnü'l-Cevzî'nin şarkıya delalet etmediği yönündeki yaklaşımı çok isabetli görünmemektedir. Hadiste şarkıcı bir kadının getirilmesi ve türkü okuması yönünde bir ifade bulunmaktadır. Bu hadisten hareketle bir yasaklama olmadığı anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Cevzî, bir başka hadiste Hz. Peygamber'in "Helal ile haramın arasındaki fark def'tir." buyurduğunu ifade etmiştir.⁶² İbnü'l-Cevzî bu hadiste geçen def ile ilgili olarak, o dönemdeki deflerle bugünkü deflerin aynı olmadığını, bu nedenle tabîinden bir grubun bu defleri gördüklerinde hoş karşılamayıp kırabileceklerini söylemiştir. Ayrıca Ebû Ubeyd Kasım b. Selam'ın sûfilerin semâyı helal kabul eden bu hadisi yanlış yorumladıklarına dair görüşüne yer vermektedir. İbnü'l-Cevzî, defin düğünü duyurmak ve insanlar arasında gezerek yüksek sesle düğünü ilan etmek amacıyla kullanıldığını ifade etmiştir.⁶³ Def kaynaklarda daire şeklinde olan vurmali bir çalgı olarak tanımlanmış, kare şeklinde olanlarının da var olduğu kaydedilmiştir. Arap toplumunda defin düğünlerde, savaşlarda çarpışma sırasında, dinî törenlerde, savaştan gelenlerin karşılanmasında, eğlence meclislerinde kullanıldığı ve Hz. Peygamber'in herhangi bir seferden galip olarak döndüğü esnada def çalılıp şarkı söyleyen siyahî bir cariyeye izin verdiği kaynaklarda yer almaktadır.⁶⁴ Oysa İbn'ül-Cevzî o zamandaki deflerin farklı olduğunu aktarır. Öyle gözüküyor ki, hangi dönemde olursa olsun def nihayetinde vurmali bir çalgıdır. Kaynaklarda daire ve dört köşeli olarak farklı çeşitlerinin olduğu aktarılmakla birlikte çalınma şekli ve işlevleri aynıdır. Defin düğünleri ve benzer merasimleri duyurma işlevinin olması muhtemeldir. Ancak sadece düğünleri insanlara duyurmak için kullanıldığını kabul etmek yukarıda verilen bilgilere göre pek mümkün gözükmemektedir.

⁶⁰ İbn Mâce, *Sünen*, "Nikah", 21.

⁶¹ Rahmi Yaran, "Düğün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/16.

⁶² İbnü'l-Cevzî, *Telbisü iblis*, 237.

⁶³ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü iblis*, 239.

⁶⁴ Nebi Bozkurt, "Def", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/84.

3. Sonuç

İslam tarihi boyunca semâ her dönemde tartışılan bir konu olmuş, üzerine pek çok çalışmalar yapılmıştır. Semâ sûfiler tarafından Allah’a duyulan sevgi ve bağlılığın bir ifadesi olarak algılanmış, ibadet esnasında Allah’a duyulan sevginin yakınlaştırmacı bir unsuru olarak görülmüştür. İbnü’l-Cevzî ise semâyı Allah’a yakınlaştırmacı bir unsur olarak görmeyerek, zinaya ve fuhşa teşvik edici bir unsur olarak değerlendirmiştir.

İbnü’l-Cevzî’nin semânın haramlığına delil olarak kabul ettiği ayetlere bakıldığında, Lokman 6. ayette lehvel hadis kavramını şarkı olarak yorumlayanların görüşünü tercih ettiği görülmektedir. Oysaki ayetin iniş sebebi olarak Nadr b. Haris’in insanları Kur’an’dan alıkoymak için anlattığı hikayelerden dolayı indirildiği bilinmektedir. Dolayısıyla semânın haramlığına delil oluşturmayaacağı ortadadır. Delil olarak gösterdiği bir diğer ayet olan Necm 59-61. ayetinde ise “sâmidûn” kavramını şarkı olarak değerlendirdiği görülmektedir. Ayette Mekkelilerin Kur’an’ı dinletmemek için yaptıkları davranışlar eleştirilmekle birlikte doğrudan semânın haramlığına delalet eden bir ifade bulunmamaktadır. İbnü’l-Cevzî Kur’an’dan delil olarak aktardığı İsrâ 64. ayette geçen ses kavramının, Mücahid’den aktarılan görüşü tercih ederek şarkı ve çalgıları kastettiğini ifade etmiştir. Ayette geçen ses kavramının Zemahşeri’nin ifade ettiği gibi mecazî bir anlamda kullanılmasının ve şeytanın insanları kötülüğe çağırması olarak anlaşılmasının ayetin bağlamına daha uygun görüldüğü söylenebilir. Kur’an’da semânın helal veya haramlığına doğrudan işaret eden bir ayet bulunmamaktadır. Delil olarak ortaya konulan tüm ayetlerde; ayetin iniş sebebi ile ilişkili olmadığı ve doğrudan semâyı işaret etmediği gibi yorum farklılıklarından kaynaklanan bir tartışma olduğu söylenebilir. İbnü’l-Cevzî’nin delil olarak gösterdiği ayetlerle ilgili değerlendirmelerine genel olarak bakıldığında, ayetlerde geçen semâ ile ilişkili kavramlar hakkında anlam itibarıyla farklı çıkarımlarda bulunduğu görülmektedir.

İbnü’l-Cevzî’nin hadislerden gösterdiği deliller değerlendirildiğinde, İbn Ömer’in çoban kavalı sesi işitmesi üzerine parmakları ile kulaklarını kapatması ve Hz. Peygamber’in de aynı şekilde yaptığını ifade etmesi üzerine İbnü’l-Cevzî, kişiyi tahrik etmeyecek bir ses karşısında sergilenen bu tutumun şarkı ve zurnalar gibi insanı etkileyen sesler söz konusu olduğunda farklı olabileceğini söylemiştir. İbn Ömer sese karşı yapmış olduğu bu tavrın nedenini Hz. Peygamber’in de aynı şekilde yaptığını dile getirerek açıklamaktadır. İbn Ömer’in bu açıklaması Hz. Peygamber’in bu tavrının nedenini tam olarak bilmediğini göstermektedir. Hz. Peygamber o an vahiy almış da olabilir, insanî bir tavırla kaval sesinden rahatsız olmuş da olabilir. Dolayısıyla Hz. Peygamber’in parmaklarını kulağına götürmesinin nedenini tam olarak bilmediğimiz için bu hadis yorumu açıktır.

İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı şekilde semânın haramlığına delil oluşturacak bir hadis olarak değerlendirmek mümkün gözükmemektedir. İbnü'l-Cevzî'nin delil olarak zikrettiği diğer hadisler ise zayıf olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla semânın haramlığına delil kabul edilmesi mümkün değildir. Öyle anlaşıyor ki, İbnü'l-Cevzî'nin semâyâya karşı olan menfî tutumunun hadisleri farklı yorumlamasına ve zayıf hadisleri delil olarak kullanmasına bağlı olduğu söylenebilir.

İbnü'l-Cevzî'nin mûsikîye yönelik eleştirileri, içinde bulunduğu tarihsel ve toplumsal bağlam çerçevesinde değerlendirilmelidir. İbnü'l-Cevzî yaşadığı toplumun hafızasında semâ (mûsikî) içki içilen masalarda meze olarak sunulan, geçmişten gelen kötü olayların müsebbibi olarak görülmüştür. İbnü'l-Cevzî'nin semâyı fuhşun ve şehvetin bir unsuru olarak görmesine yaşadığı toplumun dinamiklerinde var olan gayri ahlakî olayların sebep olduğu söylenebilir. İbnü'l-Cevzî, semâyı şehveti tahrik eden, insanları gayri ahlakî davranışlara sürükleyen bir uygulama olarak görmüştür. Emevîler ve Abbâsîler döneminden verdiği örnekler, eleştirilerinin toplumsal gözlemlere dayandığını ortaya koymaktadır. İbnü'l-Cevzî gibi topluma önderlik eden âlimlerin semâ karşısındaki bu menfî tutumunun insanları gayri ahlakî davranışlardan alıkoymak için sergilediklerini söylemek mümkündür. Bu bağlamda, onun yaklaşımı toplumu kötülüklerden sakındırıp iyiliğe teşvik etmeye yönelik bir tutum olarak düşünülebilir.

Kaynakça

- Bozkurt, Nebi. “Def”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî el-. *Sahihü'l-Buhari*. 8 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1979.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî. *Kitâbü't-tac fî ahlâki'l-müluk*. thk. Ahmet Zeki Paşa. Kahire: Amire Matbası, 1332.
- Dayf, Şevki. *Tarihü'l-edebi'l-Arabi: el-asrû'l-Abbasi el-evvel*. Kahire: Dâr'ul-maarif, 1969.
- Düzenli, Pehlül. *İslam Kültür Tarihinde Mûsikî*. İstanbul: Kayıhan yayınları, 2014.
- Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen*. thk. Muhammed Avvame. Cidde: Darü'l-kıble li's-sekafeti'l islamiyye, 1998.
- Erul, Bünyamin. “Tedlîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Eyyûb, Taberani, Ebü'l-Kasım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. *el-Mu'cemü'l-kebir*. thk. Hamdi Abdülmecid Selefî. 25 Cilt. Beyrut, 2. Baskı., 1985.
- Fahrettin Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefatihü'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî el-. *İhyau ulumi'd-din*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1989.
- Güzel, Fatih. *Nâsır li-Dinillah'ın Halifeliği ve Şahsiyeti*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2014.
- Hatipoğlu, İbrahim. “İsrâiliyat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Heysemî, Nûreddîn el-. *Mecma'uz-Zevâid ve-Menbau'l-Fevâid*. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Darani. Cidde: Darü'l-Minhac, 2015.
- Hitti, Philip. *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Hücvîrî, Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hücvîrî. *Keşfü'l-mahcub*. thk. İs'ad Abdülhadî Kındil. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'n-nehdati'l-arabiyye, 1980.
- İbn Ebü'd-Dünya, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd. *Mevsuatu resaili İbn Ebi'd-Dünya*. thk. Mustafa Abdülkadir Ata. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l kütübi's-sekafiyye, 1993.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-*

nihaye. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. 20 Cilt. Hicr li't Tıbaa ve'n- Neşr, 1419.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî. *Sünen*. thk. Şuayb Arnaut vd. Dimeşk: Darü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1431.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisanü'l-Arab*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhya'it-Türâsi'l-Arabî, 1997.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Minhâcü'l-kâsîdîn ve müfîdû's-sâdikîn*. thk. Kâmil Muhammed el-Harrat. 3 Cilt. Dimeşk, 1. Basım, 2010.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Telbîsü iblîs*. Dimeşk, 1948.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Tezkiratu üli'l-besair fi ma'rifeti'l-kebair*. thk. Talib Avvad. Dimeşk, Beyrut: Daru İbni Kesir, 2008.

İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Kâmil fi't-târih*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru Beyrut, 1992.

Karacabey, Salih. "Hadislerin Metin Tenkidinde Fiilî Sünnete Müracaatın Önemi Bağlamında Kadınların ve Çocukların Camiye Gitmeleri ile ilgili Hadislerin Değerlendirilmesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2000).

Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Tefsîrü'l-Kuşeyrî*. thk. Abdulgani Zaid. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-gaddi'l-cedid, 2018.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî. *Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Mahmûd b. Şerif, Abdülhalim Mahmud. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-kütübi'l-hadise, 1974.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en. *Sahih-i Müslim*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *Sünenü'n-Nesai bi-şerhi'l-Hafız Celaleddin Suyuti ve Haşiyeti'l-İmam es-Sindi*. 8 Cilt. Kahire: el-Matbaaatü'l-Mısıriyye, 1348.

Saatî, el-Benna Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed. *el-Fethü'r-rabbani li-tertibi Müsnedi'l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeyban*. 24 Cilt. Beyrut, 2. Basım, 1976.

Sehârenpûrî, Halîl b. Ahmed b. Mecîd Sehârenpûrî. *Bezlü'l-mechud fi halli Ebî Davud*. 20 Cilt. Beyrut: Dâr'ül-kütübi'l-ilmiyye, 1346.

Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed et-Tûsî. *Lüma'*. thk. Tâhâ Abdülbâkî Sürûr. Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, 1960.

- Süyutî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tarihü'l-hulefa*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Matbaatü's-saade, 1952.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Tarihü't-taberi: tarihü'l-ümem ve'l-müluk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Süveydan, 1967.
- Türabi, Ahmet Hakkı. “İlk Dönem İslam Dünyasında Mûsikî Çalışmalarına Bakış”. Marmara Üniversitesi İlahiyat Dergisi 13-14-15 (1997).
- Uludağ, Süleyman. *İslam Açısından Musiki ve Sema*'. Marifet Yayınları, 1999.
- Yaran, Rahmi. “Düğün”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *Keşşâf an hakâiki't-tenzil*. thk. Mâhir Edîb Habbûş. 10 Cilt. İstanbul, 2021.
- Kur'an Yolu*, 7 Mart 2026. <https://kuran.diyanet.gov.tr>

6. Bölüm

Kuşakların Öğrenme Kodları: Zihniyet Dönüşümünde Öğrenme Çevikliği¹

Dilara SERİNKAN², Esvet MERT³

Giriş

İş dünyasının hızla değişen yapısında, farklı değer yargılarına ve deneyimlere sahip bireylerin bir arada çalışması, kuşak kavramını ve bu farklılıkların yönetimini modern organizasyonların odak noktasına yerleştirmiştir. Kuşak kavramı, kökenleri Antik Mısır ve Yunan medeniyetlerine kadar uzanan, sosyolojik olarak ise 1950’li yıllarda Karl Mannheim tarafından akademik literatüre kazandırılan çok boyutlu bir olgudur. Mannheim, kuşağı sadece biyolojik bir süreç olarak değil; ortak sosyal konumu paylaşan, benzer tarihsel olaylara entegre olan ve bu deneyimlerden özgün tepkiler geliştiren alt gruplar (kuşak birimleri) çerçevesinde tanımlar.

Günümüzde iş yaşamı; disiplinli ve sadık X kuşağı, etik değerlere ve sosyal farkındalığa önem veren Y kuşağı ile teknolojinin içine doğmuş, girişimci ve pragmatik Z kuşağının etkileşim içinde olduğu bir sahne niteliğindedir. Bu kuşakların teknolojiye adaptasyon biçimleri, işe yükledikleri anlamlar ve iletişim tercihleri, organizasyonların yönetim stratejilerini doğrudan etkilemektedir. Özellikle hızla değişen ve karmaşılaşan küresel iş ortamında, çalışanların kuruma olan örgütsel bağlılıklarını sürdürmeleri ve deneyimlerden öğrenerek yeni durumlara uyum sağlama yeteneği olarak tanımlanan öğrenme çevikliğini geliştirmeleri, sürdürülebilir başarı için temel bir gereklilik haline gelmiştir.

Bu çalışma, kuşakların karakteristik özelliklerini ve sosyolojik temellerini ele alarak, iş yaşamındaki farklılıkların nasıl yönetilebileceğini; öğrenme çevikliği gibi kritik bir kavramla olan ilişkisi çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır.

¹ Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi Esvet Mert danışmanlığında, Dilara Serinkan tarafından hazırlanmış Pamukkale Üniversitesi Yönetim ve Organizasyon programı yüksek lisans kapsamında hazırlanmış seminer çalışmasından üretilmiştir.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: [0009-0008-5951-4184](https://orcid.org/0009-0008-5951-4184)

³ Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: [0000-0002-8966-2005](https://orcid.org/0000-0002-8966-2005)

1. Kuşak Kavramı

Kuşak kavramı, kökenini Yunanca "en iyi var oluş alanına çıkmak" anlamına gelen "genos" kelimesinden almaktadır. Bu ifade biyolojik bir doğumdan ziyade zaman içindeki sürekli değişimi ve toplumda yeni unsurların meydana gelişini anlatır (Demirel ve Bağdoğan, 2023: 130).

Türk Dil Kurumu'na göre kuşak; yaklaşık 25-30 yıllık yaş kümelerinden oluşan, aynı çağın şartlarını yaşayan ve paylaşan, benzer ödevlerle yükümlü olan kişiler topluluğu olarak tanımlanmaktadır (<https://sozluk.gov.tr/>).

Kuşak kavramı, belirli bir zaman aralığında doğan bireylerin benzer değer yargıları, davranışları ve yaşam biçimleri sergilemelerini, onların belirli bir çağda doğmuş olmalarına ve o dönemin şartlarını paylaşmalarına dayandırır (Erden Ayhün, 2013: 96). Her kuşak; içinde yetiştiği dönemin sosyal, ekonomik, politik ve teknolojik gelişmelerinden etkilenerek kendine özgü karakteristik özellikler ve bakış açıları geliştirir (Erden Ayhün, 2013: 108; Alay Demirel ve Yıldız Bağdoğan, 2023: 130). Kuşakdaşlar, aynı zaman diliminde benzer tarihsel olaylara veya ekonomik değişim süreçlerine tanıklık ettikleri için benzer bir "kaderi" ve "sıkıntıları" paylaşırlar (Erden Ayhün, 2013: 95-96).

Günümüz iş dünyasında, özellikle X, Y ve Z kuşaklarının yoğun olarak bir arada bulunması, kuşaklar arası farklılıkların ve bu farklılıkların iş süreçlerine yansımalarının önemini artırmıştır (Alay Demirel ve Yıldız Bağdoğan, 2023: 130; Çetinkaya, 2022: 132). Kuşaklar arası farklılıklar, çalışanların birbirlerini anlamakta zorluk yaşamalarına ve olaylara değişik perspektiflerden bakmalarına yol açabilmektedir. Bu çeşitliliğin yönetim kademeleri tarafından etkin bir şekilde yönetilmesi hem örgütsel verimliliğin artırılması hem de kuşaklar arası bilgi aktarımının sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için kritik bir gerekliliktir (Erden Ayhün, 2013: 93-95; Çetinkaya, 2022: 131-134)

Bireylerin X, Y ve Z kuşakları çerçevesinde ele alınması, teknolojiye, toplumsal olaylara ve kültürel dönüşümlere maruz kalma biçimlerinin; ortak deneyimleri, tutumları, hayata bakış açılarını, zevk ve tercihleri ile iş yaşamına ilişkin yaklaşımlarını belirleyici olduğunu göstermektedir. Kuşaklar arasındaki bu sözde zevk ve tercih farklılıkları sonucunda, yönetim danışmanlık şirketleri ve meslek kuruluşları günümüzde işyerinde kuşak farklılıklarının nasıl en iyi şekilde yönetileceğine ilişkin sıklıkla danışmanlık hizmetleri sunmaktadır (Parry ve Urwin, 2011: 80). Buradan da anlaşılacağı üzere kuşak kavramı, iş hayatında dikkat çeken bir konu haline gelmiştir.

1.1.Kuşak Kavramı ve Sosyolojik Temelleri

Karl Mannheim, kuşağın sosyolojik analizini, bu karmaşık olguyu teorik bir düzleme oturtmak için üç temel, birbirinden ayrılması gereken kategoriye ayırmıştır:

•**Kuşak Konumu:** Kuşağın en temel, biyolojik ritme dayalı sosyo-yapısal boyutunu ifade eder. Aynı zaman diliminde doğan bireylerin, sosyal yapı içinde ortak bir potansiyel paylaşmasını tanımlar. Kuşak konumu, insan varoluşundaki biyolojik ritmin varlığına dayanır: doğum, ölüm ve yaşlanma dizisi. Aynı kuşağa ait olan bireyler, yaşam ve gelişim aşamalarını birlikte geçirme olgusunda ortaklırlar (Mannheim, 1952: 290).

•**Fiili Kuşak:** Kuşak konumunda olan bireylerin, bu potansiyeli somut bir deneyime dönüştürerek, ortak tarihsel olaylara entegre bir grup olarak katılmalarıdır. "Fiili" kuşak, tam olarak birbirlerine yönelik oldukları, aynı sorunlarla ilgilendikleri ve zamanlarının olaylarına ve entelektüel akımlarına katıldıkları için bir "fiili" kuşak oluştururlar (Mannheim, 1952: 307).

•**Kuşak Birimi:** Fiili kuşağın üyelerinin, ortak deneyime rağmen, bu deneyimi farklı şekillerde yorumlamaları ve onlara özgü tepkiler geliştirmeleri sonucu ortaya çıkan somut alt gruplardır. Kuşak birimi, üyeleri üzerinde, daha yaygın ve daha az belirgin olan "fiili" kuşaktan çok daha somut ve bağlayıcı bir bağ kurma eğilimindedir. Yalnızca bir kuşak biriminin üyeleri, gerçek bir birlikte ait olma duygusuna sahiptir (Mannheim, 1952: 307). Mannheim, bu ayrımların akademik analiz için vazgeçilmez olduğunu belirtmiştir (Mannheim, 1952: 311).

1.2. Kuşak Kavramı ve Kuşakların Özellikleri

Aynı zaman diliminde yaşamış ve benzer yaşantılardan geçmiş bireyler; kendilerine has kişilik özellikleri, değer anlayışları, tutum ve davranış kalıpları geliştirir. Bununla birlikte, iletişim ve etkileşim biçimleri, işe ve çalışmaya yükledikleri anlam ile iş odaklı değerleri de benzerlik gösterebilir (Lower, 2008: 80; Hansen ve Leuty, 2012: 34; Berkup, 2014: 218). Kuşak kavramı ile ilgili sınıflamalar oldukça eskiye dayanmaktadır. Bu kavrama ilk olarak Eski Mısır Medeniyetinde ve Yunan Medeniyeti dönemlerinde rastlandığı belirtilmektedir. Ayrıca 1830-1840'lı yıllarda Auguste Comte tarafından çalışıldığı ve 1950'li yıllarda akademik olarak ilk defa Karl Mannheim tarafından literatüre kazandırıldığı ifade edilmektedir (Sarioğlu ve Özgen, 2018, Akt. Yıldırım ve Güvenç, 2020: 58). En nihai genel kabul görmüş sınıflama X, Y ve Z kuşaklarına aittir. Kuşakların tarih aralıkları X kuşağı için 1965-1979, Y kuşağı için 1980-1999 ve Z kuşağı için 2000 yılı ve sonrası olarak kabul edilecektir. Bu bağlamda kuşaklar ve özellikleri şu şekildedir:

1.2.1. X Kuşağının (1965-1979) Özellikleri

X kuşağı kavramı, Charles Hamblett ve Jane Deverson tarafından 1964 yılında dönemin gençleriyle yaptıkları bir dizi röportaj sırasında ortaya atılmıştır (Levickaite, 2010: 172). “Kayıp kuşak” olarak da ifade edilen X kuşağının adı, tıp literatüründe yer alan “ex olmak” ifadesinden türetilmiştir (Bayhan, 2014: 13).

• **İş Tutumları ve Değerler:** X Kuşağı üyeleri pratik problem çözme becerilerine, teknik yeterliliğe, rekabete ve çoklu görev yapabilme yeteneğine sahiptirler (Smola ve Sutton, 2002: 365). Yaşamak için çalışma anlayışı bu kuşakta baskındır (Senbir, 2004: 24). Mengi (2009)’e göre bu kuşak, sadakat düzeyi yüksek, sahip olduklarıyla yetinmeyi bilen ve teknolojiyi bir gereklilik olarak sonradan benimseyen bireylerden oluşmaktadır (Keleş, 2011: 131). X kuşağı; rekabetçi, toplum odaklı, çalışkan, gerçekçi, sadık, kanaatkâr, yüksek motivasyona sahip, idealist ve otoriteye saygı duyan bireyler olarak tanımlanmaktadır (Keleş 2011: 130; Bayhan 2014: 13). Bu dönem özellikleri, X Kuşağı’nı çalışkan, disiplinli, sorumlu ve tutumlu olarak şekillendirmiştir (Nguyen, 2023: 148).

• **Teknoloji ve Toplumsal Konum:** Diğer bir ifadeyle, X kuşağı bireyleri çalışma yaşamında teknolojiyi destekleyici bir araç olarak kullanan; e-posta takibini sürdüren, araştırma süreçlerinde internetten yararlanan ve sürekli gelişen teknolojik olanaklara uyum sağlamaya çalışan bir kuşak olarak değerlendirilebilir (Berkup, 2014: 222).

1.2.2. Y Kuşağının (1980-1999) Özellikleri

Y kuşağı, internetin kullanılmaya başlanması ve anlık mesajlaşmanın ortaya çıktığı; Berlin duvarının yıkılışı ve 9/11 terör saldırısı gibi deneyimleri edinen bir dönemde büyümüştür (Oblinger, 2003: 40; Dries vd. 2008: 910).

• **Değerler ve Etik:** Y Kuşağının temel değerleri iyimserlik, vatandaşlık, güven ve başarıdır (Arsenault, 2004: 129). Bu kuşak, Lehman Brothers ve Enron gibi finansal skandallardan etkilenmiştir. Bu durum, onların çalıştıkları örgütlerde etik ilkelere ve ahlaki değerlere önem veren, aynı zamanda örgüt içinde adil uygulamaların gerekli olduğuna inanan bir kuşak olarak öne çıkmalarına neden olmuştur (Yeaton, 2008: 69-70; Bourne, 2009: 55; Arroyo, 2011: 14).

• **Sosyal Farkındalık ve İletişim:** Y kuşağı, sosyal farkındalık, sosyal adalet, etnik ve kültürel çeşitliliğin hızla değiştiği bir dönemde büyümüştür (Williams ve Page, 2011: 8). Bu kuşaktan literatürde genellikle “Dijital Yerliler” diye bahsedilmektedir. Dijital yerlilerden beklendiği üzere, teknolojiyi “günlük yaşamımızın vazgeçilmez bir parçası” ve “toplumda bir gereklilik” olarak görmüşlerdir ve bu nedenle “teknolojisiz yaşamın çılgınlık gibi görüldüğü” konusunda hemfikirdirler. Teknolojinin “her türden öğrencinin öğrenmesine

yardımcı olmanın bir yolu” olduğuna inanmışlardır. (Lei, 2009: 90) Teknoloji kullanımında yetkinlik sergileyen Y kuşağı, dijital araçları temel olarak boş zaman aktivitelerini gerçekleştirdikleri bir yaşam bileşeni şeklinde konumlandırmaktadır (Arslan ve Staub, 2015: 7).

1.2.3. Z Kuşağının (2000 ve Sonrası) Özellikleri

“Dijital kuşak”, “internetin kuşağı”, “medya kuşağı”, “com kuşağı” ve “net kuşağı” olarak da bilinen Z kuşağı, mobil cihazlar ve bulut bilişim teknolojilerinin yaygınlaştığı bir dönemde büyümektedir (Kavuncubaşı, 2000: 184; Levickaite, 2010: 173). Lanier, iş hayatındaki insan kaynakları uzmanlarının Z kuşağının özelliklerini bilmeleri yönünde bazı tavsiyeleri sunmaktadır (Lanier, 2017: 289):

1) Z Kuşağı ilk gerçek dijital yerli nesildir: Y kuşağı daha önce dijital yerliler olarak sınıflandırılıyor ve hayatları boyunca bir şekilde teknoloji etrafında büyüyorlardı. Ancak, Z Kuşağı doğumlarından itibaren gerçekten bağlantılı ilk nesildir-yalnızca dijital yerli değil, aynı zamanda mobil yerli olarak da belirlenmiştir. Birçok Z Kuşağı, internetsiz veya sosyal medyadan önceki bir zamanı hatırlamamaktadır. Bu sürekli bağlantı, Z Kuşağının bilgiyi önceki herhangi bir nesilden daha hızlı tüketmesine neden olmaktadır. İnsan Kaynakları uzmanları, Z Kuşağının aşırı teknoloji bilgisine ve bununla ilişkili kısa dikkat sürelerine nasıl hazırlık yapılacağını düşünmelidir.

2) Çeşitlilik, Z Kuşağının bir beklentisidir: Bir ömür boyu sürecek bilgiye ve etkileşimli erişimin yanı sıra, sosyal medya aracılığıyla Z kuşağı, farklı kültürlerden etkileşime girerek rahatlıkla başka insanlarla bağlantı kurabilmektedir.

3) Z Kuşağı, beklenenden daha pragmatiktir: Nesillerin son eklenen Z kuşağına ilgisiz oldukları eleştirisi pek doğru değildir. Küresel bir durgunlukta yaşayan Z Kuşağı mantıklı ve istikrarlı kariyerlere önem verirken aynı zamanda güvenlik ve gizliliğe de önem vermektedir. Z Kuşağı, sosyal ağlara daha çok ilgi duymaktadır. Z Kuşağını ayrıcalıklarla ve esneklikle ödüllendirmek yerine, geleneksel ilerleme ve gelişme fırsatları sunmak, gelişmiş ekonomik ve güvenlik içeren teşviklerle daha çok motive edilebilecekleri düşünülmelidir.

4) Z Kuşağı, Y Kuşağından daha girişimcidir. Yöneticiler, işletmede bağlılık duygusunu teşvik ederek yenilikçiliği, özerkliği ve proje oluşturmaya önem vererek ederek örgütteki girişimcilik hedefleri geliştirebilirler.

5) Dijitali terk edip Z Kuşağına ulaşın: Z Kuşağının %53'ü anlık mesajlaşma ve görüntülü konferans gibi araçlar yerine yüz yüze iletişimi tercih etmektedir. Dijital ve sosyal etkileşim, tanınma ve iletişim araçları hâlâ Z Kuşağı için önemli iken, geri bildirim ise (Z Kuşağının önceki herhangi bir kuşağa göre daha sık

istediği bildirilmektedir) anlamlı konuşmalarla yüz yüze verilmelidir. Bu tavsiyelerden de anlaşılacağı üzere, söz konusu kuşağın “Bilişsel Yetenekler ve Teknoloji” ile “İş Tutumu ve Liderlik” boyutlarında, onları diğer kuşaklardan ayıran belirgin özelliklere sahip olduğu görülmektedir.

•**Bilişsel Yetenekler ve Teknoloji:** Aynı anda hem oyun oynayıp hem müzik dinleyebilen ve sohbet edebilen bu nesil, farklı duyuların ve motor becerilerin bir arada kullanıldığı en gelişmiş kuşak kabul edilir (Williams, 2010: 12; Keleş, 2011: 132). Z kuşağının eğitim algısı ise bilgiyi, aile ve arkadaşlardan (çevreden) öğrendiklerimiz, gelişim, tecrübe, istendik davranış geliştirme olarak tanımlamaktadır (Yeşil vd. 2017: 6306).

•**İş Tutumu ve Liderlik:** Z kuşağının 2020’li yıllardan itibaren çalışma hayatında yer almaya başladığını belirten İlhan, bu neslin birden fazla işi yapma becerilerinin gelişmesi sebebiyle iş hayatında çoklu görevlerde başarılı olabileceklerini, yeniliklere açık olduklarını, otorite kavramına uzak olduklarını ve ekip odaklılık yerine bireysel çaba gerektiren kişiselleştirilmiş işlerde çalışmayı tercih ettiklerini iddia etmektedir (İlhan, 2019: 111).

2. Öğrenme Çevikliği Kavramı

Günümüz iş dünyası, hızla değişen ve karmaşıklaşan yapısıyla VUCA (oyunaklık, belirsizlik, karmaşıklık ve muğlaklık) olarak tanımlanan bir ortam içindedir (Prayogi vd., 2026: 156). Bu dinamik yapı içerisinde, geleneksel yetkinlik modelleri yerini hızla değişen koşullara uyum sağlayabilen ve deneyimlerden ders çıkararak bu dersleri yeni durumlara aktarabilen bireylere bırakmıştır (Varga vd., 2025: 2). Modern organizasyonlar için sürdürülebilir başarının anahtarı, sadece mevcut bilgilere sahip olmak değil; bilinmeyen durumlar karşısında sergilenen öğrenme çevikliği kapasitesidir (De Meuse vd., 2010: 119). Özellikle dijital yerli olarak kabul edilen Z kuşağının iş gücüne katılımıyla birlikte, öğrenme çevikliği kariyer sürdürülebilirliği ve performansı tahmin eden en kritik meta-yetkinliklerden biri haline gelmiştir (Kalyoncu ve Yıldız, 2025: 532).

2.1. Öğrenme Çevikliğinin Tanımı

Öğrenme çevikliği kavramı, literatürde ilk kez 2000 yılında Lombardo ve Eichinger tarafından “Yüksek Öğrenenler Olarak Yüksek Potansiyelliler” başlıklı çalışmada ele alınmıştır (Lombardo ve Eichinger, 2000: 321). Kavram genel olarak; bireyin deneyimlerinden öğrenme isteği ve becerisi ile bu öğrenilenleri ilk kez karşılaşılan, belirsiz ve zorlu durumlarda başarıyla uygulama kapasitesi olarak tanımlanmaktadır (De Meuse vd., 2010: 120; Prayogi vd., 2026: 156). Öğrenme çevikliği yüksek olan bireyler, konfor alanlarının dışına çıkarak sürekli

yeni zorluklar arayan, aldıkları geri bildirimlerle kendilerini değerlendiren ve başarısızlıklardan pratik sonuçlar çıkarabilen kişilerdir (Lombardo ve Eichinger, 2000: 325). Teorik açıdan öğrenme çevikliği, bir meta-yetkinlik olarak kabul edilir; yani diğer tüm yetkinliklerin kazanılmasında ve yenilenmesinde temel bir itici güçtür (Derelioğlu vd., 2026: 221; De Meuse vd., 2010: 126). Bandura'nın Sosyal Öğrenme Teorisi ile ilişkilendirilen öğrenme çevikliği; bireylerin rol modellerden, sosyal ağlardan ve paylaşılan deneyimlerden öğrenerek adaptasyon yeteneklerini geliştirdiklerini vurgular (Kalyoncu ve Yıldız, 2025: 533).

2.2. Öğrenme Çevikliğinin Boyutları

Literatürde öğrenme çevikliği genellikle çok boyutlu bir yapı olarak ele alınmaktadır. Başlangıçta Lombardo ve Eichinger (2000) tarafından dört boyutlu (zihinsel, insan, değişim ve sonuç çevikliği) bir yapı önerilmiştir (Lombardo ve Eichinger, 2000: 325). Daha sonra De Meuse ve arkadaşları (2011) bu modele "özfarkındalık" boyutunu da eklemiştir (Derelioğlu vd., 2026: 224). Türkiye'de geliştirilen Marmara Öğrenme Çevikliği Ölçeği de bu beş boyutlu yapıyı temel almaktadır (Yazıcı ve Özgenel, 2020: 365):

Zihinsel Çeviklik: Karmaşık ve belirsiz sorunları yeni açılardan düşünebilme, merak duyma ve farklı kavramlar arasında yeni bağlantılar kurma becerisidir (Lombardo ve Eichinger, 2000: 325).

İnsan (Sosyal) Çevikliği: Farklı özelliklere sahip bireylerle etkili iletişim kurabilme, başkalarına karşı açık fikirli olma ve çatışmaları yapıcı bir şekilde yönetebilme kapasitesidir (De Meuse vd., 2010: 125).

Değişim Çevikliği: Değişim karşısında rahat hissetme, sürekli iyileştirme için deney yapma isteği ve değişim çabalarında inisiyatif alma durumudur (Lombardo ve Eichinger, 2000: 325).

Sonuç Çevikliği: Zorlu veya ilk kez karşılaşılan durumlarda hem bireysel hem de ekip halinde hedeflere ulaşma ve başkalarına güven aşılama yetisidir (Lombardo ve Eichinger, 2000: 325).

Özfarkındalık: Bireyin kendi yeteneklerini, güçlü ve zayıf yönlerini, kör noktalarını ve potansiyel kabiliyetlerini derinlemesine anlama düzeyidir (Derelioğlu vd., 2026: 225).

Sonuç olarak öğrenme çevikliği; bireyin sadece ne bildiğiyle değil, neyi bilmediğini nasıl öğrendiği ve bu süreci performansına nasıl yansıttığıyla ilgilidir (Yazıcı ve Özgenel, 2020: 368). Bu kapasite, modern iş dünyasında bireylerin kariyer uyumlarını artırırken, organizasyonların da belirsizlikler karşısında dayanıklılığını güçlendirmektedir (Kalyoncu ve Yıldız, 2025: 546)

Bu kavramın boyutlarına dair literatürde farklı çalışmalar bulunmakta olup ilk çalışmalar, Lombardo ve Eichinger tarafından 2000 yılında ele alınmış ve

boyutlar; zihinsel çeviklik, insan (sosyal) çeviklik, değişim çevikliği ve sonuç çevikliği olarak 4 grupta toplanmıştır. Tablo 1’de öğrenme çevikliği boyutları yer almaktadır (Gravett ve Caldwell, 2016: 98).

Tablo 1. Lombardo ve Eichinger (2000) tarafından tanımlanan öğrenme çevikliğinin dört yönü

Öğrenme Çevikliğinin Yönü	Açıklama
Zihinsel Çeviklik	Sorunları yeni bir bakış açısıyla düşünen ve karmaşıklık, belirsizlik ve düşüncelerini başkalarına açıklama konusunda rahat olan kişileri tanımlar.
İnsan (Sosyal) Çevikliği	Çeşitli insanlarla çalışabilen yetenekli iletişimci. Kendini iyi tanıyan, deneyimlerden ders çıkaran, başkalarına yapıcı davranan ve değişim baskısı altında soğukkanlı ve dirençli olan kişileri tanımlar.
Değişim Çevikliği	Deney yapmayı seven ve değişime karşı rahat olan, meraklı, fikirlere tutkulu, test vakalarıyla deney yapmayı seven ve beceri geliştirme faaliyetlerine katılan kişileri tanımlar.
Sonuçlar Çevikliği	Zor koşullar altında sonuç alan, başkalarına normalin ötesinde performans göstermeleri için ilham veren ve başkalarında güven oluşturan türden bir varlık sergileyen kişileri tanımlar.

Kaynak: Gün, G. (2024).

3. Kuşaklararası Zihniyet Dönüşümü ve Öğrenme Çevikliği Sentezi

Kuşak kavramı, Karl Mannheim’ın ifade ettiği üzere yalnızca biyolojik doğum yıllarıyla sınırlı bir gruplama değil; ortak tarihsel, teknolojik ve sosyal olayların şekillendirdiği zihinsel modeller ve değer sistemleridir. Örgütsel bağlamda X kuşağının kriz odaklı pratikliği ve bağlılığı, Y kuşağının anlam arayışı ve sosyal farkındalığı, Z kuşağının ise doğuştan gelen dijital ağ yetenekleri ve pragmatizmi; iş yaşamında farklı davranış kalıpları ve beklentiler yaratmaktadır. Ancak VUCA (oynaklık, belirsizlik, karmaşıklık ve muğlaklık) olarak adlandırılan günümüz dinamik iş ortamında, her bir kuşağın sahip olduğu bu özgün bakış açılarını ve deneyimleri örgütsel başarıya dönüştürebilmenin yolu bireysel ve kurumsal öğrenme çevikliğinden geçmektedir (Syamsir vd., 2025: 42).

Öğrenme çevikliği; geçmiş deneyimlerden ders çıkararak bu dersleri ilk kez karşılaşılan belirsiz durumlara aktarabilme yeteneğidir. Öğrenme çevikliği süreci; hedef yönelimi, üstün görev bilinci ve deneyime açıklık konusunda sağladığı avantajlar sayesinde bireylerin başarılarına katkıda bulunmaktadır (Dweck, 1986: 1040). Diğer bir anlatımla; öğrenme çevikliği, yeteneklerin kullanılmasına olanak sağlayarak bireyleri harekete geçirmekte, öğrenme isteği

ve algılanan yetenek sayesinde çalışanların verimlilikleri artmaktadır (Nicholls, 1984: 328). Kuşaklar ve öğrenme çevikliği arasındaki temel bağ tam da bu noktada kurulmaktadır: Kuşakların teknolojiyle kurduğu ilişki, bilgi işleme tarzları ve otoriteye bakışları, onların öğrenme çevikliğinin farklı boyutlarında (zihinsel, insan/sosyal, değişim, sonuç çevikliği ve öz farkındalık) farklı eğilimler sergilemelerine yol açmaktadır. Örneğin; X kuşağının tecrübe odaklı yapısı kriz anlarında sonuç çevikliğini beslerken, Y kuşağının sorgulayıcı ve esnek yapısı değişim çevikliğini, Z kuşağının eşzamanlı ve ağ tabanlı dijital yetkinliği ise *zihinsel çevikliği* ön plana çıkarmaktadır.

Sonuç olarak öğrenme çevikliği, kuşaklar arasındaki farklılıkların bir çatışma unsuru olmasını engelleyen ve kuşaksal birikimleri örgütsel bir sinerjiye dönüştüren kritik bir meta-yetkinliktir. Farklı kuşakların sahip olduğu zihinsel kodların öğrenme çevikliği boyutlarıyla bütünleştirilmesi, hem çalışanların örgütsel bağlılık ve kariyer uyumlarını güçlendirmekte hem de örgütlerin sürdürülebilir adaptasyon kapasitesini teminat altına almaktadır.

Sonuç ve Tartışma

Günümüz iş dünyası; teknolojik dönüşümlerin, küreselleşmenin ve VUCA (oynaklık, belirsizlik, karmaşıklık ve muğlaklık) olarak adlandırılan belirsizlik ortamının etkisiyle köklü bir kabuk değişimi yaşamaktadır. Bu dinamik yapı içerisinde örgütlerin sürdürülebilir bir performans sergilemeleri ve rekabet avantajını koruyabilmeleri, sahip oldukları insan kaynağının değişen koşullara adaptasyon hızıyla doğrudan ilişkilidir. Bu çalışma; kuşak olgusunu yalnızca doğum yılları üzerinden okuyan dar kalıpların ötesine geçerek, Karl Mannheim'ın kuramsal çerçevesinde zihinsel modeller ve ortak sosyo-kültürel tecrübeler ekseninde ele almış ve bu yapıyı modern iş yaşamının en kritik meta-yetkinliklerinden biri olan öğrenme çevikliği ile bütünleştirmiştir (De Meuse vd., 2010: 126; Derelioğlu vd., 2026: 221).

Yapılan teorik incelemeler göstermektedir ki, çalışma hayatında bir arada bulunan X, Y ve Z kuşakları; bilgiye erişim biçimleri, teknolojiye uyum düzeyleri, işe yükledikleri anlamlar ve otoriteye bakış açıları bakımından belirgin farklılıklara sahiptir (Erden Ayhün, 2013: 108). X kuşağının kriz anlarındaki direnci ve deneyim odaklı yapısı (Smola ve Sutton, 2002: 365; Keleş, 2011: 130); Y kuşağının sorgulayıcı, anlam arayan ve esnek yaklaşımı (Arsenault, 2004: 129; Yeaton, 2008: 69); Z kuşağının ise doğuştan gelen dijital sezgileri, ağ tabanlı düşünme becerisi ve pragmatizmi (Lanier, 2017: 289; İlhan, 2019: 111) örgüt içi süreçlerde farklı adaptasyon kalıpları ortaya koymaktadır.

Bu noktada öğrenme çevikliği; farklı kuşakların sahip olduğu bu özgün niteliklerin bir çatışma unsuru olmasını engelleyen ve kuşaksal birikimleri

örgütsel sinerjiye dönüştüren bütünleştirici bir köprü işlevi görmektedir. Öğrenme çevikliğinin zihinsel çeviklik, insan (sosyal) çevikliği, değişim çevikliği, sonuç çevikliği ve öz farkındalık boyutları, kuşakların farklı yetkinlik alanlarıyla doğrudan örtüşmektedir. X kuşağının tecrübesi kriz anlarında sonuç çevikliğine hizmet ederken; Y kuşağının yenilikçi yapısı değişim çevikliğini, Z kuşağının karmaşık dijital verileri hızlı işleme yetisi ise zihinsel çevikliği beslemektedir (Lombardo ve Eichinger, 2000: 325; Williams, 2010: 12).

Sonuç olarak; örgütlerin ve insan kaynakları uygulayıcılarının yapması gereken, kuşakları tek tip davranış kalıplarına hapsedmek yerine, her kuşağın öğrenme çevikliği boyutlarındaki güçlü yönlerini tespit ederek bunları birbirini tamamlayan bir yetenek yönetimi stratejisine dönüştürmektir (Parry ve Urwin, 2011: 80). Farklı zihinsel kodlara sahip kuşakların öğrenme çevikliği kapasitelerinin artırılması, hem bireysel düzeyde kariyer sürdürülebilirliğini ve örgütsel bağlılığı güçlendirecek hem de kurumsal düzeyde belirsizliklere karşı esnek, öğrenen ve çevik bir örgütsel yapının inşasına katkı sağlayacaktır (Prayogi vd., 2026: 156).

Kaynakça

- Alay Demirel, B. & Yıldız Bağdoğan, S. (2023). İş Yaşamında Kuşaklar ve Motivasyon Farklılıkları. Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 42(2), 129-141.
- Arroyo, A. (2011). The new generation of workers: The millennials. Research Journal of International Studies, 19, 13–20.
- Arslan, E., & Staub, S. (2015). Kuşakların İş Yaşamındaki Yeri ve Önemi: X, Y Ve Z Kuşakları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz. İşletme Araştırmaları Dergisi, 7(1), 1–19.
- Arsenault, P. M. (2004). An Examination Of The Generation Y Cohort: The Millennials. Journal of Management Education, 28(3), 121–131.
- Bayhan, V. (2014). Milenyum veya Y Kuşağı Gençliğinin Sosyolojik Bağlamı. Gençlik Araştırmaları Dergisi, 2(3), 8-25.
- Berkup, S. B. (2014). Working with generations X and Y in generation Z period: Management of different generations in business life. Mediterranean Journal of Social Sciences, 5(19), 218–229.
- Bourne, J. M. (2009). Managing the millennial generation: A focus on the workplace. Journal of Business & Economics Research, 7(2), 51–58.
- Çetinkaya, B. D. (2022). Çalışma Yaşamında Kuşaklar Arası Bilgi Aktarımı: X ve Y Kuşağı Üzerinde Bir Uygulama. Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12(2), 130-153. doi: 10.18074/ckuiibfd.1072886.
- Davutoğlu, N. A. (2019). Sanayi 4.0'ın Uygulanmasında Y Kuşağının Rolü. Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences, 6(40), 570-580.
- De Meuse, K. P., Dai, G., & Hallenbeck, G. S. (2010). Learning agility: A construct whose time has come. Consulting Psychology Journal: Practice and Research, 62(2), 119-130.
- Derelioğlu, Ş., Kurt, A. A., & Doğan, E. (2026). Learning Agility as a Predictor of 21st-Century Teaching Skills. Participatory Educational Research (PER), 13(3), 221-238.
- Dries, N., Pepermans, R., & De Winne, S. (2008). Generational differences in the workplace. Career Development International, 13(7), 899–913.
- Dweck, C. S. (1986). Motivational processes affecting learning. American Psychologist, 41(10), 1040–1048.
- Erden Ayhün, S. (2013). Kuşaklar Arasındaki Farklılıklar ve Örgütsel Yansımaları. Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 2(1), 93-112.
- Gravett, S., & Caldwell, B. (2016). Learning agility in the workplace. International Journal of Training and Development, 20(2), 97–109.

- Gün, G. (2024). Öğrenme çevikliği ve performans ilişkisinin meta-analiz ile değerlendirilmesi. Gazi Kitabevi.
- Hansen, J. D., & Leuty, A. (2012). Work values across generations. *Journal of Career Assessment*, 20(1), 34–52.
- <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 22.07.2026).
- İlhan, Ü. D. (2019). “Kuşaklar Arası Çalışma Değerleri Algısı ve Örgüte Duygusal Bağlılık: X ve Y Kuşakları Arasındaki Farklılıklar Üzerine Bir Araştırma”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, S.B.E. İzmir.
- Kalyoncu, T. N. & Yıldız, M. L. (2025). Beyond skills: Self-Esteem and learning agility in career adaptability. *Journal of Research in Business*, 10(2), 531–550.
- Kavuncubaşı, Ş. (2000). Hastane ve sağlık kurumları yönetimi. Siyasal Kitabevi.
- Keleş, M. (2011). Kuşak farklılıklarının çalışma yaşamına etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 125–140.
- Lanier, K. (2017). 5 Things HR Professionals Need To Know About Generation Z: Thought Leaders Share Their Views On The Hr Profession And Its Direction For The Future”, *Strategic HR Review*, Vol. 16, No. 6, pp. 288–290.
- Levickaite, R. (2010). Generations X, Y, Z: How to manage them? *Business, Management and Education*, 8(2), 170–178.
- Lombardo, M. M., & Eichinger, R. W. (2000). High potentials as high learners. *Human Resource Management*, 39(4), 321–329.
- Lower, J. (2008). The Gen Z effect: The new workplace. *Journal of Nursing Administration*, 38(2), 79–84.
- Mannheim, K. (1952). *Essays on the sociology of knowledge* (P. Kecskemeti, Ed.). Routledge & Kegan Paul
- Nguyen, T. (2023). Bridging the generational gap: Strategies for Managing X, Y, and Z Generations in the Workplace. *Journal of Business and Management Studies*, 5(2), 145–155.
- Nicholls, J. G. (1984). Achievement motivation: Conceptions of Ability, Subjective Experience, Task Choice, and Performance. *Psychological Review*, 91(3), 328–346.
- Oblinger, D. (2003). Boomers, Gen-Xers, and Millennials: Understanding the New Students. *EDUCAUSE Review*, 38(4), 37–47.
- Parry, E., & Urwin, P. (2011). Generational differences in work values: A review of theory and evidence. *International Journal of Management Reviews*, 13(1), 79–96.

- Prayogi, K. R., Sari, D. I. P., & Nurmaseli, T. (2026). Learning Agility of Gen Z Employees in Navigating the Workforce: A Meta Analysis Study. *Jurnal Jendela Pendidikan*, 6(1), 155-168.
- Senbir, H. (2004) “ Z Son İnsan Mı?”, O Kitaplar Yayınevi.
- Smola, K. W., & Sutton, C. D. (2002). Generational differences: Revisiting the Workplace of the 21st Century. *Journal of Organizational Behavior*, 23(4), 363–382.
- Syamsir, S., Saputra, N., & Mulia, R. A. (2025). Leadership agility in a VUCA world: a systematic review, conceptual insights, and research directions. *Cogent Business & Management*, 12(1), 1-49.
- Varga, J., Csiszárík-Kocsir, Á. & Garai-Fodor, M. (2025). The development of modern-day competences in education, in the context of an agile approach. *Frontiers in Education*, 9, 1-14.
- Williams, C. (2010). Managing the generations. *Supervision*, 71(3), 10–15.
- Williams, T., & Page, A. (2011). Generation Y: The emerging workforce. *Journal of Education and Training*, 53(4), 3–17.
- Yazıcı, Ş. & Özgenel, M. (2020). Marmara Öğrenme Çevikliği Ölçeğinin Geliştirilmesi, Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Journal of History School*, 44, 365-393.
- Yeaton, R. (2008). Managing generations in the workplace. *Journal of Business Studies Quarterly*, 1(1), 67–74.
- Yeşil, H., Karataş, Z., & Bilgin, H. (2017). Z kuşağı öğrencilerinin eğitim algıları. *Uluslararası Alan Eğitimi Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 6301–6311.
- Yıldırım, S., D. Güvenç (2020). Z Kuşağı'nın Çalışma Ortamını Beklentilerine İlişkin Bir Araştırma. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 57-76.

7. Bölüm

Ekonomik Güvenlik Çağında Uluslararası Ticaretin Geleceği

Gülçin Elif YÜCEL¹

Giriş

Uluslararası ticaret, II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan liberal uluslararası ekonomik düzenin kurucu unsurlarından biri olarak şekillenmiştir. Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ile başlayan, Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) kurulmasıyla kurumsal niteliği güçlenen bu düzen; ticaret engellerinin azaltılmasının refahı artıracağı, ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılığı güçlendireceği ve uluslararası istikrara katkı sağlayacağı anlayışına dayanmıştır. Bu anlayış, üretimin ulusal sınırların ötesinde örgütlendiği, küresel değer zincirlerinin genişlediği ve uluslararası ticaretin uzun yıllar ortak kurallar temelinde işlediği bir ekonomik yapı oluşturmuştur.

21. yüzyılda yaşanan ekonomik, teknolojik ve jeopolitik gelişmeler, liberal ticaret paradigmasının temel varsayımlarını önemli ölçüde sorgulanır hâle getirmiştir. 2008 Küresel Finans Krizi küresel ekonominin yapısal zayıflıklarını görünür kılmış, COVID-19 pandemisi küresel değer zincirlerinin ne ölçüde kesintiye açık olduğunu ortaya koymuş, ABD-Çin teknoloji rekabeti ile Rusya-Ukrayna Savaşı ise ekonomik karşılıklı bağımlılıkların ulusal güvenlik ve stratejik rekabet açısından yeni riskler üretebildiğini göstermiştir. Bu süreçte ticaret politikaları, ekonomik etkinliği artırmaya yönelik araçlar olmanın ötesine geçerek kritik teknolojileri koruma, tedarik zincirlerini güvence altına alma, stratejik sektörlerde dışa bağımlılığı azaltma ve ulusal ekonomik kapasiteyi güçlendirme işlevleri üstlenmiştir.

Yaşanan dönüşüm, ekonomik güvenlik, jeoekonomi, stratejik özerklik, sanayi politikaları ve tedarik zinciri dayanıklılığı ekseninde geniş bir literatürün oluşmasına yol açmıştır. Bununla birlikte bu literatürde gümrük tarifeleri, ihracat kontrolleri, friend-shoring, reshoring, devlet destekleri, kritik teknoloji düzenlemeleri ve Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM) gibi politika araçları çoğunlukla birbirinden bağımsız başlıklar altında incelenmektedir. Bu

¹ Doç. Dr., İstanbul Beykent Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman (İngilizce) Bölümü, Orchid: 0000-0002-5830-7588

araçları uluslararası ticaret düzenindeki ortak yapısal dönüşümün birbirini tamamlayan bileşenleri olarak ele alan bütüncül çalışmalar ise sınırlı kalmaktadır.

Bu çalışma, söz konusu dönüşümü Ekonomik Güvenlik Paradigması (EGP) çerçevesinde analiz etmektedir. Çalışmada EGP kavramı, literatürde farklı başlıklar altında ele alınan politika araçlarını ve kurumsal dönüşümleri ortak bir analitik çerçevede değerlendirmeyi sağlayan kavramsal bir şemsiye olarak kullanılmaktadır. Amaç, yeni ve yerleşik bir paradigma tanımlamaktan çok, uluslararası ticarete son dönemde gözlenen politika değişimlerini aynı tarihsel dönüşüm ekseninde açıklayabilecek bütüncül bir analitik çerçeve önermektir. Bu doğrultuda ticaret, teknoloji ve sanayi politikalarında gözlenen değişimler birbirinden bağımsız düzenlemeler olarak değil, uluslararası ticaret düzenindeki yapısal dönüşümün bütüncül kurumsal bileşenleri olarak değerlendirilmektedir. Çalışmanın temel katkısı, farklı literatürlerde parçalı biçimde incelenen politika araçlarını ortak bir analitik çerçevede bir araya getirerek uluslararası ticaretin geçirdiği dönüşümü açıklamasıdır. Bu doğrultuda önce liberal ticaret paradigmasının tarihsel gelişimi ve aşınması incelenmekte, ardından çok taraflı ticaret sistemindeki dönüşüm ile EGP'nin temel kurumsal bileşenleri analiz edilmektedir.

1. Liberal Ticaret Paradigmasından Ekonomik Güvenlik Paradigmasına

1.1. Liberal Ticaret Düzeninin Kurumsal Temelleri

EGP'nin ortaya çıkışı, savaş sonrasında kurulan liberal ticaret düzeninin tarihsel gelişimi ve geçirdiği dönüşüm dikkate alınmadan açıklanamaz. Günümüzde ekonomik güvenlik, stratejik özerklik, friend-shoring ve tedarik zinciri dayanıklılığı etrafında şekillenen politikalar çoğu zaman serbest ticaret düzeninden bir kopuş olarak değerlendirilmektedir. Oysa yaşanan değişim, uluslararası ticaretin kurucu mantığından ziyade savaş sonrasında oluşturulan hukuki ve kurumsal yapının değişen jeoekonomik koşullara uyumunu yansıtmaktadır.

Liberal ticaret düzeninin temelleri, 1930'lu yılların korumacı politikalarının yol açtığı ağır ekonomik ve siyasal maliyetlere tepki olarak atılmıştır. Büyük Buhran sonrasında yükselen gümrük tarifeleri, ithalat kısıtlamaları ve rekabetçi devalüasyonlar uluslararası ticareti daraltırken ekonomik milliyetçiliği ve siyasal gerilimleri derinleştirmiş; özellikle 1930 tarihli Smoot-Hawley Tariff Act, savaş sonrasında ortak kurallara dayalı uluslararası ekonomik mimarinin kurulmasının başlıca gerekçelerinden biri olmuştur (Kindleberger, 1986; Eichengreen, 2019).

Bu anlayış doğrultusunda 1944 Bretton Woods Konferansı savaş sonrası ekonomik düzenin temelini oluşturmuştur. Uluslararası Para Fonu (IMF) ile

Dünya Bankası, uluslararası para sistemi ve kalkınma finansmanının kurumsal omurgasını oluştururken, ticaret alanındaki boşluk 1947 tarihli Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ile doldurulmuştur. Başlangıçta geçici olarak tasarlanan GATT, zamanla uluslararası ticaret hukukunun temelini oluşturmuş; En Çok Kayrılan Ülke ve Ulusal Muamele ilkeleri sayesinde ticaret, devletlerin tek taraflı kararlarının ötesine taşınarak ortak kurallar çerçevesinde yürütülmeye başlanmıştır. Böylece liberal ticaret düzeninin başarısı yalnızca serbestleşmeye değil, öngörülebilirliği ve hukuki güvenliği sağlayan ortak kurumsal çerçeveye de dayanmıştır.

Savaş sonrası sistem, piyasa ile devleti birbirinin tamamlayıcısı olarak kurgulanmıştır. Ruggie'nin (1982) *gömülü liberalizm* yaklaşımı, uluslararası ekonomik açıklık korunurken devletlerin tam istihdam, sosyal refah, sanayileşme ve makroekonomik istikrar politikalarını sürdürebilecek hareket alanına sahip olduğunu göstermektedir. Benzer biçimde klasik ve modern dış ticaret teorileri de uluslararası ticaretin uzmanlaşma ve karşılıklı kazanç yaratan pozitif toplamı bir süreç olduğu varsayımını paylaşmaktadır. Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler yaklaşımından Yeni Ticaret Teorisi'ne uzanan literatür, farklı varsayımlara dayanmasına rağmen aynı temeli paylaşmaktadır. 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) kurulmasıyla hizmet ticareti, fikri mülkiyet hakları ve bağlayıcı uyuşmazlık çözüm mekanizmasını kapsayan bu yapı, liberal ticaret düzeninin kurumsal kapsamını önemli ölçüde genişletmiştir.

1.2. Liberal Ticaret Paradigmasının Aşınması

1990'lı yılların sonlarında Soğuk Savaş'ın sona ermesi, sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve bilgi teknolojilerindeki ilerlemeler, küreselleşmenin geri döndürülemez olduğu yönündeki iyimserliği güçlendirmiştir. Ancak bu iyimserliğin dayandığı serbest ticaret anlayışı, tarihsel olarak çoğu zaman varsayıldığı kadar doğrusal bir gelişim göstermemiştir. Gürgör'ün (2023), Rodrik (2012), Stiglitz (2008), Yeldan (2006) ve Luxemburg'un (1984) değerlendirmelerini sentezleyen analizine göre, II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Bretton Woods düzeni, uluslararası ticareti serbestleştirmeyi hedeflemekle birlikte devletlerin ulusal kalkınma politikalarını bütünüyle sınırlandıran bir yapı olarak tasarlanmamıştır. IMF, Dünya Bankası ve GATT etrafında şekillenen kurumsal mimari, ticaretin önündeki engelleri azaltırken ülkelere tam istihdam, sanayileşme ve ekonomik büyüme hedeflerini sürdürebilecek geniş bir politika alanı tanımıştır. Böylece savaş sonrası ticaret düzeni, sınırsız piyasa entegrasyonundan çok, uluslararası ticaret ile ulusal kalkınma hedefleri arasında denge kuran gömülü liberal bir anlayış üzerine inşa edilmiştir.

Bu tarihsel deneyim, serbest ticaretin her koşulda toplumsal refah üreteceği yönündeki klasik kabullerin sorgulanmasına da zemin hazırlamıştır. Ticaretin sonuçları sadece karşılaştırmalı üstünlükler ve üretim maliyetleri üzerinden değerlendirilemez. Çevresel maliyetler, teknolojik yayılmalar, gelir dağılımı üzerindeki etkiler ile diğer pozitif ve negatif dışsallıklar, ticaret politikalarının ekonomik olduğu kadar sosyal sonuçlar da doğurduğunu göstermektedir. Bu çerçevede ticaret politikaları piyasa etkinliğini artıran teknik araçlar olmanın ötesinde toplumsal refahı ve kalkınma önceliklerini şekillendiren siyasal tercih alanları olarak değerlendirilmelidir. Rodrik'in (2012) *hiper-küreselleşme* yaklaşımı, ulusal egemenlik, demokrasi ve sınırsız ekonomik entegrasyonun aynı anda sürdürülemeyeceğini ortaya koyarken; Gilpin ve Gilpin (2001) liberal düzenin sürekliliğini *hegemonik kapasite*yle ilişkilendirmiş, Slobodian (2018) ise neoliberalizmi uluslararası piyasaları kurumsal düzenlemeler yoluyla güvence altına alan bir proje olarak değerlendirmiştir.

Nitekim küreselleşmenin hız kazandığı dönemde uluslararası ticaret hacmi belirgin biçimde artarken, gelir eşitsizlikleri de derinleşmiştir. Bu durum, serbest ticaretin uzun vadede herkes için refah yaratacağı yönündeki beklentilerin kendiliğinden gerçekleşmediğini göstermektedir. Ticaretten elde edilen kazanımların toplumun bütün kesimlerine eşit biçimde yayılmasını sağlayan otomatik bir mekanizma bulunmamaktadır. Ticaret politikaları, teknokratik kararların ötesinde, tarih boyunca ekonomik olduğu kadar siyasal güç mücadelelerinin de önemli araçlarından biri olmuştur. 1887-1898 yılları arasında Fransa ile İtalya arasında yaşanan gümrük (tarife) savaşı, ticaret politikalarının ekonomik amaçların ötesinde dış politika ve jeopolitik rekabetin bir aracı olarak kullanılmasının erken örneklerinden biridir.

1.3. Ticaret Anlaşmalarının Ekonomik Güvenlik Ekseninde Dönüşümü

Ekonomik güvenlik anlayışındaki değişim, uluslararası ticaret anlaşmalarının kapsamını ve işlevini dönüştürmektedir. Uzun yıllar ticaretin serbestleşmesini ve piyasa erişimini kolaylaştırmaya odaklanan bu anlaşmalar, jeoekonomik rekabetin derinleşmesiyle birlikte kritik teknolojilerin korunması, güvenilir tedarik zincirlerinin oluşturulması, veri akışlarının düzenlenmesi, stratejik yatırımların denetlenmesi ve ekonomik bağımlılıkların yönetilmesi gibi hedefleri de içermeye başlamıştır. Böylece ticaret anlaşmaları, piyasa erişimini düzenleyen hukuki belgelerin ötesine geçerek devletlerin ekonomik güvenlik stratejilerinin başlıca araçlarından biri olarak öne çıkmıştır (Hoekman ve Kostecki, 2009; Rodrik, 2012).

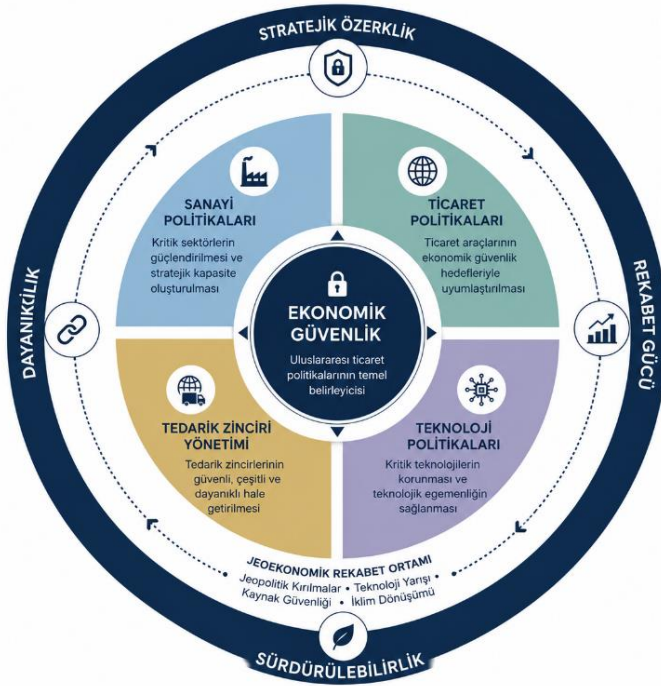
Yeni nesil ticaret anlaşmaları bu değişimin en somut örneklerini oluşturmaktadır. Gümrük tarifeleri ve miktar kısıtlamalarının ötesine geçen bu

anlaşmalar; dijital ticaret, veri yönetişimi, yapay zekâ, fikri mülkiyet hakları, kamu alımları, karbon düzenlemeleri, sürdürülebilirlik standartları ve kritik hammaddeler gibi alanları da kapsamaktadır. Sonuçta ticaret anlaşmaları, mal ve hizmet ticaretini düzenleyen hukuki metinler olmaktan çıkarak teknoloji, yatırım, veri yönetişimi ve sürdürülebilirlik politikalarını bütünleştiren çok boyutlu düzenlemelere dönüşmüştür.

Bununla birlikte liberal ticaret anlayışı ekonomik etkinlik ve piyasa entegrasyonunu önceliklendirirken, EGP dayanıklılık, risk çeşitlendirmesi, stratejik özerklik ve kritik sektörlerin korunmasını ön plana çıkarmaktadır (Evenett vd., 2024; OECD, 2023). Serbest ticaret anlaşmaları, bölgesel ekonomik ortaklıklar ve yatırım düzenlemeleri de bu yeni yaklaşımın kurumsal taşıyıcıları olarak uluslararası ticaret düzeninin yeni önceliklerini yansıtmaktadır.

şekil 1, bu dönüşümün temel bileşenlerini özetlemektedir.

şekil 1: Uluslararası Ticaretin Ekonomik Güvenlik Paradigması

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

2. Gümrük Vergilerinin Tarihsel Evrimi ve Stratejik İşlevleri

Gümrük vergileri, uluslararası ticaret tarihinin en eski politika araçlarından biri olmakla birlikte, üstlendikleri roller ekonomik ve jeopolitik koşullara bağılı olarak önemli ölçüde değışmiştir. Liberal ticaret anlayışında piyasa erişimini

sınırlandıran ve azaltılması gereken korumacı araçlar olarak değerlendirilen tarifeler, bugün kritik sektörlerin korunması, teknoloji akışlarının yönlendirilmesi, tedarik zincirlerinin güvence altına alınması ve ekonomik bağımlılıkların yönetilmesinde kullanılan stratejik araçlara dönüşmüştür. Yaşanan dönüşüm, korumacılığın geri dönüşünden çok uluslararası ticaretin önceliklerinin değişmesini ve devlet ile piyasa arasındaki ilişkinin ekonomik güvenlik ekseninde yeniden tanımlanmasını yansıtmaktadır.

Paradigmadaki değişim, tarifelerin kuramsal değerlendirilmesini de dönüştürmüştür. Klasik iktisat yaklaşımı tarifeleri ağırlıklı olarak refah kaybına yol açan korumacı müdahaleler olarak değerlendirirken, stratejik ticaret politikaları belirli koşullarda devlet müdahalelerinin ulusal rekabet gücünü artırabileceğini savunmaktadır. EGP ise tarifeleri piyasa başarısızlıklarını telafi eden araçların ötesinde, stratejik sektörleri koruyan, teknolojik kapasiteyi destekleyen ve ekonomik güvenliği güçlendiren politika araçları olarak ele almaktadır.

Tarifelerin tarihsel gelişimi bu dönüşümü açık biçimde ortaya koymaktadır. İlk devletlerden itibaren sınır kapıları, limanlar ve ticaret yolları üzerinden alınan vergiler, kamu gelirlerinin finansmanının yanı sıra siyasal egemenliğin tesisinde ve ekonomik faaliyetlerin denetlenmesinde önemli rol oynamıştır. Mezopotamya'dan Roma İmparatorluğu'na uzanan süreçte ticaret yollarının kontrolü, ekonomik güç ile siyasal otoritenin başlıca göstergelerinden biri olarak kabul edilmiştir (Irwin, 1996). Modern devletin gelişmesiyle birlikte tarifeler mali gelir sağlayan araçların ötesine geçerek sanayileşme politikalarını yönlendiren aktif ekonomi politikası araçlarına dönüşmüştür. Teknik açıdan tarifeler, ağırlıklı olarak ithalat, daha sınırlı ölçüde ise ihracat üzerinden uygulanan ad valorem, spesifik veya karma vergiler biçiminde sınıflandırılmaktadır (Krugman vd., 2018).

Bu tarihsel gelişim, gümrük vergilerinin üç temel işleve sahip olduğunu göstermektedir: mali işlev, koruyucu işlev ve stratejik işlev.

Tablo 1. Gümrük Vergilerinin Tarihsel İşlevleri

İşlev	Temel Amaç	Baskın Dönem	Öne Çıkan Yaklaşım
Mali işlev	Kamu gelirlerinin finansmanı	Antik Çağ – XIX. yüzyıl	Mali devlet anlayışı
Koruyucu işlev	Yerli üretimin ve sanayileşmenin desteklenmesi	XIX.–XX. yüzyıl	Merkantilizmin mirası, Friedrich List ve bebek sanayi yaklaşımı
Stratejik işlev	Ekonomik güvenlik, teknolojik egemenlik ve stratejik dayanıklılık	XXI. yüzyıl	Uluslararası Ticaretin Ekonomik Güvenlik Paradigması

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Mali işlev, modern vergi sistemleri gelişmeden önce devlet bütçelerinin başlıca gelir kaynaklarından birini oluşturmuştur. Gelişmiş ekonomilerde bu niteliği büyük ölçüde zayıflamış olsa da birçok gelişmekte olan ülkede kamu maliyesi açısından önemini korumaktadır (World Bank, 2020).

Koruyucu işlev, düşünsel kökenini merkantilizmden almakta; sanayileşme döneminde ise List'in bebek sanayi yaklaşımıyla kuramsal bir çerçeve kazanmaktadır. List'in önerdiği geçici koruma politikaları, sanayileşmesini tamamlamamış ekonomilerin uluslararası rekabet gücü kazanana kadar yerli üretimin desteklenmesini amaçlamaktadır (List, 1909; Chang vd., 2002).

Bugün gümrük vergileri, List'in öngördüğü sanayi korumasını aşan işlevler üstlenmektedir. Kritik teknolojilerin korunması, tedarik zincirlerinin güvence altına alınması, stratejik sektörlerde dışa bağımlılığın azaltılması ve jeoekonomik risklerin yönetilmesi bu araçların kullanım alanını genişletmiştir. Böylece tarifeler, yerli üretimi koruyan önlemlerin ötesinde ulusal güvenliği, teknoloji rekabetini, enerji arz güvenliğini ve ekonomik güvenliği destekleyen çok boyutlu politika araçlarına dönüşmüştür (Farrell ve Newman, 2019).

Son yıllardaki uygulamalar bu dönüşümü somut biçimde ortaya koymaktadır. ABD'nin Çin'e yönelik tarifeleri, Avrupa Birliği'nin Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM), kritik minerallere yönelik düzenlemeler ve temiz teknoloji yatırımlarını destekleyen politikalar, gümrük vergilerinin artık ithalat hacmini etkileyen mali araçlar olmanın ötesine geçtiğini göstermektedir. Tarifeler yatırım kararlarını, teknoloji akışlarını, üretimin coğrafi dağılımını ve küresel değer zincirlerinin örgütlenmesini etkileyen stratejik politika araçları olarak kullanılmaktadır. Tüm bu gelişmeler, gümrük vergilerinin tarihsel evriminde mali ve koruyucu işlevlerin ötesine geçildiğini ve devlet ile piyasa arasındaki ilişkinin ekonomik güvenlik ekseninde yeniden tanımlandığı yeni bir döneme girildiğini ortaya koymaktadır.

3. Stratejik Korumacılığın Yükselişi ve Yeni Ticaret Politikası Araçları

Uluslararası ticaret politikalarında son yıllarda gözlenen dönüşüm, korumacılığın yeniden yükselişinden çok, koruma araçlarının üstlendiği işlevlerin değişmesine işaret etmektedir. Dolayısıyla yaşanan değişim, serbest ticaret ilkesinin terk edilmesinden ziyade ekonomik etkinlik ile ekonomik güvenlik arasında yeni bir denge kurulmasını ifade etmektedir.

Bu dönüşümün arka planında küresel üretim yapısında meydana gelen değişim bulunmaktadır. 1980'lerden itibaren hız kazanan küreselleşme süreci, GATT müzakere turları ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) sistemi sayesinde tarifelerin tarihsel olarak düşük seviyelere gerilemesini sağlamış; üretim süreçleri ise maliyet avantajına göre küresel değer zincirleri içinde parçalanmıştır (Irwin, 1996; Hoekman

& Kostecki, 2009). Bununla birlikte üretimin yarı iletkenler, kritik mineraller, ileri teknoloji ekipmanları ve dijital altyapılar gibi stratejik alanlarda belirli ülke ve şirketlerde yoğunlaşması, ekonomik karşılıklı bağımlılığı jeoekonomik kırılganlıklara dönüştürmüştür. Verimlilik sağlayan küresel entegrasyon modeli, böylece ekonomik güvenlik açısından yeni risk alanları da üretmiştir.

Yaşanan gelişmeler, gümrük vergilerine ilişkin kuramsal yaklaşımların yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Klasik iktisat geleneği, Adam Smith'in mutlak üstünlükler ve David Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorileri doğrultusunda serbest ticareti refah artışının temel kaynağı olarak görmüş; tarifeleri ise kaynak tahsisini bozarak toplumsal refahı azaltan müdahaleler şeklinde değerlendirmiştir (Smith, 1776/1976; Ricardo, 1817/2004). Buna karşılık Friedrich List'in bebek sanayi yaklaşımı, sanayileşmesini tamamlamamış ülkelerin belirli sektörlerini uluslararası rekabet gücü kazanıncaya kadar geçici olarak koruyabileceğini savunarak korumacı politikalara farklı bir kuramsal zemin sunmuştur (List, 1841/1909). Daha sonra geliştirilen Yeni Ticaret Teorisi ise ölçek ekonomileri, eksik rekabet ve teknolojik üstünlükler nedeniyle belirli koşullarda devlet müdahalelerinin uluslararası rekabet avantajı yaratabileceğini göstermiştir (Krugman, 1979; 1980).

EGP, bu kuramsal mirası bütünüyle reddetmemekte; değişen jeoekonomik koşullar çerçevesinde yeniden yorumlamaktadır. Tartışmanın odağında artık serbest ticaret ile korumacılık arasında ikili bir tercih bulunmamaktadır. Asıl mesele, uluslararası ekonomik entegrasyonun sağladığı verimlilik kazanımlarını korurken kritik bağımlılıkları azaltacak politika bileşimini oluşturabilmektir. Bu çerçevede korumacılık, sınırda uygulanan tarifelerin ötesine geçerek teknik standartlar, çevresel düzenlemeler, karbon politikaları, dijital kurallar, veri yönetişi, yatırım denetimleri ve ihracat kontrollerini kapsayan çok katmanlı bir düzenleme alanına dönüşmüştür. Piyasa erişimi de artık yalnızca gümrük kapılarında değil, üretim süreçlerinden teknoloji kullanımına kadar uzanan geniş bir düzenleyici çerçeve içinde şekillenmektedir (Baldwin vd., 2000; Hoekman ve Kostecki, 2009).

Avrupa Birliği'nin Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM), bu yeni yaklaşımın en görünür örneklerinden biridir. Klasik anlamda bir gümrük vergisi niteliği taşımamakla birlikte, ithal ürünlerin karbon yoğunluğunu maliyet unsuruna dönüştürerek piyasa erişim koşullarını yeniden tanımlamakta ve çevre politikaları ile ticaret politikalarını ortak bir düzenleyici çerçevede buluşturmaktadır (European Commission, 2023). Benzer biçimde Avrupa Birliği'nin düzenleyici standartları, Bradford'un (2020) ortaya koyduğu "Brüksel Etkisi" çerçevesinde yalnızca Avrupa pazarını değil, küresel üretim süreçlerini de yönlendirebilmektedir.

Tarife dışı politika araçlarının kapsamı bununla sınırlı değildir. Yabancı yatırımların ulusal güvenlik incelemelerine tabi tutulması, ileri teknoloji ürünlerine yönelik ihracat kontrolleri, yarı iletkenlerde lisanslama uygulamaları, veri

yerelleştirme yükümlülükleri ve dijital platformlara ilişkin düzenlemeler ekonomik güvenlik politikalarının tamamlayıcı unsurları hâline gelmiştir. Bu araçlar, doğrudan gümrük vergisi uygulanmaksızın teknoloji transferlerini, yatırım kararlarını ve küresel değer zincirlerinin örgütlenmesini etkileyebilmektedir. Rekabet giderek daha fazla gümrük tarifeleri üzerinden değil; standartları belirleme, teknolojiyi kontrol etme ve üretim ağlarını yönlendirme kapasitesi üzerinden şekillenmektedir.

21. yüzyılda stratejik korumacılık, klasik korumacılığın güncellenmiş bir biçimi değildir; daha kapsamlı bir paradigma dönüşümünü ifade etmektedir. Koruma araçlarının amacı yerli üretimi dış rekabete karşı yalıtımak değil; kritik sektörlerde üretim kapasitesini güvence altına almak, teknolojik üstünlüğü desteklemek ve jeoekonomik riskleri yönetmektir. Bu yaklaşım, gümrük vergileri ile tarife dışı önlemleri birbirinin alternatifi olarak değil, ekonomik güvenliği sağlamaya yönelik bütünsel politikalar olarak değerlendirmektedir. Günümüz ticaret politikalarının ayırt edici özelliği de korumacılığın geri dönüşü değil; ekonomik güvenlik hedefleri doğrultusunda çok katmanlı ve koordineli politika setlerinin giderek daha belirleyici hâle gelmesidir.

3.1. Sanayi Politikaları ve Stratejik Üretim Kapasitesinin Yeniden İnşası

Sanayi politikaları, kalkınma iktisadının en köklü araçlarından biri olmasına rağmen neoliberal küreselleşme döneminde uzun süre iktisat politikalarının ikincil unsuru olarak değerlendirilmiştir. Washington Uzlaşısı'nın etkisiyle ekonomik büyümenin temel belirleyicisinin piyasa mekanizmasının etkin işleyişi olduğu kabul edilmiş; ticaretin serbestleştirilmesi, özelleştirmeler ve finansal liberalleşme kalkınmanın başlıca araçları olarak görülmüştür. Bu yaklaşımda devletin rolü, makroekonomik istikrarı sağlamak, rekabeti destekleyen kurumsal çerçeveyi oluşturmak ve piyasa aksaklıklarını gidermekle sınırlandırılmış; sanayi politikaları ise çoğu zaman korumacı ve kaynak tahsisini bozucu müdahaleler olarak değerlendirilmiştir (Williamson, 2018; Gereffi vd. 2005; Baldwin, 2016).

21. yüzyılda yaşanan ardışık krizler ise bu yaklaşımın sınırlarını görünür hâle getirmiştir. 2008 Küresel Finans Krizi, COVID-19 pandemisi, yarı iletken arzındaki kesintiler ve enerji piyasalarında yaşanan dalgalanmalar, üretim kapasitesinin yalnızca maliyet ve verimlilik kriterlerine göre şekillendirilmesinin önemli stratejik riskler doğurduğunu ortaya koymuştur. Olağan dönemlerde yüksek verimlilik sağlayan küresel değer zincirleri, kriz dönemlerinde kritik girdilere erişimin kesintiye uğramasıyla üretimin sürekliliğini ve ekonomik güvenliği doğrudan etkileyebilmektedir (IMF, 2023).

Bu gelişmeler, sanayi politikalarını yeniden uluslararası politik ekonominin merkezine taşımıştır. Günümüzde amaç, piyasa mekanizmasını ikame etmek değil; kritik teknolojilerde üretim kapasitesini güçlendirmek, araştırma ve geliştirme

faaliyetlerini desteklemek, tedarik ağlarını çeşitlendirmek ve stratejik bağımlılıkları azaltmaktır. Dolayısıyla çağdaş sanayi politikaları, ithal ikameci modellerden farklı olarak küresel ekonomiden kopmayı değil; küresel rekabet içinde daha yenilikçi, daha dirençli ve daha yüksek katma değer üreten bir üretim yapısı oluşturmayı hedeflemektedir (Aiginger ve Rodrik, 2020).

Bu dönüşüm, devlet ile piyasa arasındaki ilişkinin niteliğini de yeniden tanımlamaktadır. Devlet artık yalnızca piyasa başarısızlıklarını düzelten düzenleyici bir aktör değil; uzun dönemli teknolojik dönüşümü yönlendiren, özel sektör yatırımlarını koordine eden, kritik sektörlerde kapasite oluşumunu destekleyen ve üretim ekosistemini şekillendiren stratejik bir aktördür. Esas değişim, devlet müdahalesinin kapsamından çok amacında yatmaktadır. Öncelik, belirli firmaları korumaktan ziyade teknolojik öğrenmeyi hızlandıran, yenilik kapasitesini artıran ve ekonomik güvenliği destekleyen üretim altyapısını oluşturmaktır.

Son yıllarda uygulamaya konulan politika programları bu eğilimi açık biçimde ortaya koymaktadır. ABD'nin CHIPS and Science Act ile Inflation Reduction Act, Avrupa Birliği'nin Net-Zero Industry Act, Critical Raw Materials Act ve European Chips Act kapsamındaki girişimleri ile Çin'in teknoloji odaklı sanayi stratejileri, üretim kapasitesi ile teknolojik yetkinliğin uluslararası rekabetin başlıca belirleyicileri hâline geldiğini göstermektedir. Bu programların ortak amacı, küresel ekonomiden kritik teknolojilerde dışa bağımlılığı azaltırken rekabet gücünü artırmaktır.

Bu yaklaşım, stratejik sektör kavramının da yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Bir sektörün stratejik niteliği sadece yüksek katma değer üretmesine değil; diğer sektörlerin işleyişi için vazgeçilmez girdiler sağlamasına, kritik altyapıları desteklemesine ve kriz dönemlerinde üretim sürekliliğini güvence altına almasına bağlı olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle stratejik önem, sektörün ekonomik büyüklüğünden çok sistemik etkisiyle ilişkilendirilmektedir. EGP de sektörleri piyasa hacimlerinden ziyade ekonomik sistem içindeki kritik konumları üzerinden değerlendirmektedir (Farrell ve Newman, 2019).

Yarı iletken endüstrisi bu dönüşümün en belirgin örneklerinden biridir. Otomotivden savunma sanayiine, sağlık teknolojilerinden yapay zekâ uygulamalarına kadar çok sayıda sektör mikroçiplere bağımlıdır. COVID-19 sonrasında yaşanan küresel çip krizi, üretim kapasitesinin Tayvan ve Güney Kore'de yoğunlaşmasının yarattığı jeoekonomik riskleri görünür hâle getirmiş; bunun üzerine ABD, Avrupa Birliği ve Japonya yerli üretim kapasitesini artırmaya yönelik kapsamlı destek programlarını uygulamaya koymuştur (Miller, 2022).

Benzer biçimde enerji teknolojileri, kritik mineraller, biyoteknoloji ve sağlık teknolojileri de ekonomik güvenlik stratejilerinin öncelikli alanları arasında yer almaktadır. Rusya-Ukrayna Savaşı enerji arz güvenliğinin ekonomik ve siyasal

önemini yeniden ortaya koyarken; lityum, kobalt, nikel ve nadir toprak elementleri gibi kritik minerallerin sınırlı sayıdaki ülkede yoğunlaşması tedarik güvenliğini sanayi politikalarının merkezine taşımıştır (IEA, 2023; IEA, 2024). Pandemi döneminde ilaç etken maddeleri, aşı ve tıbbi ekipman üretiminde yaşanan sorunlar ise sağlık ve biyoteknoloji sektörlerinin ekonomik açıdan olduğu kadar ulusal güvenlik bakımından da kritik öneme sahip olduğunu göstermiştir (OECD, 2023).

Dolayısıyla EGP sanayi politikalarını klasik korumacılığın güncellenmiş bir biçiminden ziyade üretim kapasitesi, teknolojik yetkinlik ve stratejik özerklik arasında bütünleşik bir ilişki kuran yeni bir kalkınma yaklaşımı olarak değerlendirmektedir. Günümüz sanayi politikalarının temel amacı ekonomik büyümeyi desteklemenin ötesinde, kriz dönemlerinde üretim sürekliliğini sağlayabilecek, teknolojik bağımsızlığı güçlendirebilecek ve jeoekonomik riskleri yönetebilecek bir üretim yapısı inşa etmektir.

3.2. Yeni Sanayi Politikası Araçları ve Devlet Destekleri

EGP'nin güç kazanmasıyla birlikte amaçlara ulaşmak için kullanılan araçlar da önemli ölçüde çeşitlenmiştir. Kamu yatırım programları, araştırma ve geliştirme destekleri, yatırım teşvikleri, vergi indirimleri, kamu alımları, ihracat finansmanı, teknoloji transferi mekanizmaları ve kamu-özel sektör ortaklıkları birbirinden bağımsız uygulamalar olmaktan çıkarak uzun dönemli üretim kapasitesini ve teknolojik yetkinliği güçlendirmeye yönelik bütünleşik politika setlerine dönüşmüştür (Cattaneo, 2014).

Bu yaklaşımın en dikkat çekici örneklerinden biri, ABD'nin CHIPS and Science Act kapsamında yürürlüğe koyduğu yaklaşık 52,7 milyar ABD doları tutarındaki destek programıdır. Program, yarı iletken üretimini artırmanın yanı sıra araştırma ve geliştirme faaliyetlerini hızlandırmayı, ileri üretim teknolojilerini geliştirmeyi ve kritik sektörlerde dışa bağımlılığı azaltmayı hedeflemektedir (The White House, 2022). Benzer biçimde Inflation Reduction Act (IRA), temiz enerji teknolojileri, batarya üretimi, elektrikli araçlar ve hidrojen teknolojilerine sağladığı kapsamlı vergi teşvikleriyle enerji, iklim ve sanayi politikalarını ortak bir stratejik çerçevede bütünleştirmektedir (Bistline et al., 2023).

AB de benzer doğrultuda Net-Zero Industry Act, Critical Raw Materials Act ve European Chips Act ile temiz teknoloji üretimini desteklemeyi, kritik hammaddelerde arz güvenliğini artırmayı ve yarı iletken teknolojilerindeki rekabet gücünü geliştirmeyi amaçlamaktadır. Çin'in Made in China 2025 stratejisi ise yapay zekâ, robotik, biyoteknoloji ve ileri üretim teknolojileri gibi alanlarda kamu finansmanı, yerli inovasyon ve teknoloji geliştirme politikalarını uzun vadeli sanayi stratejisinin merkezine yerleştirmiştir (European Commission, 2023a).

Bu örnekler, çağdaş sanayi politikalarının tek bir koruma aracına dayanmadığını açıkça göstermektedir. Üretim kapasitesi; mali teşvikler, kamu alımları, araştırma ve geliştirme destekleri, eğitim politikaları, teknoloji transferi mekanizmaları, finansman araçları ve düzenleyici politikaların eşgüdüm içinde uygulanmasıyla güçlendirilmektedir. Sanayi politikalarının ayırt edici özelliği, kullanılan araçların sayısından çok, bunların ortak bir stratejik hedef doğrultusunda bütünleşik biçimde uygulanmasıdır.

Bu süreçte öne çıkan kavramlardan biri de stratejik özerkliktir. Başlangıçta AB'nin güvenlik ve savunma politikalarında kullanılan bu kavram, zamanla enerji, teknoloji, dijital altyapılar, kritik hammaddeler ve sanayi politikalarını kapsayan daha geniş bir ekonomik çerçeveye dönüşmüştür. Stratejik özerklik, uluslararası ekonomiden kopmayı değil; kritik alanlarda aşırı dışa bağımlılık yaratmadan ekonomik ve siyasi tercihleri uygulayabilecek üretim ve teknoloji kapasitesine sahip olmayı ifade etmektedir (European Commission, 2023b).

Aynı yaklaşım, son yıllarda yaygınlaşan de-risking, friend-shoring, near-shoring ve China+1 stratejilerinde de görülmektedir. Bu politikaların ortak amacı üretimi bütünüyle ulusal sınırlar içine taşımak değildir. Asıl hedef, tedarik ağlarını çeşitlendirmek, kritik bağımlılıkları azaltmak ve jeopolitik riskler karşısında daha esnek üretim sistemleri oluşturmaktır. Böylece küreselleşme terk edilmemekte; daha güvenli ve daha kontrollü bir yapıda yeniden örgütlenmektedir.

Yaşanan gelişmeler, devletin ekonomideki rolüne ilişkin tartışmaları da farklı bir zemine taşımıştır. Mazzucato (2013), kamu yatırımlarının yenilik süreçlerindeki önemini vurgularken (Cattaneo, 2014); Stuenkel (2024), çağdaş sanayi politikalarının belirli firmaları korumaktan çok öğrenme süreçlerini hızlandıran ve teknolojik dönüşümü destekleyen kurumsal mekanizmalar oluşturması gerektiğini savunmaktadır. Benzer biçimde Johnson'ın (2001) *kalkınmacı devlet modeli*, Evans'ın (2012) *gömülü özerklik* yaklaşımı ve Weiss'in (2000) *devlet kapasitesi* çalışmaları da başarılı sanayi politikalarının kamu harcamalarının büyüklüğünden ziyade kamu ile özel sektör arasında kurulan kurumsal koordinasyona bağlı olduğunu göstermektedir.

Özetle yeni sanayi politikaları, klasik korumacılığın güncellenmiş bir biçimi değildir. Amaç, belirli sektörleri dış rekabete karşı korumaktan ziyade üretim kapasitesini geliştirmek, teknolojik öğrenmeyi hızlandırmak ve ekonomik güvenliği destekleyen uzun dönemli dönüşümü yönetmektir. Uluslararası rekabet sadece maliyet avantajı veya ihracat performansı ile değil; teknoloji üretme kapasitesi, kritik hammaddelere erişim, üretim ekosisteminin bütünlüğü ve kamu-özel sektör koordinasyonunun başarısıyla da değerlendirilmektedir. Bununla birlikte devlet desteklerinin yaygınlaşması ve ulusal sanayi programlarının genişlemesi, Dünya

Ticaret Örgütü kuralları ile ekonomik güvenlik öncelikleri arasındaki gerilimi uluslararası ticaretin başlıca tartışma alanlarından biri hâline getirmektedir.

Tablo 2. Klasik ve Stratejik Korumacılık Yaklaşımlarının Karşılaştırılması

Boyut	Klasik Korumacılık	Stratejik Korumacılık
Kuramsal temel	Bebek sanayi yaklaşımı, geçici koruma, ulusal sanayinin geliştirilmesi	Ekonomik güvenlik, jeoekonomi, stratejik dayanıklılık ve kritik bağımlılıkların yönetimi
Temel amaç	Yerli sanayiye korumak	Ekonomik güvenliği ve stratejik üretim kapasitesini güçlendirmek
Politika araçları	Gümrük tarifeleri	Çok katmanlı politika araçları (tarifeler, ihracat kontrolleri, yatırım denetimleri, standartlar, sanayi politikaları vb.)
Öncelik	Fiyat ve maliyet avantajı	Risk yönetimi, dayanıklılık ve arz güvenliği
Rekabet anlayışı	Ticaret hacmi ve fiyat rekabeti	Teknoloji, üretim kapasitesi ve stratejik üstünlük
Devletin rolü	Koruyucu	Stratejik koordinatör ve kapasite geliştirici
Başarı ölçütü	İthalatın azalması ve yerli üretimin korunması	Teknolojik yetkinlik, üretim kapasitesi, tedarik güvenliği ve ekonomik dayanıklılık

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

4. Jeoekonomi ve Uluslararası Ticaretin Güç Politikalarına Dönüşümü

Ekonomik kapasite, uluslararası sistemde uzun süredir devletlerin temel güç unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. 21. yüzyılda yaşanan gelişmeler ise ekonomik araçların yalnızca refah üretmek veya kalkınmayı desteklemek amacıyla kullanılmadığını; rakip devletlerin tercihlerini etkileme, hareket alanlarını sınırlandırma ve uluslararası güç dengesini şekillendirme işlevi de üstlendiğini göstermektedir. Ticaret, teknoloji, finans, yatırım ve üretim ağları artık ekonomik faaliyet alanları olmanın ötesinde dış politikanın etkili araçları arasında yer almaktadır. Böylece uluslararası rekabet, askerî ve ekonomik kapasitenin birbirini tamamladığı çok boyutlu bir nitelik kazanmıştır.

Jeoekonomi, ekonomik araçların uluslararası güç üretimindeki rolünü açıklayan kuramsal bir çerçeve sunmaktadır. Odağında ekonomik büyümenin kaynakları değil; ekonomik kaynakların diplomatik nüfuz, pazarlık gücü ve stratejik üstünlük üretmek amacıyla nasıl kullanıldığı yer almaktadır. Küresel üretim ağlarını, finansal altyapıları, kritik teknolojileri veya veri akışlarını kontrol eden aktörler, yalnızca ekonomik avantaj elde etmekle kalmamakta; uluslararası sistemde diğer devletlerin tercihlerini etkileyebilecek bir etki kapasitesi de kazanmaktadır.

Jeoekonomi ile ekonomik güvenlik aynı olguyu ifade etmemektedir. Ekonomik güvenlik, devletlerin ekonomik sistemlerini dış şoklara ve stratejik kırılganlıklara karşı korumaya yönelik savunmacı bir yaklaşımı temsil etmektedir. Jeoekonomi ise bu kapasitenin uluslararası alanda nüfuz üretmek,

rakip aktörlerin davranışlarını etkilemek ve ekonomik ilişkileri dış politika hedefleri doğrultusunda yönlendirmek amacıyla kullanılmasını açıklamaktadır (Blackwill ve Harris, 2016; Wigell ve Vihma, 2016). Başka bir ifadeyle ekonomik güvenlik korumaya, jeoekonomi ise etki üretmeye odaklanmaktadır.

Ekonomik araçların uluslararası siyasette üstlendiği bu yeni işlev; ihracat kontrollerinden finansal yaptırımlara, yatırım inceleme mekanizmalarından teknoloji transferine getirilen sınırlamalara kadar uzanan geniş bir politika alanında somutlaşmaktadır. Bu uygulamalar, ekonomik faaliyetleri düzenlemenin ötesinde devletlerin uluslararası pazarlık gücünü artırmasına, rakiplerinin teknolojik gelişimini sınırlandırmasına ve küresel ekonomik ağlar üzerindeki etkisini genişletmesine imkân sağlamaktadır. Ekonomik karşılıklı bağımlılık da bu çerçevede yalnızca iş birliğini kolaylaştıran bir yapı değil, uygun koşullar altında stratejik baskı ve nüfuz üretebilen bir güç ilişkisi olarak değerlendirilmektedir.

4.1. Karşılıklı Bağımlılıktan Jeoekonomik Güce

Uzun yıllar boyunca uluslararası ticaret ve finans ağlarının devletlerarasındaki karşılıklı bağımlılığı artırarak iş birliğini güçlendireceği kabul edilmiştir. Keohane ve Nye (1977) tarafından geliştirilen *karmaşık karşılıklı bağımlılık* (complex interdependence) yaklaşımı, ekonomik ilişkilerin yoğunlaşmasının çatışmanın maliyetini artıracak ve uluslararası istikrarı destekleyeceğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşım, Soğuk Savaş sonrasında ivme kazanan küreselleşme sürecinin temel varsayımlarından birini oluşturmuştur.

İzleyen gelişmeler ise ekonomik ağların yalnızca karşılıklı fayda üretmediğini, aynı zamanda asimetrik güç ilişkileri de yarattığını ortaya koymuştur. Küresel finans sistemi, dijital iletişim altyapıları, yarı iletken ekosistemi ve ileri teknoloji ağları, bütün aktörlerin eşit konumda bulunduğu yatay yapılar değildir. Bazı devletler ve şirketler, bu ağların kritik düğüm noktalarını kontrol ederek diğer aktörler üzerinde orantısız bir etki kapasitesi elde edebilmektedir. Karşılıklı bağımlılık, bu nedenle her zaman karşılıklı kırılganlık anlamına gelmemektedir. Farrell ve Newman'a (2019) göre küresel ekonomik ağların merkezinde yer alan aktörler, bu ağların sağladığı bağlantıları diğer devletlerin davranışlarını yönlendirmek için de kullanabilmektedir. Böylece ekonomik karşılıklı bağımlılık, iş birliğini destekleyen bir mekanizma olmanın yanında jeoekonomik güç üretiminin de önemli araçlarından birine dönüşmektedir.

Farrell ve Newman (2019), bu kapasiteyi iki temel mekanizma üzerinden açıklamaktadır. Bunlardan ilki *Panoptikon etkisi* (panopticon effect) olarak adlandırılmaktadır. Kavram, Jeremy Bentham'ın (1995) panoptikon tasarımı

ve Michel Foucault'nun (1977) gözetim analizinden esinlenmektedir. Küresel ağların merkezinde yer alan aktörler; finansal işlemleri, veri akışlarını ve teknoloji transferlerini izleyerek önemli bir bilgi üstünlüğü elde edebilmektedir. Ağın merkezinde bulunan aktör, sistemi görebilmekte, izleyebilmekte ve bu bilgiyi stratejik amaçlarla kullanabilmektedir.

İkinci mekanizma ise *Darboğaz etkisi* (chokepoint effect) olarak tanımlanmaktadır. Kritik düğüm noktalarını kontrol eden aktörler, belirli devletlerin veya şirketlerin bu ağlara erişimini sınırlandırabilmekte ya da tamamen engelleyebilmektedir. Ağın merkezinde bulunan aktör yalnızca sistemi gözlemlemekle kalmamakta, gerektiğinde sistemin işleyişini de kesintiye uğratabilmektedir. Bu nedenle ekonomik ağlar, ticareti kolaylaştıran altyapılar olmanın ötesinde stratejik baskı araçlarına dönüşmektedir.

Uluslararası finans sistemi, bu mekanizmaların en görünür örneklerinden birini sunmaktadır. Rezerv para birimleri, sınır ötesi ödeme sistemleri ve finansal mesajlaşma altyapıları üzerindeki denetim, ekonomik ilişkilerin dış politika hedefleri doğrultusunda yönlendirilmesine imkân vermektedir. Benzer biçimde ihracat kontrolleri, yatırım inceleme mekanizmaları, teknoloji transferine getirilen sınırlamalar ve kritik dijital altyapılara yönelik düzenlemeler de ekonomik ağların jeoekonomik amaçlarla kullanılmasının farklı örneklerini oluşturmaktadır.

Uluslararası rekabet artık yalnızca üretim hacmi, ihracat performansı veya maliyet avantajı üzerinden yürümektedir. Küresel ekonomik ağların hangi aktörler tarafından kontrol edildiği, bu ağların kimler tarafından yönetildiği ve gerektiğinde kimlerin erişimine kapatılabildiği de güç dağılımını belirleyen başlıca unsurlar arasına girmiştir. Ekonomik karşılıklı bağımlılık, bu nedenle yalnızca iş birliğinin değil, ekonomik zorlayıcılığın (economic coercion) ve jeoekonomik nüfuzun da temel kaynaklarından biri olarak değerlendirilmektedir.

4.2. ABD-Çin Stratejik Rekabeti ve Teknoloji Savaşları

ABD ile Çin arasındaki rekabet, jeoekonomik araçların uluslararası güç mücadelesinde nasıl kullanıldığını gösteren en kapsamlı örneği oluşturmaktadır. Başlangıçta dış ticaret açıkları ve gümrük tarifeleri etrafında şekillenen gerilim, kısa sürede teknoloji, yatırım, finans, veri altyapıları ve kritik hammaddeleri kapsayan çok katmanlı bir rekabet alanına dönüşmüştür. Rekabetin odağında artık ticaret hacmi değil, geleceğin teknolojilerini geliştirme ve bu teknolojilerin üretim ekosistemini yönlendirme kapasitesi bulunmaktadır. Özellikle yarı iletkenler, yapay zekâ, kuantum teknolojileri, yüksek başarımlı hesaplama sistemleri ve gelişmiş haberleşme altyapıları, ekonomik faaliyetlerin yanı sıra savunma sanayii ve ulusal güvenlik bakımından da kritik öneme sahiptir. Bu

nedenle teknoloji üstünlüğü, günümüz jeoekonomik rekabetinin en belirleyici unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Tayvan merkezli TSMC'nin ileri üretim kapasitesi ile Hollanda merkezli ASML'nin aşırı ultraviyole (EUV) litografi teknolojilerindeki belirleyici konumu, teknoloji ekosistemindeki kritik düğüm noktalarının yalnızca ekonomik değil, stratejik değer de taşıdığını göstermektedir.

ABD'nin 2022 ve 2023 yıllarında yürürlüğe koyduğu ihracat kontrolleri, bu stratejinin somut örneklerinden birini oluşturmaktadır. Gelişmiş çiplerin, çip üretim ekipmanlarının ve ilgili yazılımların Çin'e ihracatına getirilen kısıtlamalar, mevcut ticaret akımlarını etkilemenin ötesinde Çin'in ileri teknoloji geliştirme kapasitesini yavaşlatmayı hedeflemektedir. Böylece ihracat kontrolleri, ticaret politikasının sınırlarını aşarak teknoloji rekabetinin doğrudan araçlarından biri hâline gelmektedir.

Rekabet yarı iletkenlerle sınırlı değildir. Dijital altyapılar, telekomünikasyon sistemleri, yapay zekâ uygulamaları ve bulut bilişim hizmetleri de jeoekonomik mücadelenin önemli unsurları arasında yer almaktadır. Huawei ve ZTE gibi Çinli teknoloji şirketlerine yönelik kısıtlamalar, dijital altyapıların artık yalnızca ticari yatırımlar olarak görülmediğini; ulusal güvenlik ve stratejik bağımsızlık tartışmalarının merkezinde konumlandığını göstermektedir. Bu çerçevede teknoloji şirketleri, piyasa aktörleri olmanın ötesinde devletlerin jeoekonomik stratejilerinin de önemli bileşenleri hâline gelmiştir.

Teknoloji rekabetinin bir diğer boyutu kritik hammaddeler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Galyum, germanyum, grafit ve nadir toprak elementleri gibi mineraller; yarı iletkenlerden batarya teknolojilerine, yenilenebilir enerji sistemlerinden savunma sanayiine kadar geniş bir üretim alanının vazgeçilmez girdilerini oluşturmaktadır. Çin'in bu minerallerin üretim ve işlenmesindeki yüksek payı, hammadde arzını jeoekonomik rekabetin temel unsurlarından biri hâline getirmiştir. İhracat lisansları ve arz kısıtlamaları, kritik hammaddelerin de ileri teknolojiler kadar stratejik araçlar olarak kullanılabileceğini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte tarafların amacı ekonomik ilişkileri tamamen sona erdirmek değildir. Son yıllarda öne çıkan de-risking yaklaşımı, ekonomik bağların koparılmasını değil, kritik alanlarda ortaya çıkan aşırı bağımlılıkların azaltılmasını hedeflemektedir. Avrupa Birliği'nin benimsediği yaklaşım da kapsamlı bir ayrışmadan (decoupling) ziyade stratejik bağımlılıkların yönetilmesine ve tedarik kaynaklarının çeşitlendirilmesine odaklanmaktadır. Bu yönüyle jeoekonomik rekabet, küreselleşmenin sona erdiğini değil, güvenlik ve güç dengeleri doğrultusunda yeniden örgütlendiğini göstermektedir.

ABD-Çin rekabeti, ekonomik araçların uluslararası güç mücadelesindeki işlevini en açık biçimde ortaya koymaktadır. Günümüzde üstünlük daha fazla üretmekten değil; kritik teknolojileri geliştirmekten, bu teknolojilerin üretim ağlarını yönlendirmekten ve küresel ekonomik sistemin kilit düğüm noktaları üzerinde etkili olabilmekten geçmektedir. Bu nedenle teknoloji savaşları, 21. yüzyıl jeoekonomisinin en görünür rekabet alanlarından biri olarak değerlendirilmektedir.

4.3. Küresel Değer Zincirlerinin Yeniden Yapılanması ve Güvenli Tedarik Zincirleri

Küresel değer zincirleri, son otuz yılda uluslararası üretimin temel örgütlenme modeli hâline gelmiştir. Üretim süreçlerinin farklı ülkelere dağıtılması; uzmanlaşma, ölçek ekonomileri ve maliyet avantajları sayesinde verimliliği artırmış, başta Çin olmak üzere birçok ekonominin küresel üretim ağlarına hızla entegre olmasını sağlamıştır. Bu model uzun yıllar boyunca uluslararası rekabet gücünün başlıca kaynaklarından biri olarak değerlendirilmiştir.

2008 Küresel Finans Krizi, COVID-19 pandemisi, Rusya-Ukrayna Savaşı ve yarı iletken arzında yaşanan kesintiler, küresel değer zincirlerinin yalnızca verimlilik temelinde yönetilmesinin önemli riskler taşıdığını ortaya koymuştur. Belirli coğrafyalarda yoğunlaşan üretim kapasitesi, kriz dönemlerinde küresel ölçekte arz sorunlarına yol açmış; şirketlerin ve devletlerin tedarik zincirlerine ilişkin değerlendirme ölçütlerini değiştirmiştir. Maliyet minimizasyonu artık tek başına yeterli görülmemekte; üretimin sürekliliği ve tedarik güvenilirliği de stratejik kararların ayrılmaz bileşenleri arasında yer almaktadır.

Bu gelişmeler, üretim organizasyonunda yeni eğilimleri beraberinde getirmiştir. Reshoring, üretim faaliyetlerinin yeniden ana ülkeye taşınmasını; near-shoring, üretimin coğrafi olarak yakın ülkelere kaydırılmasını; friend-shoring ise üretim ağlarının siyasi ve kurumsal açıdan güvenilir ortaklar arasında yeniden yapılandırılmasını ifade etmektedir. China+1 stratejisi de Çin'deki üretim kapasitesini tamamen terk etmeden alternatif üretim merkezleri oluşturarak tek bir ülkeye bağımlılığı azaltmayı amaçlamaktadır (Barbieri vd., 2017; Yellen, 2022)

Tedarik zinciri yönetiminde de benzer bir dönüşüm gözlenmektedir. Uzun yıllar boyunca stok maliyetlerini azaltmayı amaçlayan *just-in-time* modeli, olağanüstü dönemlerde yaşanan arz kesintileri nedeniyle ciddi biçimde sorgulanmıştır. Buna karşılık *just-in-case* yaklaşımı; alternatif tedarikçiler oluşturmayı, kritik girdiler için güvenlik stokları bulundurmaya ve üretim süreçlerinde esnekliği artırmayı öncelemektedir. Böylece risk yönetimi, operasyonel verimliliğin yanında stratejik karar alma süreçlerinin de temel

bileşenlerinden biri hâline gelmiştir. Bu doğrultuda küresel değer zincirleri, ekonomik etkinlik ile jeopolitik belirsizlik arasında denge kurmaya çalışan çok katmanlı yapılara dönüşmektedir.

Üretim ağlarında yaşanan bu yeniden yapılanma, uluslararası ticaretin kurumsal işleyişini de etkilemektedir. Tedarik güvenliği, yatırım politikaları, teknoloji düzenlemeleri ve ticaret kuralları arasındaki ilişki giderek daha görünür hâle gelmekte; uluslararası ekonomik düzen yalnızca piyasa mekanizmalarıyla değil, güvenlik ve güç dengeleriyle birlikte şekillenmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

21. yüzyılda uluslararası ticaretin geçirdiği dönüşüm, geleneksel "serbest ticaret-korumacılık" ikiliğini aşan yeni bir kavramsal çerçeveyi zorunlu kılmaktadır. Son dönemde öne çıkan ihracat kontrolleri, sanayi teşvikleri, kritik mineral kısıtlamaları ve tedarik zinciri stratejileri; tek tek ele alındığında bağımsız düzenlemeler gibi görünse de aslında aynı yapısal dönüşümün parçalarıdır. Bu çalışmanın temel amacı ve literatüre katkısı; güvenlik, jeoekonomi ve ticaret politikalarını ayırıştırmak yerine, bu parçalı araçları *Ekonomik Güvenlik Paradigması* (EGP) altında bütünleşik bir analitik çerçevede bir araya getirmektir. Böylece güncel uygulamalar, uluslararası ticaret düzeninin bütünsel bir kurumsal bileşeni olarak anlam kazanmaktadır.

Böyle bir yaklaşım, uluslararası ticaret araştırmalarının analitik kapsamını da genişletmektedir. Ticaret hacimleri, tarifeler ve dış ticaret dengeleri önemini korumakla birlikte; küresel rekabeti açıklamak için artık tek başına yeterli değildir. Teknolojik kapasite, veri altyapıları, kritik bağımlılıklar ve ağ merkeziliği gibi unsurlar, uluslararası ticareti disiplinler arası bir güç alanına dönüştürmektedir.

Önümüzdeki yıllarda yapay zekâ, kuantum teknolojileri, yarı iletken ekosistemleri, kritik mineraller, enerji dönüşümü ve dijital altyapılar ekonomik güvenlik tartışmalarını daha da derinleştirecektir. Bununla birlikte DTÖ'nün geleceği, gelişmekte olan ülkelerin konumu ve yeni korumacılık biçimlerinin küresel refah üzerindeki etkileri hâlâ yanıt beklemektedir. Bu sorular, EGP'nin kuramsal sınırlarının tamamlanmadığını; aksine disiplinler arası yeni analitik çerçevelere ve araştırmalara zemin hazırlayan dinamik bir başlangıç noktası olduğunu göstermektedir.

Çalışmada izlenen analitik yaklaşım ile ulaşılan temel çıkarımlar Tablo 3'te ve Şekil 2'de özetlenmiştir.

Tablo 3. Çalışmanın Analitik Haritası

Analistik Aşama	Temel Soru	Temel Çıkarım
Problemin Tanımlanması	Uluslararası ticaret neden dönüşmektedir?	Jeopolitik rekabet, teknolojik dönüşüm ve küresel krizler liberal ticaret düzenini dönüştürmektedir.
Literatürün Değerlendirilmesi	Mevcut literatür bu dönüşümü açıklayabiliyor mu?	Mevcut çalışmalar dönüşümü parçalı biçimde ele almaktadır.
Kavramsal Çerçeve	Bu çalışma hangi yaklaşımı önermektedir?	Ekonomik Güvenlik Paradigması, dönüşümü açıklayan analitik bir şemsiye olarak kullanılmaktadır.
Politika Araçlarının Analizi	Dönüşüm hangi alanlarda görünmektedir?	Tarifeler, sanayi politikaları, jeoekonomi ve tedarik zincirleri ortak dönüşümün bileşenleridir.
Genel Değerlendirme	Çalışmanın temel sonucu nedir?	Uluslararası ticaret ekonomik güvenlik ekseninde yeniden örgütlenmektedir.

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 2: EGP'nin Analitik Akışı

Not: Şekil, ekonomik güvenlik odaklı yeni ticaret yaklaşımında politika araçlarının birbirini tamamlayan aşamalar halinde nasıl işlediğini göstermektedir.

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Kaynakça

- Aiginger, K., & Rodrik, D. (2020). Rebirth of industrial policy and an agenda for the twenty-first century. *Journal of industry, competition and trade*, 20(2), 189-207.
- Baldwin, R. (2016). *The great convergence: Information technology and the new globalization*. Harvard University Press.
- Baldwin, R. E., Mc Laren, J., & Panagariya, A. (2000). Regulatory protectionism, developing nations, and a two-tier world trade system [with comments and discussion]. In *Brookings trade forum* (pp. 237-293). Brookings Institution Press.
- Barbieri, P., Ciabuschi, F., Fracocchi, L., & Vignoli, M. (2017). Manufacturing reshoring explained: An interpretative framework of ten years of research. *Reshoring of Manufacturing: Drivers, Opportunities, and Challenges*, 3-37.
- Bentham, J. (1995). *The panopticon writings*. Verso.
- Bistline, J. E., Mehrotra, N. R., & Wolfram, C. (2023). Economic implications of the climate provisions of the inflation reduction act. *Brookings Papers on Economic Activity*, 2023(1), 77-182.
- Blackwill, R. D., & Harris, J. M. (2016). *War by other means: Geoeconomics and statecraft*. Harvard University Press.
- Bradford, A. (2020). *The Brussels Effect: How the European Union Rules the World* (New York, 2020; online edn, Oxford Academic, 19 Dec. 2019).
- Cattaneo, M. C. (2014). Review of *The entrepreneurial state: Debunking public vs. private sector myths*, by M. Mazzucato. *Economia Politica: Journal of Analytical and Institutional Economics*, 31(1), 103-110.
- Chang, H.-J. Keynes, J. M., List, F., & Hayek, F. (2002). *Kicking away the ladder: Development strategy in historical perspective*. Anthem Press. (A Book Review)
- Eichengreen, B. (2019). *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- European Commission. (2023a). *A Green Deal Industrial Plan for the Net-Zero Age*. Brussels.
- European Commission. (2023b). *Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM)*. Publications Office of the European Union.
- Evans, P. B. (2012). *Embedded autonomy: States and industrial transformation*. Princeton University Press.
- Evenett, S., Jakubik, A., Martin, F., & Ruta, M. (2024). The return of industrial policy in data. *The World Economy*, 47(7), 2762-2788.
- Farrell, H., & Newman, A. L. (2019). Weaponized interdependence: How global economic networks shape state coercion. *International security*, 44(1), 42-79.

- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison*, trans. Alan Sheridan (New York: Vintage, 1979), 227.
- Gereffi, G., Humphrey, J., & Sturgeon, T. (2005). The governance of global value chains. *Review of international political economy*, 12(1), 78-104.
- Gilpin, R., & Gilpin, J. M. (2001). *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton University Press.
- Gürgör, K. (2023). İktisadi Küreselleşme ve Sorunları: Rodrik. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 29-46.
- Hoekman, B. M., & Kostecki, M. M. (2009). *The political economy of the world trading system: the WTO and beyond*. Oxford University Press.
- IEA (International Energy Agency). (2023). *World Energy Outlook 2023*.
- IEA (International Energy Agency). (2024). *Global Critical Minerals Outlook 2024*.
- IMF (International Monetary Fund). (2023). *World economic outlook: Navigating global divergences*.
- Irwin, D. A. (1996). *Against the tide: An intellectual history of free trade*. Princeton University Press.
- Johnson, C. (2001). MITI and the Japanese Miracle. *Harvard East Asian Monographs*, 515-517.
- Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1977). *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Little, Brown.
- Kindleberger, C. P. (1986). *The world in depression, 1929-1939*. Univ of California Press.
- Krugman, P., Obstfeld, M., & Melitz, M. (2018). *International Economics Theory and Policy 10e*. Pearson.
- Krugman, P. R. (1979). Increasing returns, monopolistic competition, and international trade. *Journal of international Economics*, 9(4), 469-479.
- Krugman, P. (1980). Scale economies, product differentiation, and the pattern of trade. *American economic review*, 70(5), 950-959.
- List, F. (1909). *The national system of political economy* (S. Lloyd, Trans.). Longmans, Green and Co. (Original work published 1841)
- Luxemburg, R. (1984). *Sermaye Birikiminin Tarihsel Koşulları*. Çev., Neyyir Kalaycıoğlu. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Miller, C. (2022). *Chip war: The fight for the world's most critical technology*. Simon and Schuster.
- OECD. (2023). *The Role of Trade Agreements in Supply Chain Resilience*. OECD Publishing.
- Ricardo, D. (2004). *On the principles of political economy and taxation*. Dover Publications. (Original work published 1817)

- Rodrik, D. (2012). *The globalization paradox: Democracy and the future of the world economy*. WW Norton & Company.
- Ruggie, J. G. (1982). International regimes, transactions, and change: embedded liberalism in the postwar economic order. *International organization*, 36(2), 379-415.
- Slobodian, Q. (2018). *Globalists: The end of empire and the birth of neoliberalism*. Harvard university press.
- Smith, A. (1976). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (R. H. Campbell & A. S. Skinner, Eds.). Oxford University Press. (Original work published 1776)
- Stiglitz, J. (2008). Küresel Kurumların Vaatleri. Held, D., Mc Grew, A. (Ed.) *Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması* (s. 566-570). A. R. Güngen (Çev.) Ankara: Phoenix.
- Stuenkel, O. D. C. (2024). The new world order and the Global South. *Oxford Review of Economic Policy*, 40(2), 396-404.
- The White House. (2022). *CHIPS and Science Act Fact Sheet*.
- Weiss, L. (2000). The myth of the powerless state. *Contemporary Sociology*, 29(1), 265-265.
- Wigell, M., & Vihma, A. (2016). Geopolitics versus geoeconomics: the case of Russia's geostrategy and its effects on the EU. *International Affairs*, 92(3), 605-627.
- Williamson, J. (2018). What Washington means by policy reform. In *Modern political economy and Latin America* (pp. 18-23). Routledge.
- World Bank. (2020). *World development report 2020: Trading for development in the age of global value chains*. World Bank Group.
- Yeldan, E. (2006). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi; Bölüşüm, Birikim, Büyüme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yellen, J. L. (2022). Remarks on the way forward for the global economy. speech at the Atlantic Council, Washington DC, April.

8. Bölüm

2020-2025 Döneminde Vergi Usul Kanunu'nda Yapılan Değişikliklerin Tematik İncelenmesi: Vergi İdaresi, Vergi Güvenliği ve Mükellef Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme

Recep TEMEL¹, İrem SÖKMEN²

GİRİŞ

Etkin ve de sürdürülebilir bir vergi sistemi, vergi yükümlülüğünü doğuran maddi hukuk kurallarının yanı sıra bu kuralların uygulanmasını sağlayan usul hükümlerinin etkinliğine bağlıdır. Vergi hukukunda usul kuralları; vergiyi doğuran olayın tespiti, verginin tarhi, tahakkuku ve tahsili ile mükelleflerin ödevleri, vergi idaresinin yetkileri, vergi incelemeleri ve yaptırımlar gibi vergilendirme sürecinin bütün aşamalarını düzenlemektedir. Bu yönüyle, vergi kanunlarının uygulanmasına ilişkin hükümleri belirleyen 213 sayılı Vergi Usul Kanunu (VUK), Türk vergi sisteminin temel usul kanunu niteliğindedir. VUK, yürürlüğe girdiği 1961 yılından bu yana ekonomik, teknolojik ve idari gelişmelere paralel olarak birçok kez değişikliğe uğramıştır. Özellikle son yıllarda dijitalleşmenin hız kazanması, elektronik belge uygulamalarının yaygınlaşması, kayıt dışı ekonomiyle mücadele ihtiyacının artması, uluslararası vergi şeffaflığına ilişkin yükümlülükler ve kamu mali yönetiminde etkinliğin artırılmasına yönelik politikalar, VUK'da kapsamlı değişikliklerin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu süreçte vergi idaresinin elektronik ortamda yürüttüğü işlemler genişletilmiş, vergi inceleme ve denetim mekanizmaları yeniden şekillendirilmiş, mükelleflerin belge ve kayıt düzenine ilişkin yükümlülükleri güncellenmiş, vergi güvenliğini sağlamaya yönelik yeni tedbirler ile vergi suç ve cezalarına ilişkin önemli düzenlemeler yürürlüğe konulmuştur.

2020-2025 döneminde gerçekleştirilen düzenlemeler incelendiğinde değişikliklerin yalnızca belirli maddelerin yeniden düzenlenmesinden ibaret olmadığı; vergi idaresinin işleyişini, mükellef-idare ilişkisini ve vergi uygulamalarını etkileyen kapsamlı bir dönüşümün parçasını oluşturduğu

¹ Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü. recep.temel@ibu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-7566-9724

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı. iremsokmeen@gmail.com. ORCID: 0009-0005-5198-7196

görülmektedir. Söz konusu dönemde çıkarılan çeşitli kanunlarla elektronik vergi uygulamalarının yaygınlaştırılması, bilgi paylaşımı mekanizmalarının güçlendirilmesi, vergi güvenliğini artırmaya yönelik teminat uygulamalarının geliştirilmesi, vergi inceleme süreçlerinin dijitalleştirilmesi, vergi suç ve cezalarına ilişkin hükümlerin yeniden düzenlenmesi gibi birçok alanda önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler, vergi idaresinin etkinliğini artırmanın yanı sıra vergiye gönüllü uyumun güçlendirilmesi ve kayıt dışı ekonomiyle mücadelenin desteklenmesi açısından da önem taşımaktadır.

1. ARAŞTIRMA HAKKINDA TEMEL BİLGİLER

1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın konusu 2020-2025 yılları arasında yapılan yasal düzenlemeler aracılığıyla 213 sayılı VUK'da gerçekleştirilen değişikliklerin incelenmesidir.

Bu araştırmanın amacı, 2020-2025 döneminde 213 sayılı VUK'da gerçekleştirilen değişikliklerin vergi uygulamalarında, özellikle de vergi idaresinin işleyişi, vergi güvenliği, mükellef yükümlülükleri ile vergi suç ve cezaları bakımından getirdiği yenilikleri tespit etmektir.

Vergi sisteminin gelişen yeni şartlara uyumunun sağlanması doğrultusunda yapılan düzenlemelerin tespit ve değerlendirilmeleri, devlet (vergi alacaklısı) ve vergi mükellefi/sorumlusu (vergi borçlusu) arasındaki ilişkilerin uyumunu ve işlerliğini ve varsa aksayan yönlerini gösterecektir ki bu durum da araştırmanın önemini ortaya koymaktadır.

1.2. Araştırmanın Evreni

Araştırmanın evrenini 2020-2025 yılları arasında Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından çıkarılan ve 213 sayılı VUK'da değişiklik yapılmasını öngören kanunlar oluşturmaktadır. Değişiklik öngören kanunların tespiti için Cumhurbaşkanlığı bünyesinde yayımlanan Resmi Gazete'nin 2020-2025 dönemi nüshaları taranmıştır. Tarama sonucunda ilk olarak 213 sayılı VUK'da değişiklik öngören kanunlar belirlenmiştir. Bu kanunlar, ilki 20.04.2021 tarihli 7318 sayılı kanun sonuncusu 24.12.2025 tarih ve 7571 sayılı kanun olmak üzere toplam 14 (on dört) adettir. VUK'da değişiklik öngören bu kanunlar, torba kanun³ niteliğinde olmaları münasebetiyle diğer kanunlarda değişiklik öngören maddeleri ayıklanmış ve doğrudan VUK'daki değişiklikleri düzenleyen maddeler tespit edilmiştir.

³ Torba Kanun: Birbiri ile konu yönünden ilgisi olmayan ve çok fazla sayıda başka kanunda ek ve değişiklikler yapan kanunlara verilen addır (İba,2011, s. 199).

1.3. Araştırmanın Yöntemi

2020-2025 döneminde TBMM tarafından çıkarılıp Resmi Gazetede yayımlanan ve 213 sayılı VUK'da değişiklikler öngören kanun metinleri araştırmanın birincil nitelikli kaynaklarıdır. Kanun, yazılı hukuk dokümanı sıfatı taşıyan bir resmi belgedir. Bahse konu dönemde araştırma konusuyla ilgili yayımlanmış ve tespiti yapılmış bu kanunların/dokümanların incelenmesinde yöntem olarak doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, araştırma konusu ile ilgili belgelerde yer alan bilgilerin sistematik olarak incelenmesi, değerlendirilmesi ve yorumlanmasını esas alan nitel bir araştırma yaklaşımıdır (Wach, 2013, s. 1; Eroğlu, 2025, s. 143). Her ne kadar araştırmada konuyla doğrudan ilgisi olmak bakımından yazılı belge niteliği taşıyan kanun metinleri ele alınmış olsa bile (Duverger, 2002, s. 96) araştırmanın amacına hizmet eden görsel, işitsel ve istatistiksel materyaller de veri kaynağı olarak kullanılabilir (Seggie ve Bayyurt, 2021, s. 292).

Doküman analizi yöntemi birçok araştırmada kullanılan yöntemlere destek mahiyetinde tercih edilmekle birlikte, tek başına bağımsız bir araştırma yöntemi olarak da uygulanabilmektedir (Morgan, 2022, s. 66; Kırıl, 2020, s. 176). Bu araştırmada da doküman analizi yöntemi, temel yöntem olarak benimsenmiştir.

Araştırmanın uygulama sürecinde önce 2020-2025 dönemine ait Resmi Gazeteler taranmış ve 213 sayılı VUK'da değişiklik yapan kanunlar tespit edilmiştir. Daha sonra bu kanunların, VUK maddelerinde değişiklik yapan düzenlemeleri belirlenmiş, içerikleri vergi idaresinin işleyişi, vergi güvenliğinin güçlendirilmesi, mükelleflere yönelik düzenlemeler ile vergi kabahatleri ve suçlarına ilişkin düzenlemeler şeklinde dört ana tema altında incelenmiştir.

2. VERGİ USUL KANUNU'NDA YAPILAN DÜZENLEMELERİN ANALİZİ

2.1. Vergi İdaresinin İşleyişine Yönelik Düzenlemeler

Vergi idaresinin etkinliği, vergilendirme sürecinin doğru, hızlı ve güvenilir şekilde yürütülmesinin temel unsurlarından biridir. Gelişen bilgi teknolojileri, elektronik kamu hizmetlerinin yaygınlaşması ve kayıt dışı ekonomiyle mücadeleye yönelik politikalar, vergi idaresinin örgütlenme yapısı ile çalışma yöntemlerinde önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda 2020-2025 döneminde VUK'da yapılan düzenlemeler incelendiğinde, vergi idaresinin dijital dönüşümünü destekleyen, denetim kapasitesini artıran ve idari süreçleri daha etkin hale getirmeyi amaçlayan çok sayıda değişikliğin gerçekleştirildiği görülmüştür. Söz konusu düzenlemeleri; vergi idaresinin teşkilat yapısı, tebligat ve vergi inceleme süreçleri ile elektronik vergi uygulamalarının geliştirilmesi alt başlıkları altında değerlendirmek mümkündür.

2.1.1. Vergi İdaresinin Teşkilat Yapısına İlişkin Düzenlemeler

Vergi idaresinin etkinliği, yalnızca vergi mevzuatının kapsamına değil, aynı zamanda idari yapının değişen ekonomik ve teknolojik koşullara uyum sağlayabilmesine de bağlıdır. Özellikle dijitalleşmenin hız kazanması, mükellef sayısının artması ve vergi uygulamalarının giderek daha karmaşık hale gelmesi, vergi idaresinin teşkilat yapısında ve işleyişinde çeşitli düzenlemelerin yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda 2020-2025 döneminde gerçekleştirilen değişiklikler incelendiğinde, vergi idaresinin kurumsal kapasitesini artırmaya yönelik önemli adımlar atıldığı görülmektedir. Bu kapsamda öne çıkan düzenlemeler; vergi dairelerinin yeniden yapılandırılması, elektronik ortamda yürütülen işlemlerin yaygınlaştırılması, bölge bilgi işlem merkezlerinin oluşturulması ve düzeltme yetkisinin yeniden düzenlenmesidir. Bu değişikliklerin önemli bir bölümü 7338 sayılı Kanun ile Vergi Usul Kanunu'nda yapılan düzenlemeler kapsamında hayata geçirilmiştir.

Vergi dairelerinin yeniden yapılandırılmasına yönelik düzenlemelerle idari süreçlerin daha etkin yürütülmesi ve hizmet sunumunda standartlaşmanın sağlanması amaçlanmıştır. Vergi dairelerinin teknolojik altyapısının güçlendirilmesi ve iş süreçlerinin yeniden düzenlenmesi sayesinde hem mükelleflere sunulan hizmetler hızlandırılmış hem de idarenin işlem kapasitesi artırılmıştır. Bu sayede vergi idaresinin, değişen ekonomik koşullara daha hızlı uyum sağlaması ve hizmetlerinde mükellef odaklılığı öne çıkarması sağlanmıştır.

Bu kapsamda gerçekleştirilen bir diğer önemli değişiklik, vergi işlemlerinin elektronik ortamda yürütülmesine ilişkin hukuki altyapının güçlendirilmesidir. Elektronik ortamda gerçekleştirilen işlemlerin yaygınlaştırılması sayesinde başvuru, bildirim, kayıt ve diğer idari işlemlerin dijital platformlar üzerinden yürütülmesine imkân sağlanmış; bu durum hem bürokratik işlemlerin azaltılmasına hem de kamu hizmetlerinin daha hızlı sunulmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca elektronik sistemlerin yaygınlaşması, vergi idaresinin bilgiye erişimini kolaylaştırarak denetim ve izleme kapasitesinin artırılmasına da önemli katkılar sunmuştur.

Vergi idaresinin bilgi işlem altyapısını güçlendirmeye yönelik olarak bölge bilgi işlem merkezlerinin oluşturulması da bu dönemin dikkat çeken düzenlemeleri arasında yer almaktadır. Bilgi işlem altyapısının merkezileştirilmesi ve teknolojik kapasitenin geliştirilmesi sayesinde elektronik verilerin daha güvenli şekilde saklanması, işlenmesi ve paylaşılması mümkün hâle gelmiştir. Bunun yanı sıra, farklı vergi daireleri arasında bilgi akışının

hızlanması ve uygulama birliğinin sağlanması açısından da önemli kazanımlar elde edilmiştir.⁴

Bu dönemde gerçekleştirilen bir diğer düzenleme ise düzeltme yetkisinin yeniden ele alınmasıdır. Vergi uygulamalarında ortaya çıkabilecek maddi hata ve teknik eksikliklerin daha kısa sürede giderilebilmesi amacıyla idarenin düzeltme süreçlerine ilişkin yetkileri yeniden düzenlenmiştir.⁵ Böylece hem idarenin işlem etkinliğinin artırılması hem de mükelleflerin gereksiz idari yüklerle karşılaşmasının önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

2.1.2. Tebligat ve Vergi İnceleme Sürecine İlişkin Düzenlemeler

Vergilendirme sürecinin hukuka uygun, hızlı ve etkin bir şekilde yürütülebilmesi, tebligat ve vergi inceleme mekanizmalarının günün ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte olmasına bağlıdır. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, kamu hizmetlerinde dijital dönüşümün hız kazanması ve mükellef işlemlerinin elektronik ortama taşınması, vergi idaresinin tebligat ve inceleme süreçlerinde önemli değişikliklerin yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu kapsamda 2020-2025 döneminde gerçekleştirilen düzenlemeler incelendiğinde; yurt dışı tebligat uygulamalarının geliştirilmesi, ilan yoluyla tebligat usulünün dijital ortama taşınması, vergi incelemelerinin yürütülme usulünün yeniden düzenlenmesi, elektronik vergi incelemesi uygulamalarının yaygınlaştırılması ve elektronik yoklama sisteminin oluşturulması yönünde önemli değişikliklerin yapıldığı görülmektedir. Bu düzenlemeler ağırlıklı olarak 7338, 7418 ve 7555 sayılı Kanunlarla Vergi Usul Kanunu'nda gerçekleştirilen değişiklikler sonucunda hayata geçirilmiştir.

Bu dönemde öne çıkan değişikliklerden biri, yurt dışı tebligat uygulamalarının yeniden düzenlenmesidir. Küreselleşme ve uluslararası ekonomik ilişkilerin gelişmesine paralel olarak yurt dışında bulunan mükelleflerle yürütülen vergisel işlemlerin daha etkin şekilde gerçekleştirilebilmesi amacıyla tebligat süreçleri güncellenmiştir.⁶ Böylece yurt dışında bulunan gerçek ve tüzel kişilere yönelik vergisel bildirimlerin daha hızlı, güvenilir ve etkin şekilde yapılabilmesine yönelik hukuki altyapı güçlendirilmiştir.

Tebligat sistemine ilişkin bir diğer önemli değişiklik ise ilan yoluyla yapılan tebligatların dijital ortama taşınmasıdır. Öncelikle ilan usulüne ilişkin düzenlemeler güncellenmiş, daha sonra internet haber sitelerinin de ilan yapılabilecek mecralar arasına dahil edilmesiyle birlikte tebligat sisteminin dijital

⁴ 7338 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m.12)

⁵ 7338 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m.16)

⁶ 7338 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m.14)

dönüşümü desteklenmiştir.⁷ Böylece ilanların yalnızca basılı gazetelerde yayımlanması yerine internet haber sitelerinde de yayımlanabilmesine imkân tanınmış; bu sayede ilanların daha geniş kitlelere ulaşması, bilgiye erişimin kolaylaştırılması ve tebligat sürecinin etkinliğinin artırılması amaçlanmıştır. Özellikle elektronik iletişim araçlarının yaygın kullanıldığı günümüzde bu düzenleme, klasik ilan yöntemlerinin dijital platformlarla desteklenmesi bakımından önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Vergi inceleme sürecine ilişkin yapılan düzenlemeler de bu dönemin dikkat çeken değişiklikleri arasında yer almaktadır. Vergi incelemelerinin yürütülme usulünde yapılan değişikliklerle birlikte inceleme faaliyetlerinin yalnızca fiziki ortamla sınırlı kalmaması, elektronik ortamda yürütülen işlemlerden de yararlanılması amaçlanmıştır. Elektronik ortamda tutulan kayıt ve belgelerin inceleme sürecine dâhil edilmesi, bilgi ve belgelerin dijital ortamda ibraz edilebilmesi ve elektronik inceleme yöntemlerinin yaygınlaştırılması sayesinde inceleme süreçlerinin daha hızlı, etkin ve düşük maliyetle yürütülmesi hedeflenmiştir.⁸ Bu düzenlemeler aynı zamanda vergi idaresinin dijital denetim kapasitesini güçlendiren önemli adımlar arasında yer almaktadır.

2025 yılında gerçekleştirilen düzenlemelerle birlikte elektronik yoklama fişi uygulaması da vergi inceleme ve denetim süreçlerine önemli katkılar sağlamıştır. Elektronik ortamda düzenlenen yoklama fişlerine koordinat bazlı konum bilgisi ile yoklama mahalline ilişkin fotoğrafların eklenebilmesi ve bu durumda ayrıca kolluk kuvvetleri veya mahalle temsilcilerinin imzasının aranmaması, yoklama işlemlerinin daha hızlı ve güvenilir şekilde yürütülmesini mümkün hâle getirmiştir.⁹ Bu düzenleme, teknolojik imkânların denetim süreçlerine entegre edilmesi bakımından önemli bir yenilik niteliği taşımaktadır.

2.1.3. Elektronik Vergi Uygulamalarının Geliştirilmesi

Kamu yönetiminde dijital dönüşüm anlayışının yaygınlaşması, vergi idaresinin sunduğu hizmetlerin elektronik ortama taşınmasını ve vergisel işlemlerin dijital altyapılar üzerinden yürütülmesini zorunlu hâle getirmiştir. Bu süreçte elektronik belge uygulamalarının yaygınlaştırılması, kayıtların dijital ortamda tutulması, bilgi ve belgelerin elektronik ortamda ibraz edilmesi ile dijital faaliyetlerin etkin şekilde izlenmesi, vergi idaresinin öncelikli politika alanları arasında yer almıştır. Bu doğrultuda 2020-2025 döneminde VUK'da yapılan düzenlemeler incelendiğinde, elektronik vergi uygulamalarının kapsamının

⁷ 7418 sayılı Basın Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 28)

⁸ 7338 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 18)

⁹ 7555 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun İle Bazı Kanunlarda ve 635 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 4)

önemli ölçüde genişletildiği ve dijital vergi yönetimini destekleyen yeni mekanizmaların oluşturulduğu görülmektedir. Bu alandaki değişiklikler ağırlıklı olarak 7318, 7338 ve 7524 sayılı Kanunlarla gerçekleştirilmiştir.

Elektronik uygulamalara yönelik ilk önemli düzenlemelerden biri, fatura düzenleme süresine ilişkindir. Yapılan değişiklikle Hazine ve Maliye Bakanlığına, mal veya hizmetin niteliği, faaliyet konusu, sektör, mükellefiyet türü ve benzeri kriterleri dikkate alarak fatura düzenleme süresini kısaltma veya faturanın mal teslimi ya da hizmetin ifası anında düzenlenmesini zorunlu kılma yetkisi verilmiştir.¹⁰ Bu düzenleme, özellikle elektronik fatura sisteminin etkinliğini artırmayı, işlemlerin anlık olarak kayıt altına alınmasını sağlamayı ve kayıt dışı ekonomiyle mücadeleyi güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Böylece vergiyi doğuran olay ile belgelendirme işlemi arasındaki zaman farkının azaltılması hedeflenmiştir.

Elektronik vergi uygulamalarının geliştirilmesine yönelik en kapsamlı düzenlemeler ise e-Defter, elektronik muhasebe fişi, elektronik belge ve elektronik ibraz uygulamalarına ilişkindir. Yapılan değişikliklerle birlikte muhasebe kayıtlarının elektronik ortamda oluşturulması, saklanması ve gerektiğinde elektronik ortamda ibraz edilmesine yönelik hukuki altyapı güçlendirilmiştir.¹¹ Bunun yanında elektronik muhasebe fişi uygulamasıyla muhasebe süreçlerinin dijital ortamda yürütülmesi kolaylaştırılmış; elektronik belge sistemlerinin yaygınlaştırılması sayesinde ise hem mükelleflerin belge düzenine ilişkin yükümlülüklerinin yerine getirilmesi kolaylaştırılmış hem de vergi idaresinin elektronik denetim kapasitesi artırılmıştır. Ayrıca bilgi ve belgelerin elektronik ortamda ibraz edilebilmesi, inceleme süreçlerinin daha kısa sürede tamamlanmasına ve fiziki evrak kullanımının azaltılmasına katkı sağlamıştır.

2024 yılında gerçekleştirilen düzenlemelerle dijitalleşme süreci yalnızca elektronik belge uygulamalarıyla sınırlı kalmamış, dijital faaliyetlerin izlenmesi ve elektronik ortamda bilgi isteme yetkisinin genişletilmesi yönünde de önemli adımlar atılmıştır.¹² Vergi idaresine tanınan yeni yetkiler sayesinde dijital platformlarda gerçekleştirilen ekonomik faaliyetlerin daha etkin şekilde izlenebilmesi, gerekli bilgi ve belgelerin elektronik ortamda talep edilebilmesi ve bu verilerin analiz edilerek vergisel risklerin daha etkin şekilde tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu düzenlemeler, dijital ekonominin büyümesine paralel olarak

¹⁰ 7318 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m.1)

¹¹ 7338 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 19)

¹² 7524 sayılı Vergi Kanunları ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m.6)

ortaya çıkan yeni vergisel risklerin yönetilmesi ve kayıt dışılığın önlenmesi açısından önemli bir hukuki altyapı oluşturmuştur.

2.2. Vergi Güvenliğinin Güçlendirilmesine Yönelik Düzenlemeler

Vergi güvenliği, bir ülkede gerçekleşmesi beklenen ya da gerçekleşmiş vergi alacağının var olan mali kanunlar çerçevesinde hazineye vadesinde aktarılmasını sağlayacak şartların oluşturulmasıdır (Yeniçeri,2005, s. 23). Bu nedenle vergi güvenliği, kamu gelirlerinin sürdürülebilirliğinin sağlanması ve kayıt dışı ekonomiyle etkin mücadele edilmesi açısından vergi hukukunun temel amaçlarından birini oluşturmaktadır. Vergi güvenliğine yönelik düzenlemeler, vergi kayıp ve kaçakını önlemenin yanı sıra mükelleflerin vergisel yükümlülüklerini zamanında ve doğru şekilde yerine getirmelerini teşvik eden önleyici mekanizmalar olarak da önemli bir işleve sahiptir.

Son yıllarda ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesi, dijital ekonominin gelişmesi ve kayıt dışı işlemlerin farklı yöntemlerle gerçekleştirilebilmesi, vergi güvenliğini sağlamaya yönelik geleneksel uygulamaların yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda 2020-2025 döneminde VUK'da yapılan değişikliklerle, vergi alacağının güvence altına alınmasına yönelik teminat uygulamalarının kapsamı genişletilmiş, sahte belge düzenlenmesi ve kullanılmasıyla mücadeleyi güçlendirecek yeni tedbirler getirilmiş ve kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin önlenmesine yönelik idari araçlar geliştirilmiştir. Böylece vergi güvenliğinin sağlanmasında yalnızca sonradan yapılan denetimlere değil, risklerin önceden tespit edilmesine ve önleyici uygulamaların yaygınlaştırılmasına dayalı bir yaklaşım benimsenmiştir.

Bu kapsamda, 2020-2025 döneminde gerçekleştirilen düzenlemeler incelendiğinde vergi güvenliğini güçlendirmeye yönelik değişikliklerin temel olarak teminat uygulamaları ile kayıt dışı ekonomi ve sahte belge kullanımının önlenmesine yönelik düzenlemeler üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

2.2.1. Teminat Uygulamaları

Vergi güvenliğinin sağlanmasında kullanılan en önemli hukuki araçlardan biri teminat müessesesidir. Teminat, kamu alacağının tahsil edilmesini engellemek için bazı yollara tevessül eden ve/veya riske sokan kamu borçlusuna karşı, alacaklı idareyi alacağını tahsil etme noktasında rahatlatan ve güvence veren hukuki bir kurumdur (Küçükkaya, 2021, s. 494). Günümüzde ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesi, kayıt dışı ekonomiyle mücadelenin önem kazanması ve vergi kaçakçılığı yöntemlerinin farklılaşması, teminat uygulamalarının kapsamının da yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda 2020-2025 döneminde VUK'da yapılan düzenlemelerle teminat uygulamalarının

kapsamı genişletilmiş, risk odaklı bir güvence sistemi oluşturulmasına yönelik önemli adımlar atılmıştır. Söz konusu düzenlemeler 7318, 7421 ve 7524 sayılı Kanunlarla hayata geçirilmiştir.

Bu kapsamda gerçekleştirilen ilk önemli düzenleme, petrol ve LPG sektöründe faaliyet gösteren mükelleflere yönelik teminat uygulamasıdır. Akaryakıt ve LPG piyasalarının yüksek vergi gelirine konu olması ve geçmiş dönemlerde bu sektörlerde sahte belge düzenlenmesi ile kayıt dışı faaliyetlerin yoğun olarak görülmesi nedeniyle, vergi alacağının güvence altına alınmasına yönelik yeni bir teminat sistemi oluşturulmuştur.¹³ Yapılan düzenlemeyle Hazine ve Maliye Bakanlığına, lisansa tabi faaliyetlerde bulunan mükelleflerden belirli kriterler çerçevesinde teminat isteme yetkisi tanınmıştır. Teminat tutarının belirlenmesinde mükellefin faaliyet alanı, hukuki statüsü, iş hacmi, çalışan sayısı, aktif büyüklüğü ve geçmiş vergisel uyumu gibi ölçütlerin dikkate alınması öngörülerek uygulamanın risk esaslı yürütülmesi amaçlanmıştır. Böylece vergi güvenliği sağlanırken dürüst mükellefler ile riskli mükellefler arasında ayırım yapılabilmesine yönelik daha esnek bir sistem oluşturulmuştur.

Teminat uygulamalarının kapsamı daha sonraki dönemde motorlu taşıt ticareti alanını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Motorlu taşıt sektöründe yüksek tutarlı ticari işlemlerin gerçekleştirilmesi ve vergisel risklerin artması nedeniyle, belirli şartları taşıyan mükelleflerden teminat alınmasına imkân tanınmıştır.¹⁴ Bu düzenleme ile vergi alacağının tahsil güvenliğinin artırılması, sektörde kayıt dışılığın önlenmesi ve vergisel yükümlülüklerin zamanında yerine getirilmesinin teşvik edilmesi hedeflenmiştir. Böylece teminat uygulamaları belirli sektörlerle sınırlı olmaktan çıkarılarak vergi kaybı riski taşıyan faaliyet alanlarına yönelik koruyucu bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır.

2024 yılında gerçekleştirilen düzenlemeler ise teminat uygulamalarını sektör odaklı bir yaklaşımdan çıkararak mükellefin vergisel risk düzeyini esas alan bir yapıya dönüştürmüştür. Bu kapsamda sahte belge düzenlediği veya kullandığı yönünde tespit ya da rapor bulunan kişilerle ilişkili mükelleflerden de teminat alınabilmesine yönelik hükümler getirilmiştir.¹⁵ Böylece yalnızca belirli sektörlerde faaliyet gösteren işletmeler değil, vergi güvenliği açısından risk oluşturduğu değerlendirilen mükellefler de teminat uygulaması kapsamına alınmıştır. Bu düzenleme, sahte belge organizasyonlarının önlenmesi ve vergi kayıp ve kaçığıyla mücadelenin güçlendirilmesi açısından önemli bir yenilik niteliği taşımaktadır. Aynı zamanda teminat müessesesinin risk analizine dayalı

¹³ 7318 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 2)

¹⁴ 7421 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 1)

¹⁵ 7524 sayılı Vergi Kanunları ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 5)

olarak uygulanmasını sağlayarak vergi idaresine daha etkin bir denetim ve önleme aracı kazandırmıştır.

2.2.2. Bilgi Paylaşımı ve Gerçek Faydalanıcı Düzenlemeleri

Vergi güvenliğinin sağlanmasında mükelleflere ilişkin doğru, güncel ve güvenilir bilgiye zamanında ulaşılması büyük önem taşımaktadır. Özellikle küreselleşme, dijital ekonominin gelişmesi ve ekonomik faaliyetlerin karmaşıklaşması, vergi idaresinin yalnızca mükellef beyanlarına dayanarak vergisel denetim yapmasını yetersiz hâle getirmiştir. Bu nedenle kamu kurumları arasında bilgi paylaşımının güçlendirilmesi, finansal işlemlerin daha etkin izlenmesi ve ekonomik faaliyetlerin gerçek sahiplerinin tespit edilmesine yönelik düzenlemeler son yıllarda vergi güvenliğinin temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. Bu kapsamda 2020-2025 döneminde gerçekleştirilen değişiklikler incelendiğinde, kamu kurumlarından elektronik ortamda bilgi temin edilmesi, gerçek faydalanıcı bilgisinin vergi idaresine bildirilmesi ve dijital platformlardan elektronik veri alınmasına yönelik önemli düzenlemelerin hayata geçirildiği görülmektedir. Söz konusu değişiklikler, 7338, 7417 ve 7524 sayılı Kanunlarla VUK’da yapılan düzenlemeler kapsamında gerçekleştirilmiştir.

Bu dönemde yapılan önemli düzenlemelerden biri, kamu kurum ve kuruluşlarından elektronik ortamda bilgi alınmasına yönelik uygulamaların geliştirilmesidir.¹⁶ Vergi idaresinin ihtiyaç duyduğu bilgi ve belgelerin farklı kamu kurumlarından elektronik sistemler aracılığıyla temin edilebilmesine imkân sağlanarak kurumlar arası veri paylaşımı güçlendirilmiştir. Böylece mükelleflerin aynı bilgi ve belgeleri farklı kurumlara tekrar tekrar sunma yükümlülüğü azaltılırken, vergi idaresinin denetim ve analiz süreçlerinde ihtiyaç duyduğu verilere daha hızlı ulaşabilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca elektronik veri paylaşımının yaygınlaştırılmasıyla birlikte vergisel risk analizlerinin daha sağlıklı yapılabilmesi ve kayıt dışı faaliyetlerin daha etkin şekilde tespit edilmesi hedeflenmiştir.

Vergi güvenliğini artırmaya yönelik dikkat çeken düzenlemelerden biri de gerçek faydalanıcı bildirim yükümlülüğüdür.¹⁷ Günümüzde şirketler, ortaklık yapıları ve farklı tüzel kişilikler aracılığıyla gerçekleştirilen işlemler, ekonomik faaliyetten fiilen yararlanan kişilerin tespitini zorlaştırabilmektedir. Bu nedenle gerçek faydalanıcı bilgilerinin vergi idaresine bildirilmesine ilişkin düzenleme ile şirket veya tüzel kişilikler üzerinden yürütülen işlemlerin arkasındaki gerçek kişi veya kişilerin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu uygulama, vergi kaçakçılığı, kara

¹⁶ 7338 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m.24)

¹⁷ 7417 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 26)

para aklama ve muvazaalı işlemlerle mücadelede vergi idaresinin denetim kapasitesini artıran önemli araçlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda uluslararası mali şeffaflık ilkeleriyle uyum sağlanması bakımından da önemli bir gelişme niteliği taşımaktadır.

2024 yılında gerçekleştirilen düzenlemelerle birlikte dijital platformlardan bilgi alınmasına ilişkin yetkiler de önemli ölçüde genişletilmiştir. Dijital ekonominin büyümesiyle birlikte elektronik ticaret, çevrim içi hizmetler ve dijital platformlar üzerinden gerçekleştirilen işlemlerin vergisel açıdan daha etkin izlenebilmesi amacıyla vergi idaresine elektronik ortamda bilgi talep etme ve bu bilgileri analiz etme konusunda yeni yetkiler tanınmıştır.¹⁸ Böylece dijital platformlarda elde edilen gelirlerin daha sağlıklı tespit edilmesi, beyan dışı bırakılan kazançların belirlenmesi ve kayıt dışı ekonomik faaliyetlerle daha etkin mücadele edilmesi amaçlanmıştır. Söz konusu düzenleme, vergi güvenliği anlayışının dijital ekonomiye uyum sağlayacak şekilde geliştirilmesi bakımından önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir.

2.3. Mükelleflere Yönelik Düzenlemeler

Vergi sisteminin etkin şekilde işlemesi, vergi idaresinin yetki ve sorumluluklarının yanı sıra mükelleflerin kanundan doğan ödevlerini eksiksiz yerine getirmelerine de bağlıdır. Bu nedenle VUK, mükelleflerin belge düzeni, kayıt sistemi, değerlendirme esasları ve vergisel yükümlülüklerine ilişkin temel usul kurallarını belirlemektedir. Ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesi, dijital dönüşümün hız kazanması ve elektronik uygulamaların yaygınlaşması, mükelleflerin vergisel yükümlülüklerinin de günümüz ihtiyaçlarına uygun şekilde yeniden düzenlenmesini gerekli kılmıştır.

2020-2025 döneminde VUK’da gerçekleştirilen değişiklikler incelendiğinde, mükelleflere yönelik düzenlemelerin ağırlıklı olarak belge ve kayıt düzeninin dijitalleştirilmesi, muhasebe ve değerlendirme uygulamalarının güncellenmesi ile mücbir sebep uygulamalarının yeniden şekillendirilmesi üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

2.3.1. Belge ve Kayıt Düzenine İlişkin Düzenlemeler

VUK’da belge ve kayıt düzenine ilişkin hükümler, vergilendirme sürecinin doğruluğunu ve güvenilirliğini sağlayan temel unsurlar arasında yer almaktadır. Mükelleflerin gerçekleştirdikleri ekonomik işlemlerin usulüne uygun şekilde belgelendirilmesi ve kayıt altına alınması, hem vergi matrahının doğru tespit

¹⁸ 7524 sayılı Vergi Kanunları ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 6)

edilmesini hem de vergi denetiminin etkin şekilde yürütülmesini mümkün kılmaktadır. Bu nedenle belge düzenine ilişkin kurallar, vergi güvenliğinin sağlanması bakımından büyük önem taşımaktadır.

2020-2025 döneminde belge ve kayıt düzenine ilişkin gerçekleştirilen değişiklikler incelendiğinde, düzenlemelerin temel olarak fatura düzenleme süresinin yeniden belirlenmesi, gider pusulasının kullanım alanının genişletilmesi, elektronik belge uygulamalarının yaygınlaştırılması, elektronik defter sisteminin geliştirilmesi ve bilgi ile belgelerin elektronik ortamda ibraz edilmesine yönelik düzenlemeler üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Söz konusu değişiklikler, 7318 ve 7338 sayılı Kanunlarla VUK'da yapılan düzenlemeler kapsamında hayata geçirilmiştir.

Belge düzenine ilişkin ilk önemli değişikliklerden biri fatura düzenleme süresine yöneliktir. Yapılan düzenleme ile Hazine ve Maliye Bakanlığına; mal veya hizmetin niteliği, faaliyet konusu, sektör, mükellefiyet türü ve benzeri kriterleri dikkate alarak fatura düzenleme süresini kısaltma veya faturanın mal teslimi ya da hizmetin ifa edildiği anda düzenlenmesini zorunlu kılma yetkisi tanınmıştır.¹⁹ Bu düzenleme ile vergiyi doğuran olayın gerçekleşmesi ile belgelendirme işlemi arasındaki sürenin azaltılması, işlemlerin daha hızlı kayıt altına alınması ve kayıt dışı ekonomiyle mücadelenin güçlendirilmesi amaçlanmıştır.

Belge düzenine ilişkin bir diğer önemli değişiklik ise gider pusulasının kullanım alanının genişletilmesine yöneliktir. Yapılan düzenleme ile gider pusulasının düzenlenebileceği işlemler yeniden belirlenmiş ve uygulamada ortaya çıkan tereddütlerin giderilmesi hedeflenmiştir.²⁰ Böylece mükelleflerin belge düzenine ilişkin yükümlülüklerinin daha açık hâle getirilmesi ve vergisel işlemlerde hukuki belirliliğin artırılması amaçlanmıştır.

Bu dönemde ayrıca elektronik belge, elektronik defter ve elektronik ibraz uygulamalarına ilişkin önemli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Elektronik belge sistemlerinin yaygınlaştırılmasıyla birlikte mükelleflerin belge düzenine ilişkin işlemlerini dijital ortamda yerine getirebilmelerine yönelik hukuki altyapı güçlendirilmiş, elektronik defter uygulamalarının kapsamı genişletilmiş ve elektronik ortamda tutulan kayıtların vergi idaresine ibraz edilebilmesine ilişkin usuller yeniden düzenlenmiştir.²¹ Bu değişiklikler sayesinde fiziki belge kullanımının azaltılması, muhasebe süreçlerinin hızlandırılması ve belge saklama maliyetlerinin düşürülmesi hedeflenmiştir.

¹⁹ 7318 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 1)

²⁰ 7338 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 23)

²¹ 7338 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 24)

2.3.2. Değerleme ve Muhasebe Uygulamalarına İlişkin Düzenlemeler

VUK'da yer alan değerleme ve muhasebe hükümleri, mükelleflerin mali tablolarının gerçeği yansıtması ve vergi matrahının doğru şekilde belirlenmesi bakımından temel öneme sahiptir. İşletmelere ait iktisadi kıymetlerin hangi esaslara göre değerlendirileceği, amortisman uygulamaları, yeniden değerlendirme, şüpheli alacaklar ve enflasyon düzeltmesine ilişkin hükümler, hem muhasebe uygulamalarını hem de vergisel yükümlülükleri doğrudan etkilemektedir. Ekonomik koşullarda meydana gelen değişimler, özellikle enflasyonist ortamın mali tablolar üzerindeki etkilerinin artması, söz konusu düzenlemelerin güncellenmesini gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda 2020-2025 döneminde VUK'da yapılan değişiklikler incelendiğinde, değerlendirme ölçülerinin güncellenmesi, muhasebe uygulamalarının geliştirilmesi ve enflasyon düzeltmesine ilişkin kapsamlı düzenlemelerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu değişiklikler başta 7338 sayılı Kanun olmak üzere 7352, 7491, 7529 ve 7571 sayılı Kanunlarla gerçekleştirilmiştir.

Bu kapsamda gerçekleştirilen ilk önemli düzenlemeler, alış bedeli ve maliyet bedeline ilişkin değerlendirme hükümlerinde yapılmıştır.²² Yapılan değişikliklerle, iktisadi kıymetlerin değerlendirme esaslarının günümüz ekonomik koşullarına daha uygun hâle getirilmesi ve uygulamada karşılaşılan tereddütlerin giderilmesi amaçlanmıştır. Böylece değerlendirme ölçülerinin uygulanmasında birlik sağlanması ve işletmelerin mali tablolarının ekonomik gerçekliği daha doğru yansıtması hedeflenmiştir.

Aynı Kanun kapsamında yeniden değerlendirme uygulamasına ilişkin önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir.²³ Özellikle enflasyonist dönemlerde tarihi maliyet esasına göre hazırlanan mali tabloların işletmelerin gerçek mali durumunu tam olarak yansıtmaması nedeniyle, yeniden değerlendirme müessesesinin kapsamı genişletilmiş ve amortisman tabi iktisadi kıymetlerin güncel değerlerine yaklaştırılmasına imkân tanınmıştır. Böylece işletmelerin öz kaynak yapılarının güçlendirilmesi ve mali tabloların ekonomik gerçekliğe daha uygun şekilde hazırlanması amaçlanmıştır.

7338 sayılı Kanun ile ayrıca amortisman uygulamaları, yenileme fonu²⁴ ve şüpheli alacaklara ilişkin hükümler de yeniden düzenlenmiştir. Amortisman ayrılmasına ilişkin bazı esaslar güncellenirken, yenileme fonu uygulamasında ortaya çıkan tereddütlerin giderilmesine yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Bunun

²² 7338 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 27- 28)

²³ 7338 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 31)

²⁴ Yenileme Fonu: Amortisman tabi iktisadi kıymetlerin satılması sonucunda oluşan karın alınan aynı tür iktisadi kıymetin amortismanından düşülmek suretiyle vergi erteleme avantajı sağlayan bir uygulamadır. Bu ertelenen vergi ile oluşan kaynak iktisadi kıymetlerin yenilenmesinde kullanılmakta, bu sayede işletmelerin modernizasyonu çalışmaları teşvik edilmektedir (TÜRMOB,2020, s. 6).

yanında şüpheli alacaklara ilişkin hükümlerin daha açık ve uygulanabilir hâle getirilmesi suretiyle, tahsil kabiliyeti zayıflayan alacakların vergisel açıdan değerlendirilmesinde uygulama birliğinin sağlanması hedeflenmiştir.

2022 yılından itibaren ise değerlendirme ve muhasebe uygulamalarını en fazla etkileyen düzenlemeler enflasyon düzeltmesine²⁵ ilişkin olmuştur. Uzun yıllar uygulanmayan enflasyon düzeltmesi hükümleri, yüksek enflasyon ortamının mali tablolar üzerindeki etkilerinin artması nedeniyle yeniden gündeme gelmiştir. Bu kapsamda 7352 sayılı Kanun ile enflasyon düzeltmesinin uygulanmasına ilişkin temel esaslar yeniden belirlenmiş, mali tabloların enflasyonun etkilerinden arındırılarak işletmelerin gerçek mali durumunu yansıtmaları amaçlanmıştır.²⁶

Enflasyon düzeltmesine ilişkin düzenlemeler sonraki yıllarda da devam etmiştir. 7491 sayılı Kanun ile uygulama sürecine ilişkin geçici hükümler getirilerek uygulamada ortaya çıkabilecek tereddütlerin giderilmesi amaçlanmıştır²⁷, 7529 sayılı Kanun ile enflasyon düzeltmesi sonucunda oluşan farkların özel fon hesabında izlenmesine ilişkin esaslar²⁸ belirlenmiştir. Son olarak 7571 sayılı Kanun ile bazı mükellefler bakımından enflasyon düzeltmesinin uygulanmasına ilişkin süreler yeniden değerlendirilmiş ve uygulamanın ertelenmesine yönelik düzenlemeler yapılmıştır.²⁹ Böylece enflasyon düzeltmesi uygulaması, ekonomik gelişmelere bağlı olarak farklı kanunlarla kademeli biçimde şekillendirilmiş ve uygulamanın ortaya çıkarabileceği vergisel etkilerin dengelenmesi hedeflenmiştir.

2.3.3. Mücbir Sebep ve Geçici Düzenlemeler

Her hukuk dalı için mücbir sebep, “ tarafların isteseler dahi önüne geçemeyecekleri, oluşunu engelleyemeyecekleri doğal veya yapay durumlar” olarak açıklansa bile vergi hukuku açısından; vergi mükelleflerinin/sorumlularının ve ceza muhataplarının isteseler dahi hiçbir biçimde kendi çabaları ve iradeleriyle önüne geçemeyecekleri, oluşunu ve sonuçlarını engelleyemeyecekleri doğal veya yapay durumlardır (Erol, 2012, s. 201). VUK’da mücbir sebep hükümleri, mükelleflerin iradeleri dışında gerçekleşen ve vergisel yükümlülüklerini yerine getirmelerini engelleyen

²⁵ Enflasyon Düzeltmesi: Paranın satın alma gücündeki değişimler nedeniyle gerçek durumu ifade edemeyen mali tabloların, gerçek durumu ifade eder hale gelmelerini sağlamak üzere düzeltme işlemine tabi tutulmasıdır (Cömert, 2023, s. 3).

²⁶ 7352 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Kurumlar Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m.1)

²⁷ 7491 sayılı Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun (m. 17)

²⁸ 7529 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 11)

²⁹ 7571 sayılı Türk Ceza Kanunu ile Bazı Kanunlarda Ve 631 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 34)

olağanüstü durumlarda uygulanacak usul ve esasları düzenlemektedir. Bu hükümler sayesinde doğal afet, salgın hastalık ve benzeri olağanüstü olaylar nedeniyle vergisel ödevlerini süresi içerisinde yerine getiremeyen mükelleflerin hak kaybına uğramalarının önüne geçilmesi amaçlanmaktadır. Özellikle son yıllarda yaşanan doğal afetler, mücbir sebep hükümlerinin uygulama alanını genişletmiş ve mevcut düzenlemelerin güncellenmesini gerekli kılmıştır.

Bu kapsamda 2025 yılında yürürlüğe giren 7537 sayılı Kanun ile VUK'ya eklenen Geçici 36. madde kapsamında önemli bir düzenleme yapılmıştır. Düzenleme ile 6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş merkezli depremler nedeniyle VUK'nın 15. maddesi uyarınca mücbir sebep hâli ilan edilen Kahramanmaraş, Malatya, Adıyaman, Hatay illeri ile Gaziantep'in İslahiye ve Nurdağı ilçelerinde faaliyet gösteren ve 30 Kasım 2024 tarihi itibarıyla mücbir sebep hâli sona eren mükellefler bakımından Hazine ve Maliye Bakanlığına yeni bir yetki tanınmıştır. Buna göre Bakanlık, mücbir sebep hâlini 1 Aralık 2024 tarihinden itibaren her defasında altı ayı geçmemek üzere toplam bir yıla kadar uzatabilme yetkisine sahip olmuştur.³⁰

Söz konusu düzenleme, depremden etkilenen mükelleflerin ekonomik faaliyetlerini yeniden sürdürebilmeleri ve vergisel yükümlülüklerini olağan koşullarda yerine getirebilmeleri için ilave süre tanınmasını amaçlamaktadır. Böylece mücbir sebep uygulamasının sona ermesiyle birlikte ortaya çıkabilecek vergisel yükümlülüklerin, afetin ekonomik etkileri dikkate alınarak daha esnek bir takvim içerisinde yerine getirilmesi mümkün hâle getirilmiştir. Düzenleme aynı zamanda Hazine ve Maliye Bakanlığına ihtiyaç duyulması hâlinde mücbir sebep süresini kademeli olarak uzatma yetkisi tanıyarak uygulamanın değişen koşullara göre şekillendirilebilmesine imkân sağlamaktadır.

2.4. Vergi Kabahatleri ve Suçlarına İlişkin Düzenlemeler

Vergi sisteminin etkin ve adil bir şekilde işlemesi, yalnızca mükelleflerin vergisel yükümlülüklerini yerine getirmelerine değil, aynı zamanda bu yükümlülüklerle aykırı davranışlar karşısında uygulanacak yaptırımların caydırıcılığına da bağlıdır. Bu nedenle VUK'da vergi kabahatleri ve suçlarına ilişkin hükümler, vergi güvenliğinin sağlanması ve vergiye gönüllü uyumun artırılması bakımından önemli bir işleve sahiptir. Usulsüzlük ve özel usulsüzlük cezaları, vergi ziyai cezaları ile kaçakçılık suçlarına ilişkin düzenlemeler, mükelleflerin kanuni yükümlülüklerini yerine getirmelerini teşvik ederken, vergi kayıp ve kaçığının önlenmesine de katkı sağlamaktadır.

³⁰ 7537 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 8- 9)

2020-2025 döneminde VUK'da bu alanda gerçekleştirilen değişiklikler incelendiğinde, yaptırımların caydırıcılığının artırılması, elektronik vergi uygulamalarına uyumun sağlanması, uzlaşma müessesesinin yeniden düzenlenmesi ve vergi kaçakçılığıyla mücadelede daha etkin yaptırım mekanizmalarının oluşturulmasının amaçlandığı görülmektedir. Bu kapsamda yapılan değişiklikler; usulsüzlük ve özel usulsüzlük cezaları, kaçakçılık suçları ve uzlaşma ile ceza uygulamalarına ilişkin hükümler üzerinde yoğunlaşmıştır.

2.4.1. Usulsüzlük ve Özel Usulsüzlük Cezaları

VUK'da usulsüzlük ve özel usulsüzlük cezaları, mükelleflerin vergisel ödevlerini kanunda öngörülen usul ve esaslara uygun şekilde yerine getirmelerini sağlamak amacıyla düzenlenmiş idari yaptırımlardır. Bu cezalar, doğrudan vergi kaybına neden olmasa dahi belge düzeni, kayıt sistemi ve bildirim yükümlülüklerine aykırı davranışların önlenmesini amaçlamakta; vergi sisteminin düzenli ve güvenilir şekilde işlemesine katkı sağlamaktadır. Özellikle elektronik vergi uygulamalarının yaygınlaşması ve kayıt dışı ekonomiyle mücadelenin önem kazanması, usulsüzlük cezalarına ilişkin hükümlerin güncellenmesini gerekli kılmıştır.

2020-2025 döneminde gerçekleştirilen düzenlemeler incelendiğinde, özel usulsüzlük cezalarının kapsamının genişletildiği, elektronik belge ve kayıt sistemlerine ilişkin yükümlülüklerin ihlaline yönelik yeni yaptırımlar getirildiği, gider pusulasına ilişkin ceza hükümlerinin yeniden düzenlendiği, tekerrür ve uzlaşma uygulamalarında değişiklikler yapıldığı, ayrıca ceza tutarlarının artırılarak usulsüzlük ve vergi ziyai cezalarının caydırıcılığının güçlendirildiği görülmektedir. Bu değişiklikler sırasıyla 7318, 7338, 7417 ve 7524 sayılı Kanunlarla VUK'da yapılan düzenlemeler kapsamında gerçekleştirilmiştir.

Bu kapsamda gerçekleştirilen ilk önemli değişikliklerden biri, 7318 sayılı Kanun ile özel usulsüzlük cezasına ilişkin hükümlerin yeniden düzenlenmesidir. Yapılan değişiklikte, belirli sektörlerde uygulanması öngörülen teminat yükümlülüklerine aykırı hareket eden mükelleflere özel usulsüzlük cezası uygulanmasına ilişkin hükümler getirilmiş ve böylece vergi güvenliğini sağlamaya yönelik idari tedbirlerin yaptırım gücü artırılmıştır.³¹ Bu düzenleme ile yalnızca yükümlülüğün getirilmesi değil, yükümlülüğe uyulmaması hâlinde uygulanacak yaptırımın da açık şekilde belirlenmesi amaçlanmıştır.

7338 sayılı Kanun ile usulsüzlük ve özel usulsüzlük cezalarına ilişkin kapsamlı değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda gider pusulasının usulüne uygun olarak düzenlenmemesi veya kullanılmaması hâlinde uygulanacak

³¹ 7318 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 3)

yaptırımlar yeniden düzenlenmiş; elektronik belge, elektronik defter ve diğer elektronik uygulamalara ilişkin yükümlülüklerin ihlal edilmesi durumunda uygulanacak ceza hükümleri güncellenmiştir.³² Bunun yanında cezalarda tekrerrür hükümleri yeniden ele alınmış ve uzlaşma müessesesine ilişkin değişikliklerle ceza uygulamalarının daha sistematik bir yapıya kavuşturulması hedeflenmiştir. Böylece hem elektronik vergi uygulamalarının etkinliği artırılmak hem de ceza hukukuna ilişkin uygulamada yaşanan tereddütlerin giderilmesi amaçlanmıştır.

7417 sayılı Kanun ile usulsüzlük ve özel usulsüzlük cezalarının tutarlarında artışa gidilmiştir. Artan ekonomik koşullar ve enflasyonun yaptırımlar üzerindeki etkisi dikkate alınarak gerçekleştirilen bu düzenleme ile mevcut ceza tutarlarının caydırıcılığının korunması hedeflenmiştir.³³ Böylece usule aykırı davranışların önlenmesi ve mükelleflerin vergisel yükümlülüklerini zamanında ve eksiksiz yerine getirmelerinin teşvik edilmesi amaçlanmıştır.

Bu alandaki son önemli değişiklik ise 7524 sayılı Kanun ile gerçekleştirilmiştir. Yapılan düzenlemeler kapsamında usulsüzlük ve vergi ziyaı cezalarına ilişkin hükümler yeniden gözden geçirilmiş; ceza sisteminin daha etkin ve caydırıcı bir yapıya kavuşturulmasına yönelik değişiklikler yapılmıştır.³⁴ Özellikle vergi kaybına yol açan fiiller ile şekli yükümlülüklerin ihlali arasında daha dengeli bir yaptırım sisteminin oluşturulması hedeflenmiş; böylece hem vergi güvenliği güçlendirilmiş hem de ceza uygulamalarında hukuki belirliliğin artırılması amaçlanmıştır.

2.4.2. Vergi Kaçakçılığı Suçlarına İlişkin Düzenlemeler

Vergi kaçakçılığı suçları, kamu gelirlerinin azalmasına neden olan ve vergi sisteminin güvenilirliğini doğrudan etkileyen en ağır vergi suçları arasında yer almaktadır. VUK'nın 359. maddesinde düzenlenen bu suçlar, sahte belge düzenlenmesi veya kullanılması, defter ve belgelerin tahrif edilmesi ya da gizlenmesi gibi kamu maliyesine zarar veren fiilleri kapsamaktadır.³⁵ Bu nedenle kaçakçılık suçlarına ilişkin düzenlemeler, yalnızca vergi alacağının korunmasına değil, aynı zamanda kayıt dışı ekonomiyle mücadeleyle ve vergi adaletinin sağlanmasına da hizmet etmektedir. Teknolojik gelişmeler, ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesi ve kaçakçılık yöntemlerinin değişmesi, bu alandaki yaptırımların güncellenmesini zorunlu hâle getirmiştir.

³² 7338 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 23)

³³ 7417 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 28)

³⁴ 7524 sayılı Vergi Kanunları ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 9)

³⁵ 213 sayılı Vergi Usul Kanunu (m.359)

2020-2025 döneminde VUK'da gerçekleştirilen değişiklikler incelendiğinde, ödeme kaydedici cihazlara yönelik müdahalelerin suç kapsamına alınması, kaçakçılık suçlarına ilişkin yaptırımların yeniden düzenlenmesi ve etkin pişmanlık hükümlerinin geliştirilmesi ile tütün ve alkol sektörüne yönelik kaçakçılıkla mücadele tedbirlerinin güçlendirilmesi yönünde önemli değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Bu düzenlemeler sırasıyla 7318, 7394 ve 7423 sayılı Kanunlarla gerçekleştirilmiştir.

Bu kapsamda gerçekleştirilen ilk önemli düzenleme, ödeme kaydedici cihazlara yönelik hukuka aykırı müdahalelerin kaçakçılık suçu kapsamına alınmasıdır. Yapılan değişiklikle, Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından yetkilendirilmediği hâlde ödeme kaydedici cihazların mühürlerinin sökülmesi, donanım veya yazılımlarının değiştirilmesi ya da cihazların elektronik kayıt sistemlerine fiziksel veya bilişim yoluyla müdahale edilerek satış bilgilerinin kaydedilmesinin veya idareye iletilmesinin engellenmesi fiilleri suç olarak düzenlenmiştir.³⁶ Böylece elektronik kayıt sistemlerinin güvenilirliğinin korunması ve kayıt dışı satışların önlenmesine yönelik cezai koruma önemli ölçüde güçlendirilmiştir.

Kaçakçılık suçlarına ilişkin en kapsamlı değişiklikler ise 7394 sayılı Kanun ile gerçekleştirilmiştir. Yapılan düzenlemeler kapsamında kaçakçılık suçlarına ilişkin ceza hükümleri yeniden ele alınmış ve bazı fiillere uygulanacak yaptırımlar ağırlaştırılmıştır.³⁷ Bunun yanında etkin pişmanlık hükümleri yeniden düzenlenerek, belirli şartların yerine getirilmesi hâlinde cezada indirim veya cezanın kaldırılmasına ilişkin esaslar belirlenmiştir. Böylece bir taraftan kaçakçılık fiillerine yönelik caydırıcılık artırılırken, diğer taraftan kamu zararının giderilmesini teşvik eden ve yargılama sürecini hızlandırmayı amaçlayan bir mekanizma oluşturulmuştur.

Bu dönemde gerçekleştirilen bir diğer önemli düzenleme ise 7423 sayılı Kanun ile özellikle tütün ve alkol sektöründe görülen kaçakçılık faaliyetlerine yönelik olmuştur.³⁸ Söz konusu sektörlerde vergi kayıp ve kaçığının önlenmesi amacıyla kaçakçılık suçlarına ilişkin bazı hükümler yeniden düzenlenmiş ve sektöre özgü denetim mekanizmalarını destekleyen yaptırımlar güçlendirilmiştir. Böylece hem yüksek vergi kaybına neden olan faaliyetlerle daha etkin mücadele edilmesi hem de haksız rekabetin önlenmesi hedeflenmiştir.

³⁶ 7318 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m.4)

³⁷ 7394 sayılı Hazineye Ait Taşınmaz Malların Değerlendirilmesi ve Katma Değer Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda ve Kanun Hükmünde Karamamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 5)

³⁸ 7423 sayılı Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkol Piyasasının Düzenlenmesine Dair Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 1)

2.4.3. Uzlaşma ve Ceza İndirimi Müessesesine İlişkin Düzenlemeler

VUK’da düzenlenen uzlaşma, pişmanlık ve ceza indirimi müesseseleri, vergi uyuşmazlıklarının yargı yoluna taşınmadan çözümlenmesini sağlayan ve mükelleflerin vergiye gönüllü uyumunu artırmayı amaçlayan önemli hukuki mekanizmalardır. Bu uygulamalar sayesinde vergi alacağının daha kısa sürede tahsil edilmesi, idari ve yargısal süreçlerin azaltılması ve mükellef ile vergi idaresi arasındaki uyuşmazlıkların uzlaşma yoluyla çözümlenmesi hedeflenmektedir. Bununla birlikte vergi suç ve kabahatlerine ilişkin yaptırım sisteminin daha etkin hâle getirilmesi amacıyla bu müesseseler zaman içerisinde yeniden düzenlenmektedir.

2020-2025 döneminde VUK’da gerçekleştirilen değişiklikler incelendiğinde, pişmanlık hükümleri, uzlaşma uygulaması ve ceza indirimi müessesesine ilişkin önemli düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda ilk önemli değişiklik 7338 sayılı Kanun ile gerçekleştirilmiş, daha sonra 7524 sayılı Kanun ile uzlaşma müessesesine ilişkin yeni düzenlemeler yapılmıştır.

Bu kapsamda 7338 sayılı Kanun ile VUK’da yer alan pişmanlık, uzlaşma ve ceza indirimi hükümleri yeniden gözden geçirilmiştir.³⁹ Yapılan düzenlemelerle, vergi uyuşmazlıklarının daha kısa sürede çözüme kavuşturulması, mükelleflerin gönüllü uyumunun teşvik edilmesi ve ceza uygulamalarında hukuki belirliliğin artırılması amaçlanmıştır. Ayrıca uzlaşma ve ceza indirimi hükümlerinin kapsamı yeniden değerlendirilerek uygulamada karşılaşılan tereddütlerin giderilmesine yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Böylece hem idarenin tahsil kabiliyetinin artırılması hem de mükelleflerin uyuşmazlık çözüm yollarından daha etkin şekilde yararlanabilmeleri hedeflenmiştir.

7524 sayılı Kanun ile ise özellikle uzlaşma müessesesine ilişkin önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Yapılan düzenlemeler kapsamında uzlaşmanın kapsamı yeniden belirlenmiş ve bazı vergi cezalarının uzlaşma kapsamı dışında bırakılmasına yönelik hükümler getirilmiştir.⁴⁰ Böylece vergi kaybına neden olan fiiller ile şekli yükümlülüklerin ihlali arasında farklı bir yaklaşım benimsenmiş; ağır nitelikteki vergi ihlallerinde uzlaşma imkânı daraltılarak yaptırımların caydırıcılığının artırılması amaçlanmıştır. Bu düzenleme ile vergi güvenliğinin güçlendirilmesi ve ceza sisteminin daha etkin işlemesi hedeflenmiştir.

³⁹ 7338 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 44- 45- 48- 49)

⁴⁰ 7524 sayılı Vergi Kanunları ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (m. 13- 14- 16)

SONUÇ

VUK, Türk vergi sisteminin uygulanmasına ilişkin temel usul hükümlerini düzenleyen ve vergilendirme sürecinin hukuki çerçevesini belirleyen en önemli kanundur. Ekonomik, teknolojik ve sosyal gelişmeler VUK'nın bir kısım hükümlerini işlevsizleştirmiş ve bu hükümlerin güncel gelişmelere uyumlu hale getirilmesi tercihten öte bir zorunluluğa dönüşmüştür. Bu kapsamda çalışmada, 2020-2025 döneminde çıkarılan torba kanunlar aracılığıyla VUK'da gerçekleştirilen değişiklikler doküman analizi yöntemiyle incelenmiş ve değişiklikler belirlenmiş konu başlıkları altında değerlendirilmiştir.

Araştırma sonucunda, söz konusu dönemde VUK'da gerçekleştirilen değişikliklerin yalnızca teknik nitelikte düzenlemelerden ibaret olmadığı, aynı zamanda vergi idaresinin dijital dönüşümünü destekleyen, vergi güvenliğini güçlendiren, mükellef yükümlülüklerini yeniden şekillendiren ve yaptırım sistemini güncelleyen kapsamlı bir reform sürecinin parçası olduğu tespit edilmiştir.

İncelenen düzenlemeler değerlendirildiğinde, vergi idaresinin teşkilat yapısının güçlendirilmesine yönelik düzenlemelerle elektronik ortamda yürütülen işlemlerin kapsamının genişletildiği, elektronik tebligat, elektronik yoklama, elektronik inceleme ve dijital bilgi paylaşımına ilişkin yetkilerin artırıldığı görülmektedir. Böylece vergi idaresinin teknolojik altyapısının güçlendirilmesi ve denetim kapasitesinin artırılması hedeflenmiştir.

Vergi güvenliğinin sağlanmasına yönelik değişikliklerde ise özellikle teminat uygulamalarının genişletildiği, gerçek faydalanıcı bildirim sistemi ile bilgi paylaşım mekanizmalarının geliştirildiği ve dijital platformlardan bilgi teminine yönelik düzenlemelerin yürürlüğe konulduğu belirlenmiştir. Bu düzenlemelerin temel amacının kayıt dışı ekonomiyle mücadeleyi güçlendirmek ve vergi kayıp ve kaçagını azaltmak olduğu görülmektedir.

Mükelleflere yönelik düzenlemelerde ise elektronik belge ve kayıt sistemlerinin yaygınlaştırılması, değerlendirme hükümlerinin güncellenmesi ve enflasyon düzeltmesine ilişkin kapsamlı düzenlemelerin ön plana çıktığı tespit edilmiştir. Özellikle yüksek enflasyon döneminde mali tabloların gerçeği yansıtmasını sağlamaya yönelik enflasyon düzeltmesi uygulaması, bu dönemin en önemli muhasebe ve vergileme düzenlemelerinden biri olmuştur. Bunun yanında deprem nedeniyle getirilen mücbir sebep düzenlemeleriyle olağanüstü durumlarda mükellef haklarının korunmasına yönelik önemli adımlar atıldığı görülmektedir.

Vergi kabahatleri ve suçlarına ilişkin düzenlemeler incelendiğinde ise usulsüzlük ve özel usulsüzlük cezalarının kapsamının genişletildiği, kaçakçılık suçlarına ilişkin yaptırımların ağırlaştırıldığı, elektronik sistemlere yönelik

müdahalelerin suç kapsamına alındığı ve uzlaşma müessesesinin yeniden düzenlendiği belirlenmiştir. Bu değişiklikler, vergi güvenliğinin artırılması ve yaptırım sisteminin günümüz koşullarına uyumlu hâle getirilmesi bakımından önemli gelişmeler olarak değerlendirilmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, 2020-2025 döneminde VUK'da gerçekleştirilen değişikliklerin ortak eğiliminin; dijitalleşmenin yaygınlaştırılması, vergi güvenliğinin güçlendirilmesi, kayıt dışı ekonomiyle mücadelenin etkinleştirilmesi, mükellef odaklı uygulamaların geliştirilmesi ve vergi idaresinin teknolojik dönüşümünün desteklenmesi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte düzenlemelerin torba kanunlar aracılığıyla gerçekleştirilmesi değişikliklerin dağınık bir görünüm kazanmasına neden olmuş ve mevzuatın bütüncül şekilde takip edilmesini güçleştirmiştir. Bu nedenle gelecekte yapılacak düzenlemelerde, VUK'ya ilişkin değişikliklerin daha sistematik bir yaklaşımla ele alınması ve kanunun bütünlüğünü koruyacak bir kodifikasyon anlayışının benimsenmesi, hem uygulayıcılar hem de mükellefler açısından hukuki öngörülebilirliğin artırılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- 213 sayılı Vergi Usul Kanunu. (1961, 4 Ocak). *Resmî Gazete* (Sayı:10703).
- 7318 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2021, 30 Nisan). *Resmî Gazete* (Sayı: 31470).
- 7338 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2021, 26 Ekim). *Resmî Gazete* (Sayı: 31640).
- 7352 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Kurumlar Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2022, 29 Ocak). *Resmî Gazete* (Sayı: 31734).
- 7394 sayılı Hazineye Ait Taşınmaz Malların Değerlendirilmesi ve Katma Değer Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2022, 15 Nisan). *Resmî Gazete* (Sayı: 31810).
- 7417 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2022, 5 Temmuz). *Resmî Gazete* (Sayı: 31887).
- 7418 sayılı Basın Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2022, 18 Ekim). *Resmî Gazete* (Sayı: 31987).
- 7421 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2022, 26 Kasım). *Resmî Gazete* (Sayı: 32025).
- 7423 sayılı Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkol Piyasasının Düzenlenmesine Dair Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2022, 10 Aralık). *Resmî Gazete* (Sayı: 32039).
- 7491 sayılı Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. (2023, 28 Aralık). *Resmî Gazete* (Sayı: 32413).
- 7524 sayılı Vergi Kanunları ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2024, 2 Ağustos). *Resmî Gazete* (Sayı: 32620).
- 7529 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2024, 30 Ekim). *Resmî Gazete* (Sayı: 32707).
- 7537 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2024, 27 Aralık). *Resmî Gazete* (Sayı: 32765).
- 7555 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda ve 635 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2025, 20 Temmuz). *Resmî Gazete*.

- 7571 sayılı Türk Ceza Kanunu ile Bazı Kanunlarda ve 631 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2025, 24 Aralık). *Resmî Gazete*.
- Bowen, G. A. (2009). Document Analysis as a Qualitative Research Method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Cömert, S. (2023). “Enflasyon Düzeltmesi ve Kavramsal Çerçeve”, SER Yeminli Mali Müşavirlik ve Denetim, Ankara. Erişim Adresi: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.aso.org.tr/uploads/attachments/ENFLASYON%20D%C3%9CZELTMES%C4%B0%20KAVRAMSAL%20%C3%87ER%C3%87EVE.pdf>.
- Duverger, M. (2002). *Metodoloji Açısından Sosyal Bilimlere Giriş*. Ü. Oskay (Çeviren), 6. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Eroğlu, K. (2025). İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararları Bağlamında Türk Vergi Ceza Hukukunun Non Bıs In Idem Kuralı Açısından Değerlendirilmesi. [*Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*]. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi.
- Erol, A. (2012). “Mükellef Hakkı Olarak Mücbir Sebepler ve Sonuçları”. *TBB Dergisi*, (103): 199-222.
- İba, Ş. (2011). “Ülkemizde “Torba Kanun” Ve “Temel Kanun” Uygulamaları”. *Ankara Barosu Dergisi*, (1), 197-202.
- Kıral B. (2020). “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15): 170-189.
- Küçükkaya M. (2021). “Amme Alacaklarının (Özelde Vergilerin) Korunmasında Bir Yöntem: Teminat İsteme”. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16(2): 487-526.
- Morgan H. (2022), “Conducting a Qualitative Document Analysis”. *The Qualitative Report*, 27(1): 64-77.
- Seggie, F. N., Bayyurt, Y. (2021). *Nitel Araştırma Yöntem, Teknik, Analiz ve Yaklaşımları*, 3. Baskı, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği (TÜRMOB). (2020). “Tüm Yönleriyle Yenileme Fonu Uygulaması”, Mali Mevzuat Yorum / Uygulama Sirküleri, Ankara.
- Wach, E. (2013). Learning About Qualitative Document Analysis. *Ids Practice Paper In Brief*. 1-10. Erişim Adresi: https://www.researchgate.net/publication/259828893_Learning_about_Qualitative_Document_Analysis
- Yeniçeri, H. (2005). Türk Vergi Sisteminde Güvenlik Önlemleri. [*Yayınlanmamış Doktora Tezi*]. İstanbul Üniversitesi.

9. Bölüm

Petrol Fiyatları ve Sektör Bilançoları Üzerine Bir Deneme

Mercan HATİPOĞLU¹, Caner DİLBER²

Giriş

Petrol, günümüzde ekonomilerin kolay kolay vazgeçemediği bir enerji girdisi olup üretim, ulaşım ve ısınma gibi faaliyetleri doğrudan etkileyen emtiadır. Bununla beraber petrol piyasasındaki oynaklık, yatırım kararlarını geciktirebilir ve yine TFV üzerinde negatif etki meydana gelebilir (Schwark, 2014; Balashova, 2021). Petrol fiyatı artınca piyasalar şirketleri daha riskli algılamakta ve portföylerini devlet tahvillerine kaydırabilmektedirler. Bu yüzden de finansa erişim zorlaşmakta ve şirketlerin borçlanma maliyeti daha pahalı hale gelmektedir (Balke vd., 2002). Ancak petrol fiyatları ile ekonomik parametreler arasındaki ilişki flu bir alan içermektedir. Bunun güzel bir örneği Baumeister & Kilian (2016) çalışmasında kanıtlanmıştır. Yazarlar, 2014 Haziran'ından itibaren küresel petrol fiyatlarındaki keskin ve kalıcı düşüşün (yaklaşık %66) ABD ekonomisi üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Sonuç olarak düşük petrol fiyatlarının tüketici harcamalarını arttırdığını ancak petrol sektöründeki yatırım çöküşü ile tüketimdeki büyümenin yatırımlardaki azalmaya bağlı olarak milli gelire yansımadağını göstermişlerdir. Ayadi (2005) Nijerya gibi petrol ihraç eden bir ülkede, petrol fiyatlarındaki artışın, sanayi üretimini ve ekonomik kalkınmayı olumlu yönde etkilemediğine dikkat çekmiş ve bunun sebebini petrol gelirlerini verimsiz kullanması olarak göstermiştir. Prasad vd., (2007) ise Fiji gibi ufak bir ekonominin zaten potansiyel üretimin çok altında çalıştığı için, petrol fiyatındaki artışlardan üretimi daraltacak kadar etkilenmediğini rapor etmiştir. Kallis & Sager (2017) petrol fiyatlarındaki artışların öncelikle otomobil ve konut talebini olumsuz etkilediğini ve bu tüketim kanalı üzerinden ekonominin yavaşladığını dile getirmişlerdir. Yazarlar bu derleme çalışmalarında, Hamilton'un³ (2009) bulgusuna dayanarak benzin fiyatları yükselince, özellikle benzin tüketen büyük araçların maliyetinin

¹ Pof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İşletme, Orcid: 0000-0003-3307-5458

² Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Orcid: 0000-0002-2648-925X

³ Hamilton, J. D. (2009). Causes and Consequences of the Oil Shock of 2007-08 (No. w15002). National Bureau of Economic Research.

arttığını ve Cortright (2008)⁴ bulgusuna referans vererek, konutun değerinin büyük ölçüde işe gidip-gelme maliyetine bağlı olduğunu dolayısıyla iş yerine uzak mesafedeki evlerin, yüksek benzin fiyatlarında işlevsiz hale geldiklerini dile getirmiştir. Nitekim, 2007 krizinde uzak bölgelerdeki ev fiyatları belirgin şekilde düşerken, şehir merkezine yakın bölgelerde fiyatlar hafif yükselmiştir. Tang vd, (2010) yaşanan petrol şoklarının, Çin’de üretim yapan firmaların kapasite kullanım oranlarını kısa vadede düşürdüğünü kanıtlamışlardır. Yazarlar göre, firmalar, kârlarını maksimize etmek için üretim miktarını marjinal maliyet ve marjinal gelir eşitliğine göre belirler. Maliyetler yükseldiğinde ise, aynı fiyattan satmaya devam ederlerse kârları düşeceği için, kısa vadede üretim hacmini azaltmayı tercih ederler. Gupta & Goyal (2015) Hindistan’ın petrol ithalatına (toplam ithalatın yaklaşık 1/3’ü) yüksek bağımlılığı nedeniyle fiyat artışlarının özellikle enflasyon ve dış ticaret dengesi üzerinde ciddi olumsuz etkiler yaptığını kanıtlamıştır. Bu etkinin sebebi ise, Hindistan’ın petrol ithalatı esnek olmaması ve kısa vadede petrol tüketimini frenleyememesidir. Farzanegan & Markwardt (2009) İran üzerine yaptıkları çalışmada, pozitif petrol şoklarının petrol destekli sanayi üretimini arttırdığını ancak “Hollanda Hastalığı” yoluyla döviz kurunu yükselttiğini göstermektedir. Buna göre ülkeye çok büyük miktarda yabancı para girişi olduğunda aşırı değerli para birimi yüzünden petrol dışı sektörler sıkıntı yaşamaktadır. Çünkü ithalat, yurt içinde üretmekten çok daha karlı ve cazip hale gelmektedir. Jones & Kaul (1996) petrol fiyatlarındaki artışların, dört ülkede (ABD, Kanada, Japonya, İngiltere) reel nakit akışlarını negatif etkilediğini kaydetmiştir. Mohaddes & Pesaran (2017) petrol fiyatlarındaki düşüşlerin dünya genelinde enflasyonu düşürdüğünü ve uzun vadeli faiz oranlarını azalttığını kanıtlamıştır. Jiménez-Rodríguez & Sánchez (2005) petrolün fiyatının milli gelire etkisinin OECD ülkelerinde asimetrik olduğuna dikkat çekmiştir. Çünkü birçok sektör (kimya, ulaşım, plastik, gübre vb.) petrolü girdi olarak kullanmakta olup fiyatı artınca firmaların üretim maliyeti hızlı ve belirgin şekilde yükselir. Ancak petrol fiyatı düşünce, kar marjını korumak için firmalar maliyetler azalsa bile fiyatlara bu düşüşü tam olarak yansıtmazlar ve hemen fiyat indirimine gitmezler. Kilian (2010) petrol fiyatlarındaki değişimin hisse senedi getirileri sayesinde servet transferine neden olduğunu ileri sürmüştür. Yazara göre, petrol fiyatları yükseldiğinde petrol ihracatçısı ülkelerdeki şirketlerin kârlılığı da artacağı için şirket değerleri artacaktır. Chang & Wong (2003) Singapur’a, petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların ekonomik dengeleri kayda değer biçimde etkilemediğini savunmuştur. Buna göre düşük petrol yoğunluğu, artan enerji verimliliği ve ağır

⁴ Cortright, J. (2008). Driven to the brink: how the gas price spike popped the housing bubble and devalued the suburbs. Chicago: CEOs for Cities.

sanayiden yüksek katma değerli sektörlerle geçişin bir sonucu olarak ekonomi direnç kazanmıştır. Mork (1989) öncü çalışmasına göre, petrol fiyatı artışı genellikle kalıcı olarak algılanmakta ve firmalar yatırım ile istihdam alanında tutuk davranmaktadır. Petrol fiyatındaki gevşemeler ise geçici olarak görülmekte bu sefer de firmalar temkinli davranarak yatırımlarını başlatmamaktadırlar. Kou vd., (2024) literatür derlemesi çalışmalarında, enerji sektörünün çok büyük ve uzun vadeli yatırımlar gerektirdiğini bu yüzden de devletlerin mutlaka uygun kredi, garanti ve teşvikler ile yatırımlara kaynak aktarmasının üzerinde durmuşlardır.

Petrol piyasasına kısa bir bakış

Tablo 1: Başlıca Petrol Fiyatı değişimleri

Tarih	Olay	Neden
1978–1979	İran Devrimi	Toplam Talep + Petrol Piyasasına Özgü Talep
1980	İran-İrak Savaşı	Toplam Talep + Petrol Arzı
1986	OPEC Kartelinin Çöküşü	Petrol Arzı
1990–1991	Irak-Kuveyt Savaşı	Petrol Piyasasına Özgü Talep + Petrol Arzı
1999–2000	OPEC Arz Kısıtlamaları	Petrol Piyasasına Özgü Talep
2000–2008	Gelişen Ekonomilerin Büyümesi	Toplam Talep (Aggregate Demand)
2008 Sonu	Büyük Resesyon	Petrol Piyasasına Özgü Talep
2011–2014	Arap Baharı	Petrol Piyasasına Özgü Talep

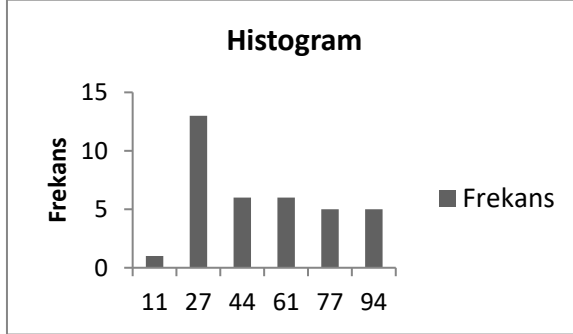
Kaynak: Lorusso & Pieroni (2018)

Lorusso & Pieroni (2018) SVAR modeli kullanarak petrol şoklarını analiz ettikleri çalışmalarında, yukarıdaki tabloda ifade edilen tarihleri tespit etmişler ve petrol fiyatlarındaki büyük hareketlerin çoğunun, talep şoklarından kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Burada Toplam Talep Şoku “Küresel ekonomik büyüme özellikle Çin ve diğer gelişen ülkelerin hızlı büyümesi” gibi temsil edilirken, Petrol Piyasasına Özgü Talep Şoku “gelecekte petrol arzı kesintiye uğrar kaygısıyla artan stok talebi ve spekülasyon alımları” tarif etmektedir. Fattouh & Economou (2024)⁵ de bunca jeopolitik şoka rağmen 3 Ocak 2023 – 16 Temmuz 2024 arası günlük Brent fiyatları histogramı ile Brent fiyatın çok dar bir aralıkta (\$75-85) seyrettiğini ve volatilitenin düşük kaldığını göstermiştir. Guell (2007: 441-450)’göre 1990’larda petrol fiyatları dramatik bir şekilde düşmüş ve 1999 yılına kadar tarihsel ortalamaların altında kalmıştır.

⁵ <https://www.oxfordenergy.org/publication-topic/energy-insight/> adresine ayrıntılı raporlar için bakılabilir.

Bu tarihte fiyatlar ani bir sıçrama göstererek yükselmiştir. 1998 ve 1999 yılları boyunca OPEC, sonunda günde toplam 4,3 milyon varile ulaşan bir dizi üretim kesintisi başlatmıştır. Böylece dünya fiyatlarını yukarı çekmiştir. Önceki petrol fiyatı artışlarından farklı olarak, ABD’yi büyük bir enflasyon dalgası vurmadan önce baskıyı hafifletmeyi tercih etmişler dünya petrol fiyatlarını yönlendirmeye başlamışlardır.

Grafik 1: 1987-2025 yıllık Avrupa Brent Petrol Spot FOB Fiyatı (varil/\$)

Kaynak: https://evds3.tcmb.gov.tr/tumSeriler/2503/bie_brentpetrol

Histogram, dağılımın normalden saparak sağa çarpık bir yapı sergilediğini göstermektedir. Gözlemlerin önemli bir kısmı düşük ve orta fiyat aralıklarında yoğunlaşırken, yüksek fiyat seviyeleri daha az sayıda gözlenmiş ve dağılımın sağ kuyruğunu oluşturmuştur. Grafik fiyatların 1987–2025 döneminde tek bir denge etrafında dalgalanmadığını göstermektedir. Gately (1984) OPEC’in ancak kısa dönemde fiyatları etkileyebilen güçlü bir aktör olduğunu uzun dönemde ise fiyatların talep esnekliği ve OPEC dışı üretimin artışı tarafından belirlendiğini anlatmıştır. Liu vd., (2020) SVAR analizine göre Çin’in büyümesi küresel petrol talebini artırarak fiyatları yukarı çekmektedir. Nitekim Fattouh vd., (2013) spekülasyonun spot petrol fiyatlarını önemli ölçüde yönlendirmediğini fiyatların oluşumunda Asya bölgesinden gelen talebin belirleyici olduğunu iddia etmiştir. Levine vd., (2014) raporlarına göre petrol piyasası, küresel arz-talep dinamikleri, fiziki altyapı, rafineri kapasitesi ve finansal enstrümanların (vadeli sözleşmeler) birleştiği karmaşık ama oldukça rekabetçi bir sistemdir. Bu çalışmaya göre Ham petrol, benzin fiyatının %68’ini oluşturmaktadır. Yine çalışmaya göre 3 varil ham petrol işlenerek 2 varil benzin + 1 varil dizel / ısıtma yağı üretilmektedir. Bu varsayımı sayısal olarak detaylandırırsak:

- 1) 3 varil ham petrolün maliyeti = \$180 (varil başına \$60)
- 2) Üretilen 2 varil benzinin satış fiyatı = \$200 (varil başına \$100)

- 3) Üretilen 1 varil dizelin satış fiyatı = \$90 (varil başına \$90)
- 4) Toplam ürün satış geliri = $200 + 90 = \$290$
- 5) Ham petrol maliyeti = \$180
- 6) Crack Spread (Brüt Rafinaj Marjı) = $290 - 180 = \$110$

Bu \$110, 3 varil ham petrol için elde edilen brüt kârdır. Genellikle varil başına çevrilerek kullanılır ($\$110 / 3 \approx \$36.67/\text{varil}$). Bu Spread yüksekse rafineriler daha kârlıdır, daha fazla ham petrol alma eğilimindedirler. Degiannakis vd., (2017) petrol piyasasının finansallaştığını söylemiştir. Yazara göre petrol fiziksel emtia olmaktan çıkıp finansal varlık gibi (futures, türev ürünler üzerinden) işlem görmektedir. Örneğin Chicago Mercantile Exchange⁶ yer alan raporlarda Eylül 2026 için GLOBEX Volume Elektronik işlem hacmi 137.904'dir. (Her vadeli işlem (futures) kontrat = 1.000 varil petrol olduğu için, $137.904 \times 1.000 = 137.904.000$ varil petrol miktarı o gün elektronik olarak alınıp satılmıştır). Petrol piyasasının türev ürün kullanma mantığını şu şekilde izah edebiliriz:

Tablo 2: petrol piyasasında vadeli işlemler⁷

Taraf	Durum	Risk	Futures İşlemi	Hedge Türü
Petrol üreticisi	Petrol satacak	Fiyatın düşmesi	Satış (Short)	Short hedge
Rafineri	Petrol alacak	Fiyatın yükselmesi	Alış (Long)	Long hedge

Kaynak: James (2021, 12-18)'den uyarlanmıştır.

Rafineri long pozisyon almak durumundadır. Örneğin bugün petrol fiyatı varil başı 70 dolar ise ve üç ay sonra 1.000 varil petrol satın almak istiyorsa, risk “Üç ay sonra fiyat 85 \$ olursa üretim maliyetim çok artacak ” şeklinde ifade edilebilir. Bunun üzerine bugün: 70 \$'dan bir petrol futures kontratı satın alır ve bu işlem long futures pozisyonu oluşturur. Üç ay sonra diyelim ki, spot piyasada petrol 85 \$ oldu. Eğer rafineri kontratı vade sonuna kadar elinde tutarsa ve teslimata girerse, sözleşme şartlarına göre petrolü 70 \$/varil üzerinden teslim alma hakkına sahiptir ve bu durumda gerçekten fiziksel teslimat yapılabilir. Bununla beraber, pratikte rafinerilerin büyük kısmı şu yolu izler:

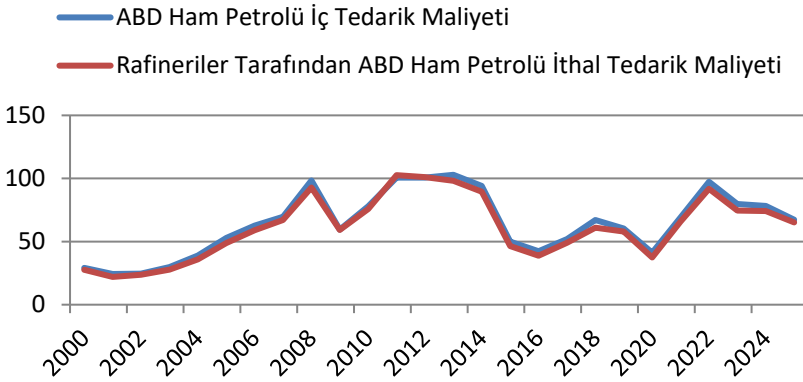
- 1) İşlem günü: 70 \$'dan futures kontratı alır.
- 2) Vade yaklaşınca: Spot piyasadan fiziksel petrolü 85 \$'dan satın alır.
- 3) Aynı anda futures pozisyonunu satar (ters işlem yapar) ve 15 \$/varil kâr elde eder.

⁶ https://www.cmegroup.com/daily_bulletin/current/Section61_Energy_Futures_Products.pdf

⁷ <https://www.ice.com/products/219/Brent-Crude-Futures/data?marketId=6018418> ağustos vadeli fiyat için bkz.

Böylece spot piyasada ödeme 85\$, futures piyasasından kar 15 \$, net maliyet: $85 - 15 = 70$ \$/varil şeklinde olur. Fiziksel petrol aslında 85\$’dan satın alınır, ancak futures piyasasındaki kazanç sayesinde ekonomik olarak 70 \$’a almış gibi olur. Fiziksel teslimattan kaçınmasının nedeni, birçok rafinerinin petrolünü kendi tedarikçisinden almayı tercih etmesidir. Futures⁸ piyasasını ise yalnızca fiyat riskini yönetmek için kullanılmaktadır (Hull, 2022; Alquist & Arbatli, 2010). Aşağıdaki grafikte ABD özelinde petrol maliyetleri gösterilmektedir

Grafik 2: ABD Ham Petrolü Tedarik Maliyeti

Kaynak: https://www.eia.gov/dnav/pet/pet_pri_rac2_dcu_nus_a.htm

ABD rafinerileri için yerli üretim ile ithal petrol arasındaki maliyet farkı genellikle sınırlı kalmaktadır. ABD’nin hem büyük bir üretici hem de ithalatçı olması nedeniyle fiyatların global olaylara karşı oldukça duyarlı olduğunu gösteriyor. İthal petrol bazen daha ucuz olduğu için, bu da rafinerilerin arz kesintilerinde ithalata yönelmesine sebep olmaktadır.

Tablo 3: Kanıtlanmış petrol rezervleri

	Ülke	2025 Yılında Petrol Rezervleri (varil)	Dünyadaki Payı
1	Venezuela	303,008,000,000	17.17%
2	Suudi Arabistan	267,230,000,000	15.14%
3	İran	208,600,000,000	11.82%
4	Kanada	163,108,000,000	9.24%
5	Irak	145,019,000,000	8.22%
6	Birleşik Arap Emirlikleri	113,000,000,000	6.40%
7	Kuveyt	101,500,000,000	5.75%

⁸ <https://www.hlebroking.com/v3/Files/Crude%20Oil%20Futures.pdf>

8	ABD	83,729,430,000	4.74%
9	Rusya	80,000,000,000	4.53%
10	Libya	48,363,000,000	2.74%
11	Nijerya	37,500,000,000	2.12%
12	Kazakistan	30,000,000,000	1.70%
13	Çin	28,182,000,000	1.60%
14	Katar	25,244,000,000	1.43%

Kaynak: <https://www.worldometers.info/oil/oil-reserves-by-country/>

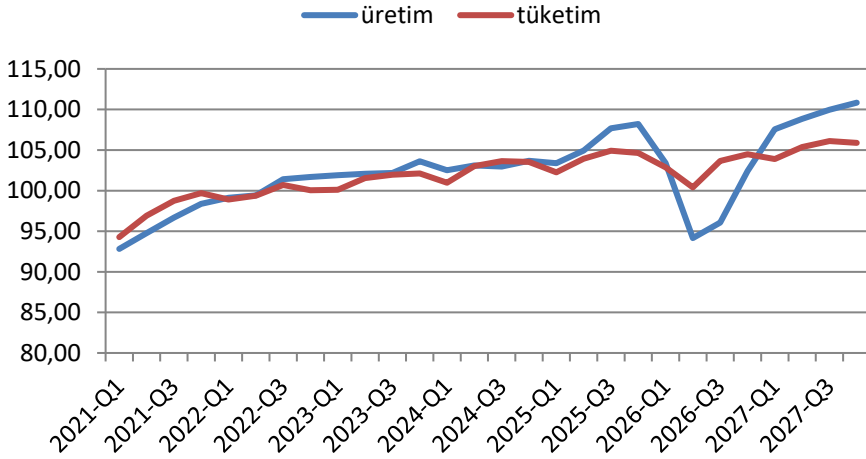
Tabloya göre Venezuela'nın 303 milyar varil civarında kanıtlanmış rezervi görünmektedir ve bu rakam dünyanın %17'lik payına denk gelmektedir. Listede 15. sıradan sonraki ülkelerin payı %1'in altında olduğu için tam liste verilmemiştir. Perifanis & Dagoumas (2021) yaptıkları detaylı literatür çalışmalarında petrol fiyatlarını belirleyen faktörleri şu şekilde özetlemişlerdir:

Tablo 4: petrol fiyatlarının belirleyicileri

Talep	Küresel ekonomik faaliyet (GDP büyümesi), Çin ve ABD gibi büyük ekonomilerin talebi, gelişen ülkelerin büyümesi.
Arz	OPEC stratejileri (üretim kotaları), ABD shale/tight (kayaç) petrol üretimi, Rusya ve diğer geleneksel üreticiler
Stoklar/Envanterler	OECD ve ABD stok seviyeleri.
Spekülasyon /Finansallaşma	Vadeli piyasalar (futures), açık pozisyonlar (open interest), yatırımcı duyarlılığı ile finansal piyasaların petrol piyasasına entegrasyonu ("one great pool") ve index fund'ların etkisi.
Yatırımlar	sondaj faaliyeti (rig count), keşif ve üretim
Belirsizlik	Ekonomik Politika Belirsizliği (EPU), jeopolitik riskler, enerji geçişi pandemi gibi olaylar.

Yazarlar petrol fiyatlarını anlamak için temel ekonomik faktörlere (talep ve arz) odaklanmak gerektiğini, spekülasyon ve finansal etmenler ikincil öneme sahip olduklarını da kaydetmişlerdir.

Grafik 3: Dünya sıvı yakıt⁹ üretimi ve tüketim dengesi (günlük milyon varil)

Kaynak: U.S. Energy Information Administration, Short-Term Energy Outlook, June 2026¹⁰

Her gözlem bir çeyreği temsil etmekte olup, çeyreğin değeri, o çeyrek boyunca gerçekleşen ortalama günlük üretim veya tüketimi ifade etmektedir. Örneğin, 2021 yılının ilk çeyreğinde dünya günlük ortalama 93 milyon varil petrol üretmiştir. Yani ilgili çeyrek boyunca her gün ortalama 102,5 milyon varil üretilmiştir. Dolayısıyla 2021 ilk çeyrek toplam üretimi (90 x 93.000.000) yaklaşık 8,37 milyar varil üretim sağlanmıştır. 2021'in başında yaklaşık 93–95 milyon varil/gün seviyelerinde olan üretim ve tüketim, dönem sonunda sırasıyla yaklaşık 111 milyon varil/gün ve 106 milyon varil/gün düzeylerine ulaşmıştır. 2026 döneminde üretim ile tüketim arasındaki fark hızla negatife dönmekte ve belirgin bir arz açığı oluşmuştur. 2027 döneminde ise üretim hızlı biçimde toparlanarak yeniden tüketimin üzerine çıkmaktadır.

Petrol fiyatları ve TCMB sektör bilançoları

Bu kitap bölümünde petrol fiyatları ve TCMB sektör bilançoları ilişkisi grafik yardımıyla araştırılmıştır. Yılmaz & Acar (2024) çalışmasındaki gibi, yatırımlar (Maddi Duran Varlıklar/Aktifler Toplamı) ile Kaldıraç Oranı da (Yabancı Kaynaklar Toplamı/Aktifler Toplamı) ile temsil edilmiştir. Karlılık oranı olarak Net Kar (Zarar) / Aktif Toplamı Oranı tercih edilmiştir.

⁹ Ham petrol, Etan, Biyodizel içermektedir.

¹⁰ https://www.eia.gov/outlooks/steo/report/global_oil.php adresi World liquid fuels production and consumption balance tablosundan elde edilmiştir

Tablo 5: petrol fiyatları ve TCMB sektör bilançoları

Tarih	Yatırım (%)	Karlılık (%)	Kaldıraç (%)	Petrol Fiyat Değişimi(%) ¹¹
2009	24,10	2,90	55,40	77,70
2010	23,80	3,20	56,10	17,95
2011	23,90	1,70	58,80	14,79
2012	23,80	3,10	58,60	2,48
2013	23,60	2,00	61,90	-0,77
2014	23,90	2,30	63,20	-68,78
2015	24,10	1,90	65,20	-41,19
2016	23,70	1,40	67,20	40,63
2017	22,90	2,30	68,60	19,40
2018	22,40	1,40	70,90	-27,73
2019	21,80	2,40	70,40	29,28
2020	20,70	2,30	71,80	-28,00
2021	20,30	2,70	73,50	41,08
2022	21,60	5,40	69,80	6,98
2023	19,80	4,80	71,00	-6,39

Kaynak: https://evds3.tcmb.gov.tr/tumSeriler/500603/bie_sekbild01d

İncelenen dönemde yatırım oranı %24,1'den %19,8'e gerilemiştir. Karlılık oranı da epey dalgalı görünmektedir. Ancak karlılık son dönemde %5 seviyesine kadar yükselmiştir. Gelgelelim kaldıraç oranı ne dikkat çekici biçimde artmıştır. Yine petrol fiyat değişimleri ise oldukça oynak bir yapı sergilemiştir. Bir bütün olarak değerlendirsek 2009–2023 döneminde şirketin maddi duran varlık yatırımlarının toplam aktifler içerisindeki payının genel olarak azaldığı, buna karşılık yabancı kaynakların aktifler içerisindeki payının arttığı görülmektedir. Bu durum şirketin finansman yapısında borç ağırlığının giderek yükseldiğini göstermektedir. Petrol fiyatları ile Yatırım Oranı ilişkisine baktığımızda, 2009'da petrol fiyatı %77 artmasına rağmen yatırım oranı %24,1 iken, 2021'de petrol fiyatı %41 artmasına rağmen yatırım oranı %20' ye kadar düşmüştür. Bu da yatırımı yalnızca petrol fiyatına bağlı olmadığına işaret etmektedir. Tablo 5' de 2016 için petrol fiyatı %40 arttığı halde kârlılık düşmekte bunun tersine 2022'de petrol fiyatı yalnızca %7 artarken kârlılık %5,4 ile en yüksek seviyeye çıkmıştır. Açıktır ki, petrol fiyatı ile kârlılık arasında bire bir ilişki olmadığı meydandadır. Yine verilerden Kaldıraç oranındaki değişimlerin petrol fiyat değişimleri ile benzer ilerlemediği görülmektedir.

¹¹ https://evds3.tcmb.gov.tr/tumSeriler/2503/bie_brentpetrol hesap edilmiştir.

Sonuç

Çalışmamızın amacı petrol piyasasının işleyişine odaklanmak ve petrol fiyatları ile sektör bilançoları arasındaki ilişkiye kısaca göz atmaktır. Bu kitap bölümünde elde edilen kısa bulgular, 2009-2023 döneminde petrol fiyatlarındaki yüksek dalgalanmalara rağmen yatırım, kârlılık ve kaldıraç oranlarının bu değişimlere paralel bir seyir izlemediği tespit edilmiştir. Özellikle yatırım oranındaki azalış ve kaldıraç oranındaki artış, şirketin finansman ve yatırım kararlarının petrol fiyatlarının yanı sıra farklı ekonomik ve işletmeye özgü risklerden de etkilendiğine işaret etmektedir. Benzer şekilde, kârlılık oranındaki değişimlerin de petrol fiyat hareketleriyle doğrusal ilişkisi yoktur. Dolayısıyla, petrol fiyatlarının bilançolar üzerindeki etkisinin bu çalışmada ortaya çıkarılamadığı görülmektedir. Bununla beraber petrolün bilanço etkisinin panel veri gibi analizlerle test edilmesinin gerekli olduğu sonucuna da ulaşmış olduğumuzu ifade ederiz.

Kaynakça

- Alquist, R., & Arbatli, E. (2010). Crude oil futures: a crystal ball?. *Bank of Canada Review*, 2010(Spring), 3-11.
- Ayadi, O. F. (2005). Oil price fluctuations and the Nigerian economy. *OPEC review*, 29(3), 199-217.
- Balashova, S. (2021). Total factor productivity growth and oil price volatility. *International Journal of Trade and Global Markets*, 14(6), 548-558.
- Balke, N. S., Brown, S. P., & Yücel, M. K. (2002). Oil price shocks and the US economy: Where does the asymmetry originate?. *The Energy Journal*, 23(3), 27-52.
- Baumeister, C., & Kilian, L. (2016). Lower oil prices and the US economy: Is this time different?. *Brookings Papers on Economic Activity*, 2016(2), 287-357.
- Chang, Y., & Wong, J. F. (2003). Oil price fluctuations and Singapore economy. *Energy policy*, 31(11), 1151-1165.
- Degiannakis, S., Filis, G., & Arora, V. (2017). Oil prices and stock markets. Washington, US: Energy Information Administration.
- Farzanegan, M. R., & Markwardt, G. (2009). The effects of oil price shocks on the Iranian economy. *Energy economics*, 31(1), 134-151.
- Fattouh, B., & Economou, A. (2024). Transformations in oil markets: Features and implications. *OIES Energy Comment*, Oxford Institute for Energy Studies.
- Fattouh, B., Kilian, L., & Mahadeva, L. (2013). The role of speculation in oil markets: What have we learned so far?. *The Energy Journal*, 34(3), 7-33.
- Gately, D. (1984). A ten-year retrospective: OPEC and the world oil market. *Journal of Economic Literature*, 22(3), 1100-1114.
- Guell, R. C. (2007). *Issues in economics today*. McGraw-Hill/Irwin.
- Gupta, P., & Goyal, A. (2015). Impact of oil price fluctuations on Indian economy. *OPEC Energy Review*, 39(2), 141-161.
- Hull, J. C. (2022). *Options, Futures, and Other Derivatives* (11th ed.). Pearson.
- James, T. (2021). *Commodity market trading and investment: a practitioners guide to the markets*. Palgrave Macmillan.
- Jiménez-Rodríguez, R., & Sánchez, M. (2005). Oil price shocks and real GDP growth: empirical evidence for some OECD countries. *Applied economics*, 37(2), 201-228.
- Jones, C. M., & Kaul, G. (1996). Oil and the stock markets. *The journal of Finance*, 51(2), 463-491.

- Kallis, G., & Sager, J. (2017). Oil and the economy: A systematic review of the literature for ecological economists. *Ecological Economics*, 131, 561-571.
- Kilian, L. (2010). Oil price volatility: Origins and effects (No. ERSD-2010-02). WTO Staff Working Paper.
- Kou, M., Zhang, M., Yang, Y., & Shao, H. (2024). Energy finance research: What happens beneath the literature?. *International Review of Financial Analysis*, 95, 103402.
- Levine, S., Taylor, G., Arthur, D., & Tolleth, M. (2014). Understanding crude oil and product markets. American Petroleum Institute.
- Liu, D., Meng, L., & Wang, Y. (2020). Oil price shocks and Chinese economy revisited: New evidence from SVAR model with sign restrictions. *International Review of Economics & Finance*, 69, 20-32.
- Lorusso, M., & Pieroni, L. (2018). Causes and consequences of oil price shocks on the UK economy. *Economic Modelling*, 72, 223-236.
- Mohaddes, K., & Pesaran, M. H. (2017). Oil prices and the global economy: Is it different this time around?. *Energy Economics*, 65, 315-325.
- Mork, K. A. (1989). Oil and the macroeconomy when prices go up and down: an extension of Hamilton's results. *Journal of political Economy*, 97(3), 740-744.
- Perifanis, T., & Dagoumas, A. (2021). Crude oil price determinants and multi-sectoral effects: A review. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 16(9), 787-860.
- Prasad, A., Narayan, P. K., & Narayan, J. (2007). Exploring the oil price and real GDP nexus for a small island economy, the Fiji Islands. *Energy Policy*, 35(12), 6506-6513.
- Schwark, F. (2014). Energy price shocks and medium-term business cycles. *Journal of Monetary Economics*, 64, 112-121.
- Tang, W., Wu, L., & Zhang, Z. (2010). Oil price shocks and their short-and long-term effects on the Chinese economy. *Energy economics*, 32, S3-S14.
- Yılmaz, M. S., & Acar, M. (2024). Döviz Kuru Değişimlerinin Bilanço Etkisi ve Borç Dolarizasyonu: Türk Reel Sektörü Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *Sosyoekonomi*, 32(60), 427-444.

10. Bölüm

Yalnızlaşan Yaşlılık: Sosyal Destek Ağlarına Erişim ve Yaşam Kalitesi Dinamikleri

Muhammet BENER¹

ÖZET

Küresel ölçekte yaşanan demografik dönüşümler, günümüz toplumlarında yaşlı nüfus oranının ivme kazanarak artmasına neden olmaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerde yaşlı nüfus oranı %30 seviyelerine yaklaşırken, demografik göstergeler, gelişmekte olan ülkelerde de benzer bir yaşlanma eğiliminin birkaç on yıl içerisinde belirginleşeceğine işaret etmektedir. Bu demografik değişime paralel olarak, aile yapısında geleneksel modelden çekirdek aileye doğru yaşanan yapısal evrim, yaşlı bireylerin yalnızlık deneyimlerini ve yaşam kalitelerini doğrudan etkilemektedir. Giderek artan tek kişilik yaşlı hane sayısı, kurumsal ve enformel sosyal destek mekanizmalarına duyulan ihtiyacı derinleştirmektedir. Bu bağlamda fiziksel ve coğrafi kısıtlılıklar, sosyoekonomik yoksunluklar, eğitim seviyesine bağlı bilinç eksikliği, dijital uçurum (yeni teknolojilere uyum güçlüğü), kronik sağlık sorunları ve sosyal izolasyon gibi çok boyutlu faktörler, yaşlıların sosyal destek ağlarına erişimini sınırlandırmaktadır. Toplumların demografik yapısındaki bu radikal değişim, yaşlılık politikalarının da nüfusun yaşlanma hızı ve yoğunluğuna göre yeniden şekillendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Geliştirilecek büyük ölçekli politikaların sosyal güvenlik kurumuna ilişkin yenilik ve düzenlemelerle sınırlı kalmayıp yaşlı bireylerin sosyal destek ağlarına katılımını teşvik eden ve yaşam kalitesini merkeze alan bütüncül yaklaşımları içermesi gerekmektedir. Bu çalışmada, yalnız yaşayan yaşlıların mevcut sosyal durumları, sosyal destek mekanizmalarına erişimde karşılaştıkları çok boyutlu engeller ve yalnızlığın yaşam kalitesi üzerindeki etkileri tartışılarak, bu dezavantajlı grubun sosyal destek ağlarına entegrasyonunu artırmaya yönelik politika önerileri sunulmaktadır.

¹ Öğr. Gör. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi
muhammetbener@sdu.edu.tr, 0000-0002-6648-9844

1. Giriş

Dünya nüfusu, öne çıkan üç temel nedenden dolayı belirgin bir yaşlanma eğilimine girmiştir. Bunlar insan ömrünün uzaması, doğurganlık oranlarının düşmesi ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünyaya gelen "baby boom" (bebek patlaması) kuşağının yaşlılık evresine adım atmasıdır. Genç nüfus oranının genel nüfus içinde azalması ve yaşlı nüfus oranının artmasıyla tetiklenen bu demografik dönüşümü öncelikle gelişmiş ülkeler tartışmaya açsa da günümüzde konu bütün ülkelerin ortak gündemi haline gelmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2018: VII). Demografik yapı, bu gelişmeler sonucu hızla farklılaşmakta ve yaşlı nüfusun karşılaştığı sorunlar çok daha hissedilir hale gelmektedir (Danış, 2009: 68). Nüfus yapısındaki bu değişken yönelim özellikle son yıllarda 65 yaş sınırını aşan ve önümüzdeki birkaç yıl içerisinde bütünüyle yaşlı nüfus piramidine dâhil olacak olan geniş "baby boom" kitlelerinin de etkisiyle, önümüzdeki birkaç on yılda daha da ivme kazanma eğilimindedir. Toplumun yaşlanması gelişmiş ülkelerde olduğu kadar, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde de gözlemlenen yapısal bir durumdur. Yaşam süresinin uzaması ve doğum oranlarının azalmasıyla birlikte kalıcı hale gelen nüfus yaşlanması, yaşlılara yönelik toplumsal bakış açısını da derinden etkilemiştir. Yaşlı nüfus, ekonomik olarak üretime katkısı olmayan, emeklilikle birlikte iş piyasasından uzaklaşan tüketiciler şeklinde algılanmaya ve adeta toplumun sırtında bir kambur olarak görülmeye başlanmıştır (Ceylan, 2020: 26). Bu olumsuz algının, daha çok devletlerin sosyal güvenlik sistemlerinin sürdürülebilirliğine yönelik taşıdıkları kaygılarla ilişkili olduğu bilinmektedir. Ülkeler bir yandan bu tür kaygıları içeren hesaplamalarla ekonomik dengelerini korumaya çalışırken, diğer yandan da yaşlılarla ilgili sosyal politikalarını geliştirmeye ve kapsayıcılığını artırmaya odaklanmalıdır. Zira hem genel yaşlı nüfusunun hem de bu nüfus içerisinde yalnız yaşayan yaşlı sayısının giderek artması, bu politika revizyonunu zorunlu kılmaktadır.

Dünya genelinde olduğu gibi ülkemizde de yaşlı nüfusun artması ve bu artışın sonraki yıllarda da devam etme eğiliminde olması, yaşlıların yaşam kalitelerinin iyileştirilmesini ve sosyal destek ağına erişimlerinin sağlanmasını gerekli kılmaktadır. Bu makalede yaşlıların değişen nüfus yapısı içerisindeki konumları, yalnız yaşayan yaşlı sayısının artması, yaşlıların sosyal destek ağına erişimleri ve bu ağa erişimde yaşadıkları güçlükler, yaşam kaliteleri ve mevcut yaşam kalitelerinin artırılmasına yönelik ne gibi uygulamalar olabileceği üzerinde durulacaktır.

Yaşlılık, emeklilik gibi kavramlar yetişkin insanlar için koşuşturmadan ve yoğunluktan uzak bir dönem olarak düşünülüyor hatta arzu ediliyor olabilir. Ancak yaşlılıkla beraber birçok kayıp yaşanmaktadır. Yaşlılar, yaşları ilerledikçe bedensel anlamda kayıplar yaşarlar. Duyu organları zayıflar, bazıları işlevini

kaybeder. Enerjileri azalır, yaptıkları günlük işlerini eskisi kadar hızlı yapamaz, yapıp bitirdikleri işlerinden sonra ise dinlenme süreleri eskisine oranla artar. Bundan dolayı çabuk yorulurlar. Bedensel kayıplarının yanı sıra çoğunda birden fazla süregelen hastalık bulunur. Genç ya da yetişkin insanlar, hastalanıp doktora gittiklerinde, aldıkları ilaçlar sayesinde iyileşip günlük rutinlerine geri dönebilirken, yaşlıların hayatlarının sonuna kadar kullanacakları ilaçları vardır. Yaşlılar sosyal anlamda rol ve statü kaybına da uğrarlar. Sosyal çevreleri daralır, toplumdan yavaş yavaş ayrılıp kendi yalnız dünyalarına çekilirler. Yukarıda bahsettiğimiz bedensel ve sosyal kayıplar, sosyal izolasyon ve sosyal dışlanma sonucu, ruhsal anlamda da zorluklar yaşarlar. Örneğin depresyon, yaşlılarda görülen ruhsal rahatsızlıkların nezlesi gibi görülür ve en sık görülen ruhsal sorunlardandır. Depresyon her yaşta olduğu gibi yaşlılık döneminde de yaşam kalitesini olumsuz etkilemektedir.

Yukarıda saydığımız biyolojik, sosyolojik, psikolojik sorunlara ilave olarak yaşlılık döneminde ekonomik sıkıntılara da çok sık rastlanır. Gelirlerinde yaşanan ekonomik düşüşe bağlı olarak yaşlılarda, beslenme ve konut sorunu gibi problemler de baş gösterir. Bunlar da yaşam kalitesinde düşmeye neden olmaktadır. Görüldüğü gibi yaşlılık dönemi, zannedildiği ya da arzu edildiği gibi huzura kavuşulacak bir dönem olmayabilir. Bu makalede, yaşlıların yaşanabilecek muhtemel sorunlara karşı nasıl hazırlanabilecekleri, yaşlanmadan önce alınabilecek önlemlerin neler olduğu üzerinde de durulacaktır.

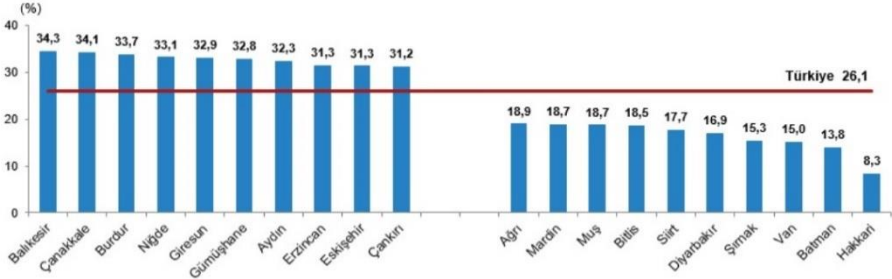
2. Yalnız Yaşayan Yaşlıların Artan Sayısı

2025 verilerine göre, dünya nüfusunda yaşlılık oranı %10,4'tür. En yüksek yaşlı nüfus oranına sahip ülkeler sırasıyla %36 Monako, %30 Japonya ve %25,1 ile İtalya olmuştur. Türkiye, yaşlılık oranı bakımından 194 ülke arasında 75. sırada yer almaktadır. Ülkemizde 1990'lara kadar %5'in altında kalan yaşlı nüfus oranı (Danış, 2009, s. 69), 2018 yılında %8,8'e, 2025 yılında %11,1'e yükselmiştir. Şimdiki veriler ışığında Türkiye'de yaşlı nüfus oranının 2030 yılında %13,5, 2040 yılında %18,2, 2060 yılında %28,8 ve 2080 yılında %38,5 olacağı öngörülmektedir (TÜİK, 2025).

Türkiye'de yaşlanan nüfusa paralel olarak yalnız yaşayan yaşlı sayısı da artmaktadır. "Yaşlı nüfus genellikle, erkek eşin ölümü sonucu dul ve yalnız kalan kadın olarak karakterize edilmektedir" (Tufan vd., 2017: 23). TÜİK (2025)' e göre tek başına yaşayan yaşlılardan oluşan hane sayısı, 1 milyon 836 bin 496 olarak bildirilmiştir. Veriler, yalnız yaşayan yaşlıların Türkiye'nin doğusundan batısına doğru gidildikçe arttığını göstermektedir. Tek kişilik yaşlı hane halkı oranının en yüksek olduğu iller sırasıyla Balıkesir (%34,3), Çanakkale (%34,1),

ve Burdur (%33,7) olarak görülmektedir. Bu oranın en düşük olduğu iller ise %8,3 ile Hakkâri, %13,8 ile Batman ve %15 ile Van'dır.

Tek kişilik yaşlı hanehalkı oranının en yüksek ve en düşük olduğu 10 il, 2025

Kaynak: TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, 2025

Şekil 1: Türkiye’de Yalnız Yaşayan Yaşlı Oranları

Yalnız yaşayan yaşlıların oranını gösteren yukarıdaki grafiğe göre, tek kişilik hane oranı Türkiye’nin doğusunda, batısına göre gözle görülür bir şekilde düşüktür. Bunun birçok nedeni olabilir; toplumun gelişmişlik düzeyi, ailelerin ya da kişilerin ekonomik durumu, eğitim durumu, aile yapısı, kültürel değerler, coğrafi avantaj veya dezavantajlar, toplumdaki yalnız yaşayan yaşlı sayısını etkileyebilir.

Yalnızlık, sadece yaşlılık döneminde değil her yaşta görülebilen ve her yaşta gitgide artan bir olgudur. Ancak yetişkinlere nazaran yaşlılar, yalnızlık ve sosyal izolasyona daha yatkındır (Akbaş vd., 2020: 4545). İnsanlar yaş aldıkça, yavaş yavaş birçok kayıp yaşarlar. Biyolojik olarak enerjileri, kas güçleri, duyu organları, organ yetmezlikleri baş gösterebilir. Bunun yanında ekonomik olarak gelir kaybı, sosyolojik olarak rol ve statü kayıpları yaşarlar. Bu muhtemel kayıplar, yaşlıların gençlere ve yetişkinlere göre daha fazla yalnızlık yaşamasının tetikleyicileridir.

Yalnızlık ve sosyal izolasyon, bireysel ve çevresel nedenlere bağlı olarak yaşlılarda git gide büyümektedir. Toplumsal yapıda yaşanan hızlı değişimler yaşlıların değişimlere uyum sağlamasını zorlaştırmaktadır (Akbaş vd., 2020: 4542). Bu sebeple yalnızlaşan ve tek başına yaşamaya başlayan yaşlıların sosyal destek ağına dahil edilmesi ve sosyal destekten yoksun olmasının önüne geçilmesi, bunlara ek olarak yaşam kalitesinin de artırılması gerekmektedir.

3. Yalnız Yaşayan Yaşlıların Sosyal Destek Ağı

Sosyal destek kaynakları eş, aile ve arkadaşlardan oluşur. Bu kaynaklar, yaşlıların psikolojik ve bedensel bağıışıklığını olumlu yönde etkileyerek (Altıparmak, 2009: 160) yaşlılık döneminin olumsuz kaynaklarından onları arındırabilmektedir. Özellikle çekirdek aile yapısının hâkim olduğu toplumlarda evlenen çocuklar, anne-babalarıyla birlikte yaşamak yerine ayrı bir eve çıkarak müstakil bir hayatı tercih etmektedirler. Bunun tersi de mümkündür. Yaşlılar da yetişkin evlatlarıyla birlikte yaşamayı tercih etmeyebilirler. Çocukları, yaşlı ebeveynlerinin de yanlarında yaşayabileceği büyük evlerde oturmadıkları için yaşlılar, çocukları ile aynı evde yaşamayı istemeyebilirler. Bu durumu Zastrow ve Ashman (2015: 332-333) şu şekilde açıklamaktadır:

Birçok durumda, yaşlılar ve yetişkin çocukları çeşitli sebeplerden dolayı birlikte yaşamazlar. Birçok genç, başka bir insanın sığmasına imkân vermeyen küçük evlerde yaşar. Yaşlılar da mahremiyetleri azalacağı korkusuyla çocuklarının yanına taşınmak istemez. Aynı zamanda başkasının kurallarına uymak zorunda olacaklarından ve istedikleri gibi misafirlerini çağıramayacaklarından korkarlar. Zamanlarını nasıl geçirdiklerini çocuklarına açıklamak zorunda olmalarına gücenebilirler. Çocuklarının sigarayı bırakmak, yeme alışkanlıklarının değiştirilmesi, alkol alımının azaltılması gibi taleplerle yaşam tarzını değiştirmesi konusunda kendisine baskı yapacağından korkabilirler. Aynı zamanda çocuklarının ailelerine yük olmak ya da onları zor durumda bırakmaktan da korkabilirler. Ve rahat ettikleri ve güzel hatıralarıyla dolu evlerinden ayrılmak istemeyebilirler.

Aile yaşam döngüsü içerisinde öncelikle çocuklar, yaşlı anne-babalarıyla sosyal desteklerini zayıflatmış olurlar. Çocukların evden ayrıldığı senaryoda anne ve baba birbirlerine sosyal ve duygusal anlamda destek olamaya devam ederler. Buna ilave olarak komşular ve akrabalar ile sosyal destek ağı varlığını sürdürür. Ancak eşlerden birinin vefatı sonrasında yalnız kalan eşin, sosyal destek ağı ile bağları zayıflamaktadır. “Eşin kaybı, yaşlının yaşamında önemli önemli değişiklikler yaratır. Bundan kaynaklanan aşırı üzüntü, anksiyete, depresyon, suçluluk, yalnızlık ve diğer pek çok sorun yaşanabilir” (Ceylan, 2016: 35). Kadınlar erkeklerden daha uzun yaşadığı için ve çoğunlukla eşlerinden genç oldukları için dul kalma ihtimalleri daha yüksektir. Dulluğun etkilerini 75 yaşındaki bir kadın şöyle anlatır: “Kocan yanında olduğu sürece yaşlı değilsin. Ama onu bir kere kaybettiğinde yaşlılık birden bastırır” (Papalia & Olds’dan akt. Zastrow vd., 2015: 331). Sosyal destek ağı desteklenmiş ve iyileştirilmiş bir yaşlının yalnızlık hissi azalırken yaşam doyumu artar. Sevgi ve saygı gören

yaşlının ruhsal dünyası rahatlar ve yaşamla bağı güçlenerek daha mutlu olur (Öz'den akt. Akbaş, 2020: 4549).

4. Sosyal Destek Ağına Erişimdeki Engeller

Sosyal destek hem bir sosyal iletişimi hem de eğitim ve yaşam boyu öğrenme için sunulan fırsatları içermektedir. Bu fırsatlara ek olarak, şiddetten ve istismardan korunmayı ifade eder. Bölüktaş'a göre yaşlıların sağlığının korunması, güvenliklerinin sağlanması için yakın çevresinin sosyal desteği çok önemlidir. Bu desteğin sağlanması için yaşlılar ya aile üyeleriyle birlikte ya da onlara yakın bir çevrede yaşamalıdır. Yaşlının eşinin veya yakın çevresinden birinin vefatı, sosyal destek ağını zayıflatır ve yaşlıyı yalnızlaştırıp ruhsal ve fiziksel sağlığını tehdit ederek bozulmasına neden olabilir (Bölüktaş, 2021: 256-257). Sosyal destek ağları, iyi bir aile içi iletişim, komşu ve akrabalık ilişkileri varsa, bir paratoner gibi yaşlıya gelebilecek zararlardan onu korumaktadır. Ancak tersi durumlarda, sosyal bağısıklığı zayıflayan ve tek başına yaşayan yaşlılar, birçok zorlukla yüz yüze kalabilmektedir.

Eğer yaşlılar, yüksek bir eğitim ve gelir düzeyine sahipse, sağlıklı ve yüksek yaşam standardı yakalamışsa, bunlara ilave olarak evli ve çocuk sahibiyse sosyal ilişki ağı dinç ve geniş bir seviyede olur. Kendini geliştirme noktasında motivasyonu yüksek ve özgüvenli bir yaşlı, yaşlılığın getireceği sosyal izolasyon ve yalnızlıktan kendisini soyutlayabilir (Şentürk, 2018: 239). Başka bir ifadeyle yaşlının başarısız bir evlilik yapması, düşük bir yaşam standardında yaşamış olması, düşük eğitim ve gelir düzeyine sahip olması ve düşük özgüven gibi değişkenler, yaşlının sosyal destek ağına erişimdeki engellerden bazılarıdır.

Yaşlıların sosyal ortamlarla bağı kesilmeden ekonomik olarak üretime devam etmeleri, sosyokültürel hayatın içinde olmaları sağlanmalıdır. Bu sayede bir yandan ülkelerin kalkınmasına destek olunurken diğer yandan yaşlıların tecrübelerinden yararlanılması sağlanmış olacaktır (Ateşoğlu vd., 2018: 153). Fiziksel ve coğrafi engeller, ekonomik zorluklar ve yoksulluk, psikolojik engeller ve yalnızlık hissi, eğitim ve bilinç eksiklikleri gibi nedenlerden dolayı yalnız yaşayan yaşlılar, sosyal destek ağlarının zayıflamasıyla karşı karşıya kalabilirler.

Kalınkara'ya göre “Bireylerin sosyal ilişki ağları ve sosyal ilişki ağlarından yeterince destek elde edememesinin en önemli nedeni olarak da ilişki kurmada yeterli becerilerinin eksik olması gösterilmektedir” (Kalınkara, 2004: 92). Yaşlının kendisi, ilişki kurma becerisine sahipse, sosyal destek ağlarını yalnız olsa da güçlendirebilir. Geçmişle güçlü bağlar kurmuş bir yaşlı, geleceğe daha umutla bakabilir. Geçmişe olumsuz bir şekilde bakış da kişilerin sosyal ilişki ağlarını güçlendirmesinin önünde engel teşkil edebilir. Köknel (2016: 209) “Yaşlanmayan Yaşlılar” isimli kitabında geçmişe bakış ve günün gerektirdiği değişime ayak uyduramamak ile ilgili şunları söylemektedir:

Eskiden hayat şöyleydi, böyleydi gibi şeyler söylüyor, geçmişi özlemle anıyoruz. Bu bizi iki şekilde aldattır: O 'eskiden' dediğimizde 20- 30- 40 yaşındaydık, fiziksel gücümüz daha fazla, ruhsal dinamiklerimiz daha güçlü, duygularımız daha coşkulu. Hayatı daha başka türlü algılıyorduk, şimdiyse daha başka algılıyoruz. Biz de değişiyoruz, içinde yaşadığımız doğal, toplumsal ortam da değişiyor. Bizim değişmemizle o değişim arasında uyum olmadığında eskiler bize daha çekici geliyor. Çok eski filozofların dediği gibi: Dünyü bugüne getirirseniz, bugünü de geleceği de mahvedersiniz.

Yaşlıların sosyal desteği sadece aile, akraba ve komşularla sınırlı değildir. Çalışma yaşamı devam ederken iş çevresi de önemli bir sosyal destek sağlamaktadır. Emeklilik ya da iş yaşamından izole olan yaşlılar, yoksulluk problemi ile karşı karşıya kalabilirler. Yeterli sosyal hizmet desteği alamayan yaşlılar, sosyal ilişki ağı geliştirmede zorlanırlar. Bu noktada sosyal devlet anlayışı ve sosyal hizmet desteği, yaşlı yalnızlığının olumsuz sonuçlarını bir nebze olsun giderebilir.

5. Yalnız Yaşayan Yaşlılarda Yaşam Kalitesi

Kavramsal çerçevede yaşam kalitesi, bireyin sağlık algısı, genel iyilik hali, fonksiyonel kapasitesi, mutluluk düzeyi, duygusal ve sosyoekonomik statüsü, psikolojik sağlamlığı ile sosyal etkileşim derecesi ve ağrı hissi gibi çok boyutlu faktörleri kapsayan geniş bir olgudur (Aslan, 2009: 2). Bu bağlamda Dünya Sağlık Örgütü Yaşam Kalitesi Grubu (WHOQOL), yaşam kalitesini (QOL) bireyin yaşadığı kültür ve değer sistemleri bağlamında kendi yaşamını nasıl algıladığı, hedefleri, beklentileri, standartları ve tecrübe ettiği sıkıntılarla nasıl bir ilişki kurduğu üzerinden tanımlamaktadır (Sözen vd., 2020: 191).

Yaşlılık dönemi, mutlak surette yaşam kalitesinin düştüğü bir evre olmamakla birlikte, yaşam kalitesini olumsuz yönde etkileyebilecek çeşitli biyolojik, psikolojik ve sosyoekonomik riskleri barındıran hassas bir süreçtir. Düşük eğitim düzeyi, sosyoekonomik yoksunluklar ve toplumsal cinsiyete dayalı eşitsiz algılar gibi yapısal faktörler, bu dönemde yaşam kalitesini daraltan başlıca unsurlardır. Yapısal sorunların yanı sıra günlük yaşam aktivitelerinde yaşanan kısıtlılıklar, görme problemlerine bağlı hareket azalması ve düşme korkusu ile uyku bozuklukları gibi fiziksel ve psikolojik engeller de yaşlı bireyin yaşam kalitesini ve bağımsızlık hissini önemli ölçüde zedelemektedir (Aslan, 2009: 3).

Görüleceği üzere yaşam kalitesi birçok değişkene bağlı olsa da sağlık, belki de en önemli etkenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan ömrünün uzamasına bağlı olarak yaşlılarda önemli sağlık sorunları özellikle kronik hastalıklar ve buna bağlı engellilik durumları ortaya çıkmaktadır. Yaş ilerledikçe

herhangi bir kronik rahatsızlığa sahip olma oranının arttığı bilinmektedir. Yaşlılık döneminde yaşlılar, fiziksel yetersizlikler, bilişsel bozukluklar, sosyal izolasyon ve yalnızlık gibi sorunlarla yüzleşmelerinin en büyük nedenleri arasında kronik hastalıklar gösterilmektedir (Altay vd., 2016: 181-189).

Yaşam kalitesini etkileyen fiziksel iyi oluş hali, maddi refah düzeyi, güvenli bir konut ve çevre, kişisel faaliyetler ve kişisel gelişim gibi faktörler yaşam kalitesinin belirleyici unsurlarından olsalar da yaşlının eş, çocuk, kardeş, yakın akrabalar ve aktif bir sosyal çevreye sahip olması, yaşam kalitesi için önemli bir katkı faktörüdür. Yalnız yaşayan yaşlıların bunlardan bazılarında mahrum olduğu görülmektedir. Sosyal bir varlık olarak insanın sosyal çevre ve sosyal destek sistemleri ile asgari düzeyde de olsa etkileşim halinde olması, yaşam kalitesi üzerinde oldukça önemli bir yere sahiptir.

Yaşlılar için uzun yaşamdan ziyade kaliteli, nitelikli başka bir ifadeyle refah içerisinde olmalarının daha önemli olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Tıp gençleri tedavi etme amacı güderken, yaşlılarda yaşam kalitesinin sağlanmasını amaçlamaktadır (Kutsal, 2002: 15-24). Sonuç olarak yaşam kalitesi, kişilerin geçmiş ve şimdiki yaşantısı, geleceğe yönelik umut dolu beklentileri ve isteklerine bağlıdır. Bu anlamda insan onuruna yakışır bir yaşam standardının yaşlılara sunulması, sosyal hizmet politikalarının geliştirilmesi ve iyileştirilmesi gerekmektedir. Böylece yaşlılıkta yaşam kalitesini olumsuz etkileyen depresyon, yalnızlık ve sosyal izolasyon gibi sorunlar çözüme kavuşturulmuş olacaktır (Toper vd., 2023: 349).

Yaşlılıkta yaşam kalitesi, yaşlının başarılı yaşlanma durumuna da bağlıdır. Başarılı yaşlanma, sağlıklı bir fiziksel ve zihinsel işleve sahip olmak, aktif bir sosyal yaşam, sağlıklı bir beden ve ruh hali, yüksek ekonomik durum, hayata olumlu bir bakış ve yüksek bir yaşam doyumu demektir. Başarılı yaşlanmada etkili olan faktörler içerisinde emeklilik döneminde yaşanan komşuluk ilişkileri, sosyal imkanlar, ekonomik rahatlık, üretkenlik ve manevi hayat gibi kişisel durumlar bulunmaktadır (Hazer vd., 2017: 186). Yaşam kalitesi, yaşlının yalnız olmasının yanında, sağlık, fiziksel ve zihinsel durum, ekonomik durum, komşuluk ilişkileri, sosyal çevre ve sosyal aktivitelere katılım, üretkenlik ve manevi tatmin gibi kavramlarla da yakından ilgilidir.

Sosyal hayatta üretken bir yaşlı, toplumla bütünleşebilen, sosyal sorunlarla baş edebilen bir yaşlı aktif bir şekilde yaşlanmaktadır. Burada yaşam kalitesinin ve doyumunun pozitif yönü vurgulanmaktadır. Bu kapsamda aktif olma kavramı, fiziki anlamda aktif olma ve iş gücüne katılma durumunu ifade ettiği kadar, sosyal ve kültürel katılımı da içermek suretiyle daha geniş bir anlam ifade etmektedir (Kalıncara, 2019: 384).

Başarılı yaşlanma, aktif yaşlanma gibi kavramlar yaşlılık gelip çatmadan hazırlıklı olmayı ifade ederler. “Beş şey gelmeden önce beş şeyin kıymetini bil! İhtiyarlık gelmeden gençliğin, hastalık gelmeden sağlığın, fakirlik gelmeden zenginliğin, meşguliyet gelmeden boş vaktin, ölüm gelmeden hayatın” (Muntekî, 1993). Peygamberimiz Hz. Muhammed’in ifadeleri bu bağlamda ele alındığında yaşlılık gelmeden önce insanın sağlığına, bedenine, zihnine, ekonomisine, sosyal çevresine yapacağı yatırım, yaşlılık döneminde meyvesini verecektir. Bu yatırımlar yaşlının kendisini bir bakıma inşa etmesidir. Yaşlı daha yaşlanmadan önce başlayan bu inşa sürecinde gençlikten itibaren topluma katılım göstermesi, ileride yaşlandığında bu katılımın devam edebilmesi için önemlidir. Bu sosyal katılımın sorunsuz gerçekleşmesi için gençlik ve yetişkinlik döneminden itibaren bedensel, psikolojik ve sosyal uğraşlar vermesi gerekmektedir.

Tufan’a göre, yaşlandıkça kendini gerçekleştirme uğraşı, bedensel kayıplar ve çevresel engeller nedeniyle zorlaşmaktadır. Bu engeller, sadece çevreyle sınırlı değildir ve kişinin kafasındaki bariyerleri de ifade eder. Kafasındaki bariyerleri aşabilen yaşlılar, aslında diğer bariyerleri aşmanın önündeki en büyük engeli kaldırmış olurlar (Tufan, 2016: 192). Skinner (1984: 14)’e göre “Yaşlılığı düşünmek için en iyi zaman genç yaşlardır, çünkü yaşlılığın tadını çıkarabilmek için fırsatları değerlendirmek açısından gençken çok şeyler yapılabilir. Yaşlılık biraz da başka bir ülke gibidir. Eğer gitmeden önce kendinizi hazırlamışsanız, tadını çıkarabilirsiniz.”

6. Yaşlıların Yaşam Kalitesini Artırmaya Yönelik Uygulanabilecek Politikalar

Bütün istatistikler dünya nüfusunun yaşlandığını göstermektedir. Dünya toplumlarının yaşlanmasının yanı sıra, dünyada yalnızlık da önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. 2018 yılında İngiltere’de ve ardından 2021 yılında Japonya’da kurulan yalnızlık bakanlıkları gösteriyor ki ülkeler, yalnızlık konusunda önlem almaya ve çözüm üretmeye çalışmaktadırlar. Her yaşta yalnızlaşabilen insanın, yaşlılık döneminde yalnızlığı bir tercih olarak değil daha çok bir zorunluluk olarak yaşadığı düşünülürse, yaşı ilerleyen yaşlının daha çok desteğe ve bakıma ihtiyaç duyacağı, sosyal destek ağına erişimde daha çok zorlanacağı, yaşam kalitesini korumak için sosyal destek uygulamalarına gereksiniminin artacağı söylenebilir. Bu durumda yaşlıların yaşam kalitelerini artırmaya yönelik mevcut politikaların iyileştirilmesi ve yeni politikaların üretilmesi elzem hale gelmektedir.

Yaşlılık doğal bir süreç olsa da yaşlı nüfusunun artması sonucu yaşlanma konusu ile ilgili, çoğu olumsuz olmak üzere, birçok farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Toplumların yaşlılık algılarına bakıldığında, sanki ömrü elveren

herkes bir gün yaşlanmayacakmış gibi “olumsuz” bir “yaşlılık” söylemi vardır. Bu olumsuz söyleme göre ileri yaşta olmak bir kusur, özür, yetersizlik olarak değerlendirilmekte ve yaşlılar sadece pasif bir nüfus olarak görülmekte, toplumsal yaşamdan dışlanmaktadır (Doğan, 2009: 170). Oysa ki mevcut toplumun mimarı yaşlılardır. Ülkelerin ve toplumların ne birikimi varsa bugünün ve geleceğin yaşlıları sayesinde. Ekonomik, siyasi, hukuki, kültürel, sağlık ve sosyal vb. her alanda yaşlıların katkısı yadsınmaz. Yaşandıklarında yaşadıkları yetersizlikler nedeniyle yaşlıların işe yaramaz bir topluluk olarak görülmesi son derece yanlıştır. Tam tersine bugünün mimarlarının daha rahat etmeleri, huzurlu ve konforlu bir hayat yaşamaları, kaliteli bir yaşlılık dönemi geçirmeleri için yeni ve daha güçlü politikalara ihtiyaç vardır.

Türkiye’de bugüne kadar genç nüfusun ihtiyaçları doğrultusunda şekillenen sosyal politikalar, yaşlı nüfusun genel nüfus içinde ağırlığının artmasına bağlı olarak artık yaşlı nüfusun ihtiyaçları doğrultusunda yeniden düzenlenebilir, yaşlanan nüfusun ülke için olası olumsuz sonuçlarının önüne geçilebilir (Korkmaz vd., 2014: 230). Ayrıca sosyal politikaların şekillenmesinde yardımcı olmak adına bilimsel çalışmaların yaşlılık üzerine daha da yoğunlaşması gerekmektedir.

Yaşlılık alanında yapılan çalışmalara bakıldığında bazı alanların üzerinde ağırlıkla durulduğu fakat bazı alanlarda ise oldukça az yayın üretildiği görülmektedir. Özellikle yaşlı/yaşlılık, yaşlı ve huzurevi, Alzheimer/demens, yaşlılarda psiko-sosyal hastalıklar, yaşlı sağlığı gibi çalışmalar (Yaman vd., 2015: 172-173) yoğunlukla ele alınmıştır. Bunlara ek olarak yaşlılık ve yalnızlık, yaşlılara sosyal destek, yaşlılık ve din, yaşlılık ve ölüm, yaşlılık ve sosyal dışlanma gibi konular ve sorunlara ilişkin politikalar üzerine de yoğunlaşılmalıdır.

Yaşlıların günlük bakım ve beslenmelerinden sporla olan ilişkilerine, psikolojik ve ruhsal durumlarından sosyokültürel durumlarına, teknolojik gelişmelere uyumlarından geronteknolojik çabalara, konut kalitelerinden yaşadıkları mahalle ve kentteki ulaşılabilirliği artırmaya kadar birçok alanda politikalar geliştirilmelidir. Tufan’a göre; “Tek başına yaşayan yaşlıların çoğu dul kadınlardır. 75 yaşın üzerindeki yaşlıların çoğunu dul kadınlar ve çocuksuz yaşlılar meydana getirmektedir. Yalnız yaşayanların çoğu da büyük kentlerde yoğunlaşmıştır” (Tufan, 2003: 186). Dolayısıyla kentlerde yaşlıların yaşam alanlarını yeniden düzenleyecek adımların atılması gerekmektedir. “Bir insanın yaşantısında yaşı ilerledikçe evinin ve çevresinin önemi giderek artmaktadır. Bu arada yaşlıların çoğu mümkün olduğu kadar tanıdığı ortamda özgürce yaşamak isterler. Bunun için de bazı küçük yardımlarla özel ihtiyaçlarının giderilmesi gerekmektedir” (Ersanlı & vd., 2008: 186). Evde bakım uygulamaları, bu anlamda

yaşlılar için hem tanıdık, bilindik mekândan onu ayırmadan ona yardımcı olunmasını sağlar hem de evdeki yaşam kalitesini artırabilir.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yaşlıların önemli bir bölümünün gecekondlu ve benzeri kesimlerde yaşadığı saptanmıştır. Yaşlının statüsü, bireysel refahı ve mutluluğu üzerinde negatif etkisi bulunan böylesi çevrelerin elverişsiz şartları, yaşlıların psikolojik, toplumsal, ekonomik durumlarını olumsuz etkilemektedir. Kötü yaşam koşulları, gelir azlığı, yetersiz beslenme yaşlının direncini azaltmakta, yaşlıda kronik hastalıklara, enfeksiyon hastalıklarına sebep olmaktadır (Emiroğlu, 1995: 40). Özellikle yalnız yaşayan ileri yaştaki yaşlıların yaşadıkları çevre şartları oldukça olumsuz olabilmektedir. Yaşlının fiziksel çevresi, yaşadığı mahalle, oturduğu ev, tek bir oda hatta yattığı yatak ile sınırlı olabilmektedir. Dolayısı ile öncelikle bu çevreye ilişkin iyileştirmelere öncelik verilmeli ve yaşlının yalnızlığını giderecek politikalar üretilmelidir. Örneğin Batı toplumlarında görülen “paylaşımlı ev” modeline benzer uygulamalar, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı eliyle ülkemizde de denenebilir. “Paylaşımlı Ev: Evinin bir odasını öğrenciye verme karşılığında, alışveriş, yük taşıma, çöp atma gibi hizmet alımı batı toplumlarında uygulanabilen bir yaşlı yaşamı modelidir (Türel, 2004: 99). Yalnız yaşayan yaşlıların yalnızlığının benzeri projelerle giderilmesi, onları evlerinden ayırmadığı gibi, huzurevi, yaşlı merkezi gibi kurumların da yükünü azaltabilecektir. Böylece yaşlıların yalnızlığı, yaşadıkları ortamın temizliği, bakımı ve yaşlının günlük işlerinin takip edilmesi sağlanmış olacaktır. Yaşlının evinden başlayarak mahalle ve kentin dönüşümü, yaşlı dostu kentlerle mümkün olabilir.

Yaşlı dostu kentlerde, yaşlıların başkalarına bağımlı olmadan sosyal hayata katılımlarına destek verilerek yaşlıların yaşam kalitelerini artırmak hedeflenmektedir. Bunun yanı sıra yaşlıların kentteki kamusal alanların kullanımı noktasında da işlerinin kolaylaştırılması gerekmektedir. Toplu taşıma kullanımı, banka, hastane, belediye gibi kamu kurumlarının yaşlı dostu kurumlar olması gerekir. Kamusal mekanların erişilebilirlik, güvenlik, doğayla etkileşim kurabilme ve yayaların rahatça ulaşabileceği özellikleri barındırması bu anlamda önemlidir. (Kurtkapan, 2018: 43).

Değişen aile yapısına bağlı olarak yaşlıların yakınları yanında kalması zorlaşmış, yaşlılar kendilerine bakabilecek durumdaysalar kendi evlerinde yalnız da olsa yaşamaya çalışmakta ya da huzurevlerini tercih edebilmektedirler. Yapılan bir araştırmada, “huzurevinde yaşayan yaşlı bireylerin algıladıkları sosyal desteğin gelir düzeyi iyi olanlarda iyi olmayanlara göre, kadınlarda erkeklere göre ve evli/dul olanlarda hiç evlenmemişlere göre daha iyi olduğu ve sosyal destek arttıkça yaşam doyumunun arttığı belirlenmiştir” (Altıparmak, 2009: 163). Ancak Buz ve Beydili (2015: 569)’ye göre yaşlı kadınlar huzurevleri

hakkında olumsuz görüŖe sahiptir. Huzurevlerinin yaŖlılara Ŗiddet uygulandığı düşünölmektedir. Huzurevlerine yönelik bu olumsuz algının deđiŖtirilmesi, benzer kuruluŖların niteliğinin iyileŖtirilmesine yönelik alıŖmalara ve politikalara da ihtiyaç duyulmaktadır.

YaŖlılıkla ilgili iyileŖtirilmesi gereken politikalardan birisi de engelli yaŖlılarla ilgili olmalıdır. Engellilik kendi baŖına dezavantajlı bir durumken yaŖlı bir engellinin bakımına iliŖkin zorluklar, olumsuz durumun daha da ađırlaŖması demektir. “Engelli yaŖlı bireyin bakım verene bağımlı olmasının yanı sıra sahip olunan hastalıklar yaŖlı kiŖinin toplumsal yaŖama katılmasını engellemekte bu durum engelli yaŖlı bireyin eve kapanmasına, toplumdan izole olarak yalnızlaŖmasına yol açmaktadır” (DemirbaŖ, 2018: 130).

YaŖlılık dönemi, bazı hastalıkların öne çıktığı, sosyal, kültürel, ekonomik problemlerin yaygın olduğu bir dönemdir. Özellikle ileri yaŖtaki yaŖlıların ruhsal olarak yaŖadıđı korku ve kaygılar da yaŖlılık döneminin dikkati çeken sorunlardandır. EŖiyle, çocuklarıyla ya da yalnız olarak yaŖayan yaŖlıları en çok korkutan Ŗeylerin baŖında baŖkalarına muhtaç olmak vardır. Muhtaçlık korkusu, düşerek bir yerini kırma korkusunu da beraberinde getirir. elenk’e göre yaŖlıları en çok korkutan ve kaygılandıran durumlar, elden ayaktan düşerek baŖkalarına muhtaç duruma gelmektir. Bakım veya huzur evinde yaŖamak zorunda kalmak, yalnız ölmek ve çocuklarının fakirleŖmesi (elenk, 2020: 2109) de onları endiŖelendiren durumların baŖında gelmektedir.

Kapıkıran (2016: 21), yaptığı araŖtırmada yaŖlıların yaŖam doyumu üzerinde yalnızlığın olumsuz bir rolü olduğunu saptamıŖtır. YaŖlıların sosyal desteğinin artmasıyla yaŖam doyumu arasında olumlu bir etkileŖim olduğunu ortaya koymuŖtur. Göröldüğu üzere yaŖlıların yaŖam doyumu elde edebilmesi için yalnızlıklarının sosyal destek ağları ile desteklenmesi gerekmektedir. YaŖlıların yaŖam doyumu ve yaŖam kalitesi de göröldüğu gibi sosyal destek açından bağımsız değildir.

Sosyal dıŖlanma olgusu da yaŖlıların yaŖam kalitelerini etkilemektedir. YaŖlı bireylerin toplumdan izole olmaları, kendilerini yalnız hissetmeleri aynı zamanda sosyal dıŖlanma kavramını da ardından getirmektedir. Yalnızlık, sosyal dıŖlanmaya neden olabilmektedir. YaŖlılar, eski kuvvetlerini yitirdiklerinden dolayı kendilerini pek çok alanda dıŖlanmış hissederek. Sosyo- kültürel yönden sağlık, eğitim, ekonomi ve bunun gibi sosyal hayatın içerisinde olan alanlardan kendilerini dıŖlanmış hissettiklerinde ie kapanabilir, kendilerini toplumdan izole edebilirler. Sözelimi; ekonomik açıdan sorun yaŖayan, emekli maaŖı olmayan yaŖlılar, hayatını sürdürmekte güçlük çekmekte, beslenme, sağlık, barınma gibi sorunlarla karŖılaŖmaktadır. Bu evrede yaŖlılar, ekonomik dıŖlanma yaŖamakta ve

toplumların kaynaklarından istediği gibi faydalanamamaktadır (Dalkılıç vd., 2013: 468).

Sonuç ve Değerlendirme

Dünya genelinde yaşlı nüfustaki artış, ülkeleri yaşlanma ve yaşlılık üzerine yeni politikalar üretmeye yöneltmektedir. Nüfusların yaşlanmaya başlaması ülkeleri, yaşlılık politikalarını da artırmaya ve düzenlemeye sevk etmektedir. Gerek sağlık politikaları gerek sosyal güvenlik uygulamaları gerekse sosyo-kültürel ve ekonomik uygulamaların yaşlıların yaşam konforunu yükseltmeye dönük olacak şekilde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Birleşmiş milletler tarafından 1999 yılı “dünya yaşlılar yılı” ilan edilerek, yaşlılığa dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Dünyadaki gibi ülkemizde de yaşlılık üzerine hem devlet nezdinde hem de akademik camiada çalışmalar yapılmaktadır.

Yaşlılık gibi üzerinde durulması gereken bir başka olgu da yalnızlıktır. Yalnızlık, günümüz toplumlarının giderek daha derinden yaşadığı bir olgu olarak dikkat çekmektedir. Son yıllarda, özellikle internet ve sosyal medya kullanımının artışı, insanları yüz yüze toplumsal etkileşimden uzaklaştırarak, sanal bir etkileşime doğru itmektedir. Sanal alemde, her yaştan insan bulunsu da bu yaş grupları içerisinde en az yaşlılar vardır. Dolayısıyla yaşlıların mevcut sosyal çevreleri dışında sosyalleşebilecekleri bir mecra bulunmamaktadır. Başka bir ifadeyle genç ve yetişkin insanlar, sosyal medya ya da teknoloji kullanımı ile yalnızlıklarını teskin edebilirken, yaşlılar yalnızlığa mahkûm olabilmektedir.

Günümüz toplum yapısı düşünüldüğünde, dünya genelinde insanlar mevcut bürokratik yapılar, teknolojik gelişmeler, sosyal medya, iş hayatının yoğunluğu gibi nedenlerden dolayı günlük işlerini hep bir koşuşturma içerisinde yaparlar. Geleneksel toplum yapısı ise yaşamın daha yavaş yaşandığı, sosyal ilişkilerin birincil ilişkilerden oluştuğu, dolayısıyla sosyal destek ağlarının çok güçlü olduğu yapılardır. Mevcut demografik yapıma bakıldığında toplam nüfusun %93’ünü kentte yaşayanlar oluşturmaktadır. Modern bir toplumsal yapı içerisinde, geleneksel yapıdaki gibi bir sosyal destek ağını inşa etmek zordur. Yaşlılar ise genel nüfusa oranla sosyal destek ağı geliştirmede çok daha fazla zorlanırlar ve daha alt yaş gruplarına göre, daha fazla yalnızlık deneyimlerler.

Yaşlılık döneminde yaşam kalitesi ve konforunu sağlayan birçok faktör vardır. En önemli değişkenlerden birisi sağlık iken diğeri de ekonomik durumdur. Sağlığı ve ekonomik durumu yerinde olan bir yaşlı, kendisine bir konfor alanı yaratabilir. Emeklilikle birlikte bir rol ve statü kaybı yaşadıysa, bunun yerine yeni roller ve statüler ekleyebilir. Sosyal destek ağına erişim noktasında ekonomik gücünü kullanabilir. Yaşam kalitesi yönünden eşin hayatta olması da önemlidir. Ancak makalemiz yalnız yaşayan yaşlıların yaşam kalitesi üzerine yoğunlaştığı

için bazı olumlu işlevlerden bahsedilmemiştir. Eşin vefatı sonrası yalnız yaşayan yaşlının yaşam düzenini yeniden kurgulaması gerekir. Varsa çocukları, torunları ve akrabalarıyla, bunlardan mahrum kalıyorsa komşuları ve arkadaşları ile sosyal bir destek ağı geliştirmelidir. Bunda da muktedir olunamıyorsa o zaman ekonomik durumu ölçüsünde yaşlı bakım merkezleri, yaşlı evleri ya da huzurevleri gibi kurumsal yapılarla sosyal destek ağını güçlendirmesi beklenir. Tüm bunları yapamayan, ekonomik anlamda güçsüz bir yaşlının ise vakıflar, dernekler, yerel yönetimler ya da devlet desteğiyle yaşam kalitesi yükseltilmelidir. Bu noktada önlem alıcı politikalara ve akademik çalışmalara ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Akbaş, Erkan ve diğerleri. Yaşlılıkta Sosyal İzolasyon ve Yalnızlık. Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 15(26), 2020.
- Altay, Bilge ve diğerleri. Yaşlıların Sağlık Algısı, Yaşam Kalitesi ve Sağlıkla İlgili Yaşam Kalitesini Etkileyen Faktörler. TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni, 15(3), 2016.
- Altıparmak, Sevil. Huzurevinde Yaşayan Yaşlı Bireylerin Yaşam Doyumu, Sosyal Destek Düzeyleri ve Etkileyen Faktörler. Fırat Üniversitesi Sağlık Bilimleri Tıp Dergisi, 23(3), 2009.
- Aslan, Dilek. Yaşlılık Döneminde Yaşam Kalitesi Kavramı: Kadın Sağlığı Bakışı. Türk Geriatri Derneği ve Gazi Üniversitesi- Yaşlanan Kadın Sempozyumu, 2009.
- Bölüktaş, Rabia Pınar. Temel Gerontoloji. İstanbul: İstanbul Üniversitesi AUZEF Yayınları, 2021.
- Buz, Sibel ve Beydili, Elif. Ankara Örneğinde Yalnız Yaşayan Yaşlı Kadınların Gereklerinin. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8(37), 2015.
- Ceylan, Hasan (Ed.). Yaşlılık Sosyolojisi. Ankara: Nobel Yayınları, 2016.
- Çelenk, Murat. Yoksulluğun Kırdaki Görünümleri: Ordu İlinde Yalnız Yaşayan Yaşlılar. International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences, 6(34), 2020.
- Dalkılıç, Pelin ve Genç, Yasemin. Yaşlıların Sosyal Dışlanma Sendromu ve Toplumsal Beklentileri. Uluslararası Sosyal Bilim Dergisi, 6(4), 2013.
- Danış, Mustafa Zeki. Türkiye’de Yaşlı Nüfusun Yalnızlık ve Yoksulluk Durumları ve Sosyal Hizmet Uygulamaları Açısından Bazı Çıkarımlar. Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi, 20(1), 2009.
- Demirbaş, Hatice. “Yaşlılıkta Sosyal İlişkiler.” Temel Gerontoloji. Ed. Rabia Pınar Bölüktaş, s. 130. İstanbul: Matsa Yayınevi, 2018.
- Doğan, A. Nevin. “Yaşlanma ve Toplumsal Duyarlılık.” Dün, Bugün ve Yarın Yaşlılık, s. 170. Ankara: Yaşlılık Platformu Yayınları, 2009.
- Emiroğlu, Veysel. Yaşlılık ve Yaşlının Sosyal Uyumu. Ankara: Şafak Matbaacılık, 1995.
- Ersanlı, Kerim ve Kalkan, Mehmet (Ed.). Psikolojik, Sosyal ve Bedensel Açından Yaşlılık. Ankara: Pegem Akademi, 2008.
- Hazer, Orhan ve Özsungur, Fahri. Yaşlanma Ölçeği (BYÖ) Türkçe Versiyonu. International Journal of Education Technology and Scientific Researches, 4, 2017.
- Kalınkara, Veysel. Yaşlılık: Disiplinlerarası Yaklaşım, Sorunlar, Çözümler. Ankara: Nobel Yayınları, 2004.

- Kalınkara, Veysel (Ed.). Yaşlılık: Yeni Yüzyılın Gerçeği. Ankara: Nobel Yayınları, 2019.
- Kalkınma Bakanlığı. 11. Kalkınma Planı (2019-2023), Yaşlanma Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Ankara: Kalkınma Bakanlığı, 2018.
- Kapıkıran, Şükran. Yaşlılarda Yalnızlık ile Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki: Sosyal Desteğin Aracılık Rolünün Sınanması. Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi, 9(1), 2016.
- Korkmaz, Nurdan ve Yazıcı, Serpil. Küreselleşme ve Yaşlılık – Eleştirel Gerontolojiye Giriş. Ankara: Ütopya Yayınları, 2014.
- Köknel, Ömer. Yaşlanmayan Yaşlılar. İstanbul: Okyanus Yayınları, 2016.
- Kutsal, Yeşim. “Yaşlılık Döneminde Sık Görülen Sağlık Sorunları.” Geriatrik Bilimler Araştırma ve Uygulama Merkezi, s. 15–24. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayını, 2002.
- Kurtkapan, Hasan. Kentte Yaşlılık ve Yerel Yönetim Uygulamaları. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler, 2018.
- Muntekî, Kenzû'l-Ummâl. Kenzû'l-Ummâl. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Öz, Fatma. Sağlık Alanında Temel Kavramlar. Ankara: İmaj Basım, 2004. Akt.: Erkan Akbaş ve diğerleri, 2020.
- Papalia, Diane E. ve Olds, Sally Wendkos. Human Development (5th ed.). New York: McGraw-Hill, 1992. Aktaran: Charles Zastrow ve Karen K. Krist-Ashman, 2015.
- Skinner, B. F. ve Vaughan, M. E. Yaşlılığın Tadını Çıkarın. İstanbul: E Yayınları, 1984.
- Sözen, F. ve diğerleri. Yaşlılarda Yaşam Kalitesi ve Yaşlılık Algısı: Başkent Üniversitesi Örneği. Journal of Turkish Family Physician, 11(4), 2020.
- Şentürk, Üzeyir. Yaşlılık Sosyolojisi: Yaşlılığın Toplumsal Yörüngeleri. Bursa: Dora, 2018.
- Toper, Funda ve Özpolat, Ahmet Onur. Yaşlılıkta Yaşam Kalitesi. Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 12(1), 2023.
- Tufan, İsmail. Modernleşen Türkiye’de Yaşlılık ve Yaşlanmak: Yaşlanmanın Sosyolojisi. İstanbul: Anahtar Kitaplar, 2003.
- Tufan, İsmail. Antik Çağ’dan Günümüze Yaşlılık ve Yaşlanma. Ankara: Nobel Yayınları, 2016.
- Tufan, İsmail ve Durak, Murat. Gerontoloji. Ankara: Nobel Yayınları, 2017.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi. Ankara: TÜİK, 2025.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). İstatistiklerle Yaşlılar. Ankara: TÜİK, 2025.

- Türel, Gül. “Yaşlılar İçin Sunulan Kentsel Servisler.” Yaşlılık: Disiplinlerarası Yaklaşım, Sorunlar, Çözümler. Ed. Veysel Kalıncı, s. 92. Ankara: Odak Yayınları, 2004.
- Yaman, Ömer Musa ve Acar, Mustafa. Türkiye Sosyal Hizmet Birliğinde Yaşlılık: Bibliyografik Bir Değerlendirme (1950–2013). Ankara: Açılım Kitap, 2015.
- Zastrow, Charles ve Krist-Ashman, Karen K. İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre II. Ankara: Nika Yayınları, 2015.

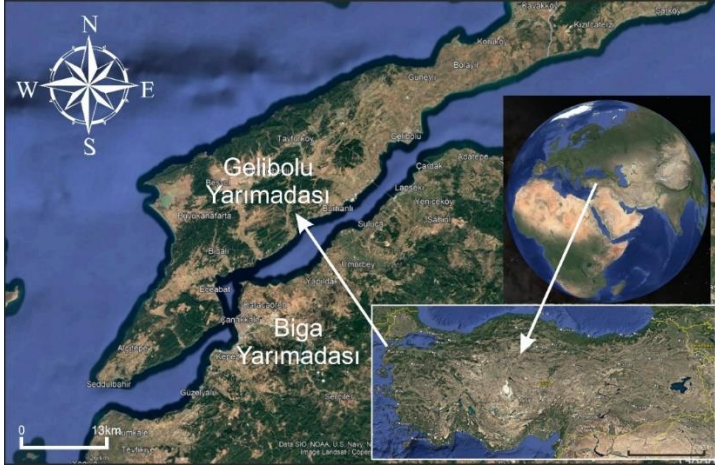
11. Bölüm

Gelibolu Yarımadası Jeosit Alanlarının Ön Değerlendirmesi¹

Gizem İĞREK², Mustafa AVCIOĞLU³

GİRİŞ

Gelibolu Yarımadası (Şekil 1) dünya genelinde tarihi ve doğal güzelliklere ev sahipliği yapmaktadır. Gelibolu Yarımadası'nın eşsiz tarihi dokusunun yanı sıra barındırdığı jeolojik – jeomorfolojik oluşumların (yapısal unsurlar, kayaç türleri, jeomorfolojik yapılar vb.) bilimsel, eğitimsel estetik ve kültürel açıdan taşıdığı değerlerin henüz tam anlamıyla ortaya konulamaması, bu mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması konusunda önemli bir eksiklik oluşturmaktadır. Yarımada'nın tektonik konumu, farklı jeolojik dönemlere ait kayaç birimleri ve erozyon süreçleriyle şekillenmiş özgün jeomorfolojik formları (örneğin kıyı şeridi, vadiler, tepeler) barındırması burayı jeolojik açıdan önemli bir araştırma alanı yapmaktadır.

Şekil 1. Çalışma alanı olan Gelibolu Yarımadası'nın konumu (10.06.2026 tarihli GoogleEarth görüntüsü kullanarak hazırlanmıştır).

¹ Çalışma, ilk yazarın “Gelibolu Yarımadası'nın Jeosit ve Jeomiras Değerleri” başlıklı Yüksek Lisans tez çalışmasının bir bölümünden oluşmaktadır (Danışman 2. Yazardır).

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Çanakkale. <https://orcid.org/0009-0008-5052-4036>

³ Dr. Öğretim Üyesi, Sorumlu Yazar, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Coğrafya Bölümü; Çanakkale. m_avcioglu@comu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-1590-0832>

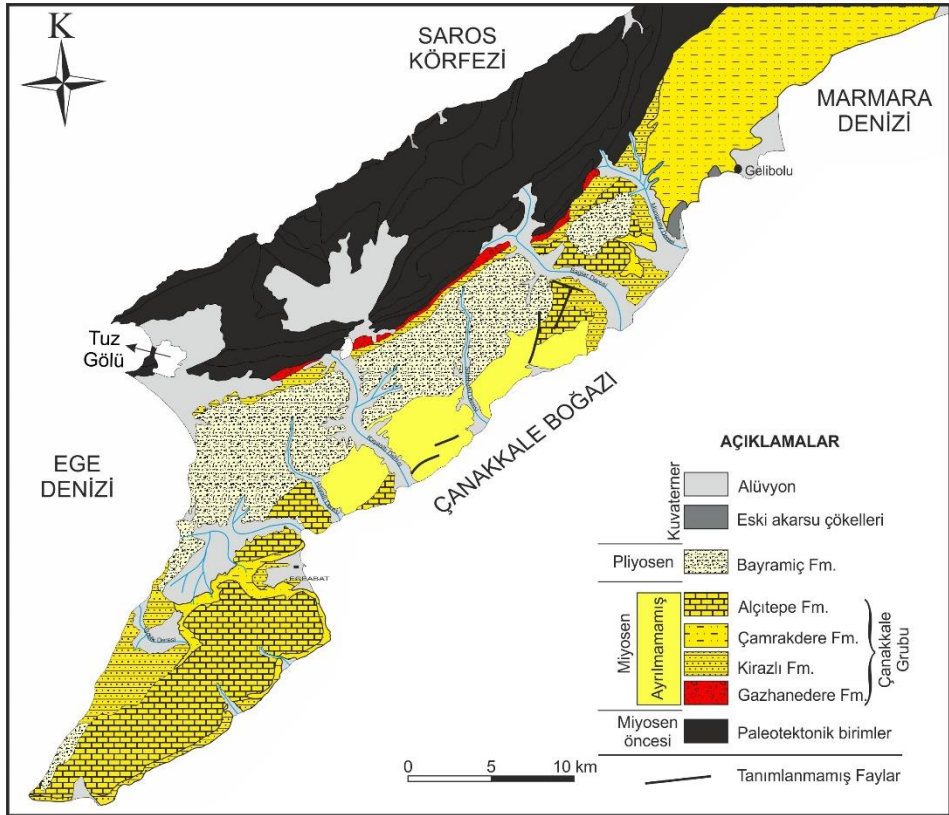
Gelibolu Yarımadası, tarihsel bağlamda I. Dünya Savaşı'ndaki stratejik önemi nedeniyle daha çok miras perspektifiyle ele alınmış bu durum doğal miras unsurlarının göz ardı edilmesine neden olmuştur. Mevcut koruma politikaları çoğunlukla anıtsal yapılar ve savaş alanlarına odaklanırken jeolojik ve jeomorfolojik değerlerin korunması ikinci planda kalmıştır (Erbey, 2018). Bu durum doğal çevrenin tahrip olmasına, habitat parçalanmasına ve yerel ölçekte jeomiras farkındalığının düşük kalmasına yol açmaktadır. Özellikle kıyı alanlarında artan turizm faaliyetleri, plansız yapılaşma, altyapı baskıları, kıyı erozyonu, atık birikimi ve arazi bütünlüğünün bozulması gibi çevresel sorunlar da yerbilimleri açısından önem arz eden alanların yok olmasına neden olmaktadır (Kazancı vd., 2004).

Türkiye genelinde jeomiras koruma ve yönetimi konusunda son yıllarda önemli gelişmeler yaşanmakla birlikte (Kazancı, 2012; Kazancı vd., 2015; Çalık vd., 2018; Çetiner, vd., 2018; Düzgüngüneş, 2022; Köroğlu ve Mülâyim, 2023, Tunç, 2026; Özenç Kırıl ve Avcıoğlu, 2026). Gelibolu Yarımadası özelinde kapsamlı bir jeomiras yönetim planının bulunmaması bu alanın koruna bilirliliğini sınırlamaktadır. Bu çalışma, Gelibolu Yarımadasındaki bu çeşitliliği belgelemek ve yarımadaanın jeolojik mirasının önemini vurgulayarak koruma bilincine katkı sağlamak için yapılan bir ön çalışmadır.

Bu çalışma Gelibolu Yarımadası'nın jeomiras değerlerinin belirlenmesi, analiz edilmesi ve bilimsel ölçütlere göre değerlendirilmesini konu almaktadır. Çalışmada yarımadaanın jeolojik ve jeomorfolojik özellikleri temel alınarak bölgenin doğal miras niteliği taşıyan unsurları ortaya çıkarılacak; bu unsurların korunabilirlik, temsil kabiliyeti ve jeoturizm potansiyeli açısından önemi değerlendirilmesi tartışılacaktır. Gelibolu Yarımadası konumu (Şekil 1), karmaşık jeolojik yapısı, kıyı morfolojisi ve uzun jeolojik süreçler sonucunda şekillenen doğal oluşumlarıyla Türkiye'nin dikkat çekici alanlarından biridir. Bu durum bölgenin jeosit ve jeomiras bağlamında kapsamlı bir incelemeye tabi tutulmasını gerekli kılmaktadır.

Çalışmanın temel araştırma konusu yarımadaadaki jeolojik birimler, litolojik özellikler, tektonik unsurlar (Şekil 2), kıyı süreçleriyle oluşmuş şekiller, vadiler, yamaç sistemleri ve jeomorfolojik birimler bilimsel literatür ışığında jeosit/jeomiras olarak sınıflandırılmasını kapsamaktadır. Bunun yanı sıra jeosit potansiyeli taşıyan noktaların belirlenmesi bu alanların ulusal ve uluslararası jeomiras ölçütlerine göre değerlendirilmesi ve önem derecelerinin ortaya konulması çalışmanın sonucunda elde edilecek verilerin ışığında yeni çalışmalara öncülük yapacaktır. Böylece bölgenin hem bilimsel hem de eğitimsel değer taşıyan doğal unsurlarının sistematik biçimde tanımlanması yapılmış olacaktır.

Çalışmanın kapsamı Gelibolu Yarımadası'nın doğal jeolojik ve jeomorfolojik mirasına odaklanmakta olup kültürel, tarihi ya da arkeolojik miras unsurları kapsam dışındadır. Bu kapsam sınırlamasının gerekçesi araştırmanın bilimselliğini güçlendirmek ve jeomiras kavramının özüne uygun olarak yalnızca doğal süreçlerin ürünü olan miras unsurlarına odaklanmak isteğidir. Bu bağlamda çalışma hem Türkiye'de jeomiras çalışmalarına bilimsel bir veri sağlamaktadır hem de Gelibolu Yarımadası'nın doğal mirasının gelecek kuşaklara aktarılması için gerekli bilinç ve koruma yaklaşımlarının geliştirilmesine katkı sunabilecektir.

Şekil 2. Yiğitbaş (2016) tarafından hazırlanan Biga ve Gelibolu yarımadalarına ait jeoloji haritasının Gelibolu Yarımadası bölümü (Harita Atabey vd. 2004; Duru vd. 2012; Ilgar vd. 2008; 2012 çalışmalarının ve Yiğitbaş, (2016)'ın arazi gözlemlerinin birleştirilmesi ile hazırlanmıştır).

Öncelikle çalışmaya ele alırken bazı kavramların açıklanması gerekmektedir:

Jeosit belirli bir konumda yer alan ve bilimsel, estetik, kültürel veya eğitsel önemi bulunan jeolojik veya jeomorfolojik (kayaç-mineral-fosil topluluğu, istif, yer şekli, jeolojik yapı, doku türünden, bilimsel belge niteliği olan doğal varlıklar) birimlerdir (Wimbledon, 1996; Kazancı, 2006). Bu alanlar hem bilimsel araştırmalar hem de çevre eğitimi açısından birer doğal laboratuvar işlevi görür. Jeositler jeomirasın somut örnekleri olarak değerlendirildiği için ulusal ve yerel ölçekte koruma planlarının merkezinde yer alır (Henriques ve Brilha, 2017).

Jeomiras: Jeomiras yer kabuğunun evrimi sürecinde oluşan bilimsel, estetik, kültürel ve eğitsel değere sahip jeolojik ve jeomorfolojik unsurların bütünüdür ifade eder. Bu kavram doğal mirasın jeolojik bileşenini oluşturur ve yer şekillerinin ya da kayaçların korunması açısından önem taşır. Jeomiras kavramı UNESCO’nun doğal miras tanımlamalarıyla da örtüşmekte ve sürdürülebilir turizmin temel dayanaklarından biri olarak kabul edilmektedir (Brilha, 2016).

Jeoturizm: Jeolojik ve jeomorfolojik miras unsurlarının eğitsel ve kültürel amaçlarla ziyaret edilmesini içeren sürdürülebilir turizm anlayışına dayalı bir etkinlik türüdür (Dowling ve Newsome, 2010). Bu turizm biçimi yerel halkın katılımını, çevresel farkındalığı ve doğal mirasın korunmasını teşvik eder. Türkiye’de Kula Salıhlı Jeoparkı bu tür bir uygulamanın önemli bir örneğidir (Bahtiyar Sarı, 2026).

Jeopark: Jeopark bilimsel değeri yüksek jeolojik miras alanlarını koruma, tanııtma ve sürdürülebilir turizm kapsamında değerlendirme amacıyla oluşturulan UNESCO tarafından tanınan özel alanlardır. Jeoparklar yerel toplulukların ekonomik kalkınmasına katkı sağlamayı amaçlarken (Çiftçi ve Güngör, 2016) çevresel farkındalığı da artırır (Henriques ve Brilha, 2017).

GELİBOLU YARIMADASININ JEOSİT ALANLARINA ÖRNEKLER

Gelibolu Yarımadası (Şekil 1) Türkiye’nin kuzeybatısında yer alan morfojenetik çeşitliliği, kayaç dizileri, kıyı şekilleri ve tektonik yapıları ile dikkat çeken bir doğal laboratuvar niteliğindedir (Atalay, 1987; Erol, 1968; Erol ve Nuttall, 1972; Taner, 1982; Toker ve Erkan, 1983-1984; Sakıncı ve Yaltrık, 1997; Yaltrık vd, 1998; Çağlayan ve Yurtsever, 1998; Temel ve Çiftçi, 2002; Alpar ve Yaltrık, 2002; Ertek ve Erginal, 2003; Önem, 1974; Özenç Kırıl ve Avcıoğlu, 2026). Bölgenin jeomorfolojik gelişimi hem Neojen dönemi denizel çökelleri hem de Kuvaterner sürecinde oluşan aşınım yüzeyleriyle yerkürenin jeolojik evrimine ilişkin önemli izler taşımaktadır. Ayrıca Gelibolu’nun tarihsel ve kültürel önemi, jeolojik oluşumlarla birlikte değerlendirildiğinde, “jeokültürel miras” kavramı açısından özgün bir örnek sunmaktadır. Bu yönüyle bölge,

yalnızca savaş tarihi açısından değil, aynı zamanda jeolojik-jeomorfolojik mirasının korunması bakımından da stratejik öneme sahiptir.

Jeosit ve jeomiras alanlarının belirlenmesi ve değerlendirilmesi, yer bilimleri özellikle jeoloji, jeomorfoloji ve fiziki coğrafya çalışmalarında yeni yaklaşımlar sunmaktadır. Gelibolu Yarımadası'nda yürütülecek jeosit-jeomiras odaklı bir araştırma bölgenin doğal değerlerinin tespit edilmesini sağlayarak jeoturizm potansiyelinin geliştirilmesine ve yerel halkın çevresel farkındalığının artırılmasına hizmet edecektir.

Jeomiras kavramı son yıllarda coğrafya, jeoloji, çevre planlaması ve turizm gibi alanlar arasında kurulan etkileşime dayanan çok boyutlu bir bilimsel yaklaşımın odağı haline gelmiştir. Bu kavram yalnızca yer kabuğunun geçmişine ait fiziksel kalıntıları değil aynı zamanda doğa-insan ilişkisini anlamaya yönelik kültürel ve bilimsel bir birikimi de temsil eder (Brilha, 2016). Bu bağlamda Türkiye gibi karmaşık jeolojik evrime sahip bir ülkede jeomirasın tespiti ve korunması yalnızca doğal çevre bilincinin güçlendirilmesi açısından değil aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma politikalarının oluşturulması açısından da stratejik bir öneme sahiptir.

Bu noktada Gelibolu Yarımadası jeomiras açısından oldukça özgün bir örnek sunmaktadır. Bölge karmaşık tektonik yapısı (Yaltırak vd., 2000; Gökaşan vd., 2010) kıyı aşınım şekilleri, denizel taraçaları (Erol ve Nuttall, 1972; Yaltırak vd., 1998; Kazancı vd., 2000; Avcıoğlu, 2009, 2016; Özenç Kırıl ve Avcıoğlu, 2026), delta sistemleri ve kayaç yapıları (Siyako vd., 1989; Temel ve Çiftçi, 2002) ile birlikte çok çeşitli jeolojik-jeomorfolojik unsurları (Erol, 1968, 1992; Güney, 2022) bir arada barındırmaktadır. Bununla birlikte Gelibolu'nun ulusal kimlik açısından taşıdığı tarihsel ve kültürel önem bölgedeki doğal mirasın çoğu zaman geri planda kalmasına neden olmuştur. Bu durum bölgenin jeomorfolojik birikiminin yeterince belgelenmemesi ve jeomiras değerlerinin yönetim planlarına yansıtılamaması gibi eksiklikleri beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bu araştırma Gelibolu Yarımadası'nın doğal alan jeomiras bakış açısı ile yeniden yorumlayarak coğrafi çevreye ilişkin farkındalığı artırmayı da başlatmaktadır.

Diğer bir önemli boyut, jeomiras farkındalığı ve çevresel eğitimidir. Literatürde jeomirasın yalnızca bilim insanları için değil toplumun tüm kesimleri için erişilebilir hale getirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Henriques ve Brilha, 2017). Bu araştırma Gelibolu Yarımadası örneğinde jeomiras unsurlarının hem bilimsel hem de eğitimsel araçlar aracılığıyla tanıtılmasını hedefleyerek özellikle genç kuşaklarda doğa-jeoloji ve kültür bütünlüğüne dayalı bir çevresel farkındalık geliştirilmesine katkı sunmaya çalışmaktadır. Bu yönüyle çalışma yerbilimlerinin uygulamalı boyutunu güçlendirmekte ve doğa koruma bilincinin yaygınlaşmasına aracılık etmeyi hedeflemektedir.

Ayrıca elde edilen ön bulgular, sürdürülebilir turizm planlamasına katkı sağlayacak niteliktedir. Türkiye’de jeoturizm uygulamaları çoğu zaman planlama eksiklikleri nedeniyle çevresel baskılara yol açmaktadır. Gelibolu Yarımadası gibi hassas bir bölgede jeomiras değerlerinin bilimsel temele dayalı biçimde sınıflandırılması ve korunması, jeoturizmin doğaya zarar vermeden gelişmesini mümkün kılacaktır. Bu kapsamda, bu çalışmanın sonuçları yalnızca akademik bir katkı değil, aynı zamanda yerel yönetim ve planlama otoriteleri için uygulanabilir veri setlerinin ön çalışmasını oluşturmaktadır.

Tüm bu yönleriyle bu araştırma yalnızca bölgesel bir analiz olmanın ötesinde, Türkiye’de jeosit ve jeomiras kavramının kuramsal ve uygulamalı gelişimine katkı sunacak nitelikte bir çalışma olacaktır. Ülkede jeolojik mirasın korunması ve bunların planlama süreçlerine dâhil edilmesine ilişkin çalışmaların sayısı artsa da bu alanda kapsamlı, sistematik değerlendirme modellerine ve sürdürülebilirlik perspektifine dayalı örnekler hâlâ sınırlıdır. Örneğin, jeolojik mirasın sürdürülebilir korunması ve bu mirasın değerlendirilmesi üzerine geliştirilen analitik çerçevede, jeolojik mirasın tanımlanması ve koruma-kullanım dengesinin gözetilmesine yönelik planlama yaklaşımlarının gerekliliği vurgulanmaktadır (Özcan & Tarakcıoğlu, 2021). Dolayısıyla bu çalışma kapsamında ele alınan lokasyon örneklerinin Vujić vd. (2011) ve Brilha (2016)’daki gibi analitik ve kantitatif değerlendirmeler ile sonradan ele alınması, alanın sadece yerbilimleri açısından bilimsel literatüre sunulmasının yanında ülkenin jeomiras koruma politikalarına da yön verebilecek özgün bir kaynak oluşturma potansiyeli de oluşturmaktadır.

Kütle Hareketleri-Heyelanlar:

Gelibolu Yarımadası kütle hareketleri bakımından zengin bir alandır. Kütle hareketleri dinamik bir yapıya sahip olan yeryuvarı açısından olması gereken bir süreçtir ve kaya döngüsünün de aslında bir parçasıdır. Jeosit olarak değerlendirilmesinin sebebi ise ProGeo (1998)’de önerilen sınıflamaya göre *JS-6 - Jeomorfolojik yapılar; aşınma depolanma süreçleri, yer şekilleri, arazi görünüşleri* başlığı altında ele alınmaktadır. Bununla birlikte Kazancı vd., 2015’e tarafından önerilen Türkiye Jeositleri Çatı Listesi’nde ise bu unsurlar: *Grup F- Jeomorfolojik Yapılar, Aşınma ve Depolanma Süreçleri, Yer Şekilleri ve Arazi Manzaraları* sınıfı altında Aşınma Yer Şekilleri sınıfına dahil edilebilir. Gelibolu Yarımadasında gözlenen kütle hareketleri özellikle Kilitbahir güneybatısında kalan Çanakale Boğazı’na bakan sırtlarda gözlenmektedir. Hareket genellikle alttaki jeolojik birimin zayıf olması ve üstteki birimlerin daha sağlam olmasından kaynaklı kaya düşmeleri şeklindedir (Şekil 3).

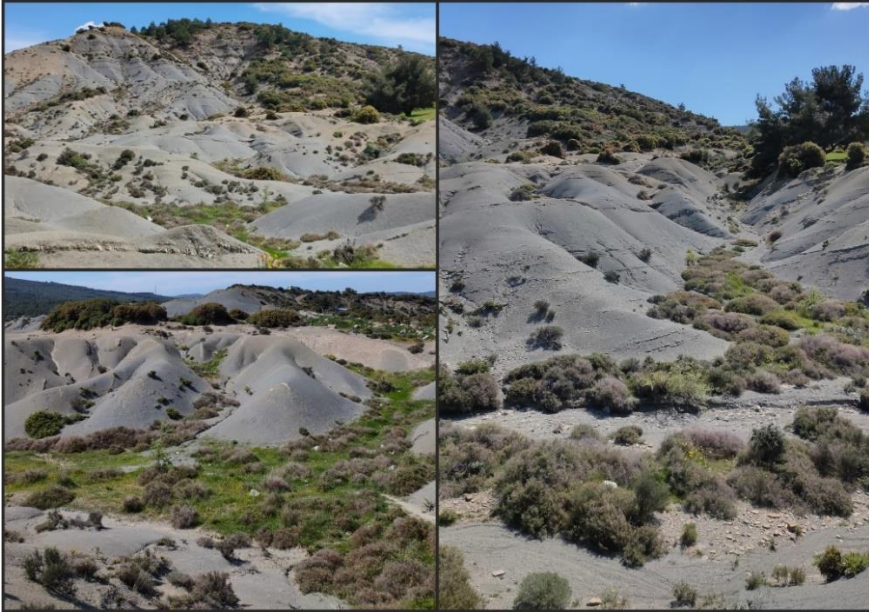
Şekil 3. Gelibolu Yarımadası güney kesimlerindeki Çanakkale Boğazı'na doğru gözlenen kütle hareketleri. **a)** Hareketin gözlemlendiği sırta genel bir bakış, siyah ok hareketin olduğu dik yamacı göstermektedir. **b)** Düşen bir bloğun yakın görünümü, düşen bloklar 1-2 metre büyüklüğünde gözlenebilmektedir. **c)** yamacın alt kesimlerine düşen blokların görünümü, bitki örtüsü aralarında açık renki gözükken her parça düşen bir bloka karşılık gelmektedir.

Kırgıbayır Alanı:

Kırgıbayır (badlands) alanları, bitki örtüsünün önemli bir ölçüde az olduğu ya da tamamen olmadığı, yüzey akışı ve akarsu nedeniyle yüksek derecede parçalanmış, dik eğimli ve çoğunlukla engebeli topoğrafyalar olarak tanımlanmaktadır. İklim koşulları kurak, yarı kurak ve bitki örtüsünün tahrip olduğu, aşınmaya direnç gösteremeyen litolojik birimlerin yer aldığı kuşaklarla ilişkilendirilmektedir. Kırgıbayır morfolojisinin oluşumunda ana faktör, kil, marn, silt taşı ve gevşek yapılı kumtaşı gibi düşük dirençli, çimentolaşmış ya da pekişmemiş sedimentlerin yüzeyde

bulunmasıdır. Bu tür litolojiler, özellikle şiddetli yağışlar sonrasında ortaya çıkan yüzey akışına karşı oldukça hassas olup kısa sürede yoğun aşınımına uğramakta ve bunun sonucunda karmaşık drenaj ağları ile özdeşleştirilen edilen düzensiz topoğrafyalar ortaya çıkmaktadır. (Erinç, 2001). Literatürde sıklıkla İngilizce karşılığı olan "Badlands" terimiyle de anılan bu morfolojik yapı, üzerinde yürünmesi ve tarım yapılması oldukça güç olan "kötü araziler" anlamına gelir (Strahler ve Strahler, 2006). Yüksek drenaj fazlalığı, yüzeyde yaygın bir şekilde gözlenen çizgisel erozyon izleri (rill) ve derin oyuntu kanalları (gully) bu sahaların ayırt edici jeomorfolojik özellikleri arasında yer almaktadır (Güney, 2022).

Gelibolu Yarımadası orta kesimlerinde Karainbeyli köyü civarında gözlenen bu yapılar (Şekil 4) aşınma süreçlerinin sonucu ortaya çıkan özel yer şekillerinden olmasından dolayı jeomorfolojik anlamda önem arz etmektedir. Bu sebepten dolayı da bu alanın bir jeosit olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Gelibolu yarımadasındaki bu kırgıbayır alanı özellikle yatay tabakalı alanların aşınma döngüsünün son süreçlerinden olması, bu döngünün ürünlerini anlatabilmek için çok iyi örnektir. Yarımada da gözlenen kırgıbayır alanlarından biri daha olan Şahinbey Sırtı, Türkiye'deki Kırkbayır envanterini ortaya koyan Güney (2002) tarafından hazırlanan çalışmaya dahil edilmiş ve halihazırda jeosit olarak değerlendirilmiştir. Yarımada da tüm jeosit alanlarını ele alan bu çalışmamızda bu kırgıbayır alanı da doğrudan bir üye olarak ele alınmıştır.

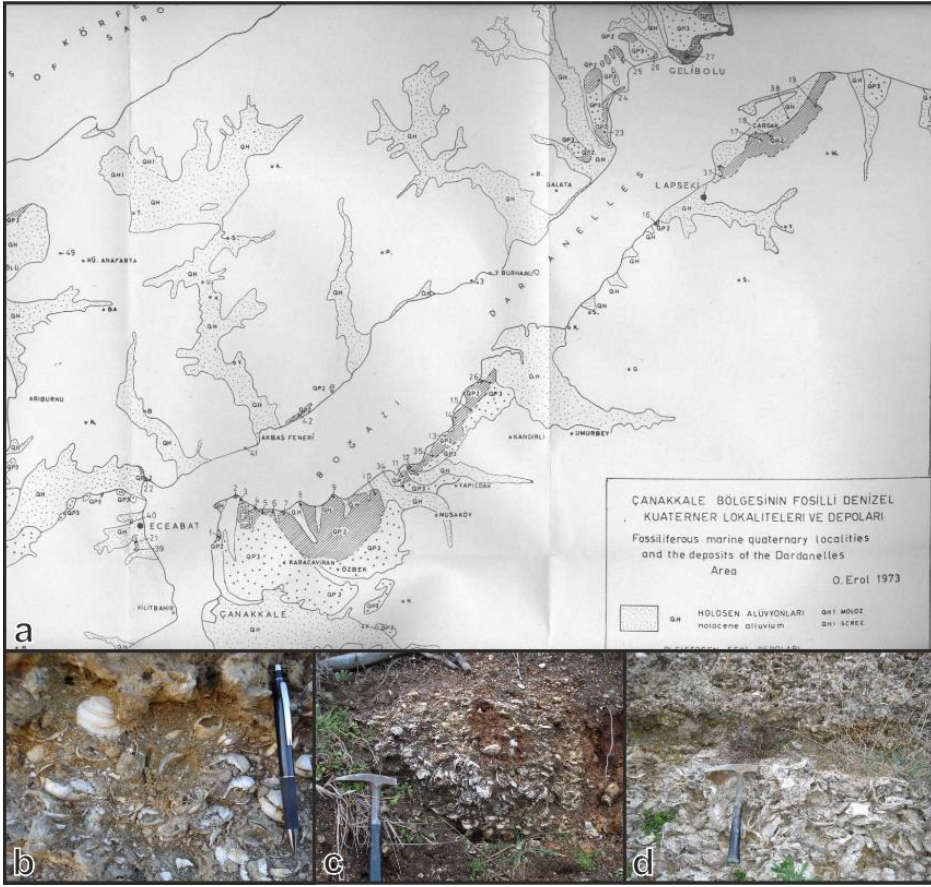

Şekil 4. Gelibolu Yarımadasında gözlenen kırgıbayır alanı (Fotograflar Ozan İşçözücü arşivinden temin edilmiştir).

Denizel Taraalar:

Denizel taraçalar, geçmiş zamanda deniz seviyesinin daha yüksek olduğu transgresyon evrelerinde dalga aşındırması ya da çökelme süreçleriyle oluşmuş kıyı düzlüklerinin, deniz seviyesinin gerilemesi (regresyon) veya karasal alanların tektonik ya da epirojenik yükselimi sonucunda günümüz deniz seviyesinin üzerinde kalmasıyla meydana gelen jeomorfolojik birimlerdir. Bu yapılar, kıyıya paralel uzanan düz yüzeyler ile bu yüzeyleri birbirinden ayıran dik eğimli basamaklardan oluşan karakteristik bir topoğrafya sergilemektedir.

anakkale Boğazı kıyılarında çok sayıda denizel taraça yüzlek vermektedir (şekil 5) ve bu yapılar bölgenin jeolojik, tektonik, jeomorfolojik evriminin açıklanmasına dayalı çok sayıda çalışmada değerlendirilmiştir (Erol Nuttall, 1972; Taner, 1982; Sakınç ve Yaltırak, 1997; Yaltırak vd., 1998, 2000; Avcioğlu, 2009; 2016; Avcioğlu vd., 2013 ...). Bu taraçalar bölgede gözlenen jeolojik temel birimlerin en gencini oluştırmaktadır ve Marmara Formasyonu olarak Sakınç ve Yaltırak (1997) tanımlanmıştır. Taraalar hem Gelibolu hem de Biga yarımadasının Çanakkale Boğazı kıyılarında geniş ve farklı alanlarda yüzlek vermektedir. Dolayısıyla tek unsur olarak dikkate alındıklarında Çanakkale Boğazının evrimini açıklayabilecek jeosit-jeomiras örnekleridir. Bu şekilde de zen Kırıl ve Avcioğlu (2016) alışmalarında denizel taraçaları tek birim olarak ele almışlar ve bu birimlerin jeolojik miras değerini ortaya koymuşlardır. Bu çalışmada ise taraçalar Gelibolu yarımadasındaki çok farklı jeolojik-jeomorfolojik jeositin sadece bir elamanı olarak kabul edilmiştir.

Şekil 5. a) Erol ve Nuttall (197) çalışmalarında hazırladıkları Çanakkale bölgesinde gözlenen denizel taraça istiflerini gösterir harita ve **b, c, d)** denizel taraçalarda gözlenen fosil bolluk zonlarına örnekler.

Tafoni Alanı:

Tafoniler, kaya yüzeylerinde fiziksel ve kimyasal ayrışma süreçlerinin birlikte etkisiyle gelişen, oyuklar ve boşluklar olarak tanımlanmakta olup jeomorfoloji literatüründe uzun süredir tartışılan özgün ayrışma morfolojileri arasında yer almaktadır. Bu oluşumlar, milimetrik ölçekte gelişen bal peteği (alveol) yapılarından başlayarak metrelerce genişliğe ulaşabilen büyük boşluklara kadar geniş bir boyut çeşitliliği göstermektedir. Genellikle kumtaşı, granit ve tuf gibi yüksek gözenekliliğe sahip kayalar üzerinde gelişen tafoniler hem kıyı ortamlarında hem de kurak ve yarı kurak iç bölgelerde yaygın olarak gözlemlenmektedir. (Erginal vd., 2007). Tafonilerin bu özelliklerinden dolayı ayrışma ürünü olarak jeosit değeri vardır ve bunlarda jeosit olarak bu çalışmada ele alınmıştır. Gelibolu Yarımadasında Ege kıyılarındaki Suvla Körfezi'nin

kuzeyinde bu türde ayrışma ürün yapılar Erginal vd (2007) tarafından literatüre kazandırılmıştır. Bu çalışmada da ProGeo (1998) ve Kazancı vd., 2015'deki sınıflandırmalara göre kütle hareketleri ile aynı sınıfa dahil edilmiştir.

SONUÇLAR

Jeomirasın korunmasına yönelik kuramsal tartışmalar doğa koruma anlayışını biyolojik çeşitlilikten jeolojik temele genişleten bütüncül bir yaklaşımı temsil eder. Gelibolu Yarımadası'nın jeomiras değerlerinin belirlenmesi Türkiye'de jeolojik miras yönetiminin gelişmesine katkı sağlayacak aynı zamanda bölgenin doğal ve kültürel kimliğinin korunmasına yönelik sürdürülebilir bir model oluşturacaktır.

Bu çalışma, bilimsel literatürde var olan önemli bir boşluğu doldurmak için bir ön çalışma niteliğindedir. Türkiye'de jeomiras alanlarının değerlendirilmesine yönelik çalışmalar bulunmakla birlikte (bakınız Köroğlu ve Mülâyim, 2023, Şekil 3) bu araştırmalar genellikle belirli coğrafi alanlarla sınırlı kalmakta ve çok yönlü envanter ile değerlendirme çalışmalarına henüz yeterince yer verilmemektedir. Bu çalışma ise Gelibolu Yarımadası'nda gerçekleştirilecek ayrıntılı jeolojik ve jeomorfolojik gözlemler ve yerinde değerlendirmeler yoluyla bölgedeki jeosit ve jeomiras unsurlarının sistematik biçimde belgelenmesini sağlamaktadır. Böylece çalışma, yerbilimleri literatürüne yöntemsel bir katkı sunmanın yanı sıra, Kazancı ve Gencoğlu Korkmaz (2023)'deki gibi gelecekte yapılacak jeomiras envanteri ve jeoturizm odaklı araştırmalara referans oluşturacak niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Avcıoğlu, M. (2009). *Çanakkale Boğazı Kıyılarının Morfotektonik Nitelikleri ve Bunun Jeolojik Anlamı*. Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale, Türkiye.
- Avcıoğlu, M. (2016). *Gökçeada, Bozcaada ve Çanakkale Boğazı Kıyılarının Kuvaterner Jeolojisi ve Jeomorfolojisi*. Doktora Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale, Türkiye.
- Avcıoğlu, M., Erginal, A.E., Kiyak, N.G., Kapan-Yesilyurt, S., Yiğitbaş, E. (2013). A Preliminary Note on Depositional Characteristics and Optical Luminescence Age of a Marine Terrace, Strait of Canakkale, Turkey. *Journal of Coastal Research*, 29, 225-230.
- Alpar B. ve Yaltırak, C. (2002). Characteristic features of the North Anatolian Fault in the Eastern Marmara region and its tectonic evolution. *Marine Geology*, 190(1/2), 329-350.
- Atalay İ. (1987). *Türkiye Jeomorfolojise Giriş*. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 9, İzmir. 345 s.
- Atabey, E., Ilgar, A. ve Sakıtaş, A. (2004). Çanakkale Havzasının Orta-Üst Miosen Stratigrafisi, Çanakkale, KB Türkiye. *MTA Dergisi*, 128, 79-97.
- Bahtiyar Sarı, D. (2026). *Turkey's First and only Geopark Kula-Salihli UNESCO Global Geopark: A Qualitative Review*. Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi, 9(1), 1-14. <https://doi.org/10.58670/ijgtr.1617977>
- Brilha, J. (2016). Inventory and quantitative assessment of geosites and geodiversity sites: A review. *Geoheritage*, 8(2), 119–134. <https://doi.org/10.1007/s12371-014-0139-3>
- Çağlayan M., A. ve Yurtsever A. (1998). *Burgaz-A3, Edirne B2 ve B-3; Burgaz A4 ve Kırklareli-B4; Kırklareli-B5 ve B6; Kırklareli-C6 paftaları, 1:100.000 ölçekli açınısıma nitelikli Türkiye Jeoloji Haritaları, No:20,21,22,23*. Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Çalık, A, Kapan, S., Erenoğlu, R.C., Erenoğlu, O., Yaşar, C., Uluggerli, E.U. (2018). Biga Yarımadasında Jeodeğerler ve Jeoturizm Potansiyeli. *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 61(2):175–192 <https://doi.org/10.25288/tjb.418820>
- Çetiner Z.S., Ertekin, C, Yiğitbaş, E. (2018) Evaluating scientific value of geodiversity for natural protected sites: the Biga Peninsula, northwestern Turkey. *Geoheritage* 10(1): 49–65. <https://doi.org/10.1007/s12371-017-0218-3>
- Çiftçi, Y. ve Güngör, Y. (2016). Jeopark Projeleri Kapsamındaki Doğal ve Kültürel Miras Unsurları İçin Standart Gösterim Önerileri. *MTA Dergisi*, 153, 223-238.

- Dowling, R. ve Newsome, D. (2010). *Global geotourism perspectives*. Oxford, UK: Goodfellow Publishers Limited.
- Duru, M., Dönmez, M., Ilgar, A., Pehlivan, Ş. ve Akçay, A.E. (2012). *Biga Yarımadası'nın jeoloji ve Yeraltı Kaynakları Haritası*. Biga Yarımadası'nın Genel ve Ekonomik Jeolojisi. Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü Özel Yayın Serisi No-28.
- Düzgüğüneş, E. (2022). A New Approach in Nature Conservation: Geoparks and Their Global Importance: Doğa Korumada Yeni Bir Yaklaşım: Jeoparklar ve Küresel Önemi. *Journal of Protected Areas Research*, 1(1), 48-59.
- Erbey, D. (2018). Tarihi, kültürel ve doğal değerlerin korunması ve yönetiminde yeni bir yaklaşım: Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alanı. *Planlama Dergisi*, 28(3), 282-301.
- Erginal, A.E., Gönüz, A., Bozcu, M., Ateş, A. S. ve Çetiner, Z.S. (2007). On The Origin Of Alveolar Disintegration At The Western Shores of Gelibolu Peninsula. *Bulletin of the Mineral Research and Exploration*, 134(134), 27-34.
- Erol, O. (1968). Çanakkale Boğazı Çevresinin Jeomorfolojisi Hakkında Ön Not. *A.Ü. D.T.C.F. Yayınları Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 57-87.
- Erinç, S. (2001). *Jeomorfoloji II* (Güncelleştirenler: A. Ertek, C. Güneysu). Der Yayınları, İstanbul.
- Erol O. 1992. Çanakkale Yöresinin Jeomorfolojik ve Neotektonik Evrimi. *TPJD Bülteni*, 4(1): 147-165.
- Erol O. ve Nuttall C. P. (1972). Çanakkale Yöresinin Bazı Denizel Kuaterner Depoları. *A.Ü., D.T.C. Fakültesi Yayınları Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 1-2, 29-103.
- Ertek T. E. ve Erginal E. (2003). Physical properties on the coasts of Gelibolu Peninsula and their contribution to the Quaternary sea level changes. *Turkish Journal of Marine Sciences*, 9(1), 31-49.
- Göktaşan, E., Tur, H., Ergin, M., Görüm, T., Batuk, F. G., Sağcı, N., Ustaömer, T., Emem, O. & Alp, H. (2010). Late Quaternary evolution of the Çanakkale Strait region (Dardanelles, NW Turkey): implications of a major erosional event for the postglacial Mediterranean-Marmara Sea connection. *Geo-Marine Letters*, 30, 113-131. <https://doi.org/10.1007/s00367-009-0166-2>
- Güney, Y. (2022). Türkiye'deki Kırgıbayırların Jeosit Potansiyeli. *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, 46(1), 51-79.
- Henriques, M.H., & Brilha, J. (2017). UNESCO Global Geoparks: a strategy towards global understanding and sustainability. *Episodes*, 40(4), 349-355. <https://doi.org/10.18814/epiugs/2017/v40i4/017036>

- İlgar, A., Sezen Demirci, E., Duru, M., Pehlivan, Ş., Dönmez, M. ve Akçay, A.E. (2008). 1:100000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritaları No:100, Çanakkale H15 – H16 Paftaları. MTA Genel Müdürlüğü Jeoloji Etütleri Dairesi Yayınları, Ankara, 24 s.
- Kazancı, N. (2010). *Jeolojik Koruma, Kavram ve Terimler*. Jeolojik Mirası Koruma Derneği yayını, Ankara, s.: 60.
- Kazancı, N. (2012) Geological Background and Three Vulnerable Geosites of the Kızılcahamam–Çamlıdere Geopark Project in Ankara, Turkey. *Geoheritage* 4(4), 249–261. <https://doi.org/10.1007/s12371-012-0064-2>
- Kazancı, N. ve Gençoğlu Korkmaz, G. (2023). Konya İlinin Doğal Varlıkları ve Jeolojik Miras Potansiyeli / Natural Assets and Geological Heritage Potential of Konya Province. *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 66(3), 403-420. <https://doi.org/10.25288/tjb.1321896>
- Kazancı, N., İleri, Ö., Emre, Ö., Varol, B., Çelik, E.A., Erkal, T. ve Ergin, M., (2000). Güney Marmara Bölgesindeki Denizel Kuvaterner İstiflerinin Sedimentolojik Özellikleri ve Olası Depolanma Modelleri. *Cumhuriyetimizin 75. Yıldönümü Yerbilimleri ve Madencilik Kongresi*, MTA, Ankara, 193-208.
- Kazancı, N., Şaroğlu, F., Kırman, E., Uysal, F. (2004) Doğal Miras Büyük Tehdit Altında. *Mavi Gezegen*, 10, 4-9.
- Kazancı N, Şaroğlu F, Suludere Y (2015) Geological Heritage and Framework List of the Geosites in Turkey. *Bulletin of the Mineral Research and Exploration* 151, 259-268. <https://doi.org/10.19111/bmre.39701>
- Köroğlu, F., Mülayim, O. (2023). Geoconservation Strategies of Türkiye. *Geoheritage*, 15, Article, 97. <https://doi.org/10.1007/s12371-023-00862-5>
- Önem, Y. (1974). *Gelibolu Yarımadası ve Çanakkale dolayının Tektonik Evrimi ve Hidrokarbon olanakları*. TPAO Arama Grubu Arşivi, Teknik rapor: 2344 (yayınlanmamış).
- Özcan, K. ve Tarakcıoğlu, H. (2021). Türkiye’de jeolojik mirasın korunması üzerine analitik çerçeve. *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 24, 145–158.
- Özenç Kırıl, M. ve Avcıoğlu (2026), M. Quaternary Marine Terraces of the Çanakkale Strait Geoheritage Value, Vulnerability, and Conservation Needs. *Geoheritage* 18, Article 159. <https://doi.org/10.1007/s12371-026-01385-5>
- ProGeo Group, (1998). A first attempt at a geosites framework for Europe -an IUGS initiative to support recognition of World heritage and European geodiversity. *Geologica Balcanica* 28, 5-32.

- Sakınç M. ve Yaltırak C. (1997). Güney Trakya Sahillerinin Denizel Pleyistosen Çökelleri ve Paleocoğrafyası. *MTA Dergisi*, 119, 43-62.
- Siyako, M., Bürkan, K. A. ve Okay, A. I. (1989). Biga ve Gelibolu Yarımadılarının Tersiyer Jeolojisi ve Hidrokarbon Olanakları. *TPJD Bülteni*, 1(3), 183-199.
- Strahler, A.H., & Strahler, A. N. (2006). *Introducing Physical Geography*. John Wiley & Sons, New York.
- Taner, G. (1982). Die Molluskenfauna und Pliozene Stratigraphie des Halbinsel-Gelibolu. *Communications de la Faculte des Sciences de l'Universite d'Ankara*. C1(25), 1-27.
- Temel R. Ö. ve Çiftçi N. B. (2002). Gelibolu Yarımadası, Gökçeada ve Bozcaada Tersiyer Çökellerinin Stratigrafisi ve Ortamsal Özellikleri. *TPJD Bülteni*, 14(2), 17-40.
- Toker, V. ve Erkan E. (1983-1984). Gelibolu Yarımadası Eosen Formasyonları nannoplankton Biyostratigrafisi. *MTA Dergisi*. 101-102, 72-91.
- Tunç, İ.O. (2026) The Kazdağ Massif (NW Anatolia-Türkiye) as a Geoheritage-Grade Metamorphic Core Complex. *Geoheritage*, 18, Article 68. <https://doi.org/10.1007/s12371-026-01305-7>
- Vujičić, M.D., Vasiljević, D.A., Marković, S.B., Hose, T.A., Lukić, T., Hadžić, O. ve Janićević, S. (2011). Preliminary Geosite Assessment Model (GAM) and Its Application on Fruška Gora Mountain, Potential Geotourism Destination of Serbia. *Acta Geographica Slovenica*, 51(2), 361-376.
- Yaltırak, C., Sakınç, M., Alpar, B., Görür, N., Çağatay, M. N. ve Tchapyga, A. (1998). Çanakkale Boğazında (Gelibolu-Lapseki) Marmara Formasyonunun Konumu ve Bölgenin Tektoniği. *Deniz Jeolojisi, Türkiye Deniz Araştırmaları Workshop IV*, İstanbul. 58-62.
- Yaltırak, C., Alpar, B., Sakınç, M. ve Yüce H. (2000). Origin of the Strait of Çanakkale (Dardanelles): regional tectonics and the Mediterranean – Marmara incursion. *International Journal of Marine Geology*, 164(3-4), 139-156. [https://doi.org/10.1016/S0025-3227\(99\)00134-6](https://doi.org/10.1016/S0025-3227(99)00134-6)
- Yiğitbaş, E. (2016). *Jeolojik – Antropojenik Sebep – Sonuç İlişkileri Açısından Çanakkale Heyelanlarına Toplu Bakış*. Çanakkale Heyelanları, 1-16.
- Wimbledon, W. (1996). Notional site selection, a stop on the road to a European Geosite List. *Geologico Balcanica*, 26, 15-27.

12. Bölüm

Tüketici Deneyimi Perspektifiyle Annelerin Çocuk Merkezli Ritüel Deneyimlerini Kavramsallaştırma: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması*

Mutlu UYGUN,¹ Pınar Duygu AKIN²

1. GİRİŞ

Bireylerin genel yaşamlarının ve özelde de tüketim eylemlerinin neredeyse bütününe yakınının ritüelleşmiş davranışlardan oluştuğu (Park, 1997, s.192) dikkat çekmektedir. Fırat ve Dholokia (1998, s.158), bireylerin arzuladıkları öznel ritüel deneyimleri yaşayabilmelerine olanak sağlayan tüketim uygulamalarına katılma arayışında olduklarına önemle vurgu yapmaktadırlar. Bazı çalışmalar da (Akgül & Varinli, 2017; Cowan & Spielmann, 2017; Kazançoğlu & Aytekin, 2014; Kılıçer vd., 2016; Rook, 1985) bireylerin önemli ve anlamlı gördükleri özel günler için kişisel ve kolektif anlamlar taşıyan ritüel etkinlikler geliştirdiklerine ve bunların çok çeşitli deneyimler yaşama fırsatı sunduğuna işaret etmektedir. Özel olaylar etrafında gerçekleştirilen bu etkinlikler (Rook, 1985, s.256), gerek yaşattıkları öznel deneyimler gerekse de bireyler arası kolektif deneyimlerle (Collins, 2004, s.7) hem bireysel hem de toplumsal dönüşüm yaratan (Amati & Pestana, 2015, s.232) deneyimsel bir iletişim biçimi (Afflerback vd., 2014, s.4; Cowan & Spielmann, 2017, s.392; Gainer, 1995, s.254; Ratcliffe vd., 2019, s.87) ya da platformu olarak öne çıkmakta, bu bağlamdaki tüketici davranışları önemini artıran bir araştırma alanına (Akin & Uygun, 2025, s.4) dönüşmektedir.

Tüketim alışkanlıklarının şekillendirdiği ritüel etkinlikler, aynı zamanda tüketim alışkanlıklarını da biçimlendiren dinamik bir yapı (Cowan & Spielmann, 2017, s.393) sergilemektedir. Dolayısıyla kişisel ve toplumsal etkileşimlerin ritüelleşmesi yoluyla yaygınlaşan bu etkinlikler, tüketim eylemlerinin de temelini oluşturmaktadır (Gainer, 1995, s.253; Hobson vd., 2018, s.260). Erken dönem tüketici araştırmaları (Belk, 1979; Kehret-Ward vd., 1985; McCracken, 1986; Rook & Levy, 1983; Solomon & Anand, 1985; Sherry, 1983), bu yapının tüketim olgusunun çeşitli yönlerini kavramsallaştırma ve yorumlama açısından önemli bir

* Bu çalışma birinci yazar danışmanlığında Aksaray Üniversitesi SBE’de 2024 yılında tamamlanan, ikinci yazarın “Çocuklar için Düzenlenen Özel Gün Etkinliklerinde Annelerin Ritüel ve Alışveriş Deneyimleri: Keşfedici Sıralı Karma Bir Araştırma” başlıklı doktora tezinin verisinden üretilmiştir.

¹ Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-5878-8430

² Dr., ORCID: 0000-0002-9595-9729

potansiyel sunduğuna işaret etmektedir. Bu anlamda Moore-Shay ve Lutz (1988, s.461), nesiller boyunca aktarılan ritüellerin tüketim mallarına yönelik tercihlerden pazarın işleyişine kadar uzanan geniş bir yelpazedeki konulara ilişkin içgörü sağladığını vurgulamaktadırlar.

Hayatın hemen her alanında gözlemlenebilen ve genellikle tüketim yoluyla ortaya çıkan ritüel davranışlar, tüketimin deneyimsel arka planını anlamaya da değerli bir bakış sunmaktadır (Akın & Uygun, 2025, s.5). Bireysel ve toplumsal değerlerin ifade edilmesinde önemli bir aracılık işlevine sahip (Amati & Pestana, 2015, s.232; Fei vd., 2021, s.133; Özkan, 2016, s.13) ritüel etkinlikler, yaşattıkları çok çeşitli etkileşim deneyimleriyle, tüketim deneyimlerine de özel anlamlar yüklemektedir (Afflerback vd., 2014, s.4; Cowan & Spielmann, 2017, s.392; Gainer 1995, s.254; Ratcliffe vd., 2019, s.87). Tüketim eylemleri, ritüel uygulamalar aracılığıyla yeni kimlikler kazanmakta, böylece bu etkinlikler kendine özgü bir “deneyim dünyasına” (Gainer, 1995, s.253) dönüşmektedir. Öyle ki, bu etkinlikler, sıradan tüketim eylemlerine bile sembolik anlamlar katarak (Hobson vd., 2018, s.260) hem tüketim hissini hem de buna eşlik eden deneyimleri zenginleştirmektedir (Vohs, 2013, s.1719). Ürünlere sembolik ve deneyimsel bir anlam katmakta (McCracken, 1986) ve yoğun alışveriş yoluyla tüketimi harekete geçirmektedir (Rook, 1985). Bireylerin alışveriş ya da tüketim deneyimlerine özel anlamlar katan ritüel etkinlikler (Afflerback vd., 2014, s.4; Akın & Uygun, 2025, s.28), belli ürünlerin kullanımıyla ilişkili sembollerin ve markaların oluşumunu da etkilemektedir (Belk vd., 1982, s.4; Rook, 1985, s.262; Tetreault & Kleine, 1990, s.31). Dolayısıyla bu etkinlikler, tüketicilerin ürünleri ve markaları ritüelleştirilebilir semboller olarak nasıl yorumladıklarını ortaya koymaya yardımcı olmaktadır (Cowan & Spielmann, 2017, s.393). Buna bağlı olarak güncel akademik çalışmalarda ritüeller, aynı zamanda günlük yaşamı, sosyal etkileşimleri ve piyasa aracılı deneyimleri şekillendiren dinamik kültürel performanslar (Akın & Uygun, 2025, s.19) olarak kavramsallaştırılmaktadır.

Günümüzde farklı yaşam evrelerindeki özel gün ritüel etkinlikleri, özellikle kadınlar için çekici bir nitelik taşımaktadır. Bu evrelerden öne çıkan anneliğin, kadınların yeni kimliklerini şekillendiren tüketim davranışlarında dikkate değer değişiklikleri beraberinde getirdiği, çocuk merkezli ritüellerin bu geçişte şekillendirici bir rol oynadığı (Afflerback vd., 2014, s.2-3) ifade edilmektedir. Bu yönüyle annelik sürecine geçiş, bir kadının hayatının köklü bir dönüşüm geçirdiği, sembolik ve ritüel eylemlerle dolduğu bir dönemi (Akın & Uygun, 2025, s.5) işaret etmektedir. Bu süreçte, “iyi bir anne olma” ile ilişkilendirilen (Afflerback vd., 2013, s.401; Altaş, 2018, s.4; Bailey, 1999, s.339) soyut idealler ve kültürel anlamlar, tüketim faaliyetleri aracılığıyla somut hale gelmektedir (Thompson, 1996, s.390). Bu açıdan çocuk merkezli özel gün ritüel etkinliklerin,

tüketim döngülerini ve sosyokültürel dinamikleri anlamaya çalışan tüketim kültürü teorisyenleri için önemli bir temel oluşturduğu (Arnould & Thompson, 2005, s.870) tartışılmaktadır.

Günümüz toplumunda anneliğe geçiş sürecinde, taşıdığı sembolik anlamların nesiller arası aktarımı ve bunların popüler kültüre yansımaları nedeniyle (Afflerback vd., 2013, s.388), ritüelleşmiş etkinliklere atfedilen önemin her geçen gün arttığı (Afflerback vd. 2014, s.2) dikkat çekmektedir. İlk çocuğun doğumuyla anne kimliğine geçişin her aşaması, gerçekleştirilen çeşitli ritüel etkinlikleri ve bunlarla bağlantılı tüketim alışkanlıklarını şekillendiren benzersiz deneyimleri gündeme getirmektedir. Doğum öncesi cinsiyet belirleme partileri, doğum günleri, diş çıkarma etkinlikleri, kırkıncı gün törenleri ve çeşitli bebek partileri bu özel gün ritüel kutlamalara örnek oluşturmaktadır. Her kadının çocuğunun bu özel günlerine ilişkin kültürel ve toplumsal bağlamla şekillenen deneyimlerinin benzersiz olduğu (Clarke, 2007, s.278) belirtilmektedir. Tüketim eylemleri bu süreçte yaşanan deneyimlerin somut boyutuna işaret etmektedir. Bu nedenle, ritüellerin çocuk sahibi olmayla değişen ve tüketim alışkanlıklarını şekillendiren anlamları, değerli araştırma konuları (Afflerback vd., 2014, s.2; Akın & Uygun, 2025, s.3; Thompson, 1996, s.390) kabul edilmektedir.

Çocukları için özel gün etkinlikleri düzenlemek, bu etkinlikleri ritüellere dönüştürmekte, kendine özgü deneyimler yaratmakta ve gözle görülür şekilde tüketim eğilimlerini teşvik etmektedir (Altaş, 2018, s.4; Mansvelt vd., 2017, s.342). Dolayısıyla her kadına özgü bu durumu anlamak, ritüel uygulamaları ve tüketim davranışlarını incelemek için önemli bir çerçeve sağlamaktadır (Afflerback vd., 2014, s.2). Hazırlık aşamasından başlayıp etkinliğin gerçekleştirilmesine kadar uzanan bu deneyimsel yapı, tüketim uygulamalarıyla iç içe olup, satın alma kararları, hediye seçimleri, ürünlerin sembolik anlamları ve zevk odaklı alışveriş davranışları, ritüel döngüsünün ayrılmaz parçalarını (Akın & Uygun, 2025, s.4) temsil etmektedir. Ancak, bu önemine rağmen alanyazında, özellikle de Türk kültürü bağlamında, konuya ilişkin yeterli araştırmanın yapılmamış olduğu, bu konuda önemli bir ihtiyacın kendini hissettirdiği dikkat çekmektedir.

Tüketim faaliyetleri ile iç içe olan ve tüketim davranışlarını şekillendiren kültüre özgü ritüel deneyimlerini daha iyi anlayabilmek ve böylece tüketim ya da alışveriş deneyimleriyle ya da davranışlarıyla bağlantılarını keşfedebilmek için bağlama özgü ritüel deneyimlerinin bütüncül olarak kavramsallaştırılması, sonrasında keşfedilen bu yapının nasıl ölçüleceğinin belirlenmesi öncelikli ve kritik (Bueno vd., 2019, s.780; Silva vd., 2021, s.906) konular olmaktadır. Bu açıdan öne çıkan anahtar sorular: (1) annelerin deneyim sunusu kabul edilen çocuk merkezli çeşitli özel gün ritüel etkinlikler bağlamında bütüncül bakış

açısıyla ne tür deneyimler yaşadığı ve yaşamayı arzu ettiği; ve (2) bunların geçerli ve güvenilir şekilde nasıl ölçülebileceğidir. Buna dayalı olarak karma yöntem araştırma yaklaşımının benimsendiği bu çalışmada; Türk kültüründe kadınların çocukları için düzenledikleri özel gün etkinliklerine yönelik öznel ritüel deneyimlerini tüketici deneyimi bakış açısıyla tematik olarak keşfederek kavramsallaştırmak ve ulaşılan yapıyı temsil eden geçerli ve güvenilir bir ölçek geliştirmek amaçlanmıştır.

Tüketici davranışının özünün deneyime dayandığı (Holbrook & Hirschman, 1982, s.132; Holbrook, 1997, s.97), pazarlama alanında yaygın kabul gören bir görüş olarak öne çıkmaktadır. Tüketimin arka planına ilişkin içgörü sağlayan deneyimsel bakış açısı (Arnould, 2007, s.185), tüketicilerin neden belli seçimler yaptıklarını anlamada (Chevtchouk vd., 2021, s.1288; Ebrahim vd., 2016, s.1231) önemli bir yer tutmaktadır. Başka bir deyişle, tüketici deneyimi olgusu, çeşitli bağlamlarda insan davranışını anlamada kilit bir araç (Cuadradoa vd., 2018, s.150) haline gelmektedir. Bu nedenle çalışmada, annelerin çocuk merkezli özel gün ritüel deneyimleri, “tüketici deneyimi” bakış açısıyla keşfedilmiş ve kavramsallaştırılmıştır.

Tüketici deneyiminin kavramsallaştırılması ve operasyonelleştirilmesi açısından alanyazında tam bir uzlaşının olmadığı (Becker & Jaakkola, 2020, s.630; Hwang & Seo, 2016, s.2221; Kandampully vd., 2018, s.25) dikkat çekmektedir. Bu durum, aynı olgunun farklı yorumlanmasına yol açabilmekte, bu da ölçme zorluğu ve geçerlik kaygılarını (Bueno vd., 2019, s.783; Jain vd., 2017, s.655; Silva vd., 2021, s.894) ve anlamlı çıkarımlar yapma zorluklarını (Becker & Jaakkola, 2020, s.630; Silva vd., 2021, s.906) beraberinde getirebilmektedir. Dolayısıyla, herhangi bir bağlama ilişkin tüketici deneyimlerinin doğru anlaşılması açısından oldukça önem taşıyan ölçme işlemi (Silva vd., 2021, s.906) öncesi, bu olgunun ele alınan bağlam açısından kavramsallaştırılması ve operasyonelleştirmesi yaşamsal olmaktadır. Bu nedenle, çalışmada ilk olarak annelerin çocuk merkezli ritüel deneyimlerinin tüketici deneyimi bakış açısıyla kavramsallaştırılması amaçlanmıştır.

Tüketici deneyiminin nasıl ölçüleceği konusunda alanyazında bir fikir birliğinin bulunmadığı (Bueno vd., 2019, s.783), halihazırdaki bazı ölçeklerin de kültürel ve bağlamsal farklılıkları yansıtmada sınırlı destek sağladıkları (Silva vd., 2021, s.906) gerekçesiyle eleştiri aldıkları dikkat çekmektedir. Bu anlamda tüketici deneyiminin bağlama ve kültüre özgü doğasının altı çizilerek, tüm bağlamlar için kullanılabilecek benzer bir “ölçme aracının” olamayacağı (Rahimian vd., 2021, s.1416) savunulmaktadır. Dolayısıyla, kültüre ve bağlama göre tüketici deneyimini daha doğru ölçmek için bu konuda daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğuna (Bueno vd., 2019, s.783; Silva vd., 2021, s.916)

vurgu yapılmaktadır. Ritüel etkinliklerin çeşitliliği, kültüre ve kendine özgü doğası nedeniyle ölçüm belirsizliklerinin çok daha önemli olması, geçerli ve güvenilir ölçeklere olan ihtiyacı daha da yaşamsal hale getirmektedir.

Çalışmada, Türk kültürü bağlamında annelerin çocuk merkezli ritüel deneyimleri tüketici deneyimi bakış açısıyla kavramsallaştırılmış ve kültüre özgü bir ölçme aracı geliştirilmiştir. Bu, başta kavramsal alanyazın olmak üzere, gelecekte bu konuyu ele alan araştırmacılar ve uygulamadaki karar alıcılar açısından önemli çıkarımlara işaret etmektedir. Ritüel deneyimlerinin annelerin bakış açısından tüketici deneyimi olgusu üzerine inşa edilerek kavramsallaştırılması, tüketici davranışları alanyazını açısından başlangıç niteliğinde önemli ve uyumlu bir teorik çerçeve ortaya koymuştur. Çalışmada, ortaya konan kavramsallaştırma, geçerliliği ve güvenilirliği sınanmış ölçüm modeli (ölçek), gelecekte bu konuyu ele alan araştırmacıların yararlanabileceği değerli sonuçlar olarak görülmektedir. Ayrıca, çocuk merkezli ritüel etkinliklerde annelerin deneyimlerinin kaynaklarına, özelliklerine ve görece işleyiş mekanizmalarına işaret eden ipuçları, hedef kitlesi bu etkinlikler ve anneler olan işletme yöneticilerinin alacakları kararlar açısından da dikkate değerdir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın bu kısmında, araştırmanın dayandığı kavramsal çerçeveye yer verilmiştir. Sırasıyla ritüel ve tüketici deneyimi kavramlarına ilişkin teorik açıklamalara değinilmiştir.

2.1. Ritüel Kavramı

Bireyler, yaşamlarının çeşitli zaman dilimlerinde yaptıkları birçok etkinliği ritüel olarak gerçekleştirebilmektedirler (Bell, 1997, s.91). Ritüelleşen bu etkinlikler; kültürel, dini-manevi ve etnik unsurlar içermekte, gelenekler aracılığıyla şekillenmekte, gündelik yaşamdan beslenmekte (İbrahim, 1988, s.25) ve toplulukların kolektif davranışlarını yansıtan uygulamalara dönüşmekte, bu yönüyle her toplumun kendine özgü geleneksel pratiklerini ve değerlerini görünür kılmaktadır (Turner, 2006, s.633; Rook, 1985, s.254). Dolayısıyla ritüeller, kültürel faktörlerden etkilenerek bireylerin yaşam olaylarına eşlik eden (Fei vd., 2021, s.133), geleneksel ya da modern etkilerle çeşitlenen davranışlardan (Minowa vd., 2011, s.45) oluşmaktadır.

Çeşitli bağlamlarda gerçekleştirilen ve farklı davranışların ipuçlarını yansıtan ritüel olgusu (Bell, 1997, s.2; Gainer, 1995, s.253; Liénard & Boyer, 2006, s.814), antropoloji, sosyoloji, psikoloji, din ve spor gibi disiplinlerde farklı yönleriyle kavramsallaştırılmıştır. Bu kavramsallaştırmalarda, genellikle üç temel ölçütün öne çıktığı göze çarpmaktadır. Bunlar; “sabit bir davranış dizisi”, “sembolik

anlam” ve “işlevsel olmayan davranış” (Brooks vd., 2016, s.73) şeklinde ifade edilebilir. İlk ölçüt, ritüel etkinliklerin resmileştirilmiş, tekrarlanan, dikkat çekici, kurallara tabi (Rossano, 2012, s.4), kalıplaşmış, düzenli bir söz ve eylem birleşimi (Tambiah, 1979, s.119) yönüne işaret etmektedir. İkinci ölçüt, ritüellerin sembolizm, kutsallık ve gelenekselliği kodlamaları nedeniyle karmaşık insan deneyimlerinin altında yatan anlamları görünür kılma işlevini (Bell, 1997, s.21; Brooks vd., 2016, s.73) tanımlamaktadır. Ritüelleri gerçekleştiren bireyler ya da topluluklar, bunun işlevsel boyutun ötesine uzanan daha derin bir öznel anlam taşıdığına inanırlar. Üçüncü ölçüt ise, ritüel etkinliklerin genellikle açık bir araçsal amaca hizmet etmemesidir. Bu etkinlikler, kimliği temsil etme ve sembolik boyutları ile diğer davranış türlerinden farklılaşmaktadır (Brooks vd., 2016, s.73). Ritüellerde önemli olan işlevsel yararları değil, ifade ettikleri ya da temsil ettikleri anlam ve değerlerdir (Legare & Souza, 2012, s.1).

Ritüeller, zaman içinde tekrar tekrar gerçekleşen ve belirlenmiş kurallara uyan çok sayıda sembolik davranış ve faaliyetten oluşmaktadır (Legare & Souza, 2012, s.2; Rook, 1985, s.252; Tambiah, 1979, s.119; Tetreault & Kleine, 1990, s.31). Genellikle ciddi ve duygusal açıdan yoğun bir atmosferde gerçekleşen ritüeller, çoğu zaman önceden belirlenmiş davranışları ve belli nesnelerin ya da malzemelerin kullanımını içeren eylemlerin sembolik boyutunu vurgulamaktadır (Gainer, 1995, s.253). Ritüel nesneleri, etkinliğin odağını temsil eden çok çeşitli tüketim ürünleri olup, aynı zamanda ritüel katılımcıları arasında hediye verme ve kişilerarası iletişim araçları olarak da kullanılmaktadır (Belk, 1990, s.508; Minowa vd., 2011, s.45). Bir ritüel aynı zamanda ritüel nesnelerini kullanacak bireyleri ve davranışların ortaya çıktığı sırayı da kapsamaktadır. Ritüel davranışların birçok tanınabilir özelliği olsa da, anlamları genellikle kültürlerin ve toplumların inanç ve geleneklerine dayanmaktadır. Dolayısıyla ister geleneksel ister modern olsun, ritüeller nasıl yorumlandıklarına göre değişiklik göstermekte ve yaşam olaylarına eşlik eden bir yapı sergilemektedir. Bu yapı, kültürel etkilerle şekillenen davranış kalıpları aracılığıyla kendini göstermektedir (Fei vd., 2021, s.133).

Ritüel etkinlikler; içerdiği yoğun atmosfer, senaryoya dayalı davranışlar, sembolik objeler ve ritüel odaklı eylemlerle (Gainer, 1995, s.253; Kapitany & Nielsen, 2015, s.13; Rossano, 2012, s.529), değerlerin ifade edilmesinde önemli bir rol üstlenmekte (Legare & Souza, 2012, s.1), böylece bireylerin ortak bir odakta zengin deneyimler yaşamasına zemin hazırlamaktadır (Collins, 2004, s.7; Cowan & Spielmann, 2017, s.393). Dolayısıyla, taşıdığı sembolik anlamlarla ritüeli gerçekleştiren bireyler bu etkinliklere sıradan bir davranışın ötesinde çeşitli öznel anlamlar yüklemektedir (Bell, 1997, s.21; Brooks vd., 2016, s.73). Bu nitelikleri ile ritüeller, kişilerin ya da grupların kendilerini ifade edebileceği

ve çeşitli anlamlar oluşturabileceği sembolik aktivitelerden oluşan bir sürece (Brooks vd., 2016, s.73; Legare & Souza, 2012, s.2; Rossano, 2012, s.4) işaret etmektedir.

Gainer (1995, s.253), kişisel ve toplumsal etkileşimlerin ritüelleşmesi yoluyla yaygınlaşan etkinliklerin, tüketim eylemlerinin de temelini oluşturduğunu vurgulamaktadır. Bağlamı ne olursa olsun, ritüel etkinliklerde katılımcılar arasında paylaşılan tüketim etkileşimleri, özel anlamlar taşımakta (Gainer, 1995, s.254) ve dönüştürücü nitelikleriyle karakterize edilmektedir (Amati & Pestana, 2015, s.232; Rook, 1985, s.256). Bu tüketim etkileşimleri, bireyleri bir ritüel etkinlik alanı içinde bir araya getiren ortak odak noktaları ve deneyimler etrafında şekillenmektedir (Cowan & Spielmann, 2017, s.393). Bireyler, sadece aile ya da yakın sosyal çevreleriyle değil, daha geniş insan ağlarıyla da bağ kurabilmektedir (Gainer, 1995, s.259). Böylece bu etkinlikler, kişilerarası etkileşim yoluyla sürdürülen sembolik bir deneyim alanı yaratarak, bireyin kendi “küçük dünyası”na dair algısını desteklemektedir (Gainer, 1995, s.254). İçsel bir yoğunlukla yaşanan ritüel etkinlikler, hem gündelik hem de özel deneyimlerin anlamlı bir sahnesine (Rook, 1985, s.252; Tetreault & Kleine, 1990, s.31) dönüşmektedir. Bu yolla günlük yaşamın sıradan rutinleri bile sembolik nitelikler kazanmakta; bu da onların anlamlarını pekiştirmekte ve bireyin kimliğini kendine özgü bir anlamla çevrelemektedir (Hobson vd., 2018, s.260).

2.2. Tüketici Deneyimi Kavramı

Pazarlama alanyazınında uzunca süredir “tüketici deneyimi” kavramı öne çıkarılmakta, beklentileri değişen ve çeşitlenen günümüz tüketicilerinin ürün ya da hizmetten daha çok ‘deneyim arayışı’ (Rahimian vd., 2021) içinde oldukları “deneyim ekonomisi” (Pine & Gilmore, 1999) çağının yaşandığının sıkça altı çizilmektedir. Öyle ki, Pazarlama Bilimi Enstitüsü (MSI, 2016) tarafından “tüketici deneyimi”, 2014-2016 yılları arasında teori ve uygulama için “1. kademe araştırma önceliği” olarak (Kandampully vd., 2018, s.22) öne çıkarılmıştır. Özellikle son yirmi yıldır pazarlamada önemli bir paradigma olarak dikkat çeken bu olgu (Mishra, 2025, s.802), gerek akademik gerekse uygulama alanında (Lipkin, 2016, s.678; Silva vd., 2021, s.893) her geçen gün katlanarak artan bir ilgi toplamaktadır.

Pine ve Gilmore (1999, s.12) deneyimi, “bireyleri kişisel olarak meşgul eden (cezbeden) olaylar” olarak tanımlamakta ve bireyin duygusal, fiziksel, entelektüel ya da ruhani katılımına dikkat çekerek, deneyimin öznel karakterini vurgulamakta; etkili deneyimlerin benzersizlik (eşsizlik), akılda kalıcılık (unutulmazlık) ve zaman içinde sürdürülebilirlik yönlerini öne çıkarmaktadırlar. Sonrasında bu tanım genişletilerek, deneyimlerin tüketim zinciri (yolculuğu)

boyunca gerçekleştiği ve deneyim sunusu ile tüketiciler arasında aktif etkileşimi gerektirdiği üzerinde durulmuştur. Buna göre, Gentile vd. (2007, s.397) tüketici deneyimini, “bir tüketici ile bir deneyim kaynağının herhangi bir parçası arasında bir tepkiye neden olan bir dizi etkileşim” olarak tanımlamışlardır. Meyer ve Schwager (2007) de “tüketicilerin bir deneyim kaynağıyla doğrudan ya da dolaylı olarak kurdukları her türlü temas noktasıyla etkileşimlerine verdikleri içsel ve öznel tepki” olarak ele almışlardır. Bu tanımlamalarda, tüketici deneyiminin bir bireyin deneyim kaynağı (hizmet sağlayıcı) tarafından yaratılan bir bağlamın farklı unsurlarıyla belli düzeyde etkileşime girmesi sonucunda bazı hisler ya da tepkiler ortaya çıktığında oluştuğuna işaret edilmekte; tüketicilerin bu etkileşimler yoluyla sadece rasyonel ya da sadece duygusal çekicilikle sınırlı olmayan, her iki değeri de bir arada içerebilen (Hwang & Seo, 2016, s.2220; Jain vd., 2017, s.647) farklı düzeylerde bilişsel (rasyonel), duygusal, duygusal, fiziksel, sosyal ve manevi (ruhsal) katılımlarını (Bueno vd., 2019; Gallardo-Garcia vd., 2023; Gentile vd., 2007; Heinonen & Lipkin, 2023; Jain vd., 2017; Schmitt, 1999; Verhoef vd., 2009) yansıtan duygular ya da kişisel tepkiler geliştirdiklerine dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla tüketicilerin deneyimleri derecelendirilirken uyarıcılara verdikleri bu tepkiler dikkate alınmaktadır (Mishra, 2025, s.803; Verhoef vd., 2009, s.32). Bu anlayışta tüketici deneyimi, tüm temas noktalarındaki etkileşimlerin önemli olduğu tüketici-deneyim kaynağı ilişkisinin bütüncül perspektifiyle (Gallardo-Garcia vd., 2023, s.3) incelenmektedir.

Etkileşim temelli bakış açısında, birey sadece dış uyaranların pasif alıcısı olmayıp, sosyal gerçekliğine aktif katkıda bulunan bir varlık olarak görölmekte (Lipkin, 2016, s.686) ve bireye daha fazla kontrol atfedilmektedir. Bu anlamda tüketici deneyimi, öznel, aktif, kolektif ve dinamik anlamlandırmayı içeren bir olgu olarak kavramsallaştırılmakta, bireyin genellikle aktif olarak dahil olduğu ve kontrol sahibi olduğu fenomenolojik bir yaşam dünyası bağlamında anlamlandırma yoluyla oluştuğu tartışılmaktadır. Sosyal boyutun da dikkate alındığı bu kavrayışta tüketici deneyimlerinin, “bireysel ve kolektif tüketici anlamlandırmasının yinelemeli döngüsel süreci” yoluyla ortaya çıktığı ve bireyin gerçekliğini sosyal olarak inşa ettiği (Lipkin, 2016, s.687) ifade edilmektedir. Bu anlayışa dayanan çalışmalarda, tüketici deneyiminin birey-deneyim kaynağı etkileşim noktaları aracılığıyla her iki tarafça aktif olarak oluşturulduğu kabul edilerek “birlikte (ortak) yaratma” (Prahalad & Ramaswamy, 2004) yaklaşımı benimsenmektedir. Temel ilke olarak “tüketicinin her zaman değerin ortak yaratıcısı olduğu” merkeze alınmakta, “değer yaratımının bir etkileşim süreci olduğu” ve “her zaman faydalanıcı tarafından benzersiz ve fenomenolojik olarak belirlendiği” ifade edilmektedir. Dolayısıyla “değer, kendine özgü, deneyimsel, bağlamsal ve anlam yüklü” (Jain vd., 2017, s.646) kabul edilmektedir. Tüketici,

birlikte yaratma sürecine katılarak deneyim kaynağıyla birlikte daha aktif bir rol üstlenmekte, kendi deneyiminin yanında, birey-birey (tüketici-tüketici) etkileşimleriyle diğer katılımcıların da olası deneyim etkileyicileri olabilmektedir (Lipkin, 2016, s.688). Bu geleneği benimseyen çalışmalarda tüketici deneyimi, bireyin yaşam dünyasına gömülü ve birey tarafından yorumlanmış olarak kabul edilmektedir (Becker & Jaakkola, 2020, s.637). Buna göre tüketici deneyimi, bireyin öznel tepkisini etkileyen hizmet ortamının içindeki ya da dışındaki çeşitli aktörler arasındaki etkileşim yoluyla gerçekleşmektedir (Silva vd., 2021, s.912). Dolayısıyla, deneyim sunusuyla ilişkili tüm bireyler hizmet karşılaşmasının ayrılmaz bir parçası kabul edilmekte, deneyimin birlikte yaratılmasının daha çok sosyal etkileşim fırsatlarından kaynaklandığı ve birbirlerinin deneyimden keyif almasına katkıda bulunduğu (Luo vd., 2019, s.1313) tartışılmaktadır. Benzer şekilde Heinonen ve Lipkin (2023, s.1722) de son yıllarda hizmet ve tüketici araştırmalarının özellikle diyalog tabanlı ve fenomenolojik akımlardan yararlanarak deneyime yönelik bütüncül, dinamik yaklaşımlar üzerine inşa edildiğini tartışmaktadırlar. Diyalog tabanlı perspektifte, sosyal etkileşimlerin etkisi vurgulanmakta, bu etkileşimlerin ilişki süresince tüketici deneyiminin oluşmasında büyük önem taşıdığı belirtilmektedir. Fenomonolojik yaklaşımda ise, öznel deneyimin bireyin yaşam dünyasını tanımladığı ve bir deneyimin ancak bireyin dünyası bağlamında temellendirilerek anlaşılabilceği üzerinde durulmaktadır. Bu nedenle, tüketici deneyimlerinin bütüncül bir görünümünü elde etmek için bireyin yaşam dünyasına odaklanan daha geniş bir zamansal ve mekânsal çerçeveyi dikkate almak kaçınılmaz olmaktadır (Heinonen & Lipkin, 2023, s.1722). Bu açıdan bu çalışmada, gerek uyaran gerekse etkileşim temelli yaklaşımları bir arada içererek daha birey (tüketici) odaklı olduğu kabul edilen “müşteri-ekosistem anlayışı” (Heinonen & Strandvik, 2015) benimsenmiştir. Dolayısıyla sadece etkinlik tüketimine odaklanmak yerine, aynı zamanda annelerin çocuk merkezli özel gün ritüel etkinliklerini günlük yaşamlarına nasıl yerleştirdiğine ve deneyimlediğine de odaklanılmıştır.

3. YÖNTEM

Çalışmada, üç aşamadan oluşan keşfedici sıralı karma yöntem araştırma tasarımı kullanılmıştır. İlk aşamada, nitel araştırma ile annelerin çocukları için düzenledikleri özel gün etkinliklerine yükledikleri anlamlar, yaşadıkları öznel deneyimler ve ayrıntıları keşfedilerek ritüel etkinlik deneyimlerinin kavramsallaştırılmasına odaklanılmıştır. İkinci aşamayı temsil eden ara aşamada, nitel aşamada kavramsallaştırılan bulgulardan hareketle oluşturulan bir ölçeğe ilişkin ön uygulama çalışması gerçekleştirilmiştir. Üçüncü aşamada ise, nicel saha çalışmalarıyla bir önceki aşamada oluşturulan ölçek, toplanan veri setleriyle

madde analizlerine, yapı keşfi ve yapı doğrulama analizlerine, geçerlik ve güvenirlik analizlerine tabi tutularak test edilmiştir.

3.1. Nitel Aşama: Annelerin Çocuk Merkezli Özel Gün Ritüel Etkinlik Deneyimlerini Keşfetme

Bu aşamada, annelerin çocukları için düzenledikleri özel gün etkinliklerinde ne tür deneyimler yaşadıklarını, bu deneyimlerin ayrıntılarını ve bu deneyimler arasındaki kavramsal ilişki örüntülerini yansıtan bir teori oluşturmak için “gömülü teori” deseninden yararlanılmıştır. Bu desen, kavramların tanımlanmasına, teorik açıklamaların geliştirilmesine olanak sağlaması (Corbin & Strauss, 2015, s.28) ve sonrasında yürütülecek nicel araştırmalar için kuramsal bir temel oluşturması (Charmaz, 2006, s.2) nedeniyle tercih edilmiştir.

Amaçlı örnekleme stratejisi esas alınarak, teorik örnekleme bakış açısıyla Türkiye’de çeşitli şehirlerde yaşayan, en az bir çocuğu olan ve birinci yaş gününü de içine alan süreçte çocuğu için özel gün etkinliği düzenleyen 17 kadın katılımcıdan veri doygunluğu ve gönüllülük ölçütlerine göre veri toplanmıştır. Bölge ya da şehir sınırlamasına gidilmemesi, Türkiye kültüründe ele alınan merkezi olguya ilişkin çeşitli, zengin içerikli ve ayrıntılı veri sağlama amacından kaynaklanmıştır. Veriler, yarı yapılandırılmış ve fotoğrafa dayalı görüşmeler yoluyla iki aşamalı olarak toplanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmelerde katılımcılardan çocukları için hangi özel gün etkinliklerini düzenlediklerini, bu etkinlik ya da etkinliklerin kendileri için ne anlam taşıdığını ve yaşadıkları deneyimleri açıklamaları istenmiştir. Ardından, bu etkinlik ya da etkinliklerin kendileri için taşıdığı anlamı ya da anlamları en iyi temsil edeceğini düşündükleri, herhangi bir sınırlama olmaksızın içeriğine tamamen kendilerinin karar vereceği görseller getirmeleri talep edilmiştir. Fotoğrafa dayalı görüşmeler, bu görseller eşliğinde yürütülmüş, ayrıca bu görsellere ilişkin öyküleri de sağlanmıştır. Veri kaybını önlemek amacıyla görüşmeler dijital olarak kaydedilmiş ve analiz için kelimesi kelimesine yazıya dökülmüştür.

Tümevarım yaklaşımından yararlanılan veri analizinde ilk olarak ham veriler gözden geçirilerek katılımcıların veriden yansıyan çocuk merkezli özel gün ritüel etkinlik deneyimlerine yönelik temalara ilişkin genel bir anlayış elde edilmiştir. Sonrasında analize, Corbin ve Strauss (2015) tarafından geliştirilen üç aşamalı kodlama yöntemi izlenerek devam edilmiştir. İlk aşama olan açık kodlamada, her bir görüşme dökümü satır satır incelenmiş ve katılımcıların kendi ifadelerine sadık kalınarak birinci düzey kodlar oluşturulmuştur. İkinci eksensel kodlama aşamasında, oluşturulan kodlar arasındaki benzerlik ve farklılıklar dikkate alınarak bunlar arasında kavramsal ilişkiler kurulmuş ve ikinci düzey temalar geliştirilmiştir. Son aşama olan seçici kodlamada ise, tüm temalar ortak bir

kategoride birleştirilerek analiz tamamlanmıştır. Ayrıca, inanılrlık açısından veri çeşitlemesi, alan uzmanları ile iş birliği, veri denetimi, bulguların sunulmasında zengin yorumlama ve olumlu deneyimler kadar olumsuz deneyimleri de yansıtmaya gibi ölçütlere (Creswell & Creswell, 2018, s.274-275) dikkat edilmiştir.

3.2. Ara Aşama: Çocuk Merkezli Ritüel Etkinlik Deneyimi Ölçeği Tasarlama (Oluşturma)

Karma yöntem araştırmalarında nitel ve nicel adımların birbirine bağlandığı bir arayüzü temsil eden (Creswell & Plano-Clark, 2011, s.87) bu aşamada, bir önceki aşamada elde edilen ritüel deneyimi teorik modelindeki nitel kodlar nicel ölçek maddelerine dönüştürülmüştür. Bu aşama için Bandalos'un (2018) yedi aşamalı ölçek geliştirme sürecinin ilk beş aşaması izlenmiştir:

(1) *Ölçek Amacı, Yapısı ve Mevcut Durum Belirlemesi*: Tüketici deneyimi bakışıyla nitel veriden ortaya çıkan "Ritüel Deneyimi" yapısı, katılımcıların çocuk merkezli özel gün etkinlikleri bağlamında yaşadıkları deneyimleri kavramsallaştırmaya olanak sağlayarak ölçeğin tasarlanmasına teorik bir dayanak oluşturmuştur. Alanyazın incelendiğinde, ritüel etkinlik deneyimi ölçeklerinin oldukça sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, tüketici deneyimi bakışıyla geliştirilen bu ölçeğin amacı, çocuk merkezli çeşitli ritüel etkinlikler bağlamında annelerin yaşadıkları bütüncül etkileşim deneyimlerini geçerli ve güvenilir şekilde ölçebilmektir.

(2) *Madde Havuzu Oluşturma*: Nitel veriden elde edilen kodlar maddelere, temalar boyutlara dönüştürülerek (Zhou, 2019, s.43) bir madde havuzu oluşturulmuştur. Ayrıca bu süreçte, düşük olasılık da olsa gözden kaçırılma riskinin önüne geçebilmek için tüketici deneyimi alanyazını titizlikle incelenerek yapının eksiksiz yansıtılmasına özen gösterilmiştir.

(3) *Ölçek Formatını Belirleme*: Ölçek maddeleri, beş kategorili Likert tipi yanıt seçenekleri [(1) Kesinlikle Katılmıyorum, (2) Katılmıyorum, (3) Kısmen Katılıyorum, (4) Katılıyorum ve (5) Kesinlikle Katılıyorum] ve bunlara karşılık gelen ifadeler (DeVellis, 2017, s.121) biçiminde oluşturulmuştur.

(4) *İlk Madde Havuzunun İncelenmesi*: Madde havuzu, alan uzmanları, bir ölçek geliştirme uzmanı ve bir dil uzmanı tarafından değerlendirilmiştir. Alan uzmanlarından, her bir maddenin ölçülmek istenen yapıyı yansıtıp yansıtmadığı, ait olduğu alt boyutla örtüşüp örtüşmediği, ilgili yapıyı temsil etme düzeyi, ayırt ediciliği, ifade biçimi ile açık ve anlaşılır olup olmadığına ilişkin geri bildirimler alınmıştır. Ölçek geliştirme uzmanı, ölçek maddelerinin özelliklerini ve yanıt kategorilerinin uygunluğunu incelemiştir. Dil uzmanı ise, maddelerin dilbilim, anlam bütünlüğü ve imla açısından uygunluğunu değerlendirmiştir.

(5) *Ön Uygulama*: Bu aşamada 30 katılımcıyla, tasarlanan ölçeğin yer aldığı bir anketle yüz-yüze veri toplama süreci işletilerek geri bildirimler alınmıştır. Katılımcılardan soruları yanıtlamaları ve anlaşılmayan, kafa karıştırıcı, birbirini tekrar eden ya da cevap verirken rahatsızlık duydukları ve yazım yanlışı içeren maddeleri anket üzerinde yazarak belirtmeleri istenmiştir. Bu süreçte katılımcılara eşlik edilerek, davranışları gözlemlenmiş ve anketin tamamlanma süresi de değerlendirilmiştir. Uzman değerlendirmeleri ve ön uygulama sonrası 67 maddeyle temsil edilen ölçek son hale getirilmiş ve test edilmek üzere çalışmanın nicel aşamasına geçilmiştir.

3.3. Nicel Aşama: Ölçek Yapı Geçerliği ve Ölçüm Modeli Doğrulama Çalışmaları

Çalışmanın nicel araştırma aşamasında, Bandalos'un (2018) ölçek geliştirme sürecinin son iki adımı izlenmiştir. Bu anlamda, (6) *Geniş ölçekli saha testi uygulaması* Eylül 2023 ile Ocak 2024 arasında; (7) *İkinci saha testi uygulaması* ise Şubat 2024 ile Mayıs 2024 arasında gerçekleştirilmiştir. Bu saha çalışmalarının evrenini, en az bir çocuğu olan ve birinci yaş günü de dahil olmak üzere bu zaman diliminde çocuğu için herhangi bir özel gün etkinliği düzenleyen kadınlar oluşturmıştır. Çalışmanın amacına uygun şekilde kolayda ve kartopu örnekleme yöntemleri esas alınarak hem basılı hem de çevrim içi olarak tasarlanmış bir anketle Türkiye genelinde nitel araştırma katılımcılarının kişisel özellikleriyle uyumlu ilk saha uygulaması için 552, ikinci saha uygulaması için 568 kişisel özellikleri benzer katılımcıdan veri toplanmıştır. Watkins (2021, s.36), yürütülen Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) için ortak varyans, faktör sayısı ve değişken sayısı dikkate alındığında, iyi bir faktör yapısına ulaşmada en az 100 katılımcıya ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Ancak, ortak varyansın düşük olduğu ve zayıf faktörlerin fazla olduğu durumlarda, güvenilir sonuçlar elde edebilmek için 500'ün üzerinde katılımcıya ulaşmak (Tabachnick & Fidell, 2012, s. 618) gerekebilmektedir. Doğrulamalı Faktör Analizi (DFA) için de model tahminindeki olası önyargıları azaltmada 200'den fazla katılımcıya sahip olunması (Kline, 2023) önerilmektedir. Dolayısıyla her iki saha çalışması için de katılımcı sayısının bu analizler açısından yeterli olduğu görülmektedir.

Katılımcı özelliklerine bakıldığında, ilk saha çalışmasında katılımcıların yarıya yakınının (%46,7) 31-40 yaş aralığında olduğu ve bunu sırasıyla 30 yaş ve altı (%32,8), 41-50 yaş arası (%16,5) ve 51 yaş üzeri (%4,0) katılımcıların izlediği anlaşılmaktadır. Bu değişken açısından ikinci saha çalışmasındaki katılımcılar da oldukça benzer bir dağılım göstermiştir. Her iki saha çalışması katılımcıları, eğitim düzeyi açısından da benzer bir dağılıma sahiptirler (ilk saha çalışması için ilköğretim %4,5 - lise %15,0 - lisans %56,7 ve lisansüstü %23,8 /

ikinci saha çalışması için ilköğretim %4,1 - lise %15,1 - lisans %55,3 ve lisansüstü %25,5). Verinin toplandığı 2023-2024 yıllarına göre gelir açısından ilk sırayı 30.000 TL ve üzeri gelire sahip katılımcılar alırken (%25,2 / %26,6), bunu 20.000 TL-24.999 TL (%23,7 / %24,5) ve 15.000 TL-19.999 TL (%10,1 / %9,0) arası gelire sahip olanlar izlemiştir. Katılımcıların yaklaşık yarısı 1 çocuk sahibi olup (%50,5 / %52,8), bunu 2 (%35,0 / %34,2), 3 ve üzeri çocuk sahibi olanlar (%14,5 / %13,0) takip etmiştir. Son olarak katılımcıların yarıya yakını bütün çocukları için ilgili etkinlikleri gerçekleştirmişlerdir (%47,1 / %46,0).

Her iki saha araştırması verisi de kullanılarak, oluşturulan ölçeğin istenen niteliklere sahip maddeleri içerip içermediğini belirlemek amacıyla madde analizleri (Erkuş, 2014, s.138), yapıyı değerlendirmek ve madde kümesinin altında yatan boyutluluğu incelemek amacıyla da AFA (Worthington & Whittaker, 2006, s.807) yapılmıştır. Madde analizleri kapsamında; betimsel istatistiklerden, maddeler arası korelasyonlardan (Pearson ve Spearman), madde-toplam korelasyonlardan, bağımsız örneklem t-testinden, Mann-Whitney U-testinden ve tek değişkenli doğrusal regresyon analizinden yararlanılmıştır. Bu analizler, Jamovi programının 2.3.28 sürümü; AFA ise, Lorenzo-Seva ve Ferrando (2021) tarafından geliştirilen FACTOR yazılımının 12.04.05 sürümü kullanılarak gerçekleştirilmiştir. AFA öncesi, verilerin analize uygunluğuna ilişkin varsayımlar incelenmiştir. Tek değişkenli normal dağılım için histogramlar ve normal dağılım eğrileri, çarpıklık (-2 ile +2 aralığı) ve basıklık katsayıları (-7 ile +7 aralığı) (Bandalos, 2018, s.343; Watkins, 2021, s.43) incelenerek, uygulduğu doğrulanmıştır. Ancak, Mardia'nın çok değişkenli normallik testi sonuçları, verilerin bu varsayımdan uzak olduğunu göstermiştir. Değişken çiftleri arasındaki doğrusallık, serpilme diyagramlarıyla gözlenmiş, değişkenler arasındaki ilişkilerin .90'ın altında olması da (Tabachnick & Fidell, 2012, s.88) çoklu doğrusallık sorununun olmadığını ortaya koymuştur. Mahalanobis mesafeleri hesaplanmış (Watkins, 2021, s.47), .005 ve .001 anlamlılık düzeyleri kullanılarak (Hair vd., 2019, s.89) aykırı değerler tespit edilmiştir. AFA, hem aykırı değerler içeren hem de içermeyen verilerle tekrar edilmiş, ortaya çıkan yapılar arasında önemli bir fark bulunmadığından (Bandalos, 2018, s.390), aykırı değerleri içeren analiz sonuçları rapor edilmiştir. Çalışmada, ölçülen olgunun altında yatan gizil yapı ortaya çıkarılmak istendiğinden, ortak faktör modeli seçilmiştir. Çok değişkenli normallik varsayımı karşılanmadığından, ölçek Likert tipi sıralama düzeyinde maddelerden oluştuğundan ve çok boyutlu bir yapıya sahip olduğundan, daha doğru faktör yüklemeleri elde edebilmek için Ağırlıklandırılmamış En Küçük Kareler (Unweighted Least Squares / ULS) tahmin yöntemi (Kılıç, 2022, s.81; Watkins, 2021, s.74) kullanılmıştır. Faktörler kuvvetle muhtemel birbiriyle

ilişkili olduğundan, bilgi kaybını önlemek amacıyla promax eğik döndürme yönteminden (Kılıç, 2022, s.90) yararlanılmıştır. Faktör sayısına karar vermede, paralel analiz (PA) ve minimum ortalama kısmi testleri (MAP) gibi ampirik sonuçlarla, “yorumlanabilirlik ve teorik uyum” (Bandalos, 2018, s.324), “kapsamlılık ve yalınlık dengesi” (Watkins, 2021, s.77) gibi teorik bakış açıları bir arada kullanılmıştır.

AFA ile boyutsal yapısı belirlenen ölçeğin yapı geçerliğini ve ölçüm modelinin doğruluğunu değerlendirmek amacıyla (Worthington & Whittaker, 2006) ikinci saha araştırması verisi kullanılarak birinci düzey çok faktörlü DFA yapılmıştır. Bu analizde, Jamovi programının 2.3.28 sürümünün SEMLj modülü (Gallucci & Jentschke, 2021; Rosseel, 2012) kullanılmıştır. DFA için de duyarlılık analizleri gerçekleştirilmiş ve bu analizler, aykırı değerlerin çıkarıldığı veri seti kullanılarak tekrarlanmıştır. Sonuçlar birbirine çok benzediğinden, aykırı değerleri içeren veri setiyle yapılan analizler raporlanmıştır. Yansız örneklemenin kullanılmaması, çok değişkenli normallik varsayımının ihlali ve sıralama düzeyli veri yapısı nedeniyle, DFA’da Ağırlıklandırılmış En Küçük Kareler (DWLS) tahmin yöntemini dirençli (robust) standart hatalar ve ölçeklendirilmiş test istatistikleri hesaplama yöntemleriyle birleştiren robust DWLSM (Satorra-Bentler mean adjusted / ortalama düzeltmeli) yöntemi (Kline, 2023) kullanılmıştır. DiStefano ve Morgan (2014, s.426) bu yöntemin, “yeniden ölçeklendirme” düzeltmeleri uygulayarak geleneksel tahmin prosedürlerinden kaynaklanan sorunların üstesinden gelmede son yıllarda öne çıkan ve giderek yaygınlaşan bir alternatif olduğunu vurgulamaktadır.

4. BULGULAR

Çalışmanın bu kısmında, veri analizi sonucu ulaşılan bulgulara yer verilmiştir. Bulguların sunumunda, yürütülen karma araştırmadaki aşama sırası izlenmiştir.

4.1. Nitel Araştırma Bulguları: Annelerin Çocuk Merkezli Özel Gün Ritüel Etkinlik Deneyimlerinin Kavramsallaştırması

Nitel veri analizinden ortaya çıkan ritüel etkinlik deneyimi teorik modeli, çocuk merkezli özel gün kutlamalarında annelerin yaşadıkları deneyimleri ve ayrıntılarını keşfetme ve kavramsallaştırma olanağı sağlamıştır. Bu teorik modele ilişkin kelime bulutlarıyla (OpenAI, 2025) birlikte öz-katılımcı ifadeleriyle örnek etkinlikleri, birinci düzey kodları (kavramları), ikinci düzey temaları ve ana boyutları (kategorileri) içeren ayrıntılara Şekil 1’de yer verilmiştir.

Sosyal Ritüel Deneyimleri: Şekil 1’de de görüldüğü üzere, özünde “sosyal bağ kurma ve etkileşimlerin” yer aldığı sosyal ritüel deneyimleri, “çocuk–aile–yakın çevre” üçlüsü çerçevesinde yaşanmıştır. Bu etkinlikler, çocuk, aile üyeleri, yakın

çevre ve akranlar arasında sosyal bağları güçlendiren, etkileşimi artıran ve topluluk duygusunu pekiştiren anlamlı ritüel alanlara karşılık gelmektedir.

Sosyal etkileşimler, bireylerin bir araya gelip etkinlik deneyimlerini paylaştıkları, arkadaşları ve aileleriyle sosyalleştikleri (Nordvall vd., 2014), bağ kurdukları (Kurt & Özgen, 2013; Wen vd., 2016) sosyal ilişkilerin özünü oluşturmaktadır (Hoppler vd., 2022). Bu ilişkiler, aynı deneyimi paylaşan bireyler arasında kişisel etkileşimlerle doğrudan ya da sadece aynı ortamın parçası olarak dolaylı etkileşimlerle ortaya çıkabilmektedir (Akın & Uygun, 2025, s.55). Buna göre, sosyal etkileşimin kapsamı hem bireylerin içinde bulundukları ortamlar hem de bu etkileşimlerin aldığı biçimler tarafından şekillenmektedir. Nordvall vd. (2014, s.129) hedonik içerikli ritüel etkinliklerde bireylerin daha yüksek düzeyli sosyal fayda arayışında olduklarını tartışmaktadır.

Örnek Ritüel Etkinlikler ve Öz Katılımcı İfadeleriyle Birinci-Düzye 'KAVRAMLAR' (KODLAR)	İkinci-Düzye 'TEMALAR'	Ana 'KATEGORİLER' (BOYUTLAR)
- Aile üyelerini bir araya getiren anlamlı bir buluşma (Sümbül-Doğum günü) - Aile içindeki sosyal ilişkileri güçlendirmesi (Defne-Doğum günü) - Aile üyelerinin bir araya gelip sosyalleşmesi ve sosyal bağların pekişmesi (Zeynep-Doğum günü) - Eş ve çocukla bir arada olma ve aralarındaki sosyal bağın güçlenmesi ('meyvesi çocuk olan bir ağaç' benzetmesi) (Açelya-Doğum günü) - Aile, eş, dost ve arkadaşlarla bir arada o günü paylaşma mutluluğu (Hande-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler) - Arkadaş çevresiyle bir araya gelerek sosyalleşme (Aysel-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler) - Anne-çocuk bağını ve etkileşimlerini geliştirmesi (Sultan-Kırk uçurma) - Çocukla etkileşimi ve iletişimi güçlendirmesi (Esen-Doğum günü) - Aile, akraba ve arkadaşlarla bir araya gelinmesi ve etkinlikteki hediyeleşmelerin aradaki sosyal ilişkileri güçlendirmesi (Naz-Doğum mevlidi ve doğum günü) - Etkinlikle ilgili fotoğraf paylaşımlarının aile, akraba ve arkadaş çevresiyle sosyal ilişki ve etkileşimleri pekiştirmesi (Hande-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler) - Ailenin hepsini bir araya toplayarak aile içerisindeki bağı kuvvetlendirmesi (Zehra-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler) - Eş, çocuk, aile ve arkadaşlarla aradaki bağı güçlendirmesi (Hande-Doğum günü) - Aile, akraba ve arkadaş çevresiyle bir arada o mutlu günü paylaşma ve sosyal ilişkiler kurma (Meltem-Doğum günü)	Sosyal Etkileşim ve Bağ Kurma Deneyimleri	Sosyal Ritüel Deneyimleri Sosyal Ritüel Deneyimleri Kelime Bulutu
- Çocuğa verilen değeri yansıtmaması (Melahat-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler) - Çocuğa duyulan sevgi ve değeri temsil etmesi (Duygu-Doğum günü) - Gatirilen hediyelerin sevildiğini hissettirmesi (Naz-Doğum mevlidi) - Hediyelerin çocuğa duyulan sevgi ve değeri temsil etmesi (Aysel-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler) - Kendinden bir parça katarak el emeğiyle hazırlanan süslemelerin, ikramlıkların ve hediyelerin çocuğa verilen değeri yansıtmaması (Naz-Doğum günü ve dış hediyi) - Kendi elleriyle hazırlanan pastanın çocuğa verilen değeri simgelemesi (Zehra, Sultan ve Esen-Doğum günü) - Annelik rolünü benimsemede ve ifade etmede destekleyici olması (Aysel-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler) - Kültürel adetleri ve değerleri temsil etmesi (Defne ve Zeynep-Kırk banyosu) - Ailevi ve kültürel gelenek esintilerinin yansımaları olması (Naz-Doğum günü) - Kültürel esintiler taşıyıcıları nedeniyle geleneği temsil etmeleri (Hande ve Sultan-Kırk uçurma ve dış buğdayı) - Ailede kabul görmeye ve onaylanmaya zemin hazırlaması (Cennet-diş buğdayı ve doğum günü) - Yaşam tarzını temsil etmesi (Sultan, Çisem, Açelya ve Zehra-Diş buğdayı, doğum günü ve kırk uçurma) - Toplumsal değerleri yansıtmaması (Çisem, Zehra ve Nur-Kırk uçurma, dış buğdayı ve doğum günü) - Değerleri ve manevi yaşam tarzını temsil etmesi (Duygu-Diş bulguru) - Yaşam tarzını temsil etmesi ve yaşam tarzındaki değerleri taşıması (Esen-Doğum günü)	Bireysel Anlam ve Değer Deneyimleri Kültürel Anlam ve Yaşam Tarzı Deneyimleri	Sembolik Ritüel Deneyimleri Sembolik Ritüel Deneyimleri Kelime Bulutu

• <i>Mutluluk iyidırması (Melahat-Diş hedîgi)</i> • <i>Mutluluk hissi yaratması ve kendini iyi hissettirmesi (Doğum-Doğum günü)</i> • <i>Mutluluk vermesi, sevinçli ve heyecanlı hissettirmesi (Duygu ve Zehra-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)</i> • <i>Mutluluk vermesi ve heyecanlı dolu olması (Esma, Defne, Çisem, Aysel, Naz, Esen, Açelya, Meltem ve Nur-Doğum günü, kırk mevlidi ve doğum mevlidi)</i> • <i>Heyecan verici ve keyifli olması (Sultan, Sümül, Cennet ve Zeynep-Doğum günü, kırk uçarma, diş buğdayı ve kırk banyosu)</i> • <i>'Gerçek olan bir rüya', 'bir rüyanın gerçeğe dönüşmesi' (Açelya-Doğum günü)</i> • <i>'Hayallere yelken açacak bir at' benzetmesi (Esen-Doğum günü)</i> • <i>Çocuğun büyümesine ve geleceğine dair hayaller kurdurması (Zehra-Doğum günü)</i>	Mutluluk ve İyi Oluş Deneyimleri Duygusal ve Fantezi Ritüel Deneyimleri Hayal Kurma ve İmgeler Deneyimleri	Duygusal ve Fantezi Ritüel Deneyimleri Hayal Kurma ve Fantezi Ritüel Deneyimleri Duygusal ve Fantezi Ritüel Deneyimleri
• <i>Hatıra olarak zihinde kalmaları (Defne, Zehra ve Cennet-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)</i> • <i>Anı biriktirme açısından önemli olmaları (Melahat, Çisem ve Hande-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)</i> • <i>Anımlı ve değerli anılar oluşturmaları (Defne-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)</i> • <i>Masum anılar oluşturmaları (Zehra-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)</i> • <i>Önemli bir hatıra değeri taşımaları (Sümül-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)</i> • <i>Etkinliklere ait fotoğrafların hafızaya canlı tutması ve anılatıcı bir işlev kazandırması (Sümül-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)</i> • <i>Çekilen fotoğrafların anı biriktirme ve gelecekte hatırlanabilmesini sağlaması açısından önemli (Melahat, Çisem ve Hande-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)</i> • <i>Hediyelerin hatıra değeri taşımaları (Çisem-Kırk mevlidi)</i> • <i>Etkinliğe ilişkin hatıra hediyelerinin yıllar sonra bile insanı gülümseten bir anı değeri taşımaları (Esen-Doğum günü)</i> • <i>Hatıra hediyelerinin gelecekte de bir anlam taşımaları (Duygu-Doğum günü)</i> • <i>(Bir ritüel etkinlik fotoğrafı üzerinden) 'Bakıldığında insanı geçmişe yolculuğa çıkaran bir takım kartpostalı' açıklaması (Nur-Diş buğdayı)</i>	Anı Yaratma ve Nostalji Deneyimleri	Anı Yaratma ve Nostaljik Ritüel Deneyimleri Anı Yaratma ve Nostaljik Ritüel Deneyimleri
Örnek Ritüel Etkinlikler ve Öz Katılımı İfadeleriyle Birinci-Düzey 'KAVRAMLAR' (KODLAR)	İkinci-Düzey 'TEMALAR'	Ana 'KATEGORİLER' (BOYUTLAR)
• <i>Her aşamalarının keyifli ve eğlenceli olmaları (Esma-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)</i> • <i>Aile ve yakın çevreyle birlikte eğlenilebilir (Esma-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)</i> • <i>Eğlenceli bir atmosfere sahip olması, 'Çok güldüğümüz ve eğlendiğimiz bir gündü' (Sultan-Diş buğdayı)</i> • <i>Eğlenceli olması (Sümül ve Duygu-Diş buğdayı)</i> • <i>Etkinlikte fotoğraflanmasının eğlenceli olması (film çekmek gibi benzetmesi) (Aysel-Kırk banyosu)</i> • <i>Etkinlikte fotoğraf çekmenin güzel ve eğlenceli oluşu (Hande-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)</i>	Eğlence Deneyimleri	Keyifli ve Eğlenceli Ritüel Deneyimleri Keyifli ve Eğlenceli Ritüel Deneyimleri
• <i>Ortam süslemeleri kullanılarak estetik açıdan hoş, ilgi çekici bir atmosfer oluşturma (Sümül-Doğum günü)</i> • <i>Süslemeler ve çocuk dostu unsurlar aracılığıyla ortamı görsel açıdan zenginleştirerek misafirler için etkileyici bir deneyim yaratma (Melahat-Diş hedîgi)</i> • <i>Süslemelerin dekoratif bir unsur olarak önemli olması (Hande, Çisem, Defne ve Meltem-Doğum günü)</i> • <i>Kullanılan malzemeler ve ortam süslemelerinin göze hitap etmesi (Naz-Doğum mevlidi)</i> • <i>Mekan süslemelerinin görsel bütünlük ve tematik bir atmosfer oluşturmaları (Esma-Diş buğdayı ve doğum günü)</i> • <i>İlk yaş günü için ortamın 'ilk yılın masumiyetini temsil eden pembe-beyaz bir konsepti göre' hazırlanması (Defne-Doğum günü)</i> • <i>Çocukları özel olarak göze hoş gelen kıyafetlerle giydirme (Melahat, Hande, Duygu, Esen, Defne, Sultan, Zeynep ve Naz-Diş hedîgi, doğum günü, kırk banyosu ve doğum mevlidi)</i> • <i>Özel olarak hazırlanan, çocuğu ile aynı konsepti yansıtan kıyafetler giyme (anne-kız kombini) (Esma-Doğum günü)</i> • <i>Özel hazırlanılan kıyafetle çocuğu görmekten görsel haz duyma (Esma-Doğum günü)</i>	Mekân ve Ambians Estetiği Giyim ve Görünüm Estetiği	Ritüel Estetik Deneyimleri Ritüel Estetik Deneyimleri

- *Günlük rutinin dışına çıkabilme, günlük hayattan sıyrılabilme* (Aysel-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)
- *Yalnızlık hissini azaltması ve doğum sonrası psikolojik destek sağlaması* (Aysel-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)
- *Ayakları yerden kesiliyormuş gibi hissetmek (zaman ve mekan algısının ortadan kalktığı hissi) (ayaklarını yerden kesen bir dönme dolap benzetmesi)* (Duygu-Doğum günü)
- *Mutluluktan ayakları yere basmamak (Leyla gibi ve çocukluk benzetmeleri)* (Esma-Doğum günü)
- *Geçmişle gelecek arasında bir yolculuk hissi (bir masal kahramanının başka bir alemine yolculuk benzetmesi)* (Esen-Doğum günü)
- *Zihinsel bir yolculukla geçmişle temas ve rahatlama, huzur duygusu* (Naz-Dış mevlidi)

Ritüel Kaçış Deneyimleri

Zihinsel
Rahatlama ve
Kaçış

Ritüel Kaçış Deneyimleri
Kelime Bulutu

- *Manevi anlam taşınması* (Naz-Doğum mevlidi) ve *iç huzur vermesi* (Melahat-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)
- *Manevi haz yaşatması ve manevi duyguları canlandırması* (Çisem ve Zeynep-Kırk uçurma ve doğum günü)
- *Manevi haz kaynağı olması* (Duygu ve Zehra-Dış bulguru ve kırk banyosu)
- *Anne ile çocuk arasındaki manevi bağı güçlendirmesi, rahatlama ve huzur duygusunu canlandırması* (Cennet-Dış hediyi)
- *Manevi arınma sağlaması ve yenilenme hissi uyandırması* (Sultan-Kırk uçurma)
- *İç huzuru pekiştirme ve anne-çocuk arasındaki manevi bağı derinleştirerek ortak bir manevi duygu alanı yaratması* (Sultan ve Aysel-Kırk uçurma)
- *Hediyeleşmenin sünnet olması nedeniyle, etkinlikteki hediyeleşmenin manevi değer taşınması ve manevi haz yaşatması* (Zeynep ve Çisem-Doğum günü ve kırk uçurma)
- *Çocuğun varlığı için Allah'a şükretme duygusu uyandırması* (Melahat ve Nur-Tüm çocuk merkezli ritüel etkinlikler)

Manevi Ritüel Deneyimleri

İç Huzur ve
Manevi Anlam

Manevi Ritüel Deneyimleri
Kelime Bulutu

Şekil 1. Ritüel Etkinlik Deneyimlerine İlişkin Veri Yapısı

Bu etkinlikler, kişilerarası bağların kurulmasına ilişkin gerekli koşulları sağlayarak zengin içerikli sosyal deneyimler yaşatabilmektedir (Hobson vd., 2018, s.276; Kapitány & Nielsen, 2015, s.14; Wen vd., 2016, s.55). Aile birlikteliğini simgeleyen ritüel etkinlikler, aile bağlarını güçlendirebilmekte (Schoonmaker, 2006), aile ve akrabalarla bir araya gelme fırsatı sunmaktadır (Sarıtaş, 2011). Örneğin, bir çocuğun doğum günü kutlaması, “çok yönlü bir aile etkinliği” (Lee vd., 2009, s.532) olarak görülmektedir. Dolayısıyla annelikle ilgili ritüel etkinlikler, sağladığı deneyimsel ortamla topluluk duygusu inşa etmekte (Afflerback vd., 2014), anne ile çocuk arasındaki iletişimi ve etkileşimi beslemekte (Jennings & Brace-Govan, (2014), aile ve arkadaşlarla yakınlık hissini geliştirmekte (Triantafillidou & Siomkos, 2014) ve sosyal dayanışmayı güçlendirmeye (Altaş, 2018) destek sağlamaktadır. Ayrıca, bu ritüeller kapsamındaki hediyeleşmeler de kişilerarası bağları pekiştirmekte (Bradford & Sherry, 2013; Kılıçer vd., 2016), yakın ilişkiler geliştirilmesini teşvik etmekte ve böylece ikili bağların sürdürülmesinde (Weinberger & Wallendorf, 2012) etkin rol oynamaktadır.

Sembolik Ritüel Deneyimleri: Bir zamanlar tüketimden beklenen işlevsel faydalar, yerini sembolik deneyim arayışlarına bırakmış (Davies & Elliot, 2006, s.1106), tüketim pratikleri, bireylerin kendileriyle ilgili mesajları başkalarına ilettikleri ya da kendilerini ifade etme olanağı buldukları eylemler olarak işlev görmeye (Piacentini & Mailler, 2004, s.252) başlamıştır. Bireyler tüketim davranışlarıyla kim olduklarını ortaya koyabilmekte, çeşitli sembolik anlamları temsil eden deneyimler yaşayabilmektedirler (Solomon & Douglas, 1987, s.192). Bunun sonucunda, günlük yaşamda ritüelleşen tüketim eylemlerinin ürettiği sembolik deneyimler giderek çok daha fazla önem kazanmaktadır.

Bulgular, sembolik ritüel deneyimlerinin “ritüelin temsil ettiği bireysel anlam ve değer” ile “ritüelin kültürel geleneği ya da yaşam tarzını temsil etmesi” temalarında ortaya çıktığını göstermiştir. Bireyler günlük yaşamda hem kişisel hem de sosyal kimlikleri aracılığıyla kendilerini ifade edebilmektedirler. Kişisel kimlik, kişinin kendini nasıl algıladığını şekillendirirken, sosyal kimlik kişinin ait olduğu sosyal grup / gruplar tarafından nasıl algılandığına karşılık gelmektedir (Lantz & Loeb, 1998, s.486). Sembolik ritüel deneyimleri ve bunu temsil eden sembolik anlamlar da bireylerin hem kişisel değerleri ve tercihleri hem de sosyal çevrelerine yansıttıkları sinyaller yoluyla ortaya çıkmıştır. Ritüellere atfedilen bu sembolik anlamlar, bağlamsal bir temel sağlamakta ve ritüellerin gerçekleştirilmesinde yaşanan sembolik deneyimlere olanak sağlamaktadır. Hobson vd. (2018), ritüellerin yapılarına içkin sembolik anlamlar aracılığıyla gerçekleştirildiğini vurgulamaktadırlar.

Şekil 1 incelendiğinde; “Bireysel anlam ve değer deneyimleri” açısından bu ritüellerin hem çocuğa verilen değer hem de annelerin benlik ve kimliklerinin çeşitli yönlerini dışa vurdukları sembolik iletişim biçimleri olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Bu anlamda, hediyeler, el yapımı hazırlıklar, sembolik nesneler ve kutlamalara yüklenen duygusal anlamlar, annelerin çocuklarıyla kurdukları bağ güçlendirirken, sosyal çevrelerine ilettikleri mesajlar yoluyla arzuladıkları kimlikleri sergilemelerine de olanak sağlamaktadır. Dahası, anneliğe geçiş sürecinde bir uyum mekanizması işlevi görmekte, sunduğu sosyal destek aracılığıyla annelerin yeni rollerini benimsemelerine, statülerini pekiştirmelerine ve kimliklerini görünür kılmalarına da yardımcı olmaktadır.

Alanyazında çocuk merkezli özel gün kutlamalarının, hem annenin hem de çocuğun kimliğini temsil ettiği (Dedeoğlu, 2010; Jennings & Brace-Govan, 2014), kutlamanın öznesi olan kişiye verilen önemi ve değeri simgelediği (Altaş, 2018; Lee vd., 2009), annelerin bu etkinliklerin her aşamasında çocuklarına olan sevgilerini yansıttığı (Jennings & Brace-Govan, 2014) tartışılmaktadır. Ayrıca, bu kutlamalarda kullanılan tüm malzemelerin ve hediyeleşmelerin de özel günlerin simgesi olarak sembolik bir anlam taşıdığı ve büyük ölçüde başka bir kişiyi ya da kendini ödüllendirmek amacıyla seçildiği (Cowan & Spielmann, 2017; Mouakhar-Klouz vd., 2016) ifade edilmektedir. Bu ürünler, etkinliğe anlam katmakta, başkalarına yöneltilen değeri (Altaş, 2018) ve sevgiyi yansıtmakta, bağ kurma ve bireylerarası iletişimi simgelemekte (Bradford & Sherry, 2013; Weinberger & Wallendorf, 2012), gündelik anlamlarının ötesinde sembolik bir değer taşımaktadır (Douglas & Isherwood, 2021). Bu anlamda, tüm malzemeleri ve hediyeleşmeleri sunan kişinin maddi değerlerinin çok ötesinde kendinden bir parça aktardığı (Altaş, 2018; Mauss, 2005) tartışılmakta, öyle ki “ruhla donatılmış varlıklar” (Mauss, 2005) olarak ifade edilmektedir.

Şekil 1, annelerin özel gün ritüellerine yükledikleri sembolik anlamların hem kültürel mirası sürdüren hem de yaşam tarzlarını, değerlerini ve kimliklerini görünür kılan güçlü ifadeler hâline geldiğini de göstermektedir. Geleneksel uygulamalara bağlılık, kültürel öykünme ve toplumsal aidiyet duygusu, ritüellerin sürdürülmesindeki rolünü desteklerken; modern unsurlarla harmanlanan kutlamalar ise, annelere aynı zamanda bireysel zevklerini, dünya görüşlerini ve yaşam tarzı tercihlerini ifade etme olanağı sağlamaktadır.

Alanyazında özel gün ritüel etkinliklerin gelenek ve göreneklerin sürdürülmesini ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlayan temel mekanizmalar (Altaş, 2018) olarak işlev gördüğü, böylece toplumun tarihsel, kültürel ve değer temelli yapısına ışık tuttuğu (Fei vd., 2021) ifade edilmektedir. Özellikle çocuk merkezli özel gün ritüellerinin aile ve yakın çevre etkileşimlerini güçlendiren, kültürel normları görünür kılan etkinlikler olarak öne çıktığı (Kurt & Özgen, 2013) tartışılmaktadır.

Alanyazında ritüel etkinliklerin, bireysel kimliği yansıtanın (Fei vd., 2021) yanında, bireylerin sosyal kimliğini ortaya koymada (Lantz & Loeb, 1998), arzuladıkları sosyal statüye kavuşmada, sürdürmede, ifade etmede (Smith, 1999) ve geçiş dönemlerinde bireylere yol göstermede (Afflerback vd., 2014) de önemli bir rolünün olduğu tartışılmaktadır. Bu ritüeller, aile kimliğinin ve bu yolla çevreyle paylaşılan grup kimliğinin (Fiese vd., 2006) ve yaşam tarzının oluşumuna da katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla ritüeller, kimlik ve yaşam tarzının ifade edilmesine karşılık gelen sembolik anlamlar da taşımaktadır. Odabaşı (2014), bireylerin yaşam tarzlarının günlük etkinliklerde, ilişkilerde ve tüketim davranışlarında görünürlük kazandığını belirtmektedir. Sarıtaş (2011), dış buğdayı ritüeli gibi ritüellerde kullanılan nesnelerin ve kutlama biçimlerinin bireyin dünya görüşü ve yaşam tarzına ilişkin ipuçları taşıdığını vurgulamaktadır. Benzer şekilde Özdemir (2008) de bireylerin bu tür ritüeller aracılığıyla yaşam tarzlarını yansıttıklarını ifade etmektedir. Fei vd. (2021), bireylerin ritüel deneyimlerine kendi zevklerini dâhil ederek, hem kişisel hem de toplumsal yaşam tarzlarını görünür kıldıklarını tartışmaktadırlar.

Duygusal ve Fantezi Ritüel Deneyimleri: İnsanlar yaşamın herhangi bir anında, her türlü rol ve yaşam alanında duygusal ve fantezi deneyimleri yaşayabilmektedirler (Leonard, 2005, s.10). Duygusal ve fantezi deneyimleri, bireye özgü çok duyulu ve imgesel bileşenlerden oluşmaktadır. İmgesel unsurlar, düş ve fantezi dünyasını ifade etmektedir. Geçmişe ait düşler ya da imgeler, anıları hatırlatması nedeniyle nostaljiye işaret ederken; fantezi imgeleri, geçmişte yaşanmış bir olayı yeniden canlandırmak yerine, şimdiki zaman içinde çok duyulu bir deneyim üretmektedir (Ahola, 2005, s.93). Fantezi, gerçekten var olup olmamasından bağımsız olarak somut sembollerin ardındaki karmaşık bir nesne

ya da olayı hayal etme ya da zihinde canlandırma olarak kavramsallaştırılmaktadır. Fiziksel gerçeklikten farklı olarak fantezi, gündüz düşleri, uyanıkken görülen düşler, hayal kurma ve zihnin dolaşması gibi süreçlerle ilişkilendirilmektedir (Leonard, 2005, s.11). Holbrook ve Hirschman (1982, s.132) fantezinin deneyimsel tüketimin önemli bir unsuru olduğunu tartışmaktadır. Düş ve fantezi süreçleri aynı zamanda bireylerin duygularıyla da yakından bağlantılıdır (Leonard, 2005, s.14). Bu anlamda mutluluk, sevinç, neşe, heyecan ve huzur gibi duygular, deneyimlerin haz yönünü temsil etmektedir.

Şekil 1’de de görüldüğü gibi nitel bulgular, duygusal ve fantezi ritüel deneyimleri kategorisinin “mutluluk ve iyi oluş deneyimleri” ve “hayal kurma ve imgelem deneyimleri” temalarında yoğunlaştığına işaret etmektedir. İlk tema açısından bağlam olarak özellikle “hazırlık süreçleri, ritüelin icrası ve hediye verme-alma” öne çıkmıştır. Katılımcılar, ritüel kutlamalarına hazırlanırken kendilerini sıradan günlere kıyasla daha mutlu, daha özel ve daha heyecanlı hissettiklerini; bu duyguların kutlama sırasında daha da yoğunlaştığını ifade etmişlerdir. İkinci tema açısından ise, özellikle ritüelin hem hazırlık hem de uygulama süreci bağlam oluşturmıştır.

Bulgular, özel gün ritüellerinin anneler için yoğun duygusal deneyimlere ve içsel bir iyi oluş duygusuna aracılık eden anlamlı yaşam pratikleri hâline geldiğini göstermektedir. Hazırlık aşamasından kutlama anına, hediye vermenin ve almanın tetiklediği duygulardan etkinlik ortamının duygusal atmosferine kadar uzanan çok katmanlı deneyimler, annelerin mutluluğu, heyecanı, sevinci ve duygusal yoğunluğu aynı anda yaşamalarını mümkün kılmaktadır. Alanyazında ritüel deneyimlerin neşeli, keyifli ve olumlu duygular hissettirme (Triantafillidou & Siomkos, 2014) boyutu sıkça dile getirilmektedir. Bu anlamda etkinlikler sırasındaki duygusal süreçlerin deneyimi şekillendirmede belirleyici olduğu tartışılmaktadır. Fei vd. (2021), ritüel etkinliklerin bireylerde mutluluk yarattığını vurgularken; Altaş (2018), annelerin kendilerini iyi hissetmek amacıyla çocuklarının özel günlerine yönelik kutlamalara yöneldiğini belirtmektedir.

Annelerin özel gün ritüellerinde yaşadığı duygusal ve fanteziye dayalı hazlar, anlık heyecanın çok ötesine geçmiştir. Anlam deneyimlerinin oluşumunda, annelik kimliği, yaşam döngüsü ve geleceğe yönelik beklentiler iç içe geçmiştir. Buna göre hayal kurma; bir hayalin gerçekleşmesiyle ortaya çıkan duygusal açıdan doyurucu bir an, bir nesneyle ilişkilendirilen sembolik imgeler aracılığıyla işleyen içsel yaratıcı bir süreç ve çocuğun geleceğine ilişkin heyecan ile belirsizlikten örülmüş bir fantezi alanı olarak ortaya çıkmıştır. Leonard (2005) geleceğe yönelik umut, beklenti ve hayal kurmanın fantezi deneyimlerinin temelini oluşturduğunu belirtmektedir. Bu nedenle, hayal kurma; ritüellerin

duygusal yankısını derinleştiren, annelik kimliğini zenginleştiren ve öznel iyi oluğa katkıda bulunan bir deneyim teması kabul edilmiştir.

Ritüel Kaçış Deneyimleri: Hirschman (1983), bireylerin günlük rutinlerinden ya da karşılaştıkları olumsuz durumlardan uzaklaşmak amacıyla sıklıkla kaçış davranışı sergileyebildiklerini tartışmaktadır. Pine ve Gilmore (1999, s.33)'ye göre bireyler bir etkinlik ya da ortam aracılığıyla gerçeklikten uzaklaştıklarında, deneyim senaryosu içerisinde yeni bir psikolojik alana geçiş yaparlar. Bu deneyimlerle farklı bir psikolojik alana çekilme fırsatı bulan (Park vd., 2010) bireyler, sıradanın dışına çıkarak yaşadıkları olaylarda farklı anlam arayışlarına girerler (Rivera vd., 2015). Dolayısıyla kaçış deneyimi, bireylerin gerçeklikten uzaklaşarak can sıkıntısını aşmalarını, günlük rutinlerden uzaklaşmalarını ve gerginlikten huzur veren deneyimsel bir alana geçerek zihinsel rahatlama elde ettikleri (Pine & Gilmore, 1999, s.40) deneyim boyutuna işaret etmektedir.

Bulgular, çocuk merkezli özel gün ritüel etkinliklerin, gündelik yaşamın olağan akışını farklılaştırarak duygusal bir kaçış alanı yarattığını da ortaya koymuştur. Bu anlamda ritüeller, annelerin gündelik yaşamın sıradanlığından uzaklaşmalarına, zihinsel olarak rahatlamalarına ve zaman ile mekâna ilişkin olağan algılardan sıyrılarak farklı bir gerçekliğe geçiş yapmalarına da olanak tanımaktadır. Dolayısıyla, hem psikolojik bir rahatlama alanı hem de annelik deneyimi içinde duygusal yenilenme ve zihinsel rahatlama sağlayan anlamlı bir pratik işlevi görmektedirler. Katılımcılar bu deneyim türünü “günlük rutinin dışına çıkmak”, “yalnızlıktan kaçmak”, “günlük hayatın koşuşturmasından uzaklaşarak rahatlamak”, “geçmiş ile gelecek arasında yolculuk yapmak” ve “sanki ayakları yerden kesiliyormuş gibi hissetmek” gibi ifadelerle dile getirmiştir. Alanyazında etkinliklere yönelik kaçış deneyimlerinin o andan uzaklaşma, gerçeklikten kendini soyutlama, etkinliğe kendini kaptırma (Park vd., 2010; Pine & Gilmore, 1999; Rivera vd., 2015), kendini farklı bir zaman ve mekânda hissetme (Triantafillidou & Siomkos, 2014) gibi temel özelliklerine sıkça dikkat çekilmekte, böylece gündelik yaşamı daha ilginç ve anlamlı hâle getirdiği (Fei vd., 2021) ifade edilmektedir.

Anı Yaratma ve Nostaljik Ritüel Deneyimleri: Nostalji, genellikle bir bireyin çocukluğu, ergenliği ya da yetişkinliği sırasında yaygınlığı, popülerliği ya da moda oluşu nedeniyle anlamlı hâle gelen deneyimlere ve nesnelere yönelik olumlu duyguları, tutumları ve genel takdiri olarak tanımlanmaktadır (Holbrook & Schindler, 2003, s.108). Dolayısıyla, geçmiş deneyimlerden gelen rahatlatıcı imgeleri çağrıştırmakta, geçmiş ile şimdiyi yan yana getirmekte ve önceki bir zamana duyulan özlemi yeniden canlandıran olaylara ya da olgulara yönelik hoş duyguları kapsamaktadır (Holbrook, 1993, s.245). Nostalji, nesneleri ve olayları

geçmişe yerleştirirken onların şimdide canlı bir biçimde hissedilmesine olanak sağlamakta ve böylece zaman dilimleri arasında bir bağ kurmaktadır.

Alanyazında bireylerin ritüel davranışlarının çoğunlukla geçmiş deneyimlere dayandığını vurgulanmaktadır. Mevcut eylemler ile geçmiş anlamlar arasındaki sembolik bağlantılar, ritüellerin kişisel olarak anlamlı hale gelmesine katkıda bulunmaktadır (Rook, 1985). Özellikle çocuk merkezli ritüel etkinlikler, zaman içinde değer taşıması arzulanan anlar ürettiğinden, geleceğe yönelik anı odaklı yönelimlerin sürdürülmesine destek sağlamaktadır. Anı ve nostalji temelli deneyimler aracılığıyla bireyler, geçmişin unsurlarını bugünkü yaşamlarında canlı tutmaktadır. Bu yüzden anneler için çocuklarıyla paylaşılan her anın bir gün değerli bir hatıraya dönüşeceği inancı, çocukla ilgili özel gün etkinliklerinin önemini artırmaktadır. Anneler için çocuk merkezli bu ritüel etkinlikler, geçmiş ile şimdi arasında köprü kuran, duygusal sürekliliği mümkün kılan ve geleceğe yönelik anı biriktirme arzusunu besleyen bir deneyime dönüşmektedir. Bu anlamda katılımcılar, “hatıra değeri taşıyan kutlamaları”, “fotoğraf çekimini” ve “hediyeleri” öne çıkarmışlardır. Bunlar, “anı oluşturma”, “anı koruma” ve “anı aktarma” etkileriyle bireysel ve ailevi hafızayı güçlendiren nostaljik anlam taşıyıcı uyarıcılar olarak işlev görmektedir. Altaş (2018), kutlamaların sıklıkla kalıcı anılar oluşturma amacıyla gerçekleştirildiğini belirtirken; Fei vd. (2021) tüketim ritüellerinin kalıcı bilişsel izler bırakabildiğini ve gerçekleştirilen etkinliği unutulmaz hale getirdiğini vurgulamaktadırlar. Öte yandan bazı araştırmacılar da (Carù & Cova, 2003; Montonen & Tanski, 2003; Pine & Gilmore, 1999) hediyeleşme eşyalar, günü temsil eden hatıralıklar ve olayı yansıtan fotoğraflar gibi anı taşıyıcı unsurların deneyimin duygusal etkisini artırmadaki rolünü öne çıkarmaktadırlar. Montonen ve Tanski (2003, s.102), bunların bir deneyimin bellek etkisini güçlendirdiğini ve bireylere zihinlerinde bir “deneyim hafızası” oluşturma fırsatı sunduğunu belirtmektedirler.

Keyifli ve Eğlenceli Ritüel Deneyimleri: Tüketici deneyimleri, eğlence boyutuyla bağlantılı olarak alanyazında sıklıkla incelenmiştir (Asan vd., 2023, s.2). Bu çalışmalarda eğlence unsurları, doğum günü gibi özel gün ritüel etkinliklerin bir karakteristiği olarak ele alınmaktadır (Jennings & Brace Govan, 2014, s.89). Pine ve Gimore’ye (1999, s.31) göre eğlence deneyimleri, bireylerin bir performansı izlemek ya da müzik dinlemek gibi duyuları aracılığıyla olayları pasif bir şekilde özümsemesiyle ortaya çıkmaktadır. Ancak alanyazında etkinliklerin eğlence boyutunun deneyimin çekiciliğini artırarak kişilerin katılım duygusunu güçlendirdiğine (Asan vd., 2023; Hwang & Lee, 2019; Triantafillidou & Siomkos, 2014) dikkat çekilmektedir. Bu anlamda eğlence, bireylerin “aktif ya da pasif katılım yoluyla” keyif aldığı ve eğlenerek zaman geçirdiği etkinlikleri kapsamakta (Uygun, 2009, s.70) ve faaliyetler, katılımcılar ve onların çevresi

arasındaki etkileşimlerden ortaya çıkan bir zihin durumunu (Asan vd., 2023, s.2) ifade etmektedir. Eğlence deneyimlerinde katılımcıların etkinliğin çekiciliğine odaklandığı (Hwang & Lee, 2019) ve kendilerini çevreye kaptırdığı belirtilmektedir. Bununla uyumlu olarak ulaşılan bulgular da çocuk merkezli özel gün ritüelleri sırasında yaşanan keyif ve eğlencenin sürece aktif katılım ve etkileşimle bağlantılı olduğunu ortaya koymuştur. Katılımcılar, “etkinlikleri gerçekleştirirken” ve “bunları fotoğraflarken” eğlenceli anlar yaşamış, bireysel ve sosyal keyif yaratan bir tatmin elde etmişlerdir. Dahası, bu deneyimlere aktif katılım, pasif katılıma kıyasla daha fazla haz ve doyum yaratmıştır.

Ritüel Estetik Deneyimleri: Bireyler, günlük sıradan tüketim bağamlarıyla etkileşimlerinde bile haz yaşama arzusu taşıyabildiklerinden (Desmet & Hekkert, 2007, s.63), karşılaştıkları nesnelerin ve olayların estetik niteliklerine önem atfetmektedirler (Nuttavuthisit, 2014, s.432). Dolayısıyla satın alınan ürünlerin, yaşanan çevrelerin, ziyaret edilen mekânların estetik çekiciliğinin kişisel haz ve deneyime katkıda bulunduğu (Holbrook, 1999, s. 126), önemli duygusal sonuçlar ürettiği ve bireylerin bulundukları çevrenin farklılığını hissetmelerini sağladığı (Desmet & Hekkert, 2007, s.63; Pine & Gilmore, 1999, s.36) alanyazında sıkça vurgulanmaktadır. Nesnelerin somut özelliklerine soyut değer atfedilmesinden ortaya çıkan estetik deneyimler (Sandra, 2002), ritüel etkinlikler ve kutlamalar bağlamında da kendini göstermektedir. Ritüel etkinlikler bağlamında estetik deneyimler, katılımcıların etkinliğin fiziksel çevresine yönelik bütüncül güzellik algısı değerlendirmeleri (Rivera vd., 2015) olarak ele alınmaktadır. Pine ve Gilmore (1999, s.35) bu deneyimlerde estetik bileşenlerin doğal ya da yapay unsurlardan oluşabileceğini ve bireylerin olay üzerinde sınırlı bir etkiye sahip olmalarına karşın, çevreye bütünüyle kendilerini daldırdıklarını belirtmektedir.

Şekil 1’de de görüldüğü üzere ritüel estetik deneyimleri “mekan ve ambiyans estetiği” ve “giyim ve görünüm estetiği” temalarında ortaya çıkmıştır. Çalışmada estetik deneyim, bireylerin karşılaştığı bütün görsel hazlarla bağlantılı olarak ele alındığından; özel gün ritüel etkinliklerin kutlama alanı ve süslemeler, yiyeceklerin sunumu ve süslenmesi gibi fiziksel unsurların yanında çekici kıyafetlerin yarattığı görsel haz çerçevesinde yaşandığı da belirlenmiştir.

Estetik deneyimler, bir mekânın görsel haz sağlayan davetkâr, ilginç ve konforlu fiziksel unsurlarıyla (Pine & Gilmore, 1999) ilişkili ele alındığında; araştırma katılımcılarının, özellikle “kutlamanın yapıldığı genel alan” ve “bu alandaki süslemeler” üzerinde durduğu gözlenmiştir. Ritüel etkinliğe yönelik mekân ve atmosferin estetik tasarımının ritüel deneyimlerin anlamını ve değerini artırdığı öne çıkmıştır. Dekoratif unsurlar, görsel uyum ve süsleyici ayrıntılar, katılımcıların kendileri ve misafirleri için zenginleştirilmiş ortamlar oluşturmalarına olanak tanımış, hem fiziksel hem de duygusal etkileşimleri

güçlendirmiş ve etkinliği daha deneyimsel hâle getirmiştir. Buna göre, mekân ve atmosferin estetik boyutu, özel gün ritüellerinde bireysel haz duygusunu yoğunlaştıran ve sosyal etkileşimi teşvik eden temel bir bileşene dönüşmüştür. Bazı araştırmacılar (Chou vd., 2018; Fei vd., 2021) bu tür ortamlarda kullanılan çeşitli malzemelerin ve sembollerin ya da sembolik nesnelerin estetik haz duygusunu artırdığını belirtirken; Dieck vd. (2018) estetik olarak tasarlanmış etkinlik ortamlarının bireylerin mekânla kurduğu etkileşimi önemli ölçüde şekillendirdiğini tartışmaktadırlar.

Estetik deneyimler, bireylerin öznel algıları yoluyla anlam kazanır (Nuttavuthisit, 2014) ve duysal etkileşim düzeyi, deneyimde yer alan materyallerin kalitesi ve deneyimin gerçekleştiği bağlamla (Holbrook, 1999) ilişkili olarak artar. Bu anlamda katılımcıların deneyimlerinde söz konusu materyallere ilişkin giyim ve görünüm estetiği deneyimleri, özellikle “çocuk ve anne için hazırlanan kıyafetler” etrafında yoğunlaşmıştır. Katılımcılar, kendileri ve çocukları için özel olarak seçilmiş ya da tasarlanmış kıyafetler aracılığıyla hem o anda hem de sonrasında fotoğraf ve sosyal paylaşım yoluyla estetik haz yaşamışlardır. Görsel olarak çekici, anlamlı ve tematik kıyafetler, katılımcıların deneyime ilişkin algılarını zenginleştirmiş, tatmin ve haz duygularını artırmış ve ritüel etkinliklerin hem bireysel keyif hem de sosyal etkileşim boyutlarını güçlendiren merkezi bir deneyim unsuru haline gelmiştir. Benzer şekilde alanyazında da ürünlerin sahip olduğu estetik unsurların onları sıradan nesnelerden farklılaştırarak (Holbrook, 1999) görsel duyularına hitap ettiği (Pine & Gilmore, 1999), estetik haz ve keyif gibi olumlu duyguları teşvik ettiği (Desmet & Hekkert, 2007) vurgulanmaktadır.

Manevi Ritüel Deneyimleri: Katılımcılar, düzenledikleri ritüellerin kendilerine manevi haz sağladığını vurgulayarak, ritüel etkinliklere atfettikleri önemi, dini ve manevi duygular üzerinden de ifade etmişlerdir. Bu bağlamda ritüel etkinlikler, hem bireysel hem de aile düzeyinde iç huzuru besleyen ve manevi anlamı güçlendiren deneyimler yaşatmıştır. Anlamlı ve kutsal bir bağlama da sahip ritüeller, hem anneler hem de çocukları için manevi tatmini, huzuru ve aidiyet duygusunu güçlendirmiştir. Sonuç olarak “manevi anlam”, ritüel uygulamaların yalnızca geleneksel görevler olmadığını, bireylerin zihinsel, duysal ve ruhsal bütünlüğünü destekleyen önemli bir deneyimsel boyutu temsil ettiğini ortaya koymuştur.

Alanyazında maneviyatın bireylerin kimliklerinin, kişiliklerinin ve fiziksel–sosyal–ruhsal iyi oluşlarının şekillenmesinde olumlu rol oynadığı (Ekşi & Kardaş, 2017; Hur vd., 2020), böylece yaşama anlam ve değer kattığı tartışılmaktadır. Doğaları gereği ruhani anlamlarla ve bağlarla yüklü ritüeller, manevi deneyim boyutuyla da (Bell, 1997, s.48; Hobson vd., 2018, s.261) öne

çıkılmaktadır. Rook (1985), maneviyatın ritüel etkinlikler yoluyla bireyler arasında bir köprü işlevi gördüğünü tartışmaktadır. Fei vd. (2021)'ye göre, bir ritüel etkinlikte saygı ve huşu hissetmek, manevi haz elde etmek ve etkinliğe kutsal anlam atfetmek gibi unsurlar, ritüel deneyimlerde iç huzurun ve manevi anlamın oluşumuna katkı sunmaktadır. Dolayısıyla yaşattığı güçlü manevi deneyimlerle ritüeller; anne ve çocuklar için manevi bir buluşma zemini sağlamakta (Saritaş, 2011), kendileriyle ve çevrelerindeki kişilerle bağlarını güçlendirmekte (Pandey vd., 2009) ve sosyal iyi oluşu desteklemektedir (Meyerstein & Ruskin, 2007). Öyle ki dini amaçlarla yapılmayan ritüel etkinlikler bile, bireylere inançlarını hatırlatarak manevi duygularını canlandırabilmektedir.

4.2. Nicel Araştırma Bulguları

4.2.1. Geniş Ölçekli Saha Testi: Madde Analizi ve Yapı Keşfi Bulguları

Oluşturulan ölçeğin frekans dağılımları, ölçekte yer alan maddelerin ağırlıklı olarak “(4) Katılıyorum” seçeneğinde toplandığını göstermiştir. Bu durum, bir annenin çocuğu ile ilgili süreçlerin olumlu deneyimleri beraberinde getireceği gerçeği düşünüldüğünde, oldukça makul görünmektedir. Alt-üst % 27 grup karşılaştırmaları; ölçekte yer alan maddelerin tamamının, ölçülen özelliğe sahip bireyler ile sahip olmayan bireyleri anlamlı biçimde birbirinden ayırt ettiğini ($p<.001$) ortaya koymuştur. Hesaplanan Cohen's d değerleri de, bu ayrımın çoğu madde için yüksek etki düzeyinde ($d>.08$) (Büyüköztürk, 2017, s.44) olduğunu göstermiştir. Tek değişkenli doğrusal regresyon analizleri, ölçekteki tüm maddelerin ölçeğin açıklayıcı gücüne istatistiksel olarak anlamlı katkı sağladığına ($p<.001$) işaret etmiştir. Bu açıdan en yüksek katkıyı, 3., 7., 8., 9., 13., 14., 19., 28., 43., 44., 56., 57. maddeler yaparken; en düşük katkı, 60., 61. ve 66. maddelerde ortaya çıkmıştır. Ayrıca, ölçekteki tüm maddeler için madde-toplam puan korelasyon katsayılarının anlamlı ($p<.001$) ve $>.57$ olduğu ve $.57-.92$ arasında değiştiği tespit edilmiştir. Her maddenin kendi alt boyutu ile çok daha yüksek bir korelasyon katsayısına sahip olduğu belirlenmiş, böylece her alt boyutta yer alan maddelerin görece homojen olduğuna ve ilgili olduğu alt boyutla aynı yapıyı ölçtüğüne işaret eden bulgulara da ulaşılmıştır.

Madde analizleriyle eş zamanlı olarak ölçeğin boyutsal yapısını incelemek amacıyla AFA'lar yürütülmüştür. Maddeler arası korelasyon matrisleri, katsayıların önemli bir kısmının .30'dan büyük olduğunu ve hiçbirinin .90'ı aşmadığını (Hair vd., 2019, s.135) göstermiştir. Örneklem yeterliliği için hesaplanan $KMO=.94$ olup, Bartlett küresellik testi sonucu da istatistiksel olarak anlamlı ($p<.001$) çıkmıştır. Bu, verinin AFA için uygun olduğunu ve faktörlenebilirliği desteklediğini (Tabachnick & Fidell, 2012, s.620) göstermiştir. Yürütülen AFA için PA ve MAP analizi 6 faktör önermiştir. En uygun yapıya

ulaşabilmek adına ULS tahmin yöntemi kullanılarak, sırasıyla 6, 7, ve 8 faktörlü çözümler de incelenmiş, 6 faktörlü yapının daha uygun olduğuna karar verilmiştir. 67 maddeden oluşan 6 faktörlü yapı, toplam varyansın %66'sını açıklamıştır. rd25-rd41 arasındaki maddeler birinci faktör, rd60-rd67 arasındaki maddeler ikinci faktör, rd52-59 arasındaki maddeler ise üçüncü faktör altında yer almıştır. Dördüncü faktör rd11-rd24, beşinci faktör rd42-rd51, altıncı faktör ise rd1-rd10 arasındaki maddelerle temsil edilmiştir. Ayrıca tüm faktörlerin Cronbach's Alpha (α), McDonald's Omega (ω) ve Bileşik Güvenirlik (CR) değerlerinin tamamının $>.70$ eşik değerin (Fornell & Larcker, 1981) çok üzerinde olduğu da belirlenmiştir. Madde analizleri ve AFA sonuçlarına göre yapılan değerlendirmenin ardından ritüel deneyimleri ölçeğindeki manevi deneyimler faktörüne “*Bu etkinliği dini inancıma uygun biçimde gerçekleştirdim*” maddesi eklenmiştir. Dolayısıyla ölçek, bu aşamadan sonra 68 madde ile temsil edilmiştir.

4.2.2. İkinci Nicel Saha Testi: Ritüel Etkinlik Deneyimi Ölçeği Yapı Geçerliği ve Ölçüm Modeli Doğrulama Bulguları

Elde edilen $KMO=.92$ ve $p < .001$ değerleri, ikinci saha verisinin de AFA için uygun olduğunu göstermiştir. rd35 ve rd36 yeterli faktör yüküne sahip olmadığından, rd32 binişik madde ve düşük yük değerine sahip olduğundan, bu maddeler sırasıyla çıkarılarak analiz tekrarlanmıştır. Nihai olarak elde edilen en uygun yapıya ilişkin sonuçlar Tablo 1’de, ölçeğe ilişkin madde özellikleri de Tablo 2’de sunulmuştur. Bu aşamada, bazı maddelerin ortak varyans değerlerinin .35 ile .40 arasında olduğu görülmekle birlikte, bu maddeler ölçekten çıkarılmayıp, son hali ile DFA yürütülmüştür. Kline (2023, s.239), R^2 değerlerinin sırasıyla $>.50$ “mükemmel”, $>.40$ “çok iyi”, $>.30$ “iyi” olarak yorumlanabileceğini belirtmektedir. Tablo 2, her bir maddenin kendi faktörü ile madde-toplam korelasyon katsayısının, rd17 ($r_{mt}=.50$), rd21 ($r_{mt}=.59$), rd32 ($r_{mt}=.56$), rd37 ($r_{mt}=.57$) ve rd53 ($r_{mt}=.55$) dışında, .60’ın üzerinde ve tamamının oldukça tatminkar olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla 6 faktörlü yapının ikinci saha verisi için de uygun olduğuna karar verilmiştir. Bu nihai yapının toplam varyansın %64,2’sini açıkladığı belirlenmiştir. Madde içerikleri ve alanyazın göz önünde bulundurularak, elde edilen boyutlar “Sosyal Ritüel Deneyimleri (SosRD) (rd1-rd10 arası)”, “Sembolik Ritüel Deneyimleri (SemRD) (rd11-rd24 arası)”, “Duygusal Ritüel Deneyimleri (DRD) (rd25-rd41 arası)”, “Estetik Ritüel Deneyimleri (ERD) (rd42-rd51 arası)”, “Ritüel Kaçış Deneyimleri (RKD) (rd52-rd59 arası)” ve “Manevi Ritüel Deneyimleri (MRD) (rd60-rd68 arası)” olarak adlandırılmıştır. SosRD, bireylerin çocuğu, ailesi ve yakınlarından oluşan sosyal çevreleriyle kurduğu ilişkilerin niteliğini ve yoğunluğunu artıran deneyimleri yansıtmaktadır. SemRD boyutunda yer alan maddeler, bireyin ritüel etkinliği

üzerinden çocuk sevgisini, yaşam tarzını, kültürel aidiyetini ve annelik rolünü sembolik olarak ortaya koyduğunu göstermektedir. Ayrıca, sosyal çevreden saygınlık kazanma ve kabul görme gibi maddeler, ritüelin toplumsal temsiliyet ve sembolik anlam taşıyan yönünü vurgulamaktadır. DRD boyutundaki maddeler, mutluluk, heyecan, nostalji, anı biriktirme, anlamlılık ve aidiyet gibi duyguların deneyimlenmesini vurgulamaktadır. ERD boyutundaki maddeler, estetik hazza dönük algılar (göze hoş gelme), özgünlük hissi (otantiklik) ve görsel temsiller üzerinden anlam üretme gibi unsurları içermektedir. RKD boyutunda yer alan maddeler, bireyin etkinlik aracılığıyla günlük rutinden uzaklaştığını, zaman algısını yitirdiğini, zihinsel rahatlama yaşadığını ve psikolojik anlamda bir kaçış gerçekleştirdiğini göstermektedir. MRD boyutunda yer alan maddeler, dini inançlara uygunluk, maneviyatı hissetme, şükür duyma, dini simgelere bağlılık ve inanç temelli davranışlar gibi unsurlar üzerinden şekillenmektedir.

Tablo 1. Ritüel Etkinlik Deneyimleri Ölçeği 2.Saha Verisi AFA Sonuçları

Madde n=568	Faktör Yüklere (2.Saha Testi)						Ortak Varyans
	F1	F2	F3	F4	F5	F6	
rd1				.582			.515
rd2				.619			.520
rd3				.742			.678
rd4				.842			.689
rd5				.762			.633
rd6				.717			.574
rd7				.876			.758
rd8				.787			.722
rd9				.888			.768
rd10				.578			.536
rd11			.832				.683
rd12			.867				.721
rd13			.831				.739
rd14			.839				.718
rd15			.645				.548
rd16			.654				.518
rd17			.526				.370
rd18			.724				.580
rd19			.812				.681
rd20			.649				.537
rd21			.457				.343
rd22			.560				.481
rd23			.503				.426
rd24			.781				.621
rd25	.868						.739
rd26	.841						.716
rd27	.829						.697
rd28	.478						.543
rd29	.487						.447
rd30	.560						.453
rd31	.491			.340			.456
rd33	.723						.496
rd34	.708						.484
rd37	.449						.388
rd38	.770						.556
rd39	.752						.518
rd40	.702						.547
rd41	.703						.559
rd42					.701		.607
rd43					.708		.629
rd44					.674		.619
rd45					.679		.604
rd46					.925		.691
rd47					.877		.642
rd48					.773		.580
rd49					.810		.635
rd50					.855		.675
rd51					.725		.572
rd52						.530	.382
rd53						.540	.349
rd54						.844	.657
rd55						.931	.741
rd56						.815	.716
rd57						.689	.607
rd58						.641	.581
rd59						.712	.702
rd60		.928					.851
rd61		.747					.552
rd62		.958					.904
rd63		.903					.857
rd64		.933					.888
rd65		.840					.740
rd66		.887					.792
rd67		.635					.448
Rd68		.827					.699

Faktörler Arası Korelasyon Matrisi					
Faktör	F1	F2	F3	F4	F5
F1	-				
F2	.102	-			
F3	.341	.091	-		
F4	.464	.079	.605	-	
F5	.459	.072	.412	.531	-
F6	.438	.199	.466	.501	.592

Not: a: Cronbach's Alpha; CR: Composite Reliability; ω: McDonald's Omega; AV: Açıklanan Varyans; F: Faktör; Madde numaraları, "ritüel deneyimi" ifadesinin kısaltması kullanılarak raporlanmıştır.
F1: Duygusal Ritüel Deneyimi; F2: Manevi Ritüel Deneyimi; F3: Sembolik Ritüel Deneyimi; F4: Sosyal Ritüel Deneyimi; F5: Ritüel Estetik Deneyimi; F6: Ritüel Kaçış Deneyimi

Tablo 2. Ritüel Etkinlik Deneyimleri Ölçeği Madde Özellikleri

Faktörler ve Maddeler	Ortalama	SS	Çarpıklık	Basıklık	r_{ee}
Sosyal Ritüel Deneyimleri					
rd1: Çocukuma aramdaki duygusal bağı kuvvetlendirmesi	4.09	.900	-1.118	1.361	.711
rd2: Çocukuma aramdaki sosyal ilişkileri geliştirmesi	4.02	.922	-.910	.615	.798
rd3: Ailemle sosyal ilişkilerimi güçlendirme	4.00	.881	-1.054	1.395	.792
rd4: Yakın çevremle sosyal ilişkilerimi kuvvetlendirmesi	3.92	.952	-.962	.732	.779
rd5: Sosyalleşme imkânı sunması	3.88	.965	-.780	.173	.762
rd6: Hazırladığım hediyeliklerin çocukuma aramdaki sosyal bağı güçlendirmesi	3.66	1.09	-.601	-.491	.744
rd7: Hazırladığım hediyeliklerin misafirlerle aramdaki sosyal bağı güçlendirmesi	3.73	1.06	-.690	-.373	.822
rd8: Hediyeleşmenin aile çevremle aramdaki sosyal bağı güçlendirmesi	3.92	.928	-.867	.558	.813
rd9: Hediyeleşmenin yakın çevremle aramdaki sosyal bağı kuvvetlendirmesi	3.83	.981	-.757	.076	.829
rd10: Sosyal medya paylaşımlarının tanıdıklarımla sosyal ilişkilerimi güçlendirmesi	3.46	1.23	-.437	-.994	.688
Sembolik Ritüel Deneyimleri					
rd11: Çocukuma verdiğim değeri yansıtması	3.82	1.13	-.890	.106	.758
rd12: Çocukuma duyduğum sevgiyi temsil etmesi	3.79	1.14	-.874	.072	.785
rd13: Hediyeleşmelerin, bana ve aileme verilen değeri yansıtması	3.68	1.07	-.690	-.125	.821
rd14: Hediyeleşmelerin, çocukuma duyulan sevginin bir göstergesi olması	3.74	1.07	-.701	-.118	.806
rd15: Harcadığım paranın (el emeğiyle hazırladığım hediyeler, ikramlıklar ve süslemeler), çocukuma verdiğim değeri yansıtması	3.93	1.03	-.933	.419	.690
rd16: Yaşam tarzımı yansıtması	3.73	1.01	-.684	.087	.681
rd17: Kültürel değerlerimi yansıtması	3.67	1.07	-.687	-.160	.504
rd18: Bireysel değerlerimi yansıtması	3.79	.947	-.702	.331	.727
rd19: Annelik rolümü ifade etmemi sağlaması	3.84	1.00	-.934	.521	.778
rd20: Aile çevremde saygınlık (itibar) kazanmama katkı sağlaması	3.04	1.24	.074	-1.108	.730
rd21: Toplum içinde saygınlık (itibar) kazanmama katkı sağlaması	2.59	1.22	.608	-.646	.591
rd22: Aile çevremde kabul görmeme katkı sağlaması	2.95	1.26	.162	-1.139	.674
rd23: Yakın çevremde kabul görmeme katkı sağlaması	2.76	1.21	.386	-.888	.650
rd24: Annelik rolümü pekiştirmeme katkı sağlaması	3.78	1.08	-.888	.164	.739
Duyusal Ritüel Deneyimleri					
rd25: Bana mutluluk vermesi	4.43	.614	-.835	.833	.792
rd26: Bana heyecan vermesi	4.38	.646	-1.045	2.439	.778
rd27: Kendimi iyi hissetmemi sağlaması	4.42	.627	-.832	.701	.782
rd28: Hayal ettiğim bir şeyi gerçekleştirdiğimi düşündürmesi	4.15	.855	-.964	.709	.638
rd29: Çocukumun geleceği ile ilgili bana güzel hayaller kurdurması	4.27	.776	-1.110	1.322	.607
rd30: Aile çevremle bir arada olmanın bana mutluluk vermesi	4.29	.631	-.916	2.843	.646
rd31: Yakın çevremle bir arada olmanın bana mutluluk vermesi	4.21	.747	-1.215	2.507	.616
rd33: Benim için anı değeri taşıması	4.53	.563	-.863	.743	.652
rd34: Değerli anılar biriktirmemi sağlaması	4.47	.599	-.781	.151	.648
rd37: Hazırlanan hediyeliklerin benim için anı değeri taşıması	4.23	.951	-1.474	1.818	.575
rd38: Çekilen fotoğrafların ve video kayıtlarının benim için anı değeri taşıması	4.52	.560	-.695	-.202	.674
rd39: Çekindiğim fotoğraflara baktığımda, o günü tekrar anımsatması	4.53	.590	-1.237	2.679	.652
rd40: Benim için eğlenceli olması	4.35	.603	-.690	1.580	.683
rd41: Keyifli vakit geçirmem	4.38	.576	-.447	.279	.687
Estetik Ritüel Deneyimleri					
rd42: Tüm ortam süslemelerinin göze hoş geldiğini düşünme	4.21	.743	-1.022	1.812	.718
rd43: Tüm ortam süslemelerinin otantiklik (özgünlük) hissi uyandırdığını düşünme	3.95	.986	-.855	.232	.778
rd44: Göze hoş gelen ürün ve malzemeler tercih etme	4.17	.726	-.894	1.667	.738
rd45: Otantiklik (özgünlük) hissi veren ürün ve malzemeler tercih etme	3.89	1.00	-.836	.279	.762
rd46: Çocukum için o özel günü temsil eden bir kıyafet tercih etme	4.20	.766	-1.288	2.921	.764
rd47: Çocukum için göze hoş gelen bir kıyafet tercih etme	4.29	.719	-1.382	3.903	.734
rd48: Çocukum için otantik (özgün) bir kıyafet tercih etme	3.87	1.06	-.827	-.054	.751
rd49: Kendim için o özel günü temsil eden bir kıyafet tercih etme	3.91	.992	-1.020	.693	.751
rd50: Kendim için göze hoş gelen bir kıyafet tercih etme	4.13	.786	-1.260	2.95	.775
rd51: Kendim için otantik (özgün) bir kıyafet tercih etme	3.53	1.22	-.440	-.924	.735
Ritüel Kaçış Deneyimleri					
rd52: Yalnız olmadığımı hissettirmesi	3.87	.976	-.838	.292	.606
rd53: Yalnızlık duygusundan kurtulduğum hissi vermesi	3.30	1.24	-.288	-.919	.553
rd54: Günlük rutinin dışına çıkarak rahatlama duygusu yaşatması	4.06	.899	-1.097	1.476	.767
rd55: Günlük yaşamın telaşından ve sıkıntısından uzaklaşarak rahatlama duygusu yaşatması	4.04	.904	-1.018	1.180	.810
rd56: Bulduğum ortamdan uzaklaşarak bambaşka diyardayışımı hissi yaşatması	3.68	1.04	-.546	-.319	.789
rd57: Geçmiş ve gelecek arasında mutlu bir yalnızlığa çıkmış hissi yaşatması	3.94	.956	-.902	.652	.724
rd58: Zamanın nasıl geçtiğini fark edememem	3.88	.914	-.719	.386	.709
rd59: Tüm olumsuzluklardan sıyrılarak mutluluktan ayaklarının yerden kesildiğini hissetmem	3.77	.974	-.578	-.133	.786
Manevi Ritüel Deneyimleri					
rd60: Dini inancıma uygun biçimde gerçekleştirmem	3.35	1.16	-.322	-1.101	.901
rd61: Dini inancım nedeniyle ısrafa kaçmamaya azen göstermem	3.29	1.10	-1.130	-.927	.710
rd62: Dini inancıma uygun bir biçimde gerçekleştirmenin manevi haz yaşatması	3.28	1.27	-1.142	-1.292	.927
rd63: Dini inancıma uygun şekilde yapmamın sosyal çevremle aramdaki manevi bağı güçlendirmesi	3.13	1.24	.043	-1.274	.891
rd64: Dini inancıma uygun olarak düzenlemenin çocukuma aramdaki manevi bağı kuvvetlendirmesi	3.23	1.26	-.077	-1.296	.914
rd65: Manevi anlamda bana huzur vermesi	3.52	1.17	-.370	-1.026	.837
rd66: Kullandığım ürünlerin ya da malzemelerin, dini inancıma uygun olması	3.34	1.16	-.195	-1.065	.873
rd67: Çocukumun varlığı için Allah'a şükretmem gerektiği duygusu uyandırması	4.03	1.05	-1.098	.444	.637
rd68: Sünnet olmasından dolayı, bu etkinlikteki hediyeleşmenin bana manevi haz yaşatması	3.09	1.18	.069	-1.150	.817

Mardia'nın Çok Değişkenli Normallik Testi Sonuçları

Katsayılar

Çarpıklık

Basıklık

z

χ^2

sd

p

Not: SS: Standart Sapma; r_{ee} : Madde-Toplam (Item-Total) Korelasyonu; χ^2 : Ki-Kare; sd: Serbestlik Derecesi; p: Anlamlılık düzeyi

*.001 düzeyinde anlamlı olduğuna işaret etmektedir.

Bir sonraki doğrulama aşamasında, bu altı faktörlü yapı dikkate alınarak, bu ölçüm modelinin veri setine uyumu birinci düzey DFA ile test edilmiştir. Tablo 3'te sunulan DFA sonuçları, rd17, rd21, rd33, rd35, rd36, rd38, rd39 ve rd53'ün dışındaki tüm maddelerin standartlaştırılmış β katsayılarının .60'ın üzerinde ve istatistiksel olarak anlamlı ($p < .001$) olduğunu göstermektedir. R^2 değerleri dikkate alındığında, rd17, rd21, rd3, rd33, rd34, rd35, rd36, rd37, rd38, rd39, rd52 ve rd53 dışında, $>.40$ (çok iyi) ve $>.50$ (mükemmel) (Kline, 2023, s.239) olduğu ve görece güçlü kabul edilebilecekleri anlaşılmaktadır. Bu, aynı temel yapıyı ölçmeyi amaçlayan maddelerde önemli paylaşılan varyansa işaret etmektedir. Elde edilen $\chi^2 (2064) = 3966.9, p < .001$; $\chi^2 / sd = 1.96$; $CFI_{robust} = .968$; $TLI_{robust} = .966$; $RMSEA_{robust} = .051$ (%95CI-L = .050, %95CI-U = .052); $SRMR_{robust} = .066$ uyum iyiliği değerleri, alanyazındaki kabul edilebilir eşik değerler ($\chi^2 / sd \leq 3$ Çok İyi ve $3 < \chi^2 / sd < 5$ İyi, $CFI \geq .95$, $TLI \geq .95$, $RMSEA \leq .06$ ve $SRMR \leq .08$) (Chen, 2007; Kline, 2023) dikkate alındığında, 65 maddeden oluşan altı faktörlü yapı üzerine inşa edilen ritüel etkinlik deneyimleri ölçüm modelinin veri ile oldukça iyim gösterdiğini ortaya koymuştur. Artıklara ilişkin maddeler arası korelasyon değerleri (neredeyse tamamına yakını $<.10$) ve parametre tahminleri için standart hata değerleri ($<.10$) (Kline, 2023) de bu sonuçları desteklemiştir. Ayrıca tüm faktörlerin Cronbach's Alpha (α), McDonald's Omega (ω) ve Bileşik Güvenirlik (CR) değerlerinin tamamının $>.70$ eşik değerin (Fornell & Larcker, 1981) çok üzerinde olduğu, dolayısıyla ölçek maddelerinin yüksek iç tutarlılığa ve faktörlerin yapı güvenilirliğine sahip oldukları da görülmüştür.

Tablo 3. Ritüel Etkinlik Deneyimleri Ölçeği DFA ve Güvenirlilik Analizi Sonuçları

Faktör	Maddeler	Estimate	SH	β	z	p	R ²	α	ω	CR
Sosyal Ritüel Deneyimleri	rd1	1.000	.000	.709			.503			
	rd2	.993	.028	.688	34.45	< .001	.473			
	rd3	1.130	.069	.819	16.31	< .001	.670			
	rd4	1.175	.084	.788	13.90	< .001	.621			
	rd5	1.207	.080	.798	14.90	< .001	.637			
	rd6	1.314	.071	.766	18.28	< .001	.587	.941	.941	.940
	rd7	1.442	.099	.844	14.53	< .001	.712			
	rd8	1.213	.078	.834	15.48	< .001	.696			
	rd9	1.287	.085	.837	15.02	< .001	.701			
	rd10	1.476	.106	.765	13.80	< .001	.585			
Sembolik Ritüel Deneyimleri	rd11	1.000	.000	.770			.593			
	rd12	1.030	.026	.787	39.55	< .001	.619			
	rd13	1.045	.044	.847	23.54	< .001	.718			
	rd14	1.017	.044	.829	22.68	< .001	.687			
	rd15	.924	.044	.779	20.85	< .001	.607			
	rd16	.840	.051	.725	16.41	< .001	.526			
	rd17	.643	.066	.525	9.71	< .001	.276			
	rd18	.834	.047	.766	17.72	< .001	.588	.940	.941	.940
	rd19	.927	.049	.808	18.74	< .001	.653			
	rd20	.990	.065	.696	15.22	< .001	.485			
Duyusal Ritüel Deneyimleri	rd21	.800	.071	.573	11.14	< .001	.328			
	rd22	.941	.069	.653	13.56	< .001	.427			
	rd23	.885	.067	.638	13.02	< .001	.407			
	rd24	.955	.055	.768	17.35	< .001	.590			
	rd25	1.000	.000	.759			.576			
	rd26	1.050	.029	.758	36.00	< .001	.575			
	rd27	1.021	.034	.759	29.18	< .001	.577			
	rd28	1.484	.097	.809	15.27	< .001	.655			
	rd29	1.207	.091	.725	13.20	< .001	.526			
	rd30	.900	.073	.666	12.20	< .001	.443			
Estetik Ritüel Deneyimleri	rd31	1.009	.084	.629	12.01	< .001	.396	.929	.941	.932
	rd33	.717	.058	.594	12.31	< .001	.353			
	rd34	.784	.060	.610	12.96	< .001	.372			
	rd37	1.287	.103	.631	12.44	< .001	.398			
	rd38	.718	.054	.598	13.18	< .001	.358			
	rd39	.734	.067	.581	10.93	< .001	.337			
	rd40	.887	.062	.686	14.29	< .001	.471			
	rd41	.861	.059	.797	14.58	< .001	.486			
	rd42	1.000	.000	.753			.568			
	rd43	1.458	.076	.828	18.95	< .001	.685			
Ritüel Kaçış Deneyimleri	rd44	1.064	.038	.820	27.77	< .001	.673			
	rd45	1.458	.085	.815	17.14	< .001	.664			
	rd46	.983	.078	.718	12.46	< .001	.516	.933	.932	.934
	rd47	.903	.075	.703	11.89	< .001	.495			
	rd48	1.406	.116	.739	12.11	< .001	.547			
	rd49	1.349	.100	.762	13.43	< .001	.581			
	rd50	1.076	.074	.766	14.50	< .001	.587			
	rd51	1.616	.126	.742	12.81	< .001	.550			
	rd52	1.000	.000	.631			.398			
	rd53	1.136	.088	.566	12.90	< .001	.320			
Manevi Ritüel Deneyimleri	rd54	1.079	.076	.740	14.03	< .001	.547			
	rd55	1.104	.084	.753	13.13	< .001	.567	.909	.908	.913
	rd56	1.405	.117	.832	11.95	< .001	.693			
	rd57	1.265	.114	.815	11.07	< .001	.665			
	rd58	1.138	.095	.767	11.91	< .001	.588			
	rd59	1.420	.111	.899	12.75	< .001	.804			
	rd60	1.000	.000	.898			.807			
	rd61	.688	.045	.652	15.05	< .001	.425			
	rd62	1.141	.026	.940	42.34	< .001	.883			
	rd63	1.128	.032	.948	34.33	< .001	.900			
Manevi Ritüel Deneyimleri	rd64	1.147	.031	.950	36.79	< .001	.903	.960	.963	.960
	rd65	.970	.036	.863	26.22	< .001	.744			
	rd66	.988	.029	.889	33.00	< .001	.790			
	rd67	.672	.037	.670	17.85	< .001	.449			
	rd68	.947	.033	.837	28.33	< .001	.701			

$\chi^2(2064) = 3966.9$; $p < .001$; $\chi^2/df = 1.92$; CFI_{robust} = .968; TLI_{robust} = .966; RMSEA_{robust} = .051; %95CI-L = .050; %95CI-U = .052; SRMR_{robust} = .066

Not: Estimate: Standartlaştırılmamış Beta Katsayısı; SH: Standart Hata; β : Standartlaştırılmış Beta Katsayısı (Faktör Yüklü); p: Anlamlılık düzeyi; R²: Communality; α : Cronbach's Alpha Güvenirlilik Katsayısı; ω : McDonald's Omega Güvenirlilik Katsayısı; CR: Birleşik Güvenirlilik Katsayısı (Composite Reliability)
 CFI: Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (Comparative Fit Index); TLI: Tucker-Lewis İndeksi; RMSEA: Yalıtık Hataların Ortalama Karekoku (Root Mean Square Error of Approximation); SRMR: Standartlaştırılmış Ortalama Hataların Karekoku (Standardized Root Mean Square Residual); sd: Serbestlik derecesi; %95CI-L: Güven aralığı alt sınırı; %95CI-U: Güven aralığı üst sınırı; Parametreler, robust WLSM (Satorra-Bentler mean adjusted) yaklaşımı kullanılarak tahmin edilmiştir.

İlgili ölçüm modelinin birleşim ve ayrışım geçerlilikleri de incelenmiş olup, sonuçlar Tablo 4’de sunulmuştur. Buna göre, standartlaştırılmış β katsayılarının .50’nin üzerinde ve anlamlı olduğu ($p < .001$) (Tablo 3), tüm CR değerlerinin $> .70$,

her bir faktörün AVE değerlerinin $\geq .50$ kabul edilen (Fornell & Larcker, 1981) eşik değerleri karşıladığı ve CR değerlerinin AVE değerlerinden yüksek olduğu (Gürbüz, 2021) (Tablo 4) görülmektedir. Bu sonuçlar, ölçüm modelindeki her bir gözlenen değişkenin ilgili gizil değişkenle güçlü bir ilişkisi olduğunu yansıtarak birleşim geçerliliğine dair güçlü kanıtlar sunmaktadır. Ayrışım geçerliliği açısından, $MSV < AVE$, $ASV < AVE$, $\sqrt{AVE} >$ faktörler arası korelasyon (Gürbüz, 2021) şartlarının sağlanması; HTMT oranı değerlerinin benzer yapılar için $<0,90$ ve farklı yapılar için $<0,85$ olması (Henseler vd., 2015); ve gizil faktörler arasındaki kovaryans değerlerinin de .90'ı aşmaması (Kline, 2023) gerekmektedir. Tablo 4, tüm bu koşulların karşılandığını ve ilgili ölçüm modelinin tatmin edici bir ayrışım geçerliliğine sahip olduğunu da göstermektedir.

Tablo 4. Ritüel Etkinlik Deneyimleri Ölçeği Birleşim ve Ayrışım Geçerliliği Sonuçları

Faktör	CR	AVE	MSV	ASV	√AVE	Ritüel Deneyimleri Faktörler Arası Korelasyon Matrisi					
						F1	F2	F3	F4	F5	F6
F1	.914	.557	.349	.266	.746	-					
F2	.960	.752	.041	.014	.867	.203	-				
F3	.934	.589	.349	.201	.767	.591	.071	-			
F4	.932	.492	.230	.154	.767	.456	.106	.455	-		
F5	.941	.620	.360	.229	.787	.517	.083	.529	.480	-	
F6	.940	.526	.360	.333	.725	.466	.090	.408	.337	.600	-

Ritüel Deneyimleri Faktörler Arası Kovaryans Matrisi						
Faktör	F1	F2	F3	F4	F5	F6
F1	-					
F2	.693	-				
F3	.554	.433	-			
F4	.564	.455	.531	-		
F5	.528	.539	.575	.628	-	
F6	.068	.114	.127	.096	.214	-

Ritüel Deneyimleri Heterotrait-Monotrait (HTMT) Oranları						
Faktör	F1	F2	F3	F4	F5	F6
F1	-					
F2	.688	-				
F3	.547	.425	-			
F4	.545	.442	.518	-		
F5	.519	.529	.560	.611	-	
F6	.080	.133	.135	.101	.218	-

Not: CR: Birleşik Güvenirlik Katsayısı (Composite Reliability); AVE: Ortalama Açıklanan Varyans (Average Variance Extracted); MSV: Maksimum Paylaşılan Varyansın Karesi (Maximum Squared Variance); ASV: Paylaşılan Varyansın Ortalaması (Average Shared Square Variance); √AVE: Karekök AVE
F1: Ritüel Kaçış Deneyimi; F2: Manevi Ritüel Deneyimi; F3: Estetik Ritüel Deneyimi; F4: Duygusal Ritüel Deneyimi; F5: Sosyal Ritüel Deneyimi; F6: Sembolik Ritüel Deneyimi

Model uyumunun test edilmesi daha çok yapısal geçerlikle ilgili olup, genelleştirilebilirliğe yeterince destek sağlamamaktadır. Ancak, araştırmacılar genellikle gruplar arasındaki farklılıkları incelemektedir (Dimitrov, 2010, s.124). Bu nedenle, ilgili ölçekle araştırma evrenindeki farklı gruplarda benzer ölçümler yapıp-yapılamayacağının değerlendirilebilmesi için birinci düzey çok faktörlü DFA ölçüm modeli baz alınarak ölçeğin ölçüm değişmezliği de test edilmiştir. Nitel ve nicel örneklemede de dikkate alınan ve her biri iki kategorili değişkene dönüştürülen “yaş (18-35 – $\geq$ 36), gelir ($\leq$ 24.999 TL – $\geq$ 25.000 TL), çocuk

sayısı (Tek ≥ 2), büyüdüğü yer (Büyükşehir – Diğer)’’ değişkenleri ile bir dizi iç içe geçmiş modelin (yapısal, zayıf, güçlü ve katı değişmezlik) tahminini ve karşılaştırmasını içeren dört aşamalı, sıralı çok gruplu DFA’lar yürütülmüştür. Ölçüm değişmezliği için yapısal değişmezlik, zayıf ya da metrik değişmezlik, güçlü ya da skalar değişmezlik ve katı değişmezlik olmak üzere kabul görmüş dört aşamalı bir hipotez testi süreci (Dimitrov, 2010, s. 124-125) işletilmektedir. Ki-kare farklılık testi örneklem büyüklüğüne karşı oldukça duyarlı olduğundan, ilgili değişmezlik türünün değerlendirilmesinde alanyazında önerilen CFI, RMSEA ve SRMR uyum indeksleri (Dimitrov, 2010, s.125) kullanılmıştır. Sırayla test edilip karşılaştırılan iki modelden elde edilen uyum indeksleri arasındaki fark, benimsenen eşik değeri aşmazsa, bu durum ilgili değişmezlik türünün kabul edilmesini desteklemektedir. İlk olarak, her grup için ayrı ayrı tahmin edilen bir temel modelin belirlenmesi gerektiğinden (Kline, 2023), çok gruplu DFA’lar, her grup değişkeninin alt düzeyinde ölçüm modelindeki parametreler sabitlenmeden ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir. Sonuçlar, tüm maddelerin kendi faktörlerindeki standartlaştırılmış β katsayılarının .50’nin üzerinde ve anlamlı ($p < 0,001$) olduğunu göstermiştir. Yapısal değişmezlik sağlandıktan sonra, model değişmezliği testi için ileri yönlü sıralı prosedürler kullanılarak (Kline, 2023) analize devam edilmiştir. Tablo 5’de temel model testine ilişkin sonuçlara yer verilmiştir.

Tablo 5. Gruplara Göre Ritüel Etkinlik Deneyimleri DFA Temel (Baseline) Model Uyum İyiliği Değerleri

	Grup	χ^2	sd	CFI _{robust}	TLI _{robust}	SRMR _{robust}	RMSEA _{robust}	%95CI-L	%95CI-U
Yaş	18-35	3169.9 ^a	2064	.959	.957	.072	.058	.057	.059
	≥ 36	2243.1 ^b	2064	.971	.969	.072	.052	.050	.054
Gelir	≤ 24.999 TL	2520.1 ^c	2064	.965	.963	.073	.052	.050	.054
	≥ 25.000 TL	2420.6 ^d	2064	.971	.970	.069	.052	.050	.054
Çocuk Sayısı	Tek	2842.3 ^e	2064	.961	.960	.073	.056	.054	.057
	≥ 2	2308.3 ^f	2064	.970	.969	.071	.051	.049	.052
Büyüdüğü Yer	Büyükşehir	2338.1 ^g	2064	.967	.966	.075	.055	.054	.057
	Diğer	2619.3 ^h	2064	.970	.969	.068	.050	.049	.051

Not: χ^2 : Ki-Kare; sd: Serbestlik derecesi; CFI: Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (Comparative Fit Index); TLI: Tucker-Lewis İndeksi; SRMR: Standartlaştırılmış Ortalama Hataların Karekökü (Standardized-Root Mean Square Residual); RMSEA: Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü (Root Mean Square Error of Approximation); %95CI-L: Güven aralığı alt sınırı; %95CI-U: Güven aralığı üst sınırı

^a $p < .001$ ($n=325$), $\chi^2 / sd = 1.53$; ^b $p = .003$ ($n=243$), $\chi^2 / sd = 1.09$; ^c $p < .001$ ($n=278$), $\chi^2 / sd = 1.22$; ^d $p < .001$ ($n=290$), $\chi^2 / sd = 1.17$;

^e $p < .001$ ($n=300$), $\chi^2 / sd = 1.38$; ^f $p < .001$ ($n=268$), $\chi^2 / sd = 1.12$; ^g $p < .001$ ($n=228$), $\chi^2 / sd = 1.13$; ^h $p < .001$ ($n=340$), $\chi^2 / sd = 1.27$

Parametreler, robust WLSM (Satorra-Bentler mean adjusted) yaklaşımı kullanılarak tahmin edilmiştir.

Tablo 5’de görüldüğü gibi, kabul edilebilir eşik değerlere göre ($\chi^2/df \leq 3$ “çok iyi” ve $3 < \chi^2/df < 5$ “iyi”, $CFI \geq 0,95$, $TLI \geq 0,95$, $RMSEA \leq 0,06$ ve $SRMR \leq 0,08$) (Kline, 2023), bu grup değişkenleri için temel DFA modeli verilere oldukça iyi uyum göstermekte olup, yapısal değişmezlik sağlanmaktadır. Bu analizde elde edilen artıklara ilişkin madde içi korelasyon değerleri (çoğu $< .10$) de bu sonuçları desteklemiştir. Dolayısıyla bu model, zayıf değişmezlik modelini karşılaştırmak

için temel olarak kullanılmış ve ardından model değişmezlik testleri diğer iç içe geçmiş modellerle sürdürülmüştür. Bu testlerden elde edilen değerlere Tablo 6’da yer verilmiştir.

Tablo 6. Ritüel Etkinlik Deneyimleri Aşamalı Ölçüm Değişmezliği Testi Sonuçları

Grup	Model	χ^2	sd	$\Delta\chi^2$	CFI	ΔCFI	RMSEA	$\Delta RMSEA$	SRMR	$\Delta SRMR$
Yaş	0	5413.0	4128		.964		.055		.073	
	1	5906.2	4188	493.2	.963	.001	.056	-.001	.076	-.003
	2	5952.4	4248	46.2	.962	.001	.056	.000	.077	-.001
	3	6047.9	4314	95.5	.962	.000	.056	.000	.078	-.001
Gelir	0	4940.7	4128		.968		.052		.071	
	1	5387.5	4188	446.8	.967	.001	.053	-.001	.074	-.003
	2	5429.4	4248	41.9	.967	.000	.052	.001	.074	.000
	3	5530.3	4314	100.9	.966	.001	.052	.000	.076	-.002
Çocuk Sayısı	0	5150.6	4128		.966		.054		.072	
	1	5610.7	4188	460.1	.964	.002	.054	.000	.076	-.004
	2	5650.8	4248	40.1	.964	.000	.054	.000	.076	.000
	3	5732.7	4314	81.9	.964	.000	.053	.001	.077	-.001
Büyüdüğü Yer	0	4957.4	4128		.969		.052		.071	
	1	5388.9	4188	431.5	.968	.001	.052	.000	.074	-.003
	2	5418.1	4248	29.2	.968	.000	.052	.000	.074	.000
	3	5473.6	4314	55.5	.968	.000	.052	.000	.075	-.001

Not: Tüm Grup değişkenleri 2 kategorilidir: Yaş (18-35 – $\geq$ 36), Gelir ($\leq$ 24.999 TL – $\geq$ 25.000 TL), Çocuk Sayısı (Tek – $\geq$ 2), Büyüdüğü Yer (Büyükşehir – Diğer)

Model 0: Yapısal (configural) değişmezlik (herhangi bir parametre kısıtlamasının olmadığı model tahmini)

Model 1: Zayıf (weak / metric) değişmezlik (faktör yüklerinin eşit olarak kısıtlandığı, diğer parametrelerin kısıtlanmadığı model tahmini)

Model 2: Güçlü (strong / scalar) değişmezlik (faktör yüklerinin ve madde sabitlerinin birbirine eşitlenerek kısıtlandığı, diğer parametrelerin kısıtlanmadığı model tahmini)

Model 3: Katı (strict) değişmezlik (faktör yüklerinin, madde sabitlerinin ve hata varyanslarının birbirine eşit olacak şekilde kısıtlandığı model tahmini)

Model Karşılaştırmaları: Model 1-Model 0, Model 2-Model 1 ve Model 3-Model 2

χ^2 : Ki-Kare; sd: Serbestlik derecesi; Δ : Bir model ve önceki model arasındaki delta (fark); CFI: Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (Comparative Fit Index); RMSEA: Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü (Root Mean Square Error of Approximation); SRMR: Standartlaştırılmış Ortalama Hataların Karekökü (Standardized-Root Mean Square Residual)

Parametreler, robust WLSM (Satorra-Bentler mean adjusted) yaklaşımı kullanılarak tahmin edilmiştir.

Grup gözlem sayılarının görece az ($n < 300$) ve eşit olmadığı durumlarda, uyum iyiliği için $\Delta CFI \leq .005$; $\Delta RMSEA \leq 0,010$; $\Delta SRMR \leq 0,020$ eşik değerleri (Chen, 2007; Kline, 2023) önerilmektedir. Buna göre Tablo 6, yaş, gelir, çocuk sayısı ve büyüdüğü yerden oluşan her bir grup değişkeni için gerek zayıf değişmezlik, gerekse güçlü ve katı değişmezlik şartlarının oldukça tatmin edici düzeyde karşılandığını göstermektedir.

5. SONUÇ

Çalışmada, Türk kültüründe annelerin çocukları için düzenledikleri özel gün etkinliklerine yönelik öznel deneyimlerini tüketici deneyimi bakış açısıyla tematik olarak keşfederek kavramsallaştırmak ve buna ilişkin geçerli ve güvenilir bir ölçek geliştirmek amaçlanmıştır. Nitel bulgular, katılımcıların çocuk merkezli özel gün ritüel etkinliklerinde yer yer birbirleriyle de bağlantılı olan “sosyal, sembolik, duygusal, nostalji, eğlence, estetik, kaçış ve manevi” ana kategorilerinde toplanan zengin içerikli deneyimler yaşadıklarını ortaya koymuştur. Bu deneyimlerde, sosyal etkileşimler, ritüel etkinlik kapsamındaki

ortam ve nesne etkileşimleri, hediyeleşme ve benzeri çok çeşitli etkileşimler öne çıkmış ve belirleyici olmuştur.

Nitel bulgulara dayalı ortaya konan teorik modele göre oluşturulan ritüel etkinlik deneyimi ölçeği, birbirini izleyen iki ardışık nicel saha araştırmasıyla test edilmiştir. AFA ve DFA sonuçları, ölçeğin geçerliğini, güvenilirliğini ve altı faktörlü ölçüm modelini desteklemiştir. Nihai olarak 65 maddeyle temsil edilen ölçek, toplam varyansın %64,2'sini açıklamıştır. 6 faktörlü ölçüm modeline sahip ölçek, birinci düzey DFA ile oldukça tatmin edici uyum indeksleri üretmiştir. Ayrıca, kabul edilebilir birleşim ve ayrışım geçerliği değerlerine sahip ölçekten, oldukça tatmin edici güvenirlik katsayıları da elde edilmiştir. Dolayısıyla bu ölçeğin annelerin çocuk merkezli özel gün ritüel etkinlik deneyimlerinin değerlendirmesini sağladığı ifade edilebilir. 65 maddeden ve beş kategorili Likert tipi yanıt seçeneklerinden (1.Kesinlikle Katılmıyorum, 2.Katılmıyorum, 3.Kısmen Katılıyorum, 4.Katılıyorum, 5.Kesinlikle Katılıyorum) oluşan nihai ölçekte; SosRD 10 madde (rd1, rd2, rd3, rd4, rd5, rd6, rd7, rd8, rd9, rd10), SemRD 14 madde (rd11, rd12, rd13, rd14, rd15, rd16, rd17, rd18, rd19, rd20, rd21, rd22, rd23, rd24), DRD 15 madde (rd25, rd26, rd27, rd28, rd29, rd30, rd31, rd33, rd34, rd37, rd38, rd39, rd40, rd41), ERD 10 madde (rd42, rd43, rd44, rd45, rd46, rd47, rd48, rd49, rd50, rd51), RKD 8 madde (rd52, rd53, rd54, rd55, rd56, rd57, rd58, rd59) ve MRD 8 madde (rd60, rd61, rd62, rd63, rd64, rd65, rd66, rd67, rd68) ile temsil edilmektedir. Ölçekten elde edilen puan ne kadar yüksekse, ritüel etkinliğe ilişkin deneyim de o kadar olumludur.

Sonuç olarak, nitel aşamada geliştirilen çocuk merkezli özel gün ritüel etkinlik deneyimi teorik modeli, oluşturulan ölçek aracılığıyla test edilmiş ve geçerliliği doğrulanmıştır. Nicel aşamadaki ölçüm modeli, nitel aşamadaki teorik modelle büyük ölçüde örtüşmüştür. Ayrıca, ölçüm modeli, yaş, gelir, çocuk sayısı ve büyüdüğü yer gibi iki kategorili grup değişkenleri açısından ölçüm değişmezliği düzeylerinin koşullarını da karşılamıştır. Bu durum, söz konusu ölçeğin ve ölçüm modelinin bu kişisel özellikler açısından araştırma örneklemine genellenebileceğini ve grup farklılıklarını incelemek için kullanılabileceğini göstermektedir.

Çalışmada, çocuk merkezli özel gün ritüel etkinlik deneyimleri bütüncül olarak tüketici deneyimi bakış açısıyla kavramsallaştırılmış ve geçerlik ve güvenirliği sınanmış yeni bir ölçek geliştirilmiştir. Bu kapsamdaki ölçek, özellikle Türkiye bağlamında, neredeyse bir ilk niteliğindedir. Ölçeğin, Türkiye'deki kültürel farklılıkları göz önünde bulundurarak annelerin çocuk merkezli özel gün ritüel etkinlik deneyimlerinin ölçülmesini sağlayacağı düşünülmektedir. Bu anlamda nitel araştırma bulguları, katılımcıların birebir görüşlerini yansıtan bir ölçeğin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Bu ölçek,

özellikle Türkiye bağlamında, gelecekteki çalışmalarda kullanılabilir ve hedef kitlesi bu etkinlikler ve anneler olan uygulayıcıların karar verme süreçlerine yardımcı olabilir. Örneğin, çalışmada geliştirilen ölçek kullanılarak gelecekteki araştırmalarda, annelerin ritüel etkinlik deneyimlerinin alışveriş ya da tüketim deneyimlerinin gelişimindeki rolü incelenebilir.

Bu başlangıç niteliğindeki çalışma, sadece annelerin çocuk merkezli ritüel etkinlik deneyimleriyle sınırlıdır. Dolayısıyla başka araştırmalarda da çalışmanın tekrarlanması, karşılaştırmaya olanak sağlayan sonuçlar ortaya koyabilir. Ayrıca araştırma, babalarla ya da çocuklarla da tekrarlanabilir. Çalışmanın çocuk merkezli ritüel etkinliklerin dışındaki diğer ritüel etkinlikler dikkate alınarak da yürütülmesi, konuya ilişkin bilginin zenginleşmesine önemli katkılar sunabilir.

KAYNAKÇA

- Afflerback, S., Anthony, A. K., Carter, S. K. & Grauerholz, L. (2014). Consumption rituals in the transition to motherhood. *Gend. Issues*, 31, 1-20.
- Afflerback, S., Carter, S. K., Anthony, A. K. & Grauerholz, L. (2013). Infant-feeding consumerism in the age of intensive mothering and risk society. *Journal of Consumer Culture*, 13(3), 387-405.
- Ahola, E. K. (2005). How is the concept of experience defined in consumer culture theory? discussing different frames of analysis. *Kulttatajatutkimus Nyt*. 1, 91-98.
- Akgül, D. & Varinli, İ. (2017). Hedonik (hazcı) tüketimin özel günlerdeki alışveriş kültürü üzerindeki etkisi ve ülkelerarası karşılaştırmalı bir araştırma. *U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 1-36.
- Akın, P. D. & Uygun, M. (2025). *Mothers' Multilayered Experiences in Children's Special-Day Practices: Ritual, Consumption, and Motherhood*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Altaş, B. (2018). Kutlama ve armağanlarla kuşatılan annelik: Diş buğdayı, baby shower ve annelik eksenindeki diğer ritüeller. *Mediterranean Journal of Humanities*, 8(2), 1-31.
- Amati, F. & Pestana, F. (2015). Consumption rituals: A strategic marketing framework. *Economic Studies*, 2, 229-246.
- Arnould, E. J. (2007). *Consuming experience. Retrospects and prospects*. In: A. Carú & B. Cova (eds), *Consuming Experience* (pp. 185-194), Routledge.
- Asan, K., Darvishmotevali, M., Altınay, L. & Yolal, M. (2023). The effect of event experience on subjective well-being through perceived event benefit in neo-tribes. *Tourism Management Perspectives*, 48, 1-12.
- Bailey, L. (1999). Refracted selves? A study of changes in self-identity in the transition to motherhood. *Sociology*, 33(2), 335-352.
- Bandalos, D. (2018). *Measurement theory and applications for the social sciences*. The Guilford Press.
- Becker, L. & Jaakkola, E. (2020). Customer experience: Fundamental premises and implications for research. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 48, 630-648.
- Belk, R. W. (1979). *Gift giving behavior*. In J. Sheth (Ed.), *Research in marketing* (Vol.2, pp. 95-126). JAI Press.
- Belk, R. W. (1990). Halloween: An evolving american consumption ritual. *Advances in Consumer Research*, 17, 508-517.
- Belk, R. W., Bahn, K. & Mayer, R. N. (1982). Developmental recognition of consumption symbolism. *Journal of Consumer Research*, 9, 4-17.
- Bell, C. (1997). *Ritual: Perspectives and dimensions*. Oxford University Press.
- Bradford, T. W. & Sherry, J. F. (2013). Orchestrating rituals through retailers: An examination of gift registry. *Journal of Retailing*, 89(2), 158-175.
- Brooks, A. W., Schroeder, J., Risen, J. L., Gino, F., Galinsky, A. D., Norton, M. I. & Schweitzer, M. E. (2016). Don't stop believing: Rituals improve

- performance by decreasing anxiety. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 137, 71-85.
- Bueno, E.V., Beauchamp Weber, T.B., Bomfim, E.L. & Kato, H.T. (2019). Measuring customer experience in service: A systematic review. *Service Industries Journal*, 39(11-12), 779-798.
- Büyüköztürk, Ş. (2017). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Ankara: Pegem.
- Carû, A. & Cova, B. (2003). Revisiting consumption experience: A more humble but complete view of the concept. *Marketing Theory*, 3(2), 267-286.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. Sage.
- Chen, F. (2007). Sensitivity of goodness of fit indexes to lack of measurement invariance. *Structural Equation Modeling*, 14(3), 464-504.
- Chevtchouk, Y., Veloutsou, C. & Paton, R. A. (2021). The experience – economy revisited: an interdisciplinary perspective and research agenda. *Journal of Product and Brand Management*, 30(8), 1288-1324.
- Chou, C. Y., Huang, S. C., & Mair, J. (2018). A transformative service view on the effects of festivalscapes on local residents' subjective well-being. *Event Management*, 22(3), 405-422.
- Clarke, A. J. (2007). Consuming children and making mothers: Birthday parties, gifts and the pursuit of sameness. *Horizontes Antropológicos*, 13(28), 263-287.
- Collins, R. (2004). *Interaction ritual chains*. Princeton University Press.
- Corbin, J. & Strauss, A. (2015). *Basics of qualitative research* (4th. ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publishing.
- Cowan, K. & Spielmann, N. (2017). The influence of rituals on luxury product consumption: implications for brands. *Journal of Brand Management*, 24, 391-404.
- Creswell, J. W. & Plano Clark, V. L. (2011). *Designing and conducting mixed methods research* (2nd ed.). Sage.
- Creswell, J., & Creswell, J. (2018). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (3rd. ed.). Sage.
- Cuadradoa, M., Šerićb, M. & Gallarzac, M. G. (2018). Evaluating dance consumption through the experiential value approach. *Market-Tržište*, 30(2), 147-164.
- Davies, A. & Elliot, R. (2006). The evolution of the empowered consumer. *European Journal of Marketing*, 40(9), 1106-1121.
- Dedeoğlu, A. Ö. (2010). Discourses of motherhood and consumption practices of Turkish mothers. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 1-15.
- Desmet, P. & Hekkert, P. (2007). Framework of product experience. *International Journal of Design*, 1(1), 57-66.
- DeVellis, R. F. (2017). *Scale development: Theory and applications*. Sage.
- Dieck, M. C., Jung, T. H., & Rauschnabel, P. A. (2018). Determining visitor engagement through augmented reality at science festivals: An experience economy perspective. *Computers in Human Behavior*, 82(May), 44-53.

- Dimitrov, D. (2010). Testing for factorial invariance in the context of construct validation. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, 43(2), 121-149.
- DiStefano, C. & Morgan, G. B. (2014). A comparison of diagonal weighted least squares robust estimation techniques for ordinal data. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 21, 425-438.
- Douglas, M. & Isherwood, B. (1996). *The world of goods, Towards an anthropology of consumption*. Routledge.
- Ebrahim, R., Ghoneim, A., Irani, Z. & Fan, Y. (2016). A brand preference and repurchase intention model: the role of consumer experience. *Journal of Marketing Management*, 32(13), 1230-1259.
- Ekşi, H. & Kardaş, S. (2017). Spiritual well-being: Scale development and validation. *Spiritual Psychology and Counseling*, 2, 73-88.
- Erkuş, A. (2014). *Psikolojide ölçme ve ölçek geliştirme-I: Temel kavramlar ve işlemler*. Pegem Akademi.
- Fei, X., Huang, Y. & Huang, Q. (2021). Research on scale development of consumption rituals. *Journal of Contemporary Marketing Science*, 4(1), 132-160.
- Fiese, B. H., Foley, K. P., & Spagnola, M. (2006). *Routine and ritual elements in family mealtimes: Contexts for child well-being and family identity*. In R. W. Larson, A. R. Wiley, & K. R. Branscomb (Eds.), *Family mealtime as a context of development and socialization* (pp. 67-89). Jossey-Bass/Wiley.
- Fornell, C. & Larcker, D. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Gainer, B. (1995). Ritual and relationships interpersonal influences on shared consumption. *Journal of Business Research*, 32, 253-260.
- Gallardo-Garcia, J., Pagan-Castano, E., Sanchez-Garcia, J. & Guijarro-Garcia, M. (2023). Bibliometric analysis of the customer experience literature. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 36(2), 1-24.
- Gallucci, M. & Jentschke, S. (2021). *Semlj: Jamovi SEM Analysis*. Computer software. <https://semlj.github.io>.
- Gentile, C., Spiller, N. & Noci, G. (2007). How to sustain the customer experience. *European Management Journal*, 25(5), 395-410.
- Gürbüz, S. (2021). *AMOS ile Yapısal Eşitlik Modellemesi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hair, J., Black, W., Babin, B., & Anderson, R. (2019). *Multivariate data analysis*. Cengage Learning.
- Heinonen, K. & Lipkin, M. (2023). Ordinary customer experience: Conceptualization, characterization, and implications. *Psychol. Mark.*, 40, 1720-1736.
- Heinonen, K. & Strandvik, T. (2015). Customer-dominant logic: Foundations and implications. *Journal of Services Marketing*, 29(6/7), 472-484.

- Henseler, J., Ringle, C. & Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance based structural equation modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43(1), 115-135.
- Hirschman, E. C. (1983). Predictors of self-projection, fantasy fulfillment, and escapism. *The Journal of Social Psychology*, 120(1), 63-76.
- Hobson, N. M., Schroeder, J., Risen, J. L., Xygalatas, D. & Inzlicht, M. (2018). The psychology of rituals: An integrative review and process-based framework. *Personality and Social Psychology Review*, 22(3), 260-284.
- Holbrook, M. B. & Hirschman, E. C. (1982). The experiential aspects of consumption: Consumer fantasies, feelings and fun. *Journal of Consumer Research*, 9(2), 132-140.
- Holbrook, M. B. & Schindler, R. M. (2003). Nostalgic bonding: exploring the role of nostalgia in the consumption experience. *Journal of Consumer Behaviour*, 3(2), 107-127.
- Holbrook, M. B. (1993). Nostalgia and consumption preferences: Some emerging patterns of consumer tastes. *Journal of Consumer Research*, 20(2), 245-256.
- Holbrook, M. B. (1997). Romanticism, introspection, and the roots of experiential consumption. *Consumption, Markets and Culture*, 1(2), 97-163.
- Hoppler, S. S., Segerer, R. & Nikitin, J. (2022). The six components of social interactions: Actor, partner, relation, activities, context, and evaluation. *Frontiers in Psychology*, 12, 1-13.
- Hur, W. M., Moon, T. W. & Kim, H. (2020). When does customer CSR perception lead to customer extra-role behaviors? The roles of customer spirituality and emotional brand attachment. *Journal of Brand Management*, 27, 421-437.
- Hwang, J. & Seo, S. (2016). A critical review of research on customer experience management: Theoretical, methodological and cultural perspectives. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 28(10), 2218-2246.
- Hwang, J., & Lee, J. H. (2019). A strategy for enhancing senior tourists' well-being perception: Focusing on the experience economy. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 36(3), 314-329.
- Ibrahim, H. (1988). The nature of ritual. *Journal of Physical Education, Recreation & Dance*, 59(9), 25-28.
- Jain, R., Aagja, J. & Bagdare, S. (2017). Customer experience—a review and research agenda. *Journal of Service Theory and Practice*, 27(3), 642-662.
- Jennings, L. & Brace-Govan, J. (2014). Maternal visibility at the commodity frontier: Weaving love into birthday party consumption. *Journal of Consumer Culture*, 14(1), 88-112.
- Kandampully, J., Zhang, T. & Jaakkola, E. (2018). Customer experience management in hospitality: A literature synthesis, new understanding and research agenda. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30(1), 21-56.

- Kapitany, R. & Nielsen, M. (2015). Adopting the ritual stance: The role of opacity and context in ritual and everyday actions. *Cognition*, 145, 13-29.
- Kazançoğlu, İ. & Aytekin, P. (2014). Sevgililer günü ritüellerinin alışveriş deneyimi ve hazcı alışveriş değerine etkisi: Alışveriş merkezlerinde bir uygulama. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10 (22), 67-93.
- Kehret-Ward, T., Johnson, M. W. & Louie, T. A. (1985). Effects of ritual syntax on product categorization and evaluation. *In Advances in Consumer Research*, 12, 319-324.
- Kılıç, A. (2022). *Ölçek Geliştirme Sürecinde Açımlayıcı Faktör Analizi*. M. A. Güvendir & Y. Ö. Özkan (Eds), in *Tüm Yönleriyle Ölçek Geliştirme Süreci* (pp.69-125), Ankara: Pegem.
- Kılıçer, T., Boyraz, E. & Tüzemen, A. (2016). Kadın, erkek, ya da? Hediye satın alma davranışında cinsiyet kimliği rolünün etkisi. *Ege Akademik Bakış*, 16(1), 121-133.
- Kline, R. B. (2023). *Principles and practice of structural equation modeling*. (5th ed.). The Guilford Press.
- Kurt, S. D. & Özgen, Ö. (2013). The Meanings, rituals and consumption patterns of holy feast and new year in Turkey urban vs rural. *Journal of Islamic Marketing*, 4(1), 64-79.
- Lantz, G. & Loeb, S. (1998). An Examination of the community identity and purchase preferences using the social identity approach. *Advances in Consumer Research*, 25, 486-491.
- Lee J, Katras M. J. & Bauer J. W. (2009) Children's birthday celebrations from the lived experiences of low-income rural mothers. *Journal of Family Issues*, 30(4), 532-553.
- Legare, C. H. & Souza, A. L. (2012). Evaluating ritual efficacy: Evidence from the supernatural. *Cognition*, 124(1), 1-15.
- Leonard, H. A. (2005). *Imaginative Consumption: The construction, meaning and experience of consumer fantasy*. The University of Utah.
- Liénard, P. & Boyer, P. (2006). Whence collective rituals? A cultural selection model of ritualized behavior. *American Anthropologist, New Series*, 108(4), 814-827.
- Lipkin, M. (2016). Customer experience formation in today's service landscape. *Journal of Service Management*, 27(5), 678-703.
- Lorenzo-Seva, U., & Ferrando, P. J. (2021). *Factor analysis*. <https://psico.fcep.urv.cat/utilitats/factor/>
- Luo, J., Wong, I. A., King, B., Liu, M. T. & Huang, GQ (2019). Co-creation and co-destruction of service quality through customer to-customer interactions: Why prior experience matters. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 31(3), 1309-1329.
- Mansvelt, J., Breheny, M. & Christine, S. (2017). Still being 'mother'? Consumption and identity practices for women in later life. *Journal of Consumer Culture*, 17(2) 340-358.
- Mauss M. (2005). *Sosyoloji ve antropoloji*. Doğu Batı Yayınları.

- McCracken, G. (1986). Culture and consumption: A theoretical account of the structure and movement of the cultural meaning of consumer goods. *Journal of Consumer Research*, 13, 71-84.
- Meyer, C. & Schwager, A. (2007). Understanding customer experience. *Harvard Business Review*, 85, 116-126.
- Meyerstein, I. & Ruskin, G. (2007). Spiritual tools for enhancing the pastoral visit to hospitalized patients. *Journal of Religion and Health*, 46(1), 109-122.
- Minowa, Y., Khomenko, O. & Belk, R. W. (2011). Social change and gendered gift-giving rituals: A historical analysis of valentine's day in Japan. *Journal of Macromarketing*, 31(1), 44-56.
- Mishra, M. (2025). A holistic review of customer experience research: topic modelling using BERTopic. *Marketing Intelligence & Planning*, 43(4), 802-820.
- Montonen, H. & Tanski, M. B. (2003). *The factory experience: Experience marketing to the end consumer*, Göteborg: Göteborg University, Elanders Novum.
- Moore-Shay, E. S. & Lutz, R. J. (1988). Intergenerational influences in the formation of consumer attitudes and beliefs about the marketplace: Mothers and daughters. *Advances in Consumer Research*, 15, 461-467.
- Mouakhar-Klouz, D., d'Astous, A. & Darpy, D. (2016). I'm worth it or I need it? self-gift giving and consumers' self-regulatory mindset. *Journal of Consumer Marketing*, 33(6), 447-457.
- Nordvall, A., Pettersson, R., Svensson, B. & Brown, S. (2014). Designing events for social interaction. *Event Management*, 18(2), 127-140.
- Nuttavuthisit, K. (2014). How consumers as aesthetic subjects co-create the aesthetic experience of the retail environment. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 21(4), 432-437.
- Odabaşı, Y. (2014). *Postmodern pazarlama tüketim ve tüketici*. MediaCat Yayıncılık.
- Özdemir, N. (2008). Türk hediyeleşme geleneği ve medya. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/4, 467-480.
- Özkan, G. B. (2016). Türkiye'de tüketim kültürü çerçevesinde yeniden şekillenen evlilik ritüelleri üzerine bir inceleme. *Arel Üniversitesi İletişim Çalışmaları Dergisi*, 5(10), 13-35.
- Pandey, A., Gupta, R. K. & Arora, A. P. (2009). Spiritual climate of business organizations and its impact on customers experience. *Journal of Business Ethics*, 88, 313-332.
- Park, C. (1997). Consumption in the Korean wedding ritual: Wedding ritual values, consumer needs, and expenditures. *Journal of Family & Economic Issues*, 18(2).
- Park, M., Oh, H. & Park, J. (2010). Measuring the experience economy of film festival participants. *International Journal of Tourism Sciences*, 10(2), 35-54.
- Piacentini, M. & Mailler, G. (2004). Symbolic consumption in teenagers clothing choices. *Journal of Consumer Behaviour*, 3(3), 251-262.

- Pine, B.J. & Gilmore, J.H. (1999). *The Experience economy: Work is theatre and every business a stage*. Boston: Harvard Business School Press, MA.
- Prahalad, C. K. & Ramaswamy, V. (2004). Co-creating unique value with customers. *Strategy & Leadership*, 32(3), 4-9.
- Rahimian, S., Zanjani, M. S., Manian, A. & Esfidani, M. R. (2021). A framework of customer experience management for hotel industry. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 33(5), 1413-1436.
- Ratcliffe, E., Baxter, W. L. & Martin, N. (2019). Consumption rituals relating to food and drink: A review and research agenda. *Appetite*, 134, 86-93.
- Rivera, M., Semrad, K., & Croes, R. (2015). The five E's in festival experience in the context of gen Y: Evidence from a small island destination. *Revista Española de Investigación de Marketing ESIC*, 19(2), 95-106.
- Rook, D. W. & Levy, S. J. (1983). *Psychosocial themes in consumer grooming rituals*. In *Advances in Consumer Research*, Vol. 10, eds. Richard P. Bagozzi and Alice M. Tybout, Ann Arbor, MI: Association for Consumer Research, 329-333.
- Rook, D. W. (1985). The ritual dimension of consumer behavior. *Journal of Consumer Research*, 12, 251-264.
- Rossano, M. J. (2012). The essential role of ritual in the transmission and reinforcement of social norms. *Psychological Bulletin*, 138(3), 529-549.
- Rosseel, Y. (2012). lavaan: An R package for structural equation modeling. *Journal of Statistical Software*, 48(2), 1-36.
- Sandra, L. T. S. (2002). *A study of consumer's self and purchasing behaviour in fashion brand image marketing*. The Hong Kong Polytechnic University.
- Sarıtaş, S. (2011). The importance of wheat in teething celebration in Turkish culture. *International Journal of Sociology and Anthropology*, 3(4), 120-126.
- Schmitt, B. (1999). Experiential marketing. *Journal of Marketing Management*, 15(1-3), 53-67.
- Schoonmaker, S. (2006). Piece of cake: Children's birthday celebrations and alternatives to consumer culture. *Sociological Focus*, 39(3), 217-234.
- Sherry, J. F. Jr. (1983). Gift giving in anthropological perspective. *Journal of Consumer Research*, 10(2), 157-168.
- Silva, J. H. O., Mendes, G. H. S., Miguel, P. A. C., Amorim, M. & Teixeira, J. G. (2021). Customer experience research: Intellectual structure and future research opportunities. *Journal of Service Theory and Practice*, 31(6), 893-931.
- Solomon, M. C. & Anand, P. (1985). *Ritual costumes and status transitions: The female suit as totemic emblem*. In *Advances In Consumer Research*, Vol. 12, eds. Elizabeth C. Hirschman and Morris B. Holbrook, Provo, UT: Association for Consumer Research, 315-318.
- Solomon, M. R. & Douglas, S. P. (1987). Diversity in product symbolism: The case of female executive clothing. *Psychology and Marketing*, 4(3), 189-213.
- Tabachnick, B., & Fidell, L. (2012). *Using multivariate statistics*. Pearson.

- Tambiah, S. J. (1979). *A performative approach to ritual*. The British Academy.
- Tetreault, M. A. & Kleine, R. E. (1990). Ritual, ritualized behavior and habit: Refinements and extensions of the consumption ritual construct. *Advances in Consumer Research*, 17, 31-38.
- Thompson, C. J. (1996). Caring consumers: Gendered consumption meanings and the juggling lifestyle. *Journal of Consumer Research*, 22, 388-407.
- Triantafyllidou, A. & Siomkos, G. (2014). Consumption experience outcomes: Satisfaction, nostalgia intensity, word-of-mouth communication and behavioural intentions. *Journal of Consumer Marketing*, 31(6), 526-540.
- Turner, R. (2006). Ritual: Meaningful or meaningless? *Behavioral and Brain Sciences*, 29(6), 633-633.
- Uygun, M. (2009), *Alışveriş merkezlerindeki tüketici deneyimlerinin 'fotoğraflara dayalı öyküler' yoluyla incelenmesi*, [Basılmamış Doktora Tezi] Anadolu Üniversitesi.
- Verhoef, P. C., Lemon, K. N., Parasuraman, A., Roggeveen, A., Tsiros, M. & Schlesinger, L. A. (2009). Customer experience creation: Determinants, dynamics, and management strategies. *Journal of Retailing*, 85(1), 31-41.
- Vohs, K. D., Wang, Y., Gino, F. & Norton, M. I. (2013). Rituals enhance consumption. *Psychological Science*, 24(9), 1714-1721.
- Watkins, M. (2021). *A step-by-step guide to exploratory factor analysis with SPSS*. Routledge.
- Weinberger, M. F. & Wallendorf, M. (2012). Intracommunity gifting at the intersection of contemporary moral and market economies. *Journal of Consumer Research*, 39(1), 229-247.
- Wen, N. J., Hermann, P. A. & Legare, C. H. (2016). Ritual increases children's affiliation with in-group members. *Evolution and Human Behavior*, 37, 54-60.
- Worthington, R. L. & Whittaker, T. A. (2006). Scale development: A content analysis and recommendations for best practices. *The Counseling Psychologist*, 34(6), 806-838.
- Zhou, Y. (2019). A mixed methods model of scale development and validation analysis. Measurement. *Interdisciplinary Research and Perspectives*, 17(1), 38-47.

13. Bölüm

Mitolojinin Tarihselleştirilmesi ve Arkeolojik Gerçeklik Arasında Roma Kralları

Muzaffer DEMİR¹

Özet

Bu çalışma, mitolojik anlatılar ile arkeolojik bulgular arasındaki muhtemel bağlantıları ele alarak erken dönem Roma'nın gelişimini incelemektedir. Krallar dönemine rasyonalist bir şüphecilikle yaklaşan eleştirel okulla antik yazarların otoritesini savunan gelenekselci okul karşılaştırılmaktadır. Tartışmanın merkezinde, tarihsel yeniden inşada daha bilimsel bir metodoloji oluşturmak için bu iki karşıt görüşü sentezleyen Theodor Mommsen'in rolü yer almaktadır. Antik kaynaklar, yedi efsanevi kral hakkında ayrıntılı bilgiler sunarak; onların siyasi, dini ve altyapısal reformlarının gelecekteki Cumhuriyet'in temellerini nasıl attığını detaylandırmaktadır. Belirli anlatılar ideolojik kurgulara dayansa da modern kazılar önemli tarihsel temeller ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Roma Kralları, Arkeolojik Gerçeklik, Mitolojinin Tarihselleştirilmesi, Tarihyazımı, Kurumsallaşma.

¹ Prof. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, dmuzaffer@mu.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-7270-2317.

Abstract

This study examines the development of early Rome by addressing the potential connections between mythological narratives and archaeological findings. It compares the critical school -which approaches the regal period with rationalist skepticism- with the traditionalist school, which upholds the authority of ancient writers. Central to the discussion is the role of Theodor Mommsen, who synthesized these two opposing views to establish a more scientific methodology for historical reconstruction. Ancient sources offer detailed information regarding the seven legendary kings, elaborating on how their political, religious, and infrastructural reforms laid the foundations for the future Republic. Although certain narratives are based on ideological constructs, modern excavations reveal significant historical underpinnings.

Key words: Roman Kings, Archaeological Reality, Historicization of Mythology, Historiography, Institutionalization.

1. GİRİŞ

XIX. yüzyıl Roma tarihçiliği, B. G. Niebuhr'un rasyonalist eleştirel okulu ile G. C. Lewis'in temsil ettiği gelenekselci okul arasındaki yöntem çatışmasıyla şekillenmiştir. Niebuhr, antik kaynakların olaylardan asırlar sonra yazılmasını ve içerdikleri anakronizmleri gerekçe göstererek şüpheci bir tutum benimsemiş; tarihçiyi metnin arkasındaki gerçeği arayan aktif bir araştırmacı olarak tanımlamıştır. Buna karşın gelenekselci yaklaşım, antik kaynakların otoritesine ve metinlerin sürekliliğine sadık kalınması gerektiğini savunmuş; eleştirel okulun aşırı şüpheciliğini tarihsel gerçekliğe zarar veren öznel bir spekülasyon olarak nitelendirmiştir. Bu iki zıt kutup arasındaki metodolojik dengeyi sağlayan ve modern tarihçiliğin kurucu rolünü üstlenen en önemli figür T. Mommsen olmuştur. Mommsen, eleştirel okulun analitik şüpheciliğini belge disiplinine dayalı yapısal bir inşâ süreciyle sentezlemiştir. Tarihsel araştırmayı özellikle Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL) gibi devasa yazıt projeleriyle sübjektif yorumlardan kurtarmış ve nesnel, kanıta dayalı bir zemin üzerine oturtmuştur. Böylece tarihçi yalnızca geçmişin anlatıcısı değil elindeki sınırlı kanıtları titizlikle tasnif eden ve yorumlayan bir araştırmacı konumuna yükselmiştir.

Günümüz tarihçiliği eleştirel okulun analitik şüpheciliği ile gelenekselci yaklaşımın bütünsel bakışını 'Eleştirel Tarihçilik' senteziyle birleştirmiştir. Bu metodolojik dönüşüm tarihçiliği sadece kurguları ifşa etmekten ziyade geçmişin toplumsal hafızada nasıl inşâ edildiğini anlamayı hedefleyen bir disipline dayanmaktadır. Günümüz tarihçisi Roma tarihi ile ilgili birincil kaynakları değerlendirirken metni ait olduğu kültürel ve siyasi geleneğin ayrılmaz bir parçası kabul eden çok boyutlu bir okuma yapar. Bu yaklaşımda şüphecilik veriyi reddetmek için değil metinle diyalog kurmak ve anlatıdaki çarpıtmaları deşifre etmek amacıyla bir analiz aracı olarak kullanılır. Tarihçi, gelenekselci ekolün sunduğu verileri korurken aynı zamanda bu kaynakları yazıldıkları dönemin politik atmosferi ve önyargıları ekseninde titizlikle sorgular. Neticede tarihçi, hiçbir kaynağı tamamen reddetmeden ancak hiçbirine de körü körüne bağlanmadan şüpheyi bilimsel bir disipline dönüştüren akademik bir yapı inşâ eder.

Bu metodolojik yaklaşım Roma'nın kuruluş dönemindeki Romulus gibi figürlerin değerlendirilmesinde de belirginleşir; gelenekselciler bu kralları gerçek şahsiyetler sayarken, eleştirel okul onları mitolojik yansımalar olarak görür. Livius, Dionysios, Plutarkhos ve Virgilius gibi antik yazarların eserleri, tarihsel bir öz ile siyasi propagandayı bir arada barındıran metinlerdir. Livius (I.1-60) Roma'nın kuruluşunu kralların topluma kattığı ahlaki ve kurumsal değerler üzerinden açıklarken, Plutarkhos (*Rom.*; *Num.*) dini geleneklerin ve barışçıl yönetimin kökenlerini karakter analizleriyle birlikte bu döneme dayandırır.

Dionysios (*Ant. Rom.* II-IV), Romalıların uygar kökenlerini ispatlamak için krallık kurumlarını Yunan siyasal formlarıyla sistemli bir şekilde ilişkilendirerek tasvir eder. Virgilius (*Aen.*) ise köken efsanelerini epik bir dille ölümsüzleştirerek Roma'nın ulusal kimliğinin sarsılmaz temelini atmıştır. Ancak tüm bu yazarların anlatıları geç dönem Cumhuriyet annalistlerine² dayandığı için aristokratik meşrulaştırma çabaları, tarihi çelişkiler ve Augustus dönemi propagandası (Zanker, 1988, 192-200, 210-215; Albasan, 2023: 216-219; Galinsky, 1996: 125-130, 155-160) gibi faktörlerin etkisiyle efsane ve gerçeğin iç içe geçtiği bir yapı sunar.

Sonuçta erken Roma dönemi mitleri toplumun kolektif kimliğini inşa eden ve anlam dünyasını inşa görevi gören temel unsurlar olarak işlevlerini sürdürmeye devam etmektedir. Bu noktada rasyonel kanıtlar sunan arkeolojik bulgular devreye girmektedir. Günümüz tarihçiliği mitolojik anlatıları arkeolojik verilerle destekleyerek ve kaynakları disiplinli bir eleştiriye tabi tutarak Roma'nın monarşik evresini yalnızca bir efsaneler bütünü olarak değil tarihsel bir zemin olarak yeniden inşa etmektedir. Neticede, aşağıda edebi metinlerin yanında arkeolojik bulgularla da açıklanacağı üzere, bu dönemin kendisinden sonra gelen Roma Cumhuriyet ve İmparatorluk kurumlarının sosyo-ekonomik ve siyasi temellerini barındıran köklü bir evre olarak kabul edilmesi gerekmektedir.

2. ROMA'NIN KURULUŞ PARADİGMASI: KRONOLOJİK İNŞA, MİTOLOJİK MEŞRUIYET VE ARKEOLOJİK GERÇEKLİK

Antik Roma'nın kuruluşu, antik kaynaklarda yalnızca bir yerleşim biriminin inşası olarak değil, köklü ritüeller ve mitolojik bir meşruiyet düzlemi üzerinde ele alınmaktadır. Romalılar, kentin kökenlerini çobanların tanrıçası Pales onuruna düzenlenen ve Roma'nın varlığından önceye dayanan Palilia (veya Parilia) festivaliyle ilişkilendirmişlerdir. Plutarkhos'un bildirdiğine göre (*Rom.* XII.1), 21 Nisan tarihinde Palatinus Tepesi'nde ateşlerin üzerinden atlama ritüeliyle kutlanan ilgili gün kentin kutsal başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Ancak kentin kuruluşuna dair spesifik bir yılın belirlenmesinin, -yazılı bir tarih geleneğinin eksikliği veya sessizliği nedeniyle- antik yazarlar arasında da tartışmalara yol açtığı görülmektedir.

Dionysios (*Ant. Rom.* I.74.1-3), bu kronolojik karmaşayı detaylandırarak farklı yazarların Roma'nın geçmişini Yunan takvimiyle uyumlu hale getirme çabalarını açıklamaktadır. Bu bağlamda Timaeus kuruluşu MÖ 814'e, Lucius

² MÖ III. yüzyıl sonlarından itibaren Quintus Fabius Pictor, Yaşlı Cato, Lucius Cincius Alimentus, Gnaeus Naevius ve Ennius gibi öncü yazarlar, yerli gelenekleri Yunan mitolojisiyle harmanlayarak eserler üretmişlerdir. Eleştirel tarihçilikten uzak olan bu erken dönem yazarlarının daha çok Roma kimliğinin ve aristokratik hafızanın inşasına hizmet eden bir ideolojiyle eserlerini yazdıkları düşünülmektedir (Cornell, 1995: 63-64, 70; Forsythe, 2005: 63).

Cincius MÖ 719/718'e, Fabius Pictor ise MÖ 748/747 tarihine yerleştirmiştir. Yaşlı Cato ise kentin kuruluşunu Troia Savaşı'ndan 432 yıl sonrasına tarihlendirerek, Eratosthenes'in kronikleriyle yaptığı karşılaştırma sonucunda MÖ 752 yılına ulaşmıştır. Dionysios'un kendisi ise (*Ant. Rom.* I.74.4-6) tarihsel bir sentez oluşturmak amacıyla MÖ 390 yılındaki Allia Savaşı'nı bir nirengi noktası olarak belirlemiş ve konsül listeleri ile krallık sürelerini kullanarak matematiksel bir analiz yapmıştır. Krallık döneminin toplam 244 yıl sürdüğünü belirterek kralların iktidar sürelerini şu şekilde belirlemiştir: Romulus 37 yıl (artı bir yıl *interregnum*), Numa Pompilius 43 yıl, Tullus Hostilius 32 yıl, Ancus Marcius 24 yıl, Lucius Tarquinius Priscus 38 yıl, Servius Tullius 44 yıl ve Tarquinius Superbus 25 yıl. Bu hesaplama sonucunda Dionysios (*Ant. Rom.* I.75.1-3), Roma'nın kuruluşunun Atina'da Kharops'un on yıllık arkhonluk döneminin ilk yılına, yani yedinci Olimpiyat'ın ilk yılı olan MÖ 751'e denk geldiği sonucuna ulaşmıştır. Özetle Dionysios'un tarih yazımında sistemleştirici bir yaklaşım benimsediği ve bu yaklaşımıyla Roma'nın kökenlerini belirsizlikten kurtarıp Yunan tarih yazımının rasyonel ve hesaplanabilir çerçevesine dahil etme gayreti içinde olduğu anlaşılmaktadır.

MS III. veya IV. yüzyılda yazan Solinus ise dönemin farklı görüşlerini sistematik olarak karşılaştırarak MÖ 752 tarihi lehinde bir argüman geliştirmiştir. Cincius, Pictor, Nepos ve Lutatius gibi isimlerin tarihlerini açıkladıktan sonra Pomponius Atticus ve Cicero'nun MÖ 754 tarihini savunduğunu belirtmiştir. Solinus (I.27-31), MS 49 yılındaki resmi kayıtları (801. yıl ve 207. Olimpiyat dönemi) baz alarak yaptığı matematiksel çıkarımla Roma'nın Troia'nın düşüşünden 433 yıl sonra, yedinci Olimpiyat döneminin başında (MÖ 752) kurulduğunu tespit etmiştir. Ayrıca kentin krallar tarafından 241 yıl yönetildiğini belirterek kronolojik çerçevesini tamamlamıştır.

Roma'nın kuruluş tarihini -Yunan yönetim kronolojisi veya Troia Savaşı tarihini baz alarak değilde- kozmik bir düzene oturtma çabası astrolog Lucius Tarrutius'un çalışmaları üzerinden anlatılmıştır (Plut. *Rom.* XII.3. Ayrıca bkz. Sol. I.17). Tarrutius, Teoslu Antimakhos'un bahsettiği bir güneş tutulması ve gök cisimlerinin kavuşum anlarını referans alarak Roma'nın başlangıcını altıncı Olimpiyat'ın üçüncü yılına (MÖ 754/3) sabitlemiştir. Censorinus (*De die nat.* XX1.1-6), bu astro-matematiksel yaklaşımı Varro'nun titiz senteziyle birleşerek resmi bir gerçeklik haline getirmiştir. Buna göre Atticus'un Liber Annalis eserindeki resmi memur listeleri ve aile şecereleri üzerine yaptığı 'belge arkeolojisi', Varro'nun MÖ 753 yılını standart bir tarih olarak tescil etmesine zemin hazırlamıştır. Özetle Roma'nın kökenine evrensel bir saygınlık kazandırma ve kenti antik dünyanın bilinen tarihsel haritasına dahil etme

gayretinin bir sonucu olan bu farklı yaklaşımlar Augustus döneminde Varro kronolojisi ile resmileştirilmiş ve meşruiyet kazandırılmıştır.

Öte yandan modern arkeolojik araştırmalar antik metinlerdeki bu kurgusal tarihleri evrimsel bir süreç olarak yeniden yorumlamaktadır. Andrea Carandini ve Maria Floriani Squarciapino gibi araştırmacıların Palatinus Tepesi'ndeki kazıları, MÖ VIII. yüzyıl ortalarında inşa edilen *murus romulus* (Romulus duvarı) ile MÖ 730'lu yıllarda kentin kutsal sınırı olan *pomerium*un şekillendiğini kanıtlamıştır (Carandini, 1997: 128; Squarciapino, 1962: 15-18). Roma dışındaki Latium bölgelerinde -yani aynı medeniyet havzasında- yine MÖ VIII. yüzyıla tarihlenen başka surlar da son yıllarda gün yüzüne çıkarılmıştır (Grandazzi, 1997: 156). Lapis Niger ve Forum Romanum çevresindeki Proto-Villanova kültürü kalıntıları, Roma'nın kuruluşunun anlık bir karardan ziyade yerli Latin topluluklarının sosyal sınıflaşma ve ticari entegrasyon yoluyla organize bir kent devletine dönüşmesi olduğunu belgelemektedir (Carandini, 1997: 210-215; Cornell 1995: 48-52). Bu kentleşme sürecinde de Roma'nın çevresindeki Etrüsk, Sabin ve de Yunan topluluklarının etkileşimleriyle sosyo-politik bir kimlik kazanılmıştır (Smith, 1996: 220-225). Sonuç olarak antik yazarların matematiksel ve astrolojik çabaları ile modern arkeolojinin verileri, Roma'nın kuruluşunu efsanevi bir anlatıdan Akdeniz jeo-politiğinde belirleyici bir güç merkezi haline gelme sürecine dönüştürdüğü görülmektedir.

3. ROMULUS: ZAFERLE KÜLTÜREL SENTEZLEŞMEYE GİDEN YOL

Roma'nın kuruluş anlatıları, antik literatürde yerel gelenekler ile Yunan entelektüel mirasının sentezlendiği, tarihsel gerçeklik ile mitolojik kurgunun iç içe geçtiği çok boyutlu bir yapı arz etmektedir. Bu kurgusal zeminde Romulus, devletin askeri ve fiziksel sınırlarını çizen bedeni temsil ederken; onun kurucu eylemleri, Etrüsk kökenli devlet teknolojisi, Sabin kaynaklı hukuki-dini disiplin ve yine Yunan kaynaklı hukuki, dini ve kurumsal düzenlemelerle bütünleştirilerek meşrulaştırılmıştır. Fabius Pictor ile başlayan ve Titus Livius gibi yazarlarca geliştirilen bu anlatım geleneği, Roma'nın inşasını hem ilahi bir takdir hem de rasyonel bir devlet kurma süreci olarak sistemleştirmiştir.

Roma kentsel ve kutsal kimliğinin oluşumundaki Etrüsk etkisi *Etruscus Ritus* (Etrüsk Usulü) çerçevesinde, *sulcus primigenius* (kutsal saban) ile *pomerium* sınırlarının çizilmesi ve yer altı dünyasıyla bağ kuran *mundus* ritüeli gibi kurucu pratiklerde belirginleşir (Plut. *Rom.* XI.1-2; Var. *De Ling. Lat.* V.143. Ayrıca bkz. Fest. *De Verb. Sig.* s.v. *Mundus*). Bu törenlerin arkasındaki kutsallık anlayışı Yunanlıların tanrılara saygı geleneğiyle de uyumlu hale getirilmiştir (Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.70-71). Ayrıca kurulan Senato ve hukuk sistemi, -Spartalıların

gerousia yapısıyla eşleştirilmesi örneğinde olduğu gibi- idealize edilmiş bir Yunan modeline dayandırılmıştır (Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.12.3, 14.2; Cic. *Rep.* II.9). Bu doğrultuda yüz kişiden oluşan ilk senato meclisi (*patres*) kurularak *patricius* sınıfının çekirdeği oluşturulmuş ve yurttaşlar *curia* adı verilen birimlere ayrılarak kolektif temsil ilkeleri monarşik otoriteyle harmanlanmıştır (Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.8.1, 13.1; Liv. I.8.7; Cic. *Rep.* II.9; II.12). Sabin etkisi ise Roma'nın salt bir askeri garnizon olmaktan çıkıp, hukuk ve inanç eksenli bir *civitas* (toplum) kimliği kazanmasını sağlayan tinsel derinliği temsil eder. Romulus ve Sabin kralı Titus Tatius arasındaki ikili yönetim (Plut. *Rom.* XIX.7-XXIII.4. Ayrıca bkz. Liv. I.10, 11, 13-14, 17), Roma Cumhuriyeti'ndeki konsül sisteminin arkaik bir prototipi olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda Sabinlerle evlilik ve sosyal bağlar üzerinden zorunlu bir kültürel entegrasyonla (Liv. I.9-13; Plut. *Rom.* IX, XIV-XV, XIX-XX; Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.33.1, 39.1, 42.3, 45.1 ve 4; Cic. *Rep.* II.7-8), Romulus'un sadece bir dış kültür aktarıcısı değil aynı zamanda yerel Latin ve Sabin kabilelerinin dinsel ve sosyal pratiklerinin sentezleyicisi olduğu vurgulanmıştır.

Roma'nın uluslararası tarihe eklemelenmesi aşamasında, -Roma'nın İtalya yarımadasındaki Tarentum gibi güçlü Yunan kolonilerine karşı savaştığı bir dönemde-, Fabius Pictor gibi tarihçiler Romulus'u Aeneas üzerinden Troia soyluluğuyla ilişkilendirmiştir (Dion. Hal. *Ant. Rom.* I.6.1-2; Plut. *Rom.* III.1-2). Quintus Ennius, aşamalı bir düzene başvurarak Troia'nın yıkılışı ile Roma'nın kuruluşu arasındaki tarihsel boşluğu doldurmuş, Romulus'u tanrısal bir soya bağlayarak onun Quirinus adıyla tanrılaşmasını (*apotheosis*) tescillemiştir (Enn. *Ann.* Fragmanlar 1-30, özellikle 26-28 ve 167, apud Skutsch, 1985). Cicero (*Rep.* II.10-11) bu süreci, mitolojik kaderin ötesine taşıyarak Romulus'un ilahi bir bilgelik (*divina sapientia*) ve devlet aklına (*ratio*) dayalı kent planlaması ve kurucu eylemleri ile gerekçelendirmiştir. Augustus dönemine gelindiğinde ilgili edebi ve mitolojik miras stratejik bir siyasi propaganda aracına dönüştürülmüş; özellikle Virgilius (*Aen.* VI.777-780), Aeneas'ı 'manevi kurucu', Romulus'u ise 'fiziksel kurucu' olarak tanımlayarak bu iki figürü Augustus'un şahsında askeri güç ve dini meşruiyetin sentezi olarak birleştirmiştir. Bu doğrultuda Augustus, kendisini 'ikinci bir Romulus' olarak konumlandırarak, *principatus* adı altında kurulan yeni imparatorluk düzenini kadim ve ilahi bir süreklilik zemini üzerine oturmuştur.

Öte yandan Roma'nın kökenlerine dair antik anlatılar ile maddi kültür kalıntıları arasındaki ilişki, modern arkeolojinin sağladığı verilerle rasyonel bir zemine oturtulmaktadır. Dionysios, Livius ve Plutarkhos; Romulus'un sur inşasını kutsal bir törenle başlattığını ittifakla belirtirler ve hatta Remus'un bu alçak surların üzerinden atladığı aktarılır (Plut. *Rom.* XI.1-3; Dion. Hal. *Ant. Rom.*

I.88.1-3; Liv. I.7.3). Palatinus Tepesi'nde 1988 yılında yürütülen kazılar, kentin kuruluşuna dair en somut fiziksel kanıtları gün yüzüne çıkarmıştır. MÖ 775-750 arasına tarihlendirilen ve 'Romulus Duvarı' olarak adlandırılan tahkimat sistemi (Carandini 1997, 343-346. Ayrıca bkz. Carandini, 1992: 7-34), Livius ve Varro'nun işaret ettiği MÖ 753 tarihiyle kronolojik bir uyum sergilemektedir. Bu surların temellerinde saptanan ritüelistik kalıntılar, kentin kutsal sınırını ifade eden *pomerium* geleneğinin tarihsel gerçekliğini destekler niteliktedir. Ayrıca Palatinus'taki Casa Romuli olarak adlandırılan Demir Çağı kulübe kalıntıları (Siwicki, 2020: 141-167) ve Forum bölgesindeki adak depolarında (*favissa*) bulunan akbaba kemikleri, Romulus'un kenti kurarken uyguladığı söylenen kuş falına (*augurium*) dayalı dini ritüelin (Dion. Hal. *Ant. Rom.* I.86.3, 87.1; Plut. *Rom.* IX.4; Liv. I.7.1) varlığını teyit etmektedir.³ Sonuçta her ne kadar Romulus figürünün ilahi kökeni mitolojik kabul edilse de Palatinus'taki anıtsal tahkimat projeleri, o dönemde köyleri bir lider etrafında birleştiren karizmatik bir kurucu iradenin varlığına işaret etmektedir (Carandini, 1997, *ibid.*).

Bu arkeolojik verilere ilaveten Roma'nın kuruluş evresindeki sosyo-kültürel karmaşıklık, Roma'nın 18 kilometre doğusunda yer alan Gabii kentinin yakınındaki Osteria dell'Osa nekropolündeki mezarda bulunan bir çömlek parçası üzerine kazınmış yazıt ile yeni bir boyut kazanmıştır. MÖ 780-770 arasına tarihlendirilen ve Yunan (Euboia/Khalkis) alfabesiyle 'EULIN' şeklinde kaydedilmiş beş harfli buluntu, bölgedeki Arkaik okuryazarlığın ve Grek kültürel etkisinin erken dönemdeki mevcudiyetini kanıtlamaktadır. Bu epigrafik veri, kuruluş efsanelerinde Romulus ve Remus'un Gabii'de Grek harflerini öğrendiği yönündeki anlatılarla coğrafi ve kronolojik bir benzerlik sergilemektedir (Plut. *Rom.* VI.1; Dion. Hal. *Ant. Rom.* I.84.5; Sestieri, 1992: 170-190, 200-225).

Dionysios da (*Ant. Rom.* II.54.2. Ayrıca bkz. II.34.2-3) Roma'nın Yunan kültürüyle bağını Yunan harfleri üzerinden kurmaktadır. Romulus'un Sabinlere karşı Camerinum zaferinden sonra ilk zafer alayının (*triumphus*) ebedileştirilmesi amacıyla Vulcan Tapınağı yakınlarına (Comitium bölgesi) kendisinin bir heykelini ve bronzdan bir *quadriga* (dört atlı araba) diktirdiğini bizzat belirtir. Bunun yanında Livius (I.10.5-7; ayrıca bkz. Plut. *Rom.* XVI.5-7), Romulus'un Caenina Kralı Acron'u tekli düelloda öldürüşünü, onun zırhlarını (*spolia opima*) alışını ve bu ganimetleri Iupiter Feretrius Tapınağı'na sunuşunu anlatır. Teokratik sembolizme dayalı bu anlatımlar, Roma'nın askeri gücünün ilahi bir onay aldığı düşüncesini pekiştirerek sonraki dönemlerde imzalanan kapsamlı ittifakların arkasındaki güçlü Roma imajına tarihsel ve mitsel bir derinlik kazandırmıştır.

³ Coarelli (1988: 180-185), Forum çevresindeki erken dönem adak depolarından çıkan hayvan kemiklerinin (kuşlar dahil), Roma kuruluş efsanesindeki *augurium* ritüeliyle olan kültürel paralellliğini analiz etmiştir. Bu bulguların efsanenin sadece bir anlatı değil döneminin dini pratiklerinin bir yansıması olduğunu savunmuştur.

Romulus'a atfedilen bu askeri gelenekler, Roma'nın askeri gücünü ilahi bir meşruiyet zeminine oturtan ideolojik araçlar olarak işlev görmüştür. Arkeolojik veriler, karmaşık bronz heykel gruplarının ve görkemli yazıtların ancak MÖ VI. yüzyılın sonundaki kurumsallaşma sürecinde yaygınlaştığını veya MÖ IV. ve III. yüzyıllarda anıtsallaştırıldığını gösterse de⁴ MÖ VIII. yüzyıla ait fiziksel kanıtlar kuruluş anlatılarının rasyonel bir tarihsel/kurumsal çekirdeğe dayandığını ve geçmişin mitsel bir dille yeniden kurgulandığını doğrulamaktadır.

4. NUMA POMPILIUS VE KURUMSAL REFORMLAR

Romulus'un ardından ortaya çıkan ve *interregnum* olarak adlandırılan otorite boşluğu (Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.57.1; Cic. *Rep.* II.12; Liv. I.17.6; Plut. *Num.* II.6), Roma'nın siyasal kimliğinde köklü bir dönüşümün başlangıcını temsil eder. Bu süreçte tahta çıkan Sabin asıllı Numa Pompilius, selefinin savaşçı ve fetih odaklı liderlik modelinin aksine; kente barışçıl, düzenleyici ve metafizik bir derinlik kazandıran ideal bir yasa koyucu figürü olarak belirmiştir. Bilgeliği ve ahlaki erdemıyla hem Romalılar hem de komşu halklar nezdinde meşruiyet kazanan Numa'nın krallığı, sadece siyasal bir tercih değil, kendi cenaze töreninden de anlaşılacağı üzere *auspicia* ritüelleriyle onaylanmış tanrısal bir görev olarak kurgulanmıştır. Özellikle Cicero ve Dionysios, bu dönemi adaletin, dinin ve tanrısal düzenin şahlanması olarak nitelendirerek Numa'nın yönetimini Roma'nın sivil ve manevi inşasının miladı kabul etmişlerdir (Cic. *Rep.* II.12; Liv. I.19.1; Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.58.2-3, 76.2-5; ayrıca bkz. Plut. *Num.* XXII.1; Ampel. *Lib. Mem.* XVII).⁵

Numa'nın iktidar stratejisinin temelinde toplumsal tabakalaşmadan kaynaklanan gerilimleri dindirmek ve kurumsal meşruiyeti sağlamak yatmaktadır. Bu doğrultuda kamu arazilerinin *plebus* sınıfına tahsis edilmesi, mülkiyet adaleti yoluyla içtimai huzuru tesis etme gayesinin bir tezahürüdür. Kentin fiziksel sınırlarının Quirinalis Tepesi'ni kapsayacak şekilde genişletilmesi ise sadece askeri bir savunma hamlesi değil diğer krallar döneminde de devam eden Roma'nın büyümesini stratejik ve hukuki bir zemine oturtma çabasıdır (Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.62.5; Cic. *Rep.* II.6). Bu reformlar, krallık kurumunun

⁴ Wiseman (1995: 135-142), Roma'nın kendi mitsel geçmişini meşrulaştırmak için geç dönemde inşa ettiği anıtların (özellikle *Lapis Niger* çevresi ve diğer kült alanları) ideolojik arka planını incelemiş ve geçmişin (Romulus dönemi) MÖ IV. veya III. yüzyıllarda yeniden inşa edilerek anıtsallaştırıldığını öne sürmüştür.

⁵ Cicero (*Rep.* V.3), Numa'nın belirlediği yasaların kendi döneminde dahi yürürlükte olduğunu aktarmaktadır. Plutarkhos ise Numa biyografisinde bireylerin ahlaki nitelikleri üzerinden tarihsel yorumlar yapma eğilimini yansıtır. Numa'nın barışçıl yönetimi, dini kurumları kurması ve Roma'ya düzen getirmesi gibi temalar, Plutarkhos'un onu ahlaki bir model olarak kurgulama çabasını gösterir. Bu yönüyle eser, tarihsel gerçeklikten çok, Plutarkhos'un değer yargılarına dayanan bir karakter inşasıdır (Duff, 1999: 60-65). Öte yandan Appianos'un (App. *Mith.* IV. 22) Sulla'nın Mihtridates savaşları sırasında Numa'nın kutsal tapınak hazinelerini kullanmak zorunda kalması yönündeki detayı tarihi bir gerçeklik izlenimi vermektedir.

yalnızca kaba kuvvetle değil sosyal uzlaşısı ve adalet ilkeleriyle tahkim edildiğini göstermektedir.

Roma'nın temelde Sabinlere dayalı kamusal ve dini işleyişini disipline eden en önemli girişim, zaman algısının kutsal bir düzen içerisinde yeniden yapılandırılmasıdır. Numa, ay ve güneş yılları arasındaki uyumsuzluğu gidererek takvimi on iki aya bölmüş; *dies fasti* (hukuki işlem yapılabilen günler) ve *dies nefasti* (yasaklı günler) ayrımıyla toplumsal yaşamı ritüel temelli bir hukuk sistemine bağlamıştır. Böylece kutsal zaman (*tempus sacrum*) anlayışının temeli atılarak hem dini hem de hukuki yaşam kraliyet otoritesi altında sistemize edilmiş, zamanın dini bir düzene göre işlemesi sağlanmıştır (Liv. I.19.6; Plut. Num. XVIII.1; Ovid. Fast. I.44). Bu kurumsal yapı, dinsel görevlerin uzmanlaşmış sınıflar aracılığıyla yürütülmesini öngören geniş kapsamlı bir hiyerarşiyle desteklenmiştir. Otuz *curiones*, belirli tanrılara adanmış Flamines, kehanet yorumcusu *Augurlar* ve kutsal ateşi koruyan Vestal bakireleri gibi sınıflar, Roma dinini sistemli bir devlet mekanizmasına dönüştürmüştür. Özellikle Vestal bakirelerine ilk kez resmî bir rol verilerek Vesta adına bir tapınak inşa edilmesi dinin kurumsallaştırılmasındaki öncü icraatlardan birisi olmuştur (Dion. Hal. Ant. Rom. II.64.1-5; Plut. Num. VII.4, XI.1). Numa; müzisyenler, kuyumcular, marangozlar, boyacılar, dericiler, tabakçılar, bakırcılar ve çömlekçileri kapsayan ayrı meslek loncaları da (*collegia*) kurmuştur (Plut. Num. 17.2; Plin. Nat. XXIV.1; XXXV.46). *Collegianın* varlığına dair kanıtlar, MÖ 495'te Mercurius tapınağının inşasıyla bağlantılı olarak daha sağlam bir şekilde mevcuttur ve bunlar MÖ 450 tarihli XII Levha Yasaları'nda da belgelenmiştir. Dolayısıyla, MÖ VI. yüzyılda da var olduklarını varsaymak makuldür (Bradley, 2020: 198). Ayrıca Ianus Tapınağı'nın inşası ve kapılarının savaş/barış durumuna göre açılıp kapanması, dinsel ritüellerin devletin dış politikasıyla entegre edildiği bir yönetim anlayışını simgelemektedir (Liv. I.19.1; Plut. Num. XX.1-2). Kralın aynı zamanda dini ritüelleri devlet güvenliği adına pragmatik birer araca dönüştürdüğü, özellikle devletin güvenliği için tanrısallık işaretlere yani *prodigiya* başvurduğu ve bu işaretlerin ritüelistik süreçlerini sistemleştirdiği belirtilmektedir (Liv. I.20.4).

Bütün bunlara ilaveten Numa'nın dini felsefesi, tanrıların antropomorfik tasvirlerini reddeden ve daha soyut bir kutsallık anlayışını savunan rasyonel ve de anakronik bir eğilim sergilemektedir. Plutarkhos'un Numa'nın bu yaklaşımını ve kan dökülmeyen sade kurban ritüellerini Pythagorasçı öğretiyi ilişkilendirmesinin Roma'nın daha geç dönemlerdeki felsefi birikiminin geriye dönük bir yansıması olduğu düşünülmektedir (Plut. Num. VIII.7-8, 10; Cic. Rep. II.15; Dion. Hal. Ant. Rom. II.59.1-4; Liv. I.18.1; North, 1979: 106-110). Kralın yasalarını bir peri olan Egeria'dan aldığına dair anlatı ise -Hellen dünyasındaki

Minos veya Lykurgos örneklerinde olduğu gibi- hukuki düzenlemelere tanrısal bir dokunulmazlık kazandırma stratejisidir. Bu anlatı Euhemerist tarz benimsemiş olan Dionysios (*Ant. Rom.* II.60.5-62.1) tarafından da “halkın yasalarına itaat etmesini ve bu yasaların tanrısal bir kaynaktan geldiğine inanmasını sağlamak amacıyla kurgulanmış” bir meşruiyet inşa etme stratejisi olarak değerlendirilmiştir.

Günümüz tarih yazımı, Numa anlatılarını tarihsel bir biyografiden ziyade Roma’nın kurumsal kimliğini meşrulaştıran ideolojik bir kurgu olarak ele almaktadır. Kırk üç yıllık uzun hükümdarlık süresine ve atfedilen devasa tapınak inşalarına rağmen, döneme ait somut bir arkeolojik veya epigrafik kanıtın bulunmayışı Numa’nın ‘eponim’ (kurucu mit figürü) olma ihtimalini güçlendirmektedir. Roma’nın merkezindeki ve MÖ VI. yüzyılda birkaç kez inşa edilen Regia kompleksinin dini ve siyasi işlevi arkeolojik olarak kanıtlansa da bu yapının Numa ile olan kişisel bağı tam olarak doğrulanamamıştır.⁶ Kompleksteki katmanların kralların dönemleriyle örtüşmesinin bir kraliyet mekânı göstergesi olabileceği değerlendirilirken (Coarelli, 1983: 115-118), bu durumun Roma’nın kendi mitolojisini arkeolojik verilerle meşrulaştırma çabası olan döngüsel bir mantık olabileceğine de dikkat çekilmiştir (Cornell, 1995: 135). Sonuç olarak Numa figürü, Roma’nın dağınık geleneklerini, hukukunu ve ahlaki temellerini tek bir bilge kral imgesi altında birleştiren kolektif bir kurumsal hafızanın ürünü izlenimi vermektedir.

5. TULLUS HOSTILIUS VE MİLİTARİZMİN KURUMSALLAŞMASI

Numa’nın ölümünü takiben yaşanan çatışmalı yeni *interregnum* süreci (Cic. *Rep.* II.17; Liv. I.22.1; Plut. *Num.* XXI.3; Dion. Hal. *Ant. Rom.* III.1.1), Roma’nın yönetim paradigmasındaki köklü bir kırılmaya işaret eder. Halefi Tullus Hostilius, antik tarih yazımında Numa’nın dinsel-pasifist imgesinin antitezi olarak Roma’nın savaşçı arketipi olarak sahneye çıkar. Dionysios (*Ant. Rom.* III.1.2-4), Tullus’u rasyonel bir vizyonla Roma’nın sınırlarını genişleten ve askeri disiplini tesis eden bir lider olarak betimlerken; Livius (I.22.2), onun Romulus’tan bile daha savaşçı bir ruha sahip olduğunu, hırsının ise hem gençlik enerjisi hem de büyükbabasının şanlı başarılarıyla alevlendiğini vurgulamaktadır. Plutarkhos (Plut. *Num.* XXII.7-8; ayrıca bkz. Liv. I.31.8) ise daha eleştirel bir yaklaşımla, Tullus’un militarizmini Numa’nın özellikle dini erdemlerini küçümseyen bir kibir ve saldırgan bir tarz olarak değerlendirir; bu tutum, kralın

⁶ Regia kompleksinin ritüel amaçlı kullanımı içindeki *sacra publica* alanları, Vestalia gibi dini törenlerle olan ilişkisi ve Curia ile mekânsal yakınlığıyla desteklenmektedir (Plut. *Num.* XIV.1; Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.65.1; Richardson, 1992, s.v. Regia; Bradley, 2020: 135).

tanrısal bir ceza (yıldırım çarpması) ile sonlanan trajik sonunun da temel nedeni olarak gösterilir.

Tullus'un saltanatı Roma'nın askeri kimliğinin kurumsallaşması ve dış siyasette yayılmacı bir çizgiye evrilmesi açısından öne çıkmaktadır. Bu dönemde Alba Longa ile girilen mücadele Roma'nın bölgesel egemenliğini pekiştiren stratejik bir dönüm noktasıdır (Liv. I.23.1; Ampel. *Lib. Mem.* XVII). Bu askeri süreçlerin meşruiyet zemini Horatii ve Curiatii kardeşler ile Mettius Fufetius anlatıları gibi kurucu mitler üzerinden inşa edilmiştir. Horatii ve Curiatii düellosu (Liv. I.24.1-26.12; Dion. Hal. *Ant. Rom.* III.14.1-18.2), tarihsel bir vakıadan ziyade Roma'nın askerî *virtus* (erdem), vatandaşlık, sadakat ve aile içi hukuk ile devlet otoritesi arasındaki dengeyi kutsayan ideolojik bir kurgu niteliğindedir. Benzer şekilde Mettius Fufetius'un ihaneti sonrası vücudunun ikiye bölünerek idam edilmesi (Liv. I. 27.3, 28.9; Dion. Hal. *Ant. Rom.* III.30.4-6; Verg. *Aen.* VIII.642-645; Plut. *Para.* VII; Enn. *Ann.* Fragman 139), Roma devletinin mutlak otoritesini ve ihanete karşı uygulanan amansız disiplini simgeleyen edebi bir motif olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla bu hikâyelerin Roma'nın genişleme sürecini geriye dönük olarak meşrulaştıran projeksiyonlar olduğunun vurgulanması gerekmektedir.

Tullus, yalnızca bir savaşçı kral değil aynı zamanda Roma'nın siyasi ve kamusal mekanlarını düzenleyen stratejik bir figürdür. Alba Longa zaferinin ardından senatonun kurumsal bir kimlik kazanması amacıyla inşa edilen Curia Hostilia, Roma siyasi mimarisinin en erken ve önemli örneklerinden biridir. Livius ve Dionysios'un aktardığı bu imar faaliyetleri (Liv. I.30.2; kralın evi için ayrıca bkz. Dion. Hal. *Ant. Rom.* III.35.1), Comitium alanındaki MÖ VII. yüzyıla tarihlenen arkeolojik bulgular ve Lapis Niger kutsal alanındaki verilerle de desteklenmektedir (Cornell, 1995: 270-272; Coarelli, 1983: 115-119; Brown, 1967: 45-50). Roma Forumu'nun kalbi olan Comitium alanında Giacomo Boni tarafından 1899 yılında keşfedilen ve Lapis Niger (Siyah Mermer) olarak bilinen kült kompleksi ((Bradley, 2020: 112-113; Boni, 1899: 151-158; Coarelli, 1983: 163-175),⁷ Roma krallık kurumunun salt bir kurgu değil hukuki bir gerçeklik olduğunu ortaya koymaktadır. Buradaki *cippus* (dikili taş) üzerinde yer alan ve MÖ VI. yüzyıla tarihlendirilen *boustrophedon* tarzındaki Arkaik Latince metin, RECEI (kral) ve SACROS (kutsal/dokunulmaz) ifadelerini içermektedir. Bu yazıt, krallık makamının hem siyasi otoriteyi hem de toplumun en üst dini mercii

⁷ Antik kaynaklar (örneğin Varro ve Festus), bu bölgenin uğursuz kabul edildiğini veya bir kahramanın (ya da kralın) mezarı/anıtı olduğu için yeraltı tanrıları veya ölümle ilişkili kutsal bir alan olarak ayrıldığını belirtir. Palmer (1969: 1-15), Lapis Niger'in bir kral mezarı değil bir kutsal yer olduğunu önermiştir. *Comitium* meydanının yoğun yaya trafiğinde bu kutsal/lanetli bölgeye kimsenin basmaması veya buradaki antik izlerin bozulmaması için alının üzerinin siyah taşlarla kaplanıp etrafına bir sınır çekildiği düşünülmektedir (Dumezil, 1970: 320-325).

olan *pontifex* sıfatını uhdesinde barındırdığını teyit eden bir *Lex Sacra* (Kutsal Yasa) niteliğindedir (Beard, 2015: 91).

İnşası Tullus’a atfedilen Curia Hostilia, kentin teokratik bir kabile toplumundan kurumsallaşmış bir yapıya geçişini simgeler (Bond, 2014: 86; Forsythe 2005: 99). Bir *templum* statüsündeki Curia ile tanrısal hukukun (*fas*) sınırını çizen Lapis Niger arasındaki mekânsal yakınlık, Roma devlet aklının aristokratik otoriteyi dini denetimle harmanlama becerisini yansıtmaktadır (Coarelli, 1983: 110-120; Beard, 2015: 156-158; Rüpke, 2012: 75-82). Atalarının (kralların) geleneklerini canlandırma amacı taşıyan ve kendisini de kral olma hevesi içinde olduğu iddia edilen Caesar- ve de ondan önce Sulla- ile birlikte önemli düzenlemeler yapıldığı görülen bu alanlar, Cumhuriyet döneminde de *loci memoriae* (anı yerleri) olarak titizlikle korunarak toplumsal hafızanın sürekliliğini sağlamıştır (Coarelli, 1983: 170-174; Zanker, 1988: 30-35; Favro, 1996: 62-68). Sonuçta Tullus dönemi askeri başarıların ötesinde Roma’nın merkezi otoritesinin güçlenmesine ve devletin kurumsallaşma sürecine yön veren mimari ve idari reformlarla karakterize edilmiştir.

6. ANCUS MARCIUS: DİNİ SÜREKLİLİK, KAMUSAL ALTYAPI VE TOPRAK KAZANIMLARI

Ancus Marcius’un hükümdarlığı, Roma’nın bir kabile yerleşiminden kurumsallaşmış bir kent devletine evrildiği, dini ve hukuki prosedürlerin devlet bürokrasisine entegre edildiği kritik bir geçiş evresini temsil eder. Antik kaynaklarda dindarlık ile pragmatik devlet adamlığının dengeli bir birleşimi olarak tanımlanan Marcius, dedesi Numa’dan tevarüs eden dini sadakati başlangıçtaki tereddüte rağmen devam ettirmiş, askeri seferleri ve Ostia gibi büyük altyapı hamleleriyle Roma’nın güvenliğini ve ekonomik kapasitesini stratejik bir vizyonla harmanlamıştır. Bu dönem, yalnızca dini ritüellerin sürekliliğinin sağlandığı bir evre değil; aynı zamanda kentin fiziksel ve idari altyapısının sistematik biçimde genişletilerek Roma’nın gelecekteki Cumhuriyet yapısına hazırlandığı kurumsallaşma sürecinin devamıdır.

Bu sürecinin en belirgin tezahürü Pax Deorum olarak adlandırılan kutsal düzenin kamusal hayatın merkezine taşınmasıdır. Ancus, Numa’nın dini yasalarını Pontifex Maximus’a titizlikle incelettirerek bunları halkın erişimine açık şekilde fildişi veya meşe tahtalar (*in albo*) üzerine yazdırmış ve Forum’da sergilemiştir (Liv. I.32.2; Dion. Hal. *Ant. Rom.* III.36.4; Ampel. *Lib. Mem.* XVII; ayrıca bkz. Cic. *Rep.* II.18). Ayrıca Fetiales rahiplerine tanınan hukuki ve dini yetkilerle savaş ilanını ‘haklı savaş’ (*bellum iustum*) çerçevesine oturtan bu süreç; ‘gür sesle/açıkça hak talep etme ve resmi uyarıda bulunma’ anlamına gelen *clarigatio* gibi ritüellerin ve yazılı formüllerin kullanımı sayesinde keyfi

yönetimleri sınırlayarak öngörülebilir ve şeffaf bir hukuk sistemi ile uluslararası ilişkiler disiplini oluşturmuştur (Liv. I.32.5-14; Dion. *Hal. Ant. Rom.* III.39-40; Cic. *Rep.* II.31; *Off.* I.36; Varr. *De Ling. Lat.* V.86).⁸ Böylelikle Cumhuriyet döneminin hukuk sistemine yapı taşı teşkil edecek bir gelenek başlatılmıştır.

Ancus dönemi, Roma'nın salt askeri bir güç olmaktan çıkarak kurumsal, dini ve ekonomik bir yapıya büründüğü kritik bir dönüşüm evresini temsil etmektedir. Bu süreçte kentsel gelişim; stratejik altyapı hamleleri, ekonomik atılımlar ve demografik genişleme ile eş zamanlı olarak yürütülmüştür. Tiber Nehri üzerinde inşa edilen ilk ahşap köprü olan Pons Sublicius, kentin nehir üzerindeki kontrolünü sağlamlaştıırken inşasından sorumlu olan Pontifex rahipleri aracılığıyla dini ve idari işleyişi fiziksel bir yapıda somutlaştırılmıştır. Bu imar faaliyetleri, Roma'nın Akdeniz ticaret ağlarına eklemlenmesini sağlayan Ostia limanının tesisi ve stratejik öneme sahip tuz üretim sahalarının denetim altına alınmasıyla desteklenmiştir (Dion. *Hal. Ant. Rom.* III.44.4, 45.2; Liv. I.33.6-9; Ampel. *Lib. Mem.* XVII; Smith, 1996: 85-92; Holloway, 1994: 110-118). Söz konusu ekonomik genişleme, sadece ticari bir başarı değil aynı zamanda fethedilen halkların kente yerleştirilmesiyle sağlanan demografik büyümenin ve askeri stratejinin bir sonucudur (Liv. I.33.2-3).

Ancus Marcius'un vizyonu, kentin fiziksel büyümesini dini ve hukuki bir bürokrasiyle tahkim etme amacı gütmüştür. Döneme ait doğrudan bir epigrafik belge (kraliyet karnamesi vb.) günümüze ulaşmamış olsa da arkeolojik veriler ve geç dönem Roma kayıtları bu tarihsel evrenin varlığını doğrulamaktadır. Özellikle Fetiales ritüellerinin katı bir formüle dayalı yapısı ve Roma takvimleri (*Fasti*) gibi yazılı gelenekler, devletin merkezi kontrolü sistematik bir düzene oturtma çabasını göstermektedir. İtalya'daki Tabula Iguvina gibi bronz tabletlerin sunduğu ritüel grameri ile olan bölgesel paralellikler, erken Roma'daki dini bürokrasinin ve yazılı kesinlik arayışının münferit olmadığını kanıtlamaktadır (Rüpke 2012: 50-55; Poultney, 1959: 12-19). Sonuç olarak Ancus dönemi; dini hassasiyetin, askeri dehanın ve altyapı projelerinin bütünleşik bir devlet aklına dönüştüğü bir evredir. Arkeolojik bulgular da Roma'nın Akdeniz havzasına açılma süreciyle kurumsal bir uyum içinde ilerlediğini ortaya koymaktadır. Bu dönemde atılan temeller, Roma'yı içsel bir kimlik inşasından bölgesel bir güç olma yolundaki kurumsal dönüşüme taşıyan asli unsurlar olmuştur.

⁸ Ancus dönemiyle ilgili ritüel metinlerinin karşılaştırmalı dökümünü için bkz. Ogilvie, 1965: 125 vd. Ayrıca bkz. Rüpke, 2012: 45-52, 88-95; Watson, 1993: 27-40; Lintott, 1999: 110-115.

7. TARQUINIUS PRISCUS DÖNEMİ ROMA'SINDA SİYASİ VE MİMARİ DÖNÜŞÜM

Roma'nın beşinci ve ilk Etrüsk kökenli kralı olan Lucius Tarquinius Priscus'un tahta çıkışı Roma siyasi tarihindeki meşruiyet mekanizmalarının ve aristokratik rekabetin karmaşık yapısını simgeler. Korinthos kökenli bir aristokrat olan Demaratos'un oğlu olarak Tarquinii'den gelen Tarquinius, Ancus'un ölümünün ardından tahtın varislerini siyasi bir manevrayla saf dışı bırakmış; nezaketi, cömertliği ve zenginliğiyle hem halkın hem de saray çevresinin desteğini kazanarak iktidarı devralmıştır (Dion. Hal. *Ant. Rom.* III.46.1-3; Liv. I.34.1; Plin. *Nat.* XXXV.16). Livius (I.34.10) ve Dionysios (*Ant. Rom.* III.48.4), onun yabancı kökenine rağmen iktidara taşınmasını kişisel meziyetlerine ve Talih'in (Fortuna) sunduğu avantajları pragmatik bir şekilde kullanmasına dayandırır. Ancak bu yükseliş, tahtı babalarından miras kalan mutlak bir hak olarak gören Ancus'un oğulları tarafından bir gasp olarak algılanmış ve kralın seksen yaşında suikasta kurban gitmesiyle sonuçlanacak kronik bir hanedanlık içi gerilimi tetiklemiştir (Dion. Hal. *Ant. Rom.* III.70-73; Liv. I.40.1-41.3; Cornell, 1995: 122-123; Forsythe, 2005: 84). Tarquinius karakteri, sadece bir kralın kişisel özellikleri değil Roma'nın yabancı bir unsuru nasıl özümlediğinin ve bunu imparatorluk temellerini atacak şekilde nasıl dönüştürdüğünün bir simgesidir.

Tarquinius'un saltanatı, Roma'nın hem askeri nüfuzunun hem de kurumsal kapasitesinin radikal biçimde genişlediği bir dönemdir. Hükümdarlığı süresince Sabinlere, Latium bölgesindeki Latin halklarına ve Etrüsklere karşı yürüttüğü stratejik seferler, Roma'nın sınırlarını ve hazinesini iki katına çıkararak kenti bölgesel bir güç haline getirmiştir (Dion. Hal. *Ant. Rom.* III.49.1-66.3). Bu askeri genişleme, idari reformlarla da desteklenmiştir; Dionysios'un anayasal yenilikçi olarak tanımladığı kral, Senato'nun üye sayısını artırarak temsil gücünü genişletmiş ve aristokratik yapıyı daha kapsayıcı bir zemine oturtmuştur. Aynı zamanda oyunlar ve eğlenceler düzenlenmiş ve süvari birliklerinin sayısını artırıp askeri hiyerarşiyi modernize ederek merkezi kontrolü pekiştirmiş, askeri ve sivil otoritenin Etrüsk kökenli sembollerini Roma devlet geleneğine dahil etmiştir (Dion. Hal. *Ant. Rom.* III.67.1; Liv. I.35.6; Cornell, 1995: 120, 126-127; Forsythe, 2005: 163).

Kralın en kalıcı mirası, Roma'yı fiziki olarak dönüştüren bayındırlık ve mühendislik faaliyetleridir. Bu projeler, Roma'nın bir kabile yerleşiminden Akdeniz havzasında yükselen bir kent devletine evrilmeye devam etmesinin yapısal kanıtlarıdır. Alçak kotlu bölgeleri ve Forum çevresini drenaj yoluyla kurutmak amacıyla inşa edilen Cloaca Maxima'nın (Büyük Kanalizasyon) ilk kanalları Roma'nın yaşanabilir bir kentsel merkeze dönüşmesindeki ilk büyük mühendislik adımıdır. Bu sayede bataklıktan kurtarılan Forum bölgesi, inşa

edilen dükkanlar ve revaklarla Roma'nın siyasi ve ticari kalbi haline getirilmiştir (Liv. I.38.6, 56.1; Dion. Hal. *Ant. Rom.* III.67.4-5).⁹ Ayrıca dini merkezleşmenin sembolü olan Capitolium Tepesi'ndeki Iupiter Optimus Maximus Tapınağı'nın temellerinin atılması ve kamusal sosyalleşme alanı olan Circus Maximus'un inşası, Tarquinius'un inşacı kral kimliğini pekiştiren stratejik adımlar olmuştur (Liv. I.35.8-9, 38.7; Dion. Hal. *Ant. Rom.* III.68.1-69.1).¹⁰

Tarquinius dönemine dair doğrudan bir inşa kitabesi veya çağdaş epigrafik belgenin bulunmaması anlatıların meşruiyet kaygısıyla kurgulanmış efsanevi unsurlar içerebileceği tartışmasını doğursa da arkeolojik veriler bu dönüşümü doğrulamaktadır. MÖ VI. yüzyıl ortalarına tarihlenen seramik buluntuları, mimari temeller ve drenaj sistemleri,¹¹ antik kaynaklarda tasvir edilen yoğun kentsel dönüşümle tarihsel bir paralellik arz eder. Ayrıca bu dönemin inşaat faaliyetleri de Roma'nın Akdeniz havzasına açılma sürecindeki stratejik rolünü arkeolojik kanıtlarla desteklemektedir (Cornell, 1995: 165-175; Smith, 1996: 95-102; Holloway, 1994: 115-125. Ayrıca bkz. Claridge ve diğerleri, 2010: 30-38). Sonuç olarak Tarquinius, sadece askeri bir fatih değil Roma'nın yabancı unsurları özümseyerek imparatorluk temellerini atmasını sağlayan kenti teknik ve idari açıdan yeniden inşa eden dönüştürücü bir figürdür.

8. SERVIUS TULLIUS VE KURUMSAL DÖNÜŞÜM SÜRECİ

Servius Tullius'un Roma tahtına geçişi yalnızca bir hükümdar değişikliği değil kentin toplumsal ve siyasi dokusunu kökten değiştiren bir kurumsal dönüşüm sürecini temsil etmektedir. Hem *patricius*lar hem de *plebus*lar nezdinde kazandığı müstesna saygıyla öne çıkan Tullius, bilge bir yönetici ve vizyoner bir devlet adamı imgesiyle resmedilmiştir. Bu bağlamda Livius (I.42-48), Tullius'u sınıfsal refahı gözetken adil bir idareci olarak nitelerken; Dionysios (*Ant. Rom.* IV.19), kralın ekonomik kapasiteye dayalı reformlarını Roma'nın anayasal evriminde bir mihenk taşı olarak kabul eder. Cicero (*Rep.* II.21-22) ise bu icraatları, yurttaşlık bilincini ve siyasi meşruiyeti güçlendiren, monarşiyi toplumsal bütünlük temelinde sağlamlaştıran bir anayasal düzenleme olarak değerlendirir.

⁹ Plinius (*Nat.* XXXVI.24), Roma'nın yeraltındaki inşa faaliyetlerinde en büyük mucizesinin kanalizasyon sistemi olduğunu söyler. Yapının Tarquinius Priscus zamanından beri yaklaşık 700 yıldır depremlere, sellere ve üzerine binen devasa binaların ağırlığına rağmen hiç bozulmadan ayakta kalmasını hayranlıkla anlatır.

¹⁰ MÖ 494 yılı civarına tarihlendirilen taştan oturma yerleriyle ilgili yazıttan Circus Maximus'un Cumhuriyet'ten önce bir yarış ve gösteri alanı olarak hizmet verdiği düşünülmektedir (Ames, 2016: 3-4).

¹¹ Cloaca Maxima (Büyük Kanalizasyon)'nın inşasının kentsel düzeni sağlama ve yönetimi meşrulaştırma aracı olarak kullanıldığına dair önemli bir çalışma J. N. N. Hopkins'e aittir. Hopkins (2016: 68-72, 75-80, ayrıca bkz. Coarelli, 2007: 45-50) eserinde, bu kanalizasyon sisteminin inşasının Roma Forumu'nun düzenlenmesi ve kraliyet gücünün fiziksel olarak yansımaları ile nasıl doğrudan bağlantılı olduğunu detaylandırmıştır. Ayrıca Favro (1996: 120-125), Cloaca Maxima'nın erken dönemdeki temelini, kentin kentsel bir bütün haline gelmesindeki rolünü ve bu yapının daha sonraki dönemlerde nasıl anıtsallaştırıldığını tartışmıştır.

Tullius'un gerçekleştirdiği reformların merkezinde Roma'yı soy esasına dayalı bir topluluktan çıkarıp zenginlik ve yükümlülük dengesini esas alan bir yapıya dönüştürme ideali yer almaktadır. İlk nüfus sayımını yaparak halkı servet durumlarına göre beş sınıfa ayıran ve her sınıfa belirli *centurialar* tahsis eden bu sistem; askerî görev, vergi yükümlülüğü ve meclislerdeki oy ağırlığını yeniden tanımlamıştır (Dion. Hal. *Ant. Rom.* IV.16-18; Liv. I.42.3; Ampel. *Lib. Mem.* XVII). Bu düzenleme iktidarın dar bir aristokratik çevrenin tekelinden çıkarak daha geniş bir yurttaş topluluğu tarafından şekillendirilmesine olanak tanımış ve tarihsel süreçte Cumhuriyet'in temellerini hazırlayan en kritik dönüm noktalarından biri olmuştur.

Kralın reformist karakteri kentin fiziksel ve idari sınırlarının belirlenmesinde de kendini göstermiştir. Livius (I.44.3-5) ve Dionysios (*Ant. Rom.* IV.13-14), kentin kutsal sınırı olan *pomeriumun* genişletilmesini ve Roma'nın yedi tepeyi kapsayan ilk surlarının (*Murus Servii Tullii*) inşasını Servius Tullius'a atfetmektedir. Ancak güncel arkeolojik veriler ile yazınsal anlatılar arasında belirgin bir uyumsuzluk mevcuttur; zira bugün görülebilen blok taşlı sur kalıntıları MÖ IV. yüzyıla, yani Galya Yağması sonrası döneme tarihlendirilmektedir (Cornell, 1995: 198-199; Bernard, 2012: 1-44). Bu durum antik tarihçilerin, Roma'nın kuruluş ve meşruiyet dönemini idealleştirme çabasının bir sonucu olarak, kentin en önemli savunma yapılarını en büyük reformcu krallardan biriyle özdeşleştirdiklerini göstermektedir. Bununla birlikte, MÖ VI. yüzyıla ait kazılarda tespit edilen toprak setler (*agger*) ve hendek sistemleri, Tullius'un Romulus'un ilk girişimlerinden sonra kentsel savunmada gerçekten de önemli bir idari ve askerî organizasyon yürüttüğüne dair tarihsel bir çekirdeğin varlığını doğrulamaktadır (Coarelli, 2007: 14-17; Forsythe, 2005: 114).

Tullius'un 44 yıllık hükümdarlığı kızı Tullia ve damadı Lucius Tarquinius Superbus'un başını çektiği kanlı bir darbe ile trajik bir biçimde sona ermiştir. Yaşlı kralın kaçmaya çalışırken öldürülmesi ve naaşının üzerinden kızı tarafından arabayla geçilmesi, Roma belleğinde bu olayın geçtiği sokağın '*Vicus Sceleratus*' (Suç Sokağı) olarak anılmasına yol açmıştır. Cicero (*Rep.* II.25), bu iktidar değişimini monarşinin meşruiyetini yitirdiği bir kırılma noktası olarak görürken, bu şiddete dayalı geçiş süreci aynı zamanda Roma halkının monarşiye karşı uyanışını ve Cumhuriyet'e giden süreci tetiklemiştir. Netice itibarıyla Tullius, hem yapısal reformları hem de sembolik ölümüyle 'yeni bir Romulus' (Cornell, 1995: 120-125) olarak konumlandırılan bir figürdür.¹²

¹² Grandazzi (1997: 205-211), Roma'nın kuruluş efsanelerinin neden 'sürekli bir kurucu ata' (Romulus) arayışında olduğunu ve Servius Tullius'un neden bu kalıba oturtulduğunu derinlemesine analiz etmiştir.

9. LUCIUS TARQUINIUS SUPERBUS DÖNEMİ VE CUMHURİYET'E GEÇİŞİN SOSYO-POLİTİK TEMELLERİ

Roma'nın son kralı Lucius Tarquinius Superbus, geleneksel monarşik sınırları aşarak otoriter bir tiranlığa evrilen yönetim anlayışıyla betimlenir. Livius ve Dionysios, kralı monarşiden Cumhuriyet rejimine geçişi siyasi bir zorunluluk olarak meşrulaştıran bir figür şeklinde kurgular. Livius (I.49-50, özellikle 50.4-5; Cornell, 2005: 185), Tarquinius'un selefi Tullius'un kurumsal reformlarını tasfiye ederek Senato'nun yetkilerini sistematik bir şekilde kısıtladığını ve aristokrasinin gücünü zayıflatarak yönetimi kişisel bir diktatörlüğe dönüştürdüğünü vurgular ki bu da Roma aristokrasisi ile krallık arasında onarılamaz bir uçuruma sebep olmuştur. Krala atfedilen ve hatta sonunu getirdiği söylenen aşırı kibirli anlamına gelen *Superbus* lakabı (Ampel. *Lib. Mem.* XVII), yalnızca halkın ve soyluların beklentilerini göz ardı eden mağrur tarzının değil, aynı zamanda mülkiyet haklarını hiçe sayan ve keyfi cezalandırmalara dayanan yönetim pratiğinin de bir yansımasıdır. Dionysios (*Ant. Rom.* IV.41-43, 45-48, 59-61) ise kralın dini ve siyasi otoriteyi pekiştirmek için yürüttüğü imar faaliyetlerini ve askeri seferleri, kralın meşruiyet arayışı ile baskıcı politikaları arasındaki çatışma bağlamında değerlendirir.

Tarquinius dönemi Roma'nın bir kent devletinden merkezi bir krallığa ve güçlü bir bölgesel aktöre dönüşmeye devam ettiği kritik bir genişleme evresini temsil eder. Kralın Volsci, Gabii ve Rutuli gibi komşu halklara karşı yürüttüğü stratejik askeri seferler, Roma'nın sınırlarını genişletirken devletin merkeziyetçi yapısını pekiştirme amacı taşımıştır (Liv. I.53-54). Bu siyasi genişleme yine büyük ölçekli bayındırlık projeleriyle desteklenmiştir. Özellikle Capitolum Tepesi'nde yükselen ve Roma'nın dini-siyasi merkezi haline gelen Iupiter Optimus Maximus Tapınağı¹³ ve dedesinin başlattığı Cloaca Maxima projesi kralın meşruiyet arayışının ve anıtsal mimari üzerinden tesis etmeye çalıştığı otoritenin en somut simgeleridir (Liv. I.53.3, 55.3, 56.1-2; Dion. Hal. *Ant. Rom.* IV.59.1, 61.3). Ancak bu görkemli yapıların inşasında halkın zorla çalıştırılması toplumsal hoşnutsuzluğu tırmandırmış ve bu durum kraliyet ile tebaa arasındaki bağların kopmasına neden olan temel amillerden biri olmuştur (Liv. I.56.1; Dion. Hal. *Ant. Rom.* IV.44.3).

Arkeolojik veriler de antik yazarların bu iddialı inşa faaliyetlerine dair anlatılarını büyük ölçüde doğrulamaktadır. Yapılan kazılarda ortaya çıkarılan tapınak kalıntıları, güçlendirilen kent savunma sistemleri ve Platinus tepesinin eteklerinde inşa edilmiş olan *atrium* evleri Tarquinius döneminde Roma'nın idari

¹³ Cornell (1995: 182-185), tapınağın MÖ VI. yüzyıl sonuna tarihlendiğini ve 'cappellaccio' tüfû kullanılarak inşa edilen podyum yapısının Tarquinius dönemindeki anıtsal ölçeği yansıttığını detaylandırır. Ayrıca bkz. Erdkamp, 2013: 25-28; Coarelli, 2007: 22-26; Kaderka & Tucci, 2021: 146-187.

ve mimari açıdan yaşadığı anıtsal bir ölçeğe ulaşan dönüşümü kanıtlamaktadır.¹⁴ Bu arkeolojik bulgular, metinsel kaynaklarda tasvir edilen merkezîyetçi krallık imajını destekleyerek dönemin Roma'sının devlet otoritesini pekiştiren bölgesel bir güç odağına dönüşmeye devam ettiğini delillendirmektedir.¹⁵

Buna karşın kralın merkezîyetçi politikaları ve baskıcı yönetimi, Roma siyasi tarihinde ahlaki bir kırılma noktası olarak sunulan Lucretia skandalı ile nihai çöküşüne sürüklenmiştir. Kralın oğlu Sextus Tarquinius'un gerçekleştirdiği bu cinsel saldırı, Livius ve Dionysios tarafından yalnızca bireysel bir suç değil, monarşinin yol açtığı toplumsal ve etik yozlaşmanın sembolik bir tezahürü olarak işlenir (Dion. Hal. *Ant. Rom.* V.64-67, 70-84; Liv. I.56-59). Lucretia'nın trajedisiyle tetiklenen ve Lucius Iunius Brutus liderliğinde örgütlenen halk isyanı, monarşinin ilgasını ve 'rex' (kral) kavramının Roma kolektif hafızasında ebediyen olumsuz bir imgeye dönüşmesini beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bu türden şiddet temalarının siyaseti ve ideolojiyi meşrulaştırmak için araçsallaştırılması Cumhuriyet'in kurulmasına kadar sürecek bir değişimin arka planını oluşturmuştur (Cornell, 1995: 185-186; Beard, 2015: 80-81). Roma'nın aristokrasisi ve halkı arasında daha dengeli bir güç dağılımını hedefleyen Cumhuriyet rejimine geçiş hızlandırılarak, Batı siyasi düşüncesinin temel taşlarından biri olan özgürlük ve yurttaş katılımı idealinin doğuşuna zemin hazırlanmıştır (Cornell, 1995: 210-212).

SONUÇ

Roma'nın monarşik evresi, antik anlatıların sunduğu zengin mitolojik doku ile modern arkeolojinin sağladığı somut veriler arasında gidip gelen, tarih yazımının en karmaşık ve öğretici süreçlerinden biridir. Niebuhr'un öncülük ettiği eleştirel okul ile gelenekselci yaklaşımın Mommsen'in metodolojisinde sentezlenmesi, Roma tarihçiliğini salt bir efsane anlatıcılığından çıkarıp bilimsel bir disipline dönüştürmüştür. Bu süreçte tarihçi, başta Livius, Dionysios, Plutarkhos olmak üzere antik yazarların aktardığı anlatılardaki tarihsel çekirdeği ayıklarken aynı zamanda bu mitlerin toplumsal hafızada nasıl bir kimlik ve meşruiyet inşa ettiğini anlamakla yükümlüdür.

Çalışmada ele alınan yedi kralın her biri, Roma'nın bir kabile yerleşiminden Akdeniz'in merkezi bir gücü haline gelmesindeki farklı bir kurumsal katmanı temsil etmektedir. Romulus kentin fiziki ve askeri sınırlarını çizip kültürel sentezleme yaparken; Numa Pompilius din ve takvim üzerinden toplumsal

¹⁴ Bradley, 2020: 135.

¹⁵ Bu dönemdeki savunma yapılarının inşası ve bunların kentin merkezîyetçi yönetimiyle olan ilişkisi hakkında bkz. Claridge ve diğerleri, 2010: 46-49; Potter & Mattingly, 1999: 286.

vicdanı ve düzeni tesis etmiş; Ancus Marcius ise ticari ve altyapısal hamlelerle kenti dış dünyaya açmıştır. Özellikle Etrüsk kökenli Tarquinius kralları ve Servius Tullius döneminde gerçekleşen kentsel dönüşüm, bayındırlık projeleri (Cloaca Maxima, Iupiter Tapınağı) ve sınıfsal reformlar, Roma'nın Cumhuriyet yapısına geçişi için gerekli olan anayasal ve fiziksel altyapıyı sağlamıştır.

Özellikle Lapis Niger yazıtı, Palatinus surları ve Curia Hostilia gibi yapılar antik literatürde anlatılan krallık makamının ve kurumsal yapıların sadece birer kurgu olmadığını, MÖ VIII. yüzyıldan itibaren şekillenen rasyonel bir tarihsel zemine dayandığını kanıtlamaktadır. Her ne kadar antik yazarlar bazı bayındırlık faaliyetlerini veya kahramanlık hikayelerini kendi dönemlerinin siyasi ihtiyaçları doğrultusunda idealleştirmiş olsalar da (Servius Surları veya Horatii kardeşler miti gibi), bu anlatıların altındaki sosyo-politik değişimler arkeolojik olarak doğrulanabilir bir seyir izlemektedir. Netice itibarıyla, Roma Krallık Dönemi sadece Cumhuriyet'in bir ön hazırlığı değil; hukuk, din, askeri disiplin ve kentsel planlama gibi Roma'yı Roma yapan temel değerlerin düzenlendiği kurucu bir evredir. Mitolojinin arkeolojik gerçeklikle girdiği bu diyalektik etkileşim, Roma'nın geçmişini yalnızca yaşanmış bir tarih değil aynı zamanda yazanın elinde şekillenen ve geleceği meşrulaştıran bir hafıza inşası olarak tanımlamamıza olanak sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

Antik Literatür

- Ampel. *Lib. Mem.* Ampelius, L. (2008). *The Liber memorialis of Lucius Ampelius* (N. M. Horsfall, Çev.). London, England: Duckworth.
- App. *Mith.* Appianus. (1899). *The Mithridatic Wars* (H. White, Çev.). New York, NY: The Macmillan Company.
- Cen. *De die nat.* Censorinus. (2012). *De die natali* (W. Thayer, Ed.). LacusCurtius. Erişim adresi: <https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Censorinus/text.html>
- Cic. *Rep.* Cicero, M. T. (1928). *On the republic (De republica)* (C. W. Keyes, Çev.). Cambridge, MA: Harvard University Press / Heinemann.
- Cic. *Off.* Cicero, M. T. (1913). M. Tullius Cicero. *De Officiis* (W. Miller, Çev.). Cambridge/London.
- Diod. Diodorus Siculus. (1933). *Diodorus Siculus's Library*, Bks 1-7 (C. H. Oldfather, Çev.). London, England: Loeb Classical Library.
- Dion. Hal. *Ant. Rom.* Dionysius Halicarnassensis. (1937). *Roman antiquities* (E. Cary & E. Spelman, Çev.). London, England: Loeb Classical Library.
- Enn. *Ann.* Ennius, Q. (1985). *The Annals of Q. Ennius* (O. Skutsch, Çev.). Oxford: Oxford University Press.
- Fest. *De Verb. Dig.* Festus, S. P. (1930). *Sexti Pompei Festi De Verborum Significatu Quae Supersunt cum Pauli Epitome, Glossaria Latina*, Vol. 4 (W. M. Lindsay, Ed.), Les Belles Lettres, s.142.
- Liv. Livius, T. (1912). *History of Rome* (R. C. Roberts, Çev.). London, England: E.P. Dutton and Co.
- Ovid. *Fast.* Ovidius, P. N. (1931). *Fasti* (J. G. Frazer, Çev.). London, England: Loeb Classical Library.
- Plin. *Nat.* Plinius Secundus, C. (1855). *The Natural History* (J. Bostock & H. T. Riley, Çev.). London, England: Taylor and Francis.
- Plut. *Num.* Plutarchus. (1914). *Parallel lives: Numa* (B. Perrin, Çev.). London, England: Loeb Classical Library.
- Plut. *Rom.* Plutarchus. (1914). *Parallel lives: Romulus* (B. Perrin, Çev.). London, England: Loeb Classical Library.

- Plut. *Para.* Plutarchus. (1874). *Plutarch's morals: Parallela minora* (W. W. Goodwin, Ed. ve Çev.). Boston, MA: Little, Brown, and Company.
- Sol. Solinus, C. I. (2011). *Polyhistor* (A. Apps, Çev.). [Doktora tezi, Macquarie University]. Erişim adresi: <https://topostext.org/work/747>
- Varr. *De Ling. Lat.* Varro, M. T. (1938). *On the Latin language* (R. G. Kent, Çev., Cilt 1-2). London, England: Loeb Classical Library.
- Verg. *Aen.* Vergilius, M. P. (1876). *Aeneid* (J. Conington, Çev.). London, England: Whittaker and Co.

Modern Literatür

- Albasan, I. (2023). Augustus Döneminde Mitolojik İmaj ve İmparatorluk Kültü Bağlamında Merkez ve Eyalet Karşılaştırması. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2), 1121-1163.
- Ames, C. S. (2016). Rome's Seat of Passion: An Assessment of the Archeology and History of the Circus Maximus. *Cogent Arts & Humanities*, 3(1), 1-14.
- Bernard, S. G. (2012). Continuing the Debate on Rome's Earliest Circuit Walls. *Papers of the British School at Rome*, 80, 1-44.
- Bond, S. E. (2014). Curial Communiqué: Memory, Propaganda, and the Roman Senate House. İçinde L. L. Brice & D. Slootjes (Ed.), *Aspects of Ancient Institutions and Geography* (84-102).
- Boni, G. (1899). Iscrizione latina arcaica scoperta nel Foro Romano. *Notizie degli Scavi di Antichità*, 151-158.
- Bradley, G. (2020). *Early Rome to 290 BC: The Beginnings of the City and the Rise of the Republic*. London: Routledge.
- Carandini, A. (1992). Le mura del Palatino, nuova fonte sulla Roma di età regia. *Bollettino d'Arte*, 16 (18), 7-34.
- Carandini, A. (1997). *La nascita di Roma: Dei, lari, eroi e uomini all'alba di una civiltà*. Torino: Einaudi.
- Claridge, A ve diğerleri (2010). *Rome: An Oxford archaeological guide* (2. baskı). Oxford: Oxford University Press.
- Coarelli, F. (1983). *Il Foro Romano: Periodo arcaico*. Roma: Quasar.
- Coarelli, F. (1988). *Il Foro Boario: Dalle origini alla fine della Repubblica*. Roma: Quasar.
- Coarelli, F. (2007). *Rome and Environs: An Archaeological Guide*. Berkeley: University of California Press.
- Cornell, T. (1995). *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)*. London: Routledge.

- Duff, T. E. (1999). *Plutarch's Lives: Exploring Virtue and Vice*. Oxford: Clarendon Press.
- Dumezil, G. (1970). *Archaic Roman Religion, with An Appendix on the Religion of the Etruscans*. Çev. P. Krapp. Baltimore/London: Johns Hopkins University Press.
- Erdkamp, P. (Ed.). (2013). *The Cambridge Companion to Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Favro, D. G. (1996). *The Urban Image of Augustan Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Forsythe, G. (2005). *A Critical History of Early Rome: From Prehistory to the First Punic War*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Galinsky, K. (1996). *Augustan Culture: An Interpretive Introduction*. Princeton: Princeton University Press.
- Grandazzi, A. (1997). *The Foundation of Rome: Myth and History*. (Çev. J. M. Todd), Ithaca/London: Cornell University Press.
- Holloway, R. R. (1994). *The Archaeology of Early Rome and Latium*. London/New York: Routledge.
- Hopkins, J. N. (2016). *The Genesis of Roman Architecture*. New Haven/London: Yale University Press.
- Kaderka, K. ve Tucci, P. L. (2021). The Capitoline Temple of Jupiter: The Best, the Greatest, but not Colossal. *Römische Mitteilungen*, 127, 146-187.
- Lintott, A. W. (1999). *The Constitution of the Roman Republic*. Oxford: Oxford University Press.
- North, H. (1979). *From Myth to Icon: Reflections of Greek Ethical Doctrine in Literature and Art*. Ithaca: Cornell University Press.
- Ogilvie, R. M. (1965). *A Commentary on Livy, Books 1-5*. Oxford: Clarendon Press.
- Palmer, R. E. A. (1969). *The King and the Comitium: A Study of Rome's Earliest Rituals*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Potter, D. S. ve Mattingly, D. J. (1999). *Life, Death, and Entertainment in the Roman Empire*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Poultney, J. W. (1959). *The Bronze Tables of Iguvium*. Baltimore: American Philological Association.
- Richardson, L. (1992). *A New Topographical dictionary of Ancient Rome*. Baltimore/London: Johns Hopkins University Press.
- Rüpke, J. (2012). *Religion in Republican Rome: Rationalization and Ritual Change*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Sestieri, A. M. B. (1992). *The Iron Age Community of Osteria dell'Osa: A Study of Socio-political Development in Central Tyrrhenian Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, C. J. (1996). *Early Rome and Latium: Economy and Society c. 1000-500 BC*. Oxford: Clarendon Press.
- Squarciapino, M. F. (1962). *I culti orientali ad Ostia*. Leiden: E.J. Brill.
- Siwicki, C. (2020). The Casa Romuli anomaly. İçinde C. Siwicki, *Architectural restoration and heritage in Imperial Rome* (141-167). Oxford, England: Oxford University Press.
- Watson, A. (1993). *International law in Archaic Rome: War and religion*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Wiseman, T. P. (1995). *Remus: A Roman Myth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zanker, P. (1988). *The Power of Images in the Age of Augustus*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

14. Bölüm

Hizmet Pazarlaması Perspektifinden Son Kilometre Lojistiği: E-Ticaret Platformlarının Teslimat Deneyimi Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Analiz

Şeyma BAŞBUĞ KAFKAS¹

1. Giriş

Hizmet kalitesi, tüketicilerin hizmete ilişkin beklentileri ile algıladıkları performans arasındaki karşılaştırmaya dayanan çok boyutlu bir kavramdır. Bu kapsamda hizmet kalitesi, hizmet sunumu sürecinde müşteri ihtiyaç ve beklentilerinin karşılanma düzeyini ifade etmektedir (Örs, 2015: 120). Parasuraman, Zeithaml ve Berry (1988: 34-35), hizmet kalitesini güvenilirlik, duyarlılık, yeterlilik, güvence ve fiziksel unsurlar boyutları çerçevesinde açıklamış ve bu boyutları ölçmek amacıyla SERVQUAL modelini geliştirmiştir. Günümüzde SERVQUAL, hizmet kalitesinin değerlendirilmesinde en yaygın kullanılan modellerden biri olmayı sürdürmektedir.

Hizmet pazarlaması literatüründe hizmetler; soyutluk, ayrılmazlık, heterojenlik ve dayanıksızlık özellikleri ile tanımlanmaktadır (Zeithaml, Bitner ve Gremler, 2018). E-ticarete son kilometre lojistiği de bu özellikleri büyük ölçüde taşımaktadır. Teslimat süreci yalnızca fiziksel ürünün müşteriye ulaştırılmasını değil, aynı zamanda müşterilerin satın alma sürecinin son aşamasında yaşadığı hizmet deneyimini de kapsamaktadır. Teslimatın zamanında gerçekleştirilmesi, teslimat seçeneklerinin çeşitliliği, teslimat personelinin tutumu, bilgilendirme süreçleri ve sorunların çözüm biçimi müşterilerin algıladığı hizmet kalitesini doğrudan etkilemektedir.

E-ticaretin hızla gelişimiyle birlikte tüketiciler yalnızca ürünü değil; teslimat hızını, teslimat zamanını, teslimat yöntemini ve iade kolaylığını da değerlendirmektedir. Bu nedenle son kilometre lojistiği, işletmeler açısından yalnızca operasyonel bir faaliyet olmaktan çıkmış; müşteri deneyimi ve hizmet kalitesini şekillendiren stratejik bir rekabet unsuruna dönüşmüştür (Risberg, 2026). Lojistik hizmet kalitesinin müşteri beklentilerini zamanında ve etkin şekilde karşılanması, müşteri memnuniyeti ve sadakatinin geliştirilmesinde önemli rol oynamaktadır (Atabey Bölük ve Örs, 2026; Genç, 2012:149).

¹ Öğr. Gör. Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Jandarma Astsubay MYO, Ankara, Türkiye, E-posta: seymabasbug@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8038-2656>

Son yıllarda e-ticaret hacmindeki artışla birlikte son kilometre lojistiği üzerinden yapılan çalışmalar da önemli ölçüde artmıştır (Kanık, Ömürgönülşen ve Soysal, 2023; Olsson, Hellström ve Palsson, 2019). Ancak mevcut literatürde çalışmaların büyük bölümü operasyonel verimlilik ve lojistik optimizasyonuna odaklanırken, e-ticaret platformlarının son kilometre lojistiğini inceleyen araştırmalar sınırlı kalmaktadır. Bu çalışmada, Trendyol, Amazon ve Hepsiburada platformlarının teslimat süreçlerine ilişkin kurumsal söylemleri, hizmet kalitesi anlayışları ve müşteriye sundukları değer önerileri karşılaştırmalı olarak incelenmektedir.

2. Hizmet Pazarlaması Perspektifinden Son Kilometre Lojistiği

2.1. Son Kilometre Lojistiği Kavramı ve Önemi

Son kilometre lojistiği, ürünün dağıtım merkezinden veya perakendeciden nihai tüketiciye ulaştırıldığı son aşamayı ifade etmektedir (Boysen, Fedtke ve Schwerdfeger, 2021; Özbekler, 2021; Gevaers, Voorde ve Vanelslander, 2011). Günümüzde bu süreç yalnızca fiziksel teslimatı değil, siparişin hazırlanması, teslimat planlaması, müşteri bilgilendirmesi, teslimatın gerçekleşmesi ve satış sonrası hizmetleri kapsayan bütünlük bir hizmet süreci olarak değerlendirilmektedir (Olsson, vd., 2019, Giuffrida vd, 2022).

Son kilometre, müşterinin işletme ile doğrudan temas ettiği son aşama olması nedeniyle hizmet deneyiminin en görünür bölümünü oluşturmaktadır. Bu nedenle son kilometre teslimat performansı yalnızca lojistik etkinliği değil, aynı zamanda marka algısını ve müşteri memnuniyetini de doğrudan etkilemektedir.

2.2. Son Kilometre Lojistiğinde Hizmet Kalitesi ve Müşteri Deneyimi

Hizmet pazarlaması perspektifinden değerlendirildiğinde son kilometre lojistiği, müşterilere farklı teslimat seçenekleri sunarak değer yaratmaktadır. Aynı gün teslimat, planlı teslimat, teslim noktaları, mağazadan teslim alma ve kolay iade uygulamaları müşterilerin beklentilerinin karşılanmasına katkı sağlayan hizmet unsurlarıdır (Risberg, 2026). Bu hizmetler yalnızca lojistik süreçleri desteklememekte, aynı zamanda müşteri deneyimini iyileştirerek işletmelerin rekabet gücünü artırmaktadır.

E-ticaret ortamında teslimat hizmetlerinin başarısı müşteri memnuniyeti, yeniden satın alma ve olumlu ağızdan ağıza iletişimi desteklemektedir (Rao, Griffis ve Goldsby, 2011). Teslimat performansının yüksek olması müşterilerin hizmet kalitesi algısını güçlendirirken, gecikme, yetersiz bilgilendirme veya teslimat sorunları müşteri memnuniyetini olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

Literatürde son kilometre teslimat performansının algılanan hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyetinin temel belirleyicilerinden biri olduğu vurgulanmaktadır

(Giuffrida vd, 2022). Teslimat süreci müşterinin marka ile yaşadığı son temas noktası olduğundan, müşteri beklentilerine uygun teslimat seçeneklerinin sunulması ve hizmet deneyiminin kişiselleştirilmesi işletmelere önemli bir rekabet avantajı sağlamaktadır (Escudero-Santana vd., 2026; Ocak, 2025). Ocak (2025), son kilometre teslimat etkinliğinin algılanan hizmet kalitesini doğrudan artırdığını ve tüketicilerin zaman duyarlılığının bu ilişkide önemli rol oynadığını ortaya koymuştur.

Hizmet kalitesi literatürüne ilişkin sistematik incelemeler de bu bulguları desteklemektedir. Prasad ve Verma (2022), dijital hizmet ortamlarında hizmet kalitesi ölçümünün öneminin giderek arttığını belirtirken, Cebeci, De Bok ve Tavasszy (2023) tüketici beklentilerinin anlaşılmasının son kilometre hizmetlerinin tasarımında kritik rol oynadığını ifade etmektedir. Benzer şekilde Aljohani (2024), teslimat hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti ve tüketici davranışları üzerinde doğrudan etkili olduğunu vurgulamıştır.

2.3. Son Kilometre Lojistiğinin Hizmet Pazarlaması Açısından Rekabet Avantajı

E-ticaret sektöründe ürün çeşitliliği ve fiyat farklılıklarının giderek azalması, platformları teslimat hizmetleri üzerinden rekabet etmeye yöneltmektedir (Risberg, 2026). Teslimat hızının artırılması, farklı teslimat seçeneklerinin sunulması, ücretsiz teslimat uygulamaları, kolay iade süreçleri ve etkin müşteri bilgilendirmesi işletmelerin müşteriye sunduğu hizmet değerini güçlendirmektedir (Ranieri, Digiesi, Silvestri ve Roccotelli, 2018). Bu nedenle son kilometre lojistiği yalnızca operasyonel bir faaliyet değil; müşteri deneyimini şekillendiren, marka değerini destekleyen ve rekabet avantajı sağlayan stratejik bir hizmet pazarlaması aracı olarak değerlendirilmektedir.

3. Araştırmanın amacı

Bu çalışmanın amacı, farklı e-ticaret platformlarının son kilometre lojistik uygulamalarını hizmet pazarlaması bağlamında karşılaştırmalı olarak incelemek ve platformların teslimat deneyimini müşteri memnuniyeti ve marka algısı oluşturma aracı olarak nasıl konumlandıklarını değerlendirmektir.

4. Araştırmanın önemi

E-ticaret sektöründe ürün çeşitliliği ve fiyat rekabetinin giderek benzeşmesi, işletmeleri teslimat deneyimi üzerinden farklılaşmaya yöneltmektedir. Bu bağlamda son kilometre lojistiği, yalnızca operasyonel bir süreç olmaktan çıkarak stratejik bir hizmet pazarlaması unsuruna dönüşmektedir. Teslimatın hızı, güvenilirliği, esnekliği ve müşteri deneyimine katkısı, platformların rekabet

avantajı elde etmelerinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle son kilometre lojistiğinin e-ticaret platformları tarafından hizmet pazarlaması perspektifinden nasıl sunulduğu ve rekabet avantajı olarak nasıl konumlandırıldığı önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir.

5. Araştırma soruları

Çalışma kapsamında belirlenen araştırma soruları aşağıda verilmiştir.

1. E-ticaret platformları son kilometre lojistiğini hizmet pazarlaması kapsamında nasıl konumlandırmaktadır?
2. Platformların teslimat süreçlerine ilişkin kurumsal söylemler hangi hizmet kalitesini ve müşteri deneyimi boyutlarını vurgulamaktadır?
3. Platformların teslimat ve iade politikaları bakımından benzerlik ve farklılıkları nelerdir?

6. Araştırma yöntemi

Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Veri toplama sürecinde Trendyol, Amazon Türkiye ve Hepsiburada'nın resmi web sitelerinde yer alan teslimat hizmetleri, yardım merkezi içerikleri, teslimat ve iade politikaları ile üyelik programlarına ilişkin açıklamalar incelenmiştir. Dokümanlar Haziran 2026 tarihinde erişime açık içeriklerden elde edilmiştir. Araştırmada yalnızca kamuya açık kurumsal dokümanlar değerlendirilmiştir.

Doküman incelemesi sonucunda elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Yıldırım ve Şimşek'e (2018) göre betimsel analiz; elde edilen verilerin daha önceden belirlenen temalar doğrultusunda düzenlenmesi, özetlenmesi ve yorumlanmasına dayanmaktadır. Bu doğrultuda araştırma sorularından ve ilgili literatürden hareketle oluşturulan temalar çerçevesinde veriler düzenlenmiş ve analiz edilmiştir.

Çalışmada üç tema oluşturulmuştur. Bu temalar; “Son Kilometre Lojistiğinin Hizmet Değeri Olarak Sunumu”, “Teslimat Sürecinde Vurgulanan Müşteri Deneyimi Boyutları” ve “Teslimat ve İade Politikalarının Karşılaştırmalı Özellikleri” olarak belirlenmiştir.

7. Örneklem

Araştırma kapsamında amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Türkiye’de en yaygın olarak faaliyet gösteren ve farklı teslimat stratejilerine sahip e-ticaret platformları çalışma kapsamına dahil edilmiştir. Bu doğrultuda araştırma örneklemini Trendyol, Amazon ve Hepsiburada oluşturmaktadır.

Bu platformların seçilmesinde yaygın kullanıcı ağına sahip olmaları, farklı teslimat sistemleri kullanmaları, hızlı teslimat ve müşteri deneyimi söylemlerini aktif biçimde kullanmaları, teslimat ve iade süreçlerine ilişkin erişilebilir kurumsal doküman sunmaları ölçüt olarak dikkate alınmıştır. Çalışma, seçilen e-ticaret platformları içerikleri ile sınırlandırılmıştır.

8. Veri analizi

Araştırma kapsamında elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Analiz sürecinde öncelikle araştırma soruları doğrultusunda belirlenen temalar esas alınmış, ardından platformların son kilometre lojistiğine ilişkin içerikleri bu temalar çerçevesinde sınıflandırılmıştır. Platformların teslimat hizmetlerine yönelik vaatleri, müşteri deneyimine ilişkin söylemleri, teslimat ve iade uygulamalarına yönelik açıklamaları ile rekabet avantajı vuruları incelenerek benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulmuştur. Elde edilen bulgular tema bazında karşılaştırmalı olarak yorumlanmış ve e-ticaret platformlarının son kilometre lojistiğini hizmet pazarlaması perspektifinden nasıl konumlandıkları değerlendirilmiştir.

9. Bulgular

Seçilen e-ticaret platformlarının web sitelerinde yer alan son kilometre teslimat lojistiğine ilişkin uygulamalar, hizmet pazarlaması perspektifinde belirlenen temalar doğrultusunda analiz edilmiştir. Bulgular, platformların resmi web siteleri, yardım merkezleri, teslimat ve iade politikaları ile üyelik hizmetlerine ilişkin açıklamalarından elde edilmiştir.

Tema 1: Son Kilometre Lojistiğinin Hizmet Değeri Olarak Sunumu

Tablo 1: Son Kilometre Lojistiğinin Hizmet Değeri Boyutları Açısından E-Ticaret Platformlarının Karşılaştırılması

Alt Tema	Trendyol	Amazon Türkiye	Hepsiburada
Hız	"Bugün Kargoda", "Hızlı Teslimat", bazı ürünlerde ertesi iş günü kargoya verme vurgusu bulunmaktadır. Trendyol Express hızlı teslimat söylemini ön plana çıkarmaktadır.	Prime üyelerine aynı gün, ertesi gün ve hızlı teslimat seçenekleri sunulmaktadır. Teslimat süresi Prime üyeliğinin temel değer önerilerinden biridir.	"Bugün Kapıda", "Yarın Sabah Kapıda", "Yarın Kapıda" gibi farklı hız seçenekleri açık biçimde sunulmaktadır. Premium üyelerde bu hizmetler ücretsiz hale gelmektedir.

Güvenilirlik	Siparişlerin zamanında ulaştırılması, kargo aşamalarının takip edilmesi, hasarlı teslimat prosedürleri ve teslimat bilgilendirmeleri ayrıntılı açıklanmaktadır.	Prime teslimatlarında teslimat taahhüdü ve Amazon müşteri hizmetleri desteği güvenilirlik unsuru olarak sunulmaktadır.	HepsiJet ile zamanında teslimat, teslimat saat aralıklarının belirtilmesi ve Premium hizmet güvencesi öne çıkarılmaktadır.
Kolaylık	Kapıya teslim, Gel Al Noktası, kargo otomati, anlaşmalı teslimat noktaları gibi alternatif teslim seçenekleri sunulmaktadır	Adrese teslim temel hizmet olarak sunulmakta, Prime kullanıcılarına daha kolay ve hızlı sipariş deneyimi vaat edilmektedir.	Kapıya teslim yanında HepsijET teslimat ağı ve farklı teslimat seçenekleri müşterinin tercihine bırakılmaktadır.
Esneklik	Teslimat noktası seçebilme, farklı adres kullanabilme ve teslimat alternatifleri bulunmaktadır.	Teslimat adresi değiştirme, teslimat seçenekleri ve Prime teslimat alternatifleri sunulmaktadır.	Aynı gün, ertesi gün, sabah teslimatı gibi farklı zaman seçenekleri müşteriye esneklik sağlamaktadır.
Erişilebilirlik	Trendyol Express ve anlaşmalı kargo firmalarıyla Türkiye geneline yaygın teslimat ağı vurgulanmaktadır. Ayrıca Avrupa ülkelerine teslimat hizmeti de belirtilmektedir.	Amazon Türkiye genelinde anlaşmalı lojistik ağı ile hizmet vermektedir. Prime hizmeti çok sayıda şehirde kullanılabilir.	HepsijET'in Türkiye genelindeki yaygın ağı ve tüm ülkeye hizmet sunması öne çıkarılmaktadır.
Teknolojik Destek	"Kargom Nerede?", SMS bildirimleri, uygulama bildirimleri ve sipariş takibi öne çıkmaktadır.	Sipariş takip ekranı, anlık bildirimler ve Amazon uygulaması üzerinden teslimat izleme sunulmaktadır.	Sipariş takip sistemi, teslimat bildirimleri ve uygulama üzerinden süreç yönetimi bulunmaktadır.

Kaynak: Platformların web sitelerinden incelenerek yazar tarafından oluşturulmuştur (Trendyol, 2026; Amazon Türkiye, 2026; Hepsiburada, 2026)

Tema 1 kapsamında platformların son kilometre lojistiğini müşteriye hangi değer önerileriyle sundukları incelenmiştir. Tablo 1'de görüldüğü üzere üç platform da hız, güvenilirlik, kolaylık, esneklik, erişilebilirlik ve teknolojik destek unsurlarını teslimat hizmetinin temel bileşenleri olarak vurgulamaktadır. Bununla birlikte bu unsurların önceliklendirme biçimi platformlar arasında farklılık göstermektedir.

Trendyol, teslimat hızını ve teknolojik altyapısını öne çıkararak operasyonel verimliliği ön plana çıkarırken; Amazon Türkiye, Prime üyeliği kapsamında sunduğu hızlı teslimat avantajlarıyla teslimat hizmetini müşteri sadakatini destekleyen bir değer önerisi olarak konumlandırmaktadır. Hepsiburada ise HepsijET altyapısı ve farklı teslimat seçenekleri sayesinde hız, kolaylık ve

esnekliği birlikte sunarak teslimat hizmetini rekabet avantajı sağlayan bir unsur olarak değerlendirmektedir.

Bu bulgular, son kilometre lojistiğinin platformlar açısından yalnızca ürün teslimini gerçekeştiren bir süreç değil, müşteriye sunulan hizmet değerinin önemli bir bileşeni olarak ele alındığını göstermektedir.

Tema 2: Teslimat Sürecinde Vurgulanan Müşteri Deneyimi Boyutları

Tablo 2: Teslimat Sürecinde Vurgulanan Müşteri Deneyimi Boyutları Açısından E-Ticaret Platformlarının Karşılaştırılması

Deneyim Boyutu	Trendyol	Amazon Türkiye	Hepsiburada
Müşteri Memnuniyeti	Yardım Merkezi'nde teslimat sorunlarına yönelik çözüm odaklı yönlendirmeler ve kolay iade süreçleri vurgulanmaktadır. Müşteri memnuniyetini korumaya yönelik açıklayıcı içerikler bulunmaktadır.	Teslimat gecikmeleri, eksik veya hasarlı teslimat gibi durumlarda müşteri hizmetleri desteği ve çözüm süreçleri ayrıntılı olarak açıklanmaktadır.	Yardım Merkezi'nde teslimat sorunlarına yönelik hızlı çözüm önerileri ve müşteri hizmetlerine kolay erişim ön plana çıkarılmaktadır.
Kolaylık	Yardım Merkezi üzerinden sipariş durumu, teslimat seçenekleri, adres değişikliği ve teslimat noktaları gibi işlemler tek merkezden yönetilebilmektedir.	Sipariş yönetimi, teslimat adresi düzenleme ve teslimat tercihlerini değiştirme işlemleri kullanıcı dostu biçimde sunulmaktadır.	Sipariş yönetimi, teslimat seçenekleri ve HepsiJet hizmetleri tek platform üzerinden kolayca yönetilebilmektedir.
Şeffaflık	Sipariş hazırlama, kargoya verilme ve teslimat aşamalarının ayrı ayrı gösterildiği takip sistemi bulunmaktadır. Teslimat süreci ayrıntılı şekilde açıklanmaktadır.	Siparişin hangi aşamada olduğu ve tahmini teslimat tarihi kullanıcıya düzenli olarak bildirilmektedir.	Teslimat aşamaları, tahmini teslimat zamanı ve kargo hareketleri ayrıntılı olarak paylaşılmaktadır.
Kontrol Hissi	Kullanıcı siparişini anlık takip edebilmekte, teslimat adresini güncelleyebilmekte ve teslimat seçeneklerini yönetebilmektedir.	Sipariş iptali, adres güncelleme ve teslimat tercihlerinin değiştirilmesi müşteriye süreç üzerinde kontrol sağlamaktadır.	Sipariş takibi, teslimat zamanı bilgisi ve teslimat seçeneklerinin yönetilebilmesi müşterinin süreci kontrol etmesini desteklemektedir.

Bilgilendirme	SMS, mobil uygulama ve e-posta bildirimleriyle sipariş süreci hakkında düzenli bilgi verilmektedir. Yardım Merkezi olası teslimat senaryolarını ayrıntılı açıklamaktadır.	Sipariş durumu, teslimat tarihi ve olası gecikmeler hakkında sistem üzerinden sürekli bilgilendirme yapılmaktadır.	Sipariş hareketleri, teslimat bildirimleri ve teslimat değişiklikleri kullanıcıya anlık olarak iletilmektedir.
Müşteri Odaklılık	Yardım içerikleri müşterilerin sık karşılaştıkları sorular üzerinden yapılandırılmıştır. Açıklamalar sade ve yönlendirici bir dille hazırlanmıştır.	Yardım sayfaları kullanıcı senaryolarına göre organize edilmiş olup müşterinin ihtiyaç duyduğu bilgiye hızlı ulaşması amaçlanmaktadır.	Yardım Merkezi müşteri problemlerini çözmeye odaklı yapılandırılmış; teslimat, iade ve destek süreçleri bütünsel biçimde sunulmaktadır.

Kaynak: Platformların web sitelerinden incelenerek yazar tarafından oluşturulmuştur (Trendyol, 2026; Amazon Türkiye, 2026; Hepsiburada, 2026)

Tema 2 kapsamında platformların yardım merkezleri e sipariş takip sistemleri incelenerek müşterilere vaat deneyim boyutları ele alınmıştır. Tablo 2’de görüldüğü üzere müşteri memnuniyeti, kolaylık, şeffaflık, kontrol hissi, bilgilendirme ve müşteri odaklılık tüm platformlarda ortak olarak öne çıkan boyutlardır.

Platformlar arasında ise belirli farklılıklar bulunmaktadır. Trendyol, teslimat sürecinin her aşamasını görünür kılan takip sistemi ve düzenli bilgilendirmeleriyle şeffaflık ve kontrol hissini güçlendirmektedir. Amazon Türkiye, teslimat sürecinde karşılaşılabilecek sorunlara yönelik ayrıntılı açıklamalar ve çözüm mekanizmalarıyla güven oluşturan bir iletişim yaklaşımı benimsemektedir. Hepsiburada ise HepsiJet altyapısını yardım merkeziyle bütünleştirerek teslimat seçeneklerinin kolay yönetilmesine ve müşteri odaklı hizmet sunumuna ağırlık vermektedir.

Bulgular, yardım merkezleri ve teslimat takip sistemlerinin yalnızca bilgi sunan teknik araçlar olmadığını, müşteri deneyimini şekillendiren önemli hizmet temas noktaları olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Tema 3: Teslimat ve İade Politikalarının Karşılaştırmalı Özellikleri

Tablo 3: Teslimat ve İade Politikaları Açısından E-Ticaret Platformlarının Karşılaştırılması

Alt Kod	Trendyol	Amazon Türkiye	Hepsiburada
Teslim at Seçene	Standart teslimat, Hızlı Teslimat, Trendyol Express, Gel Al Noktası, kargo otomatı	Standart teslimat, Prime hızlı teslimat, aynı gün/ertesi gün teslimat (uygun ürünlerde)	Standart teslimat, HepsijET, Bugün Kapıda, Yarın Kapıda, Yarın Sabah Kapıda
Teslimat Süreleri	Satıcı ve ürün bazında değişmekle birlikte hızlı teslimat seçenekleri sunulmaktadır.	Prime ürünlerde aynı gün veya ertesi gün teslimat seçenekleri bulunmaktadır.	Aynı gün ve ertesi gün teslimat seçenekleri ürün ve bölgeye göre sunulmaktadır.
Ücretsiz Teslimat Koşulları	Belirli tutar üzerindeki siparişler ve kampanyalı ürünlerde ücretsiz kargo uygulanmaktadır.	Prime üyelerinde uygun ürünlerde ücretsiz hızlı teslimat sağlanmaktadır.	Premium üyelerine ücretsiz kargo ve belirli hızlı teslimat hizmetleri sunulmaktadır.
İade Süresi	Yasal süre kapsamında kolay iade imkânı sunulmaktadır.	Uygun ürünlerde yasal iade hakkı ve ürün kategorisine göre farklı uygulamalar bulunmaktadır.	Yasal iade süresi kapsamında kolay iade hizmeti sunulmaktadır.
İade Yöntemi	Kargo şubesi, anlaşmalı noktalar ve dijital iade kodu ile işlem yapılabilmektedir.	Kargo firması aracılığıyla veya uygun durumlarda teslim noktaları üzerinden iade yapılabilmektedir.	HepsijET, anlaşmalı kargo firmaları ve iade kodu ile işlem gerçekleştirilebilmektedir.
Teslimat noktası Kullanımı	Trendyol Gel Al Noktaları ve kargo otomatları kullanılabilir.	Amazon teslimat noktaları ve anlaşmalı teslim alma seçenekleri bulunmaktadır.	HepsijET teslimat noktaları ve anlaşmalı teslim alma noktaları kullanılabilir.
Üyelik Premium Avantajları	Elite kampanyaları ve dönemsel hızlı teslimat avantajları sunulmaktadır.	Prime üyelerine ücretsiz hızlı teslimat ve öncelikli teslimat avantajı sağlanmaktadır.	Premium üyelerine ücretsiz kargo, hızlı teslimat ve ek hizmet avantajları sunulmaktadır.

Kaynak: Platformların web sitelerinden incelenerek yazar tarafından oluşturulmuştur (Trendyol, 2026; Amazon Türkiye, 2026; Hepsiburada, 2026)

Tema 3 kapsamında platformların teslimat ve iade politikalarındaki uygulama farklılıkları karşılaştırılmıştır. Tablo 3 incelendiğinde, üç platformun da müşterilere farklı teslimat seçenekleri, ücretsiz kargo uygulamaları ve kolaylaştırılmış iade süreçleri sunduğu görülmektedir. Bununla birlikte rekabet stratejisinde farklı yaklaşımlar benimsenmektedir.

Trendyol, alternatif teslimat noktaları ve dijital iade uygulamalarıyla operasyonel esnekliği artırırken, Amazon Türkiye Prime üyeliği kapsamında hızlı ve ücretsiz teslimatı temel hizmet avantajı olarak sunmaktadır. Hepsiburada ise HepsiJet altyapısı ile farklı teslimat ve iade süreçlerini tek bir hizmet deneyimi içerisinde sunmaktadır.

Elde edilen bulgular, teslimat ve iade politikalarının yalnızca satış sonrası hizmetler değil, müşteri deneyimini güçlendiren ve platformların rekabet stratejisini destekleyen önemli hizmet unsurları olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

10. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada Trendyol, Amazon Türkiye ve Hepsiburada'nın son kilometre lojistik uygulamaları hizmet pazarlaması perspektifinden karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bulgular, üç platformun da son kilometre lojistiğini yalnızca ürünün müşteriye ulaştırılmasını sağlayan operasyonel bir süreç olarak değil, müşteriye değer sunan stratejik bir hizmet bileşeni olarak konumlandığını göstermektedir. Bununla birlikte platformların rekabet üstünlüğü oluştururken benimsedikleri hizmet stratejilerinin farklılaştığı görülmektedir.

Tema 1 kapsamında platformların son kilometre lojistiğini müşteriye sundukları hizmet değerinin önemli bir parçası olarak pazarladıkları belirlenmiştir. Trendyol hız, teslimat takibi ve yaygın lojistik ağıyla operasyonel verimlilik ve teknolojik hizmet kalitesini ön plana çıkarırken; Amazon Türkiye teslimat hizmetini Prime üyeliğinin temel faydalarından biri olarak konumlandırmakta ve müşteri sadakatini destekleyen bir değer önerisi sunmaktadır. Hepsiburada ise HepsiJET altyapısı ve farklı teslimat seçenekleriyle hız ve esnekliği bir araya getirerek teslimat hizmetini rekabet avantajı sağlayan bir unsur olarak kullanmaktadır.

Tema 2 bulguları, platformların teslimat sürecini müşteri deneyiminin yönetildiği bir hizmet süreci olarak ele aldıklarını göstermektedir. Yardım merkezleri, sipariş takip sistemleri ve müşteriyle kurulan iletişim, yalnızca bilgi aktaran teknik araçlar değil; müşterinin belirsizlik algısını azaltan, süreç üzerindeki kontrol hissini güçlendiren ve hizmet kalitesini destekleyen temas noktaları olarak işlev görmektedir. Trendyol şeffaflık ve sürekli bilgilendirme uygulamalarına, Amazon Türkiye güven veren çözüm mekanizmalarına,

Hepsiburada ise kolay yönetilebilir teslimat seçenekleriyle erişilebilir ve müşteri odaklı hizmet anlayışına ağırlık vermektedir.

Tema 3 kapsamında ise teslimat ve iade politikalarının platformlar arasında önemli bir farklılaşma alanı oluşturduğu görülmüştür. Trendyol alternatif teslimat ve iade kanallarıyla operasyonel esnekliği ön plana çıkarırken, Amazon Türkiye Prime üyeliği aracılığıyla hızlı ve ücretsiz teslimatı rekabet avantajına dönüştürmektedir. Hepsiburada ise HepsiJET altyapısı ve Premium üyelik avantajlarıyla teslimat ve iade süreçlerini bütünleşik bir hizmet paketi olarak sunmaktadır. Böylece teslimat seçenekleri, ücretsiz kargo uygulamaları ve kolay iade hizmetleri, müşteri memnuniyetini destekleyen önemli hizmet unsurları olarak öne çıkmaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, hizmet pazarlaması literatüründe öne çıkan hız, güvenilirlik, kolaylık, esneklik, erişilebilirlik ve teknolojik destek boyutlarının platformların son kilometre lojistik uygulamalarında belirgin biçimde karşılık bulduğu görülmektedir. Bu durum, son kilometre lojistiğinin fiziksel dağıtım faaliyetinin ötesinde, müşteri deneyimini şekillendiren, algılanan hizmet kalitesini artıran ve marka değerine katkı sağlayan stratejik bir rekabet unsuru haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışma yalnızca platformların kamuya açık web sayfaları, yardım merkezleri ve teslimat politikaları üzerinden gerçekleştirilen doküman incelemesine dayanmaktadır. Bu nedenle elde edilen bulgular, platformların sunduğu hizmet vaatlerini yansıtmakta olup gerçek müşteri deneyimlerini kapsamamaktadır. Gelecek araştırmalarda müşteri görüşmeleri, kullanıcı yorumları, anketler veya farklı e-ticaret platformlarını kapsayan karşılaştırmalı çalışmalarla bulguların desteklenmesi, son kilometre lojistiğinin hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisinin daha kapsamlı biçimde ortaya konulmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Aljohani, K. (2024). The role of last-mile delivery quality and satisfaction in online retail experience: An empirical analysis. *Sustainability*, 16(11), 4743. <https://doi.org/10.3390/su16114743>
- Atabey Bölük, A., & Hüsniye, Ö. R. S. (2025). The Regulatory Role of Logistics Information Technologies in the Effect of User Trust Tendencies on Logistics Service Quality in Exporter Enterprises. *Management*, 2025(2), 223-258.
- Amazon Türkiye. (2026, Haziran 10). <https://www.amazon.com.tr/>
- Boysen, N., Fedtke, S., & Schwerdfeger, S. (2019). Last-mile delivery concepts: A survey from an operational research perspective. *OR Spectrum*, 41(4), 1079–1113. DOI: [10.1007/s00291-020-00607-8](https://doi.org/10.1007/s00291-020-00607-8)
- Cebeci, M., De Bok, M., & Tavasszy, L. (2023). The changing role and behaviour of consumers in last mile logistics services: A review. *Journal of Supply Chain Management Science*, 4(3-4), 114-138. DOI: [10.18757/jscms.2023.7265](https://doi.org/10.18757/jscms.2023.7265)
- Escudero-Santana, A., Cortés-Muñoz, J. C., Lorenzo-Espejo, A., & Pegado-Bardayo, A. (2026). The impact of customer habit knowledge on last-mile logistics costs and satisfaction. *Research in Transportation Economics*, 117, 101777. Doi: [10.1016/j.retrec.2026.101777](https://doi.org/10.1016/j.retrec.2026.101777)
- Genç, R. (2012). Lojistik ve Tedarik Zinciri Yönetiminin Yöntem ve Kavramları, 2. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Gevaers, R., Van de Voorde, E., & Vanellander, T. (2011). *Characteristics and typology of last-mile logistics from an innovation perspective*. In *City Distribution and Urban Freight Transport: Multiple Perspectives* (pp. 56–71). Edward Elgar Publishing.
- Giuffrida, N., Fajardo-Calderin, J., Masegosa, A. D., Werner, F., Steudter, M., & Pilla, F. (2022). Optimization and machine learning applied to last-mile logistics: A review. *Sustainability*, 14(9), 5329. <https://doi.org/10.3390/su14095329>
- Hepsiburada. (2026, Haziran 10). https://www.hepsiburada.com/teslimat?utm_source=chatgpt.com
- HepsiJet. (2026, Haziran 10). <https://www.hepsijet.com/kargo-hizmetleri>
- Parasuraman, A., Zeithaml, V.A. and Berry, L.L. (1988), Servqual: a multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality, *Journal of Retailing*, 64, 1, 12-40
- Prasad, R.K. and Verma, S.(2022) ‘Service quality measures: systematic literature review and future research directions’, *Int. J. Management Practice*, Vol. 15, No. 1, pp.9–23. DOI: [10.1504/IJMP.2022.10043388](https://doi.org/10.1504/IJMP.2022.10043388)

- Rao, S., Griffis, S. E., & Goldsby, T. J. (2011). Failure to deliver? Linking online order fulfillment glitches with future purchase behavior. *Journal of Operations Management*, 29(7–8), 692–703. <https://doi.org/10.1016/j.jom.2011.04.001>
- Ranieri, L., Digiesi, S., Silvestri, B., & Roccotelli, M. (2018). A review of last mile logistics innovations in an externalities cost reduction vision. *Sustainability*, 10(3), 782. <https://doi.org/10.3390/su10030782>
- Risberg, A. (2026). Last mile consumer steering in omni-channel retailing: an integrated delivery channel, mode, and partner steering study in Sweden. *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 1-19. 10.1080/09593969.2025.2606166
- Trendyol. (2026, Haziran 10). https://www.trendyol.com/yaritim/kargo-ve-teslimat?utm_source=chatgpt.com
- Ocak, A. (2025). Last-Mile Delivery Optimization and Consumer Perception: A Marketing and Logistics Integration Perspective. *Journal of Distribution Science*, 23(6), 13-22. DOI:10.15722/jds.23.06.202506.13
- Olsson, J., Hellström, D. ve Palsson, H. (2019). “Framework of Last Mile Logistics Research: A Systematic Review of the Literature”, *Sustainability*, 11, 7131. DOI:10.3390/su11247131
- Örs, H. (2015). *Pazarlama Perspektifinden Eğitim Hizmeti: Değer ve Kalite*, Gazi Kitapevi, Ankara
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2018). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin.
- Kanık, Z. B., Ömürganülşen, M., & Soysal, M. (2023). Son Kilometre Koli Teslimatı Literatür Taraması: Yükselen Eğilim ve İlgili Teknolojilere Bir Bakış. *Verimlilik Dergisi*, 57(2), 393-424. DOI: 10.51551/verimlilik.1200766
- Zeithaml, V.A., Bitner, M.J. ve Gremler, D.D., (2018). *What Are Services?* McGraw Hi Education.

15. Bölüm

Taliban Öncesi Afganistan*

Musa YUKUŞ¹, Yusuf ÇINAR²

Giriş

Orta Asya, Güney Asya ve Orta Doğu'nun jeopolitik kesişim noktasında yer alan Afganistan, 635.000 km² 'lik yüzölçümüyle coğrafi büyüklük bakımından Myanmar ve Somali ile benzer nitelikler taşımaktadır. Ülke, Asya kıtasında denize kıyısı bulunmayan karasal devletlerden biri konumundadır (Smith, 2016: 112). Afganistan; kuzeyde Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan, doğuda Çin (Doğu Türkistan), güney ve güneydoğuda Pakistan, batıda ise İran ile komşudur. Ülkenin sınır hattı incelendiğinde; kuzey yönünde söz konusu üç Orta Asya cumhuriyetiyle yaklaşık 2.000 km, güneyde ise Pakistan ile 1.700 km uzunluğunda bir sınırı paylaştığı görülmektedir. Toprak bütünlüğü doğu-batı doğrultusunda 1.350 km, kuzey-güney doğrultusunda ise 900 km boyunca uzanmaktadır. Arazi yapısı ağırlıklı olarak dağlık alanlardan oluşan ülkenin başlıca kent merkezlerini sırasıyla Kâbil, Kandehar, Herat, Mezar-ı Şerif, Kunduz ve Celalabad oluşturmaktadır. (Oğuz E,2001 s,38)

Afganistan'ın demografik yapısı incelendiğinde; en büyük etnik grubu Peştunlar oluştururken, ikinci sırada Tacikler, üçüncü sırada ise Türk kökenli topluluklar yer almaktadır. Ülke nüfusunun yaklaşık %45'ini oluşturan Peştunlar, 1747 yılından itibaren Afganistan'ın egemen siyasi aktörü konumunu sürdürmüş ve tarihsel süreçte ülkenin tüm yönetim kademelerinde belirleyici olmuşlardır. Ancak 1992 yılında merkezi hükümetin çöküşüyle birlikte, ülkedeki etno-politik dengelerde radikal bir değişim süreci yaşanmıştır.

Bölgesel ölçekte değerlendirildiğinde Afganistan; Orta Asya, Güney Asya, Orta Doğu ve Kafkasya havzalarını birbirine bağlayan jeostratejik ve jeopolitik konumu sebebiyle kritik bir "kilit ülke" (pivot devlet) niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla ülkede meydana gelen siyasi, askeri ve sosyal gelişmelerin gerek sahip olduğu jeopolitik konum gerekse heterojen nüfus yapısı nedeniyle hem sınır komşuları hem de küresel aktörler bakımından doğrudan sonuçlar doğurduğu görülmektedir. Bu çerçevede Afganistan; karmaşık etnik dokusu ile

¹ Yüksek Lisans, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Ve Uluslar Arası İlişkiler, Batman

² Prof. Dr. yusuf.cinar@batman.edu.tr Batman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi - Uluslararası İlişkiler, Batman

*Bu çalışma 1.araştırmacının yüksek lisans tezinden türetilmiştir

bölgede süregelen politik, askeri ve sosyo-ekonomik dinamikler açısından yakından izlenmesi gereken hassas bir coğrafya olma özelliğini korumaktadır.

Yaklaşık kırk yılı aşkın süredir devam eden dış müdahaleler, etnik fay hatları üzerinden yürütülen çatışmalar ve kurumsallaşmış bir merkezi devlet yapısının inşa edilemeyişi; ülkede kamu düzeni ve siyasal istikrarın tesis edilmesini engelleyen temel yapısal faktörler olarak öne çıkmaktadır (İnaç, Ahmed 2022 s.51-52). Jeopolitik konumu itibarıyla Afganistan; Orta Asya, Orta Doğu ve Güney Asya havzalarını birbirine bağlayan stratejik bir geçiş güzergâhı niteliğindedir. Tarihsel süreçte sahip olduğu bu stratejik mevki sebebiyle ülke coğrafyası, farklı yönlerden genişleme arayışında olan çeşitli güçlerin müdahalelerine ve istilalarına maruz kalmıştır.

Modern devlet yapısının biçimleniş sürecinin ardından bir süre İngiliz nüfuzu/himayesi altında varlığını sürdürmek durumunda kalan Afganistan, 3 Mayıs - 3 Haziran 1919 tarihleri arasında İngiltere'ye karşı yürütülen Mücadele (Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı) sonucunda bağımsızlığını kazanmıştır. 8 Ağustos 1919 tarihinde imzalanan Ravalpindi Antlaşması ile İngiltere, Afganistan'ın tam bağımsızlığını resmen tanımıştır. Bu dönemde ülke yönetiminde yer alan Emanullah Han; iyi eğitim almış, küresel dinamikleri yakından takip eden, yenilikçi ve reformist bir lider olarak öne çıkmıştır. Tahta geçişinin ardından Emanullah Han, Afganistan'ın iç ve dış politikasında tam bağımsız bir devlet niteliği taşıdığını ilan etmiştir.

Emanullah Han döneminde, ülkenin kapsamlı bir modernleşme sürecine girmesini hedefleyen hızlı bir reform programı uygulamaya konulmuştur. Ancak söz konusu modernleşme hamleleri, geleneksel yapılardan beslenen reform karşıtı kesimlerin tepkisini çekmiş ve ülkede geniş çaplı ayaklanmaların baş göstermesine yol açmıştır. Bu toplumsal ve siyasal huzursuzluklar neticesinde, 1928 yılı itibarıyla Emanullah Han iktidarı zayıflayarak sona erme sürecine girmiştir.

Nitekim bu süreçte "Beçe-i Sakao" (Sucu Oğlu) lakabıyla bilinen Habibullah Kalakani öncülüğündeki isyan hareketi başarıya ulaşmış ve Kalakani, 7 Ocak 1929 tarihinde yönetimi ele geçirmiştir. Ancak Kalakani döneminde uygulanan politikaların yetersizliği, ülkedeki siyasal istikrarsızlığı ve kaotik ortamı daha da derinleştirmiştir. İngiltere'nin de desteğini arkasına alan Muhammed Nadir Han, Peştun aşiretlerinden oluşturduğu askerî birliklerle Kalakani yönetimine karşı harekete geçmiş ve 13 Ekim 1929'da Kalakani iktidarına son vererek yönetimi devralmıştır. Bununla birlikte Muhammed Nadir Han'ın iktidarı uzun ömürlü olmamış; yönetimin dördüncü yılında, Ekim 1933'te uğradığı bir suikast sonucu hayatını kaybetmiştir.

Nadir Han'ın ölümünün ardından yerine 19 yaşındaki oğlu Muhammed Zahir Şah geçmiş ve ülkede kırk yıl sürecek bir iktidar dönemi başlamıştır. Zahir Şah dönemi, 1973 yılında kuzeni Muhammed Davut Han tarafından gerçekleştirilen bir darbeyle son bulmuştur. Monarşi rejimini yıkararak cumhuriyeti ilan eden Davut Han yönetimi ise, 1978 yılında gerçekleşen Sol/Komünist darbe (Saur Devrimi) ile devrilmiştir (Noory, 2020, s.2.).

Sovyet İşgali ve Geri Çekilme Süreci

1970'li yılların sonlarına doğru Amerika Birleşik Devletleri (ABD) istihbarat analistlerinin büyük bir çoğunluğu, Sovyetler Birliği'nin kapsayıcı askerî unsurlarla Afganistan'a doğrudan bir müdahalede bulunmayacağı görüşünü taşımaktaydı. Benzer şekilde Moskova'daki Komünist Parti yönetimi de Afganistan coğrafyasının Sovyetler Birliği için ikinci bir "Vietnam Trajedisi"ne dönüşme riskinden endişe ettiği için doğrudan bir askerî müdahaleye mesafeli yaklaşmaktaydı. Nitekim Sovyetler Birliği'nin müdahaleye hazırlandığına dair ortaya çıkan ilk istihbarat raporlarının dahi dönemin Batılı istihbarat servislerince yeterince dikkate alınmadığı öne sürülmektedir. Bu doğrultuda gerçekleşen Sovyet işgali, ABD ve Batı bloku nezdinde stratejik bir şok etkisi yaratmıştır (Riedel, 2014, s.35.).

Sovyet yetkilileri başlangıçta askerî bir müdahaleye karşı temkinli ve isteksiz bir tutum sergilemiş olsalar da kararın alınmasında iki kritik figürün belirleyici rol oynadığı görülmektedir. Bu isimlerden ilki, Afganistan'daki sosyalist rejimin çöküşünü stratejik bir kayıp olarak değerlendiren ve dönemin Devlet Güvenlik Komitesi (KGB) Başkanı olan Yuri Andropov'dur. Diğer isim ise sahadaki durumu yerinde incelemek amacıyla kapsamlı bir heyetle Kâbil'e giden Sovyet Kara Kuvvetleri Komutanı General İvan G. Pavlovskiy'dir.

Gerçekleştirilen askerî müdahalenin arka planında farklı stratejik gerekçeler de yer almaktadır. Nitekim bu gerekçelerin en öne çıkanı, Rus dış politikasının tarihsel boyutunu oluşturan "sıcak denizlere inme" stratejisidir. Afganistan'ın kontrol altına alınması, Sovyetler Birliği'ne Hint Okyanusu kıyılarına erişim sağlama hususunda jeopolitik bir fırsat sunmuştur. Bu bağlamda Afganistan Harekâtı, Kafkasya ve Orta Asya ekseninde yürütülen geleneksel Rus yayılmacı politikalarıyla tarihsel ve stratejik bir paralellik göstermektedir (Rais, 1994, s.68-69.).

Sovyet yönetimine karşı mesafeli ve bağımsız bir tutum sergileyen Hafızullah Emin'in Ekim 1979'da iktidarı ele geçirmesi, askerî müdahale kararının alınmasında hızlandırıcı bir unsur olmuştur. Sol/sosyalist ideolojik kimliğinin yanı sıra muhafazakâr Afgan toplumunun dinamiklerini göz önünde bulunduran ve aşırı Peştun milliyetçiliğiyle öne çıkan Emin; Moskova

tarafından güney sınırında yeni bir Osmanlı modeli/nüfuz alanı oluşturma arayışı içinde olmakla itham edilmiştir. Söz konusu tablo, İran'da gerçekleşen İslam Devrimi ile eş zamanlı değerlendirildiğinde, Sovyet yönetimi nezdinde güney sınırlarında büyüyen bir "İslami tehdit" olarak algılanmıştır. Bu güvenlik algısının bir sonucu olarak, Leonid Brejnev liderliğindeki Politbüro 12 Aralık 1979 tarihinde müdahaleye resmen onay vermiş ve bu doğrultuda 40. Kızıl Ordu'nun teşkil edilerek görevlendirilmesini emretmiştir (Braithwaite, 2011, s.77.).

Sovyetler Birliği'nin işgal hazırlıkları, büyük oranda Afganistan'da konuşlu bulunan askerî danışman kadrosu tarafından koordine edilmiştir. Nitekim 1968 Çekoslovakya Müdahalesi'nin planlayıcıları arasında yer alan General Pavlovskiy ve General Yepişev, 1979 yılı içerisinde "saha incelemesi" adı altında Kâbil'e iki ayrı ziyaret gerçekleştirmişlerdir. Bu süreçte Afganistan sınırına yakın bölgelerde kapsamlı bir askerî yığınak icra edilmiş; Hafızullah Emin'e ise Sovyet ordusunu resmen ülkeye davet etmesi veya görevinden istifa etmesi yönünde baskı uygulanmıştır.

Ancak Emin, Sovyet yönetiminin bu taleplerini reddetmiştir. Oysaki Sovyet dış politikasının temel Doktriniyi oluşturan Brejnev Doktrini, Sosyalist blok dâhilindeki hiçbir rejimin Moskova'nın nüfuz alanından çıkmasına izin verilmemesini öngörmekteydi. Bu gelişmeler üzerine Sovyet Hava İndirme Birlikleri, 8 Aralık 1979 tarihinden itibaren Bagram Hava Üssü ile Kâbil Uluslararası Havalimanı'na intikal ettirilmeye başlanmıştır. Ardından iki Sovyet Motorlu Piyade Tümeni karadan sınırı geçerek Salang Geçidi üzerinden Kâbil'e, diğer birlik ise Herat hattı üzerinden Kandehar'a doğru ilerlemiştir. Söz konusu askerî sevkiyatlarla birlikte Sovyet ordusu Afganistan coğrafyasının iç kesimlerine nüfuz etmiş ve işgal süreci fiilen başlamıştır (Riedel, 2014,s.36.).

Askerî açıdan bir çıkmaza giren Kızıl Ordu, konvansiyonel bir askerî güç olmasının getirdiği doktrinsel sınırlılıklar sebebiyle gayrinizami harp/gerilla taktikleri uygulayan Mücahit unsurlara karşı kesin bir zafer elde edememiştir. Bu süreçte, özellikle Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından mücahitlere tedarik edilen omuzdan atılan hava savunma füzeleri (Stinger), Sovyetler Birliği'nin sahadaki mutlak hava üstünlüğünü kırarak çatışmanın stratejik dengesini değiştirmiş ve Sovyet askerî kayıplarının ciddi oranda artmasına yol açmıştır.

1980'li yılların ortalarına gelindiğinde, Afganistan'daki çatışmaların askerî yöntemlerle kesin bir zafere ulaşamayacağı anlaşılmıştır. Dış aktörler tarafından sağlanan ileri teknoloji ürünü askerî teçhizatın mücahit unsurlara intikali, işgal kuvvetleri bakımından savaşın insani ve maddi maliyetini ciddi oranda

artırmıştır. Sahada yaşanan kayıpların artması ise Sovyet askerî personeli üzerinde derin bir moral ve motivasyon çöküntüsüne yol açmıştır.

Söz konusu psikolojik yıpranmanın temel nedenlerinden biri, Sovyet ordusuna mensup askerlerin ideolojik şartlandırmaları ile sahadaki olgusal gerçeklik arasındaki uyumsuzluktur. Askerî personele, Afganistan'da ABD, Çin, Pakistan ve İran destekli paralı unsurlarla savaşılabacağı yönünde bir söylem aktarılmış; ancak sahada çatışılan ve zarar gören kesimin büyük oranda yerel sivil halk ile Afgan köylülerinden oluştuğu görülmüştür. Olgusal gerçeklik ile resmî söylem arasındaki bu çelişki, Sovyet askerleri arasında yoğun bir psikolojik kırılmaya ve yabancılaşmaya neden olmuştur. Nitekim bu durum, askerî disiplinin bozulmasına; birlikler içerisinde uyuşturucu kullanımı, şiddet eğilimi ve suça yönelim gibi sosyo-psikolojik sorunların yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır (Keller, 1989).

Sovyet resmî makamları savaşta insan gücü kayıplarını 13.310 ölü, 35.478 yaralı ve 311 kayıp olarak açıklasa da Batılı kaynaklar ve istihbarat raporları, Kızıl Ordu'nun reel kayıplarının bu sayıların çok üzerinde olduğunu öne sürmektedir. Nitekim ABD Teksas Senatörü Charles Wilson'ın 1985 yılında ABD Kongresi'nde yaptığı konuşmada yer alan ifadeler ile Merkezî İstihbarat Teşkilatı'nın (CIA) projeksiyonları, Sovyet kayıplarının resmî rakamların ötesinde olduğuna işaret etmektedir. Senatör Wilson, ABD'nin Vietnam Savaşı'ndaki 58 bin kişilik kayıpları ile kıyaslama yaparak Sovyetler Birliği'nin Afganistan'da analistlerin öngördüğünden daha ağır zayıat verdiğini vurgulamıştır. Nitekim CIA hesaplamaları doğrultusunda, Sovyetler Birliği'nin gerçek insani kaybının 50 bine yakın olabileceği değerlendirilmektedir.

Nitekim sahada derinleşen bu askeri ve insani maliyet, Sovyet yönetiminde radikal bir söylem değişikliğini beraberinde getirmiştir. Sovyetler Birliği Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov, 1986 yılındaki Vladivostok konuşmasında Afganistan Savaşı'nı Kızıl Ordu için "kanayan bir yara" olarak nitelendirmiş ve bu tarihten itibaren Sovyet yönetimi ülke için "onurlu bir çekilme stratejisi" aramaya başlamıştır.

Savaşın ekonomik bilançosu incelendiğinde; Batılı kaynaklar ve iktisadi analistler, işgalin Sovyet ekonomisine günlük maliyetini ortalama 12 ila 15 milyon dolar olarak hesaplamaktadır. Bu veriler doğrultusunda askerî harekâtın yıllık maliyetinin 500 ila 600 milyon dolar civarında seyrettiği ve netice itibarıyla Sovyetler Birliği'nin "Afganistan Müdahalesi"nin toplam iktisadi külfetinin 60 milyar doların altına düşmediği öne sürülmektedir (Times,1989). Sovyetler Birliği'nin çekilme kararının belirginleştiği süreçte, Kasım 1987'de gerçekleştirilen Anayasa değişikliği ile "Afganistan Cumhuriyeti" ilan edilmiştir. Bu hukuki düzenleme kapsamında çok partili sisteme geçişe ve siyasi

partilerin hükümette temsil edilmelerine imkân tanınmıştır. Dönemin Devlet Başkanı Muhammed Necibullah yönetimi, bu adımlarla Afgan devleti ile Mücahit gruplar arasındaki gerilimi azaltmayı ve siyasal meşruiyet kazanmayı hedeflemiştir. Ancak Necibullah iktidarı, muhalif unsurlar ve Batılı aktörler nezdinde Moskova'nın nüfuzunu sürdürmeye dönük vesayetçi bir yönetim olarak görülmeyle devam etmiştir.

Nitekim çatışmaların seyrini değiştiren temel gelişme, ABD ve müttefikleri tarafından Mücahitlere tedarik edilen omuzdan atılan hava savunma füzeleri (Stinger) olmuştur. Söz konusu askerî yardımlar neticesinde Mücahitler, sahadaki operasyonel üstünlüklerini artırırken Kızıl Ordu en önemli avantajı olan hava hâkimiyetini kaybetmiştir. Askerî çözümsüzlüğün derinleşmesi ve işgalin sürdürülemez hâle gelmesi üzerine, Nisan 1988'de Cenevre Anlaşmaları imzalanmış ve Sovyet askerlerinin Afganistan'dan kademeli olarak çekilme takvimi resmileştirilmiştir. (Zeydan, 2009, s.117-118)

Mücahitler Dönemi

Sovyet askerî müdahalesi ve Hafızullah Emin'in tasfiye edilmesi neticesinde sürgünden dönen Babrak Karmal, Sovyetler Birliği'nin desteğiyle ülkedeki yönetimi devralmıştır. Karmal; Başbakanlık, Devrim Konseyi Başkanlığı ve Afganistan Demokratik Halk Partisi (ADHP) Genel Sekreterliği görevlerini üstlenerek iktidarını konsolide etmeye çalışmıştır. Ancak uygulanan politikalar ve mevcudiyeti, hem rejim nezdinde hem de toplum genelinde Sovyet karşıtı güçlü bir muhalefetin doğmasına yol açmıştır. Bu muhalif unsurlar, ideolojik ve eylemsel bir çatı kavram olarak "Mücahit" kimliği altında örgütlenmeye başlamışlardır. Söz konusu direniş grupları, Afganistan'ın iç kesimlerinin yanı sıra sınır komşusu olan Pakistan'ın Peşaver kentinde de üslenerek yapılanmıştır.

Söz konusu muhalif gruplar, Soğuk Savaş konjonktürüne paralel olarak Batılı ve bölgesel güçler tarafından yoğun şekilde desteklenmiştir. Nitekim Afganistan'ın tam anlamıyla Sovyet denetimine girmesi; Moskova'nın Hint Okyanusu'na ve İran üzerinden Basra Körfezi'ne erişim sağlama (sıcak denizlere inme) stratejisini gerçekleştirmesine imkân tanıyabilecek nitelikteydi. Bu jeopolitik risk, Batı Bloku'nun yanı sıra İran, Çin ve Pakistan gibi çevre ülkelerin güvenlik algılarını da doğrudan tehdit eden bir dinamik oluşturmuştur (Haya, 2014, s.23.). Nitekim Afganistan'da Sovyet işgaline karşı direniş gösteren Mücahit grupların önemli bir kesimi yerel halktan oluşmamaktaydı. Süreç içerisinde yaklaşık 100 bin Pakistan vatandaşı ile Orta Doğu (Arap), Kuzey Afrika ve Güneydoğu Asya menşeli 35 bine yakın yabancı savaşçı, Sovyet ordusuna karşı mücadele etmek amacıyla bölgeye intikal etmiştir. Bu

heterojen yapısıyla Afganistan, ilerleyen yıllarda hem küresel siyasetin hem de İslam dünyasının temel güvenlik sorunlarından birine dönüşecek olan "küresel cihad" kavramının ilk tatbik ve uygulama alanı haline gelmiştir. Sahada elde edilen askerî/operasyonel tecrübeler ve kurulan uluslararası ağlar; Cezayir'den Filipinler'e uzanan geniş bir coğrafyada radikal örgütlenme, cemaatleşme ve silahlı eylem hatlarının teşekkül etmesine zemin hazırlamıştır (Sivrioğlu-Türkoğlu,2023, s.283). Sovyet müdahalesine karşı direnç gösteren Mücahit yapıların lider kadrosunun büyük bir bölümü, geleneksel medrese eğitimi almış din adamlarından oluşmaktaydı. Nitekim Afgan toplumunun direniş hareketine katılımında, bu dinî liderler tarafından yayımlanan fetvalar belirleyici bir rol oynamıştır. Bu durum, din adamlarının (ulemanın) geleneksel toplumsal nüfuzlarının yanı sıra belirgin bir siyasi ve askerî aktör olarak öne çıkmalarını sağlamıştır.

Ülkedeki sosyokültürel yapının dinî değerlere ve din adamlarına atfettiği tarihsel önem, özellikle Pakistan'daki kamplarda yaşamak durumunda kalan mülteci Afgan aileler için çocuklarını medreselere yönlendirmede itici bir motivasyon unsuru oluşturmıştır. Bu süreçte direniş grupları arasında geniş bir medrese ağına ve öğrenci potansiyeline sahip en belirgin yapılar; Mevlevî Muhammed Nebi Muhammedî liderliğindeki Haraket-i İnkılâb-ı İslâmî ile Mevlevî Yunus Halis liderliğindeki Hizb-i İslâmî (Halis Grubu) olmuştur. Söz konusu medreselerde yetişen genç öğrenciler (talebeler), süreç içerisinde direniş grupları için kritik bir insan kaynağı ve operasyonel taban teşkil etmiştir (Arefî, s.195).

Muhammed Necibullah hükümetinin devrilmesinden hemen önce, bazı Mücahit grupların liderleri Pakistan'ın Peşaver kentinde bir araya gelerek rejim sonrası Afganistan'da tesis edilecek siyasal sistem üzerine müzakerelerde bulunmuşlardır. Söz konusu aktörler arasında sağlanan "Peşaver Anlaşması" uyarınca, ülkenin resmî yönetim biçiminin "Afganistan Cumhuriyeti" yerine "Afganistan İslam Devleti" olarak değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Yapılan mutabakat çerçevesinde, yeni kurulan Afganistan İslam Devleti'nin geçici devlet başkanlığı görevine iki ay süreyle Sibğatullah Müceddidî'nin getirilmesi hususunda uzlaşıya varılmıştır (Coll,1992). Sovyetler Birliği'nin Afganistan'dan çekilme kararı alması üzerine Muhammed Necibullah yönetimi, Mücahit gruplarla bir uzlaş zeminini arayışına girmiştir. Bu doğrultuda rejim, ilk aşamada tek taraflı ateşkes ilan etmiş ve devlet yapısının İslami ilkelerle uyumlu hale getirileceğini taahhüt etmiştir. Bu politikanın bir yansıması olarak din görevlileri devlet bütçesinden maaşa bağlanmış, resmî söylevlerde besmeleye yer verilerek dinî semboller ve retorik yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

Söz konusu meşrulaşma stratejisinin devamı olarak Temmuz 1987’de ülkenin resmî adı "Afganistan Demokratik Halk Cumhuriyeti"nden "Afganistan Cumhuriyeti"ne dönüştürülmüş ve böylece sol/sosyalist tınılar taşıyan "Demokratik Halk" ibaresi devlet unvanından çıkarılmıştır. Benzer şekilde, iktidardaki Afganistan Demokratik Halk Partisi (ADHP) de adını "Vatan Partisi" olarak değiştirmiş; partinin Marksist ilkeler yerine Afgan geleneklerine ve İslami esaslara saygılı bir siyasal teşekkül olduğunu ilan etmiştir. Bunlara ek olarak, toplumsal tabanı genişletmek amacıyla Peştun olmayan etnik unsurlar da üst düzey idari makamlara getirilmiştir. Ancak rejimin ideolojik dönüşüm iddiasıyla attığı tüm bu adımlar, Mücahit muhalefeti ve toplum nezdinde inandırıcı bulunmamış; mevcut siyasal çözümsüzlüğü ve rejimin çöküş sürecini engellemeye yetmemiştir (Beg , 2001, s.205-206). Sovyet birliklerinin çekilmesinin ardından, Pakistan İstihbarat Teşkilatı’nın (ISI) yönlendirmesiyle Mücahit gruplar, gayrinizami harp taktiklerinden konvansiyonel harp stratejisine geçme zamanının geldiği hususunda ikna edilmişlerdir. Bu doğrultuda Mücahitler, Hayber Geçidi’ne yakın stratejik bir konumda bulunan Celalabad kentine yaklaşık 10 bin kişilik bir kuvvetle geniş çaplı bir harekât başlatmışlardır. Ancak konvansiyonel cephe savaşının gerektirdiği entegre ve merkezi bir komuta-kontrol yapısından yoksun olan Mücahit unsurlar; Sovyetler Birliği tarafından ağır silahlar, zırhlı araçlar ve hava desteğiyle donatılmış Afgan ordusu karşısında başarısızlığa uğramışlardır. Pakistan’da teşkil edilen geçici hükümetin desteklediği Celalabad Taarruzu’nun püskürtülmesi, Muhammed Necibullah yönetiminin siyasal ve askerî konumunu kısa vadede tahkim ederken, Mücahit gruplar arasındaki görüş ayrılıklarını ve iç çatışmaları derinleştirmiştir.

Celalabad’daki savunma başarısında, rejim saflarında savaşan Özbek kökenli General Abdürreşid Dostum ve ona bağlı birliklerin operasyonel katkısı belirleyici olmuştur. Nitekim Afganistan’daki sosyalist rejimin nihai çöküş süreci de General Dostum’un saf değiştirerek Nisan 1992’de Mücahit kanadına geçmesiyle tetiklenmiştir. Rejimin en kritik askerî figürlerinden biri olan Dostum’un Mücahit saflarına katılması, Kâbil’deki güç dengelerini tamamen değiştirmiş ve başkent Kâbil, Ahmed Şah Mesud liderliğindeki Mücahit güçlerin denetimine girmiştir (1992). İktidarını kaybeden Necibullah ise Birleşmiş Milletler (BM) Kâbil Temsilciliği’ne sığınmış; burada 1996 yılında Taliban tarafından yakalanıp infaz edilene kadar kalmıştır (Kuğu,2021,s.152).

Sovyet müdahalesinin başladığı 1979 yılından itibaren yaşanan çatışmalar ve siyasal istikrarsızlık süreci, Afganistan genelinde ağır bir insani felakete yol açmıştır. Bu süreçte yaklaşık 2 milyon Afgan yaşamını yitirmiş, 6 milyona yakın insan ise zorunlu göç hareketleriyle mülteci konumuna düşmüştür.

Sovyetler Birliği'nin resmî askerî kaybının 14.453 kişi olduğu dikkate alındığında; Mihail Gorbaçov'un Afganistan'ı Sovyetler Birliği için bir "kanayan yara" olarak nitelendirmesine karşın, savaşın asıl insani, sosyal ve demografik yıkımını Afgan toplumunun yaşadığı açıkça görülmektedir (Şenli, 2022, s.35).

Nisan 1992'de, Afganistan'da yaklaşık 13 yıl boyunca Marksist rejime ve Sovyet müdahalesine karşı silahlı direniş yürüten Mücahit gruplar amacına ulaşmıştır. Dönemin küresel süper gücü olan Sovyetler Birliği'ne karşı başlatılan bu gerilla hareketi, başlangıçta marjinal bir direniş olarak görülse de süreç içerisinde komünist hükümetin devrilmesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla sonuçlanmıştır. İran'daki 1979 İslam Devrimi'nin ardından —ve hatta etkileri bakımından onun da ötesine geçerek— bu askerî başarı, uluslararası radikal gruplar nezdinde ilham verici bir model olarak algılanmıştır. Nitekim pek çok küresel İslamcı yapı mensubu, direnişin lider kadrosuyla temas kurmak, operasyonel tecrübelerden faydalanmak ve askerî eğitim almak amacıyla Afganistan'a intikal etmiştir.

Mücahitler mevcut rejimi ilga etmiş olsalar da, rejim sonrası kurulacak siyasal düzen ve devlet yapılanması konusunda ciddi bir vizyon yetersizliği ve doktrinsel karmaşa yaşamışlardır. Farklı ideolojik, etnik ve aşiretsel arka planlara sahip bu aktörleri bir arada tutan temel birleştirici motivasyon unsuru, ortak düşman olgusu çerçevesinde şekillenen anti-komünizm ve işgal karşıtlığı olmuştur. Söz konusu dış tehdidin ortadan kalkmasıyla birlikte; grupları bir arada tutacak kurumsal bir uzlaşma zemini ve ortak bir yönetim programı inşa edilememiştir.

Yıllar süren çatışmalar neticesinde Afganistan'ın fiziki, idari ve iktisadi altyapısı tamamen tahrip olmuştur; karayolları yoğun şekilde mayınlanmış, stratejik ulaşım ağları ve köprüler kullanılamaz hale gelmiş, ülke ekonomisi ise bütünüyle çökmüştür. Mücahit yönetiminin acil olarak yapısal reformlar gerçekleştirmesi ve savaş sonrası enkazı kaldırması gerekmesine rağmen; lider kadronun eğitim, sağlık, altyapı, iktisadi kalkınma ve teknolojik dönüşüm gibi devlet yönetimine dair somut bir eylem planı bulunmamaktadır. Zafer sonrasında bu konulara dair verilen vaatlere karşın, uygulamada nitelikli ve kalıcı bir idari icraat ortaya konulamamıştır (Sivrioğlu-Türkoğlu, 2023, s.296). Mücahit grupların dış müdahaleye karşı kazandığı askerî zafere rağmen, rejim sonrası dönemde siyasal erki paylaşma noktasında yaşanan uzlaşmazlıklar, bu kez örgütler arasında etnik ve bölgesel temelli bir iç savaşın fitilini ateşlemiştir. Afganistan'da Sovyet işgalinin sona ermesiyle birlikte siyasal istikrarın tesis edileceği beklentisi doğsa da ülke, güç odaklarının çatıştığı yeni bir kriz dönemiyle karşı karşıya kalmıştır. Nitekim Mücahit gruplar, merkezi devlet

yönetimi ve stratejik bölgelerin kontrolü üzerinde hâkimiyet kurabilmek adına birbiriyle şiddetli bir iktidar mücadelesine girişmişlerdir. Özbek lider General Abdürreşid Dostum, Tacik lider Ahmed Şah Mesud ve Hazara lider Abdülali Mezârî arasında teşekkül eden ittifak ile Gülbeddin Hikmatyar liderliğindeki Peştun güçleri, başkent Kâbil üzerinde siyasal ve askerî denetim kurabilmek amacıyla şiddetli bir çatışma sürecine girmişlerdir. Sovyet işgali döneminde Kâbil halkı için savaş; kırsal alanlarda icra edilen gayrinizami harp taktiklerinden, Sovyet ve rejim birliklerine kurulan pusu ile dağlık bölgelerdeki çatışmalardan ibaretti. Ancak bu dönemde Kâbil, doğrudan kent merkezine yayılan ve mahalle ölçeğinde sürdürülen meskûn mahal çatışmalarının odak noktası haline gelmiştir (Sivrioğlu-Türkoğlu, 2023, s.296).

Ülkede tırmanan kanlı iç savaş, yalnızca Gülbeddin Hikmatyar liderliğindeki Hizb-i İslâmî ile sınırlı kalmamıştır. Şii Hazaraları temsil eden Hizb-i Vahdet örgütü de Burhaneddin Rabbani yönetimi ile olan siyasal bağlarını tamamen koparmıştır. Söz konusu gruplar arası çatışmaların temelinde, rejim sonrası iktidarın paylaşımı ve temsil adaletine ilişkin yaşanan derin anlaşmazlıklar yatmaktadır. Nitekim yürütme erkinde arzuladığı nüfuzu elde edemeyen General Abdürreşid Dostum da 6 Aralık 1992’de Cumhurbaşkanlığı Sarayı ve Savunma Bakanlığı binalarını hedef alan uyarı bombardımanları düzenleyerek tepkisini askerî yoldan göstermiştir.

Rabbani’nin devlet başkanlığı görev süresinin uzatılması ve idari konseyde Ahmed Şah Mesud ile Rabbani’ye bağlı Tacik aktörlerin ezici çoğunluğu sağlaması, başkent Kâbil’deki güç dengelerini bütünüyle sarsmış ve çok taraflı bir çatışma ortamını tetiklemiştir. Bu doğrultuda 1993 yılının sonlarında General Dostum, Hikmatyar ve Abdülali Mezârî, Rabbani yönetimine karşı ortak bir ittifak çatısı altında birleşmişlerdir. Çatışmaların şiddetlenmesiyle birlikte Rabbani’ye bağlı hava unsurları muhalif mevzileri bombalarken, muhalif gruplar da Kâbil kent merkezini füzeler ve ağır silahlarla hedef almıştır. Yaşanan meskûn mahal çatışmaları neticesinde Kâbil’de binlerce sivil yaşamını yitirmiş ve yüz bine yakın kent sakini Pakistan sınırına yakın güvenli bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Kentin uğradığı bu ağır tahribat, Sovyet işgali dönemindeki yıkım boyutlarını dahi geride bırakmış; oluşan güvenlik zafiyeti ve sosyal çöküş, kent halkında eski rejim dönemine (Muhammed Necibullah iktidarına) yönelik bir özlem duygusu yaratmıştır (Kuğu, 2021, s.154).

Kâbil’de yıllarca devam eden kent içi çatışmalar neticesinde fiziksel altyapı ağır bir yıkıma uğramış; binaların yaklaşık %70’i kullanılmaz hale gelmiş, 50 bin civarında sivil yaşamını yitirmiş ve kent nüfusunun büyük bir bölümü şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte Kâbil, etnik ve siyasal hatlar boyunca fiilen bölünmüştür: Kentin kuzey kesimleri Tacik grupların, batısı Hazaraların,

güneyi ise Peştun unsurların denetimine girmiştir. Söz konusu gruplar, konjonktürel olarak sürekli değişen askerî ittifaklar kurarak birbirlerine karşı saldırılar düzenlemiş; bunun sonucunda mahalle ve sokak ölçeğinde dinamik bir hâkimiyet değişimi yaşanmıştır.

Çatışmalı ortam ve otorite boşluğu yalnızca başkentle sınırlı kalmamış, ülkenin genelinde benzer bir tablonun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Şehirler, kasabalar ve köyler yerel savaş ağları ile farklı Mücahit gruplar arasında sürekli el değiştirmiş; merkezi otoritenin ve kamu düzeninin bütünüyle çökmesi neticesinde siviller derin bir güvenlik zafiyeti ve sosyal belirsizlik ortamına sürüklenmiştir (Sivrioğlu-Türkoğlu, 2023, s.298).

Sovyet güçleri Afganistan'ı terk edip komünist rejim çöktüğünde, farz olan cihadın nedeni ortadan kalktı (sona erdi) Çünkü Afganistan'da artık kâfir işgalciler yoktu. Bu nedenle, samimi mücahitlerin çoğu silahlarını bıraktı ve normal hayatlarına geri dönmüştü. Komünizmin çöküşünden sonra ülkeye ve halkına zarar verecek başka bir fitnenin ortaya çıkacağını bilmiyorlardı. Komünist rejimin çöküşünden sonra, mücahit liderler ülke üzerinde kontrol sağlayamadı ve birleşik bir İslami rejim kuramadılar. Bu güç boşluğu, haydut militanlar, eski komünist rejimin kalıntıları ve ülkenin birçok yerinde bulunan haydutlar tarafından istismar edildi. Kontrol ettikleri bölgelerde kendi mini devletlerini kurdular, hırsızlık, yağma, taciz ve diğer vahşi suç eylemlerinde bulundular. Hikmetyar ele geçirdiği yerlerde müziği ve sinemaları yasaklamakla meşgul olmakta, diğer mücahit liderlerle daha Kabil'i aldıkları ilk gün savaşa tutuşuyordu. Bu tutum Afgan halkının canını ve malını yitirmesine sebebiyet vermekteydi. Diğer bir taraftan daha insanların güvenliği tehlikedeyken ideolojik çıkarılar için mücadele eden mücahitler sonlarını hızlandırmaktaydılar çünkü halk desteğinden yoksun yönetimler er ya da geç devrilmeye mahkumdurlar Bu koşullar altında Afganistan'daki iç çatışma sahnesine yeni çıkan bir güç bütün dengeleri alt üst edecek, Taliban denilen bu gücün sahneye çıkmasıyla Afganistan'daki iktidar için kartlar yeniden dağıtılacaktır (Said, 2025, s.217).

Sonuç

Afganistan, sahip olduğu jeostratejik ve jeopolitik konumu itibarıyla tarih boyunca küresel ve bölgesel aktörlerin yayılmacı politikalarının ve müdahale alanlarının odağında yer almıştır. Ülke coğrafyasında tarihsel süreç boyunca yaşanan dış müdahalelerin ve çatışmaların süreklilik kazanması; güçlü, kurumsallaşmış ve kapsayıcı bir merkezi devlet yapısının inşa edilmesini engelleyen en temel yapısal unsur olmuştur.

yüzyılın son çeyreğinde Sovyetler Birliği'nin (SSCB) Afganistan'ı kontrol altına alma arayışı, bu müdahale zincirinin en kritik halkalarından birini teşkil etmiş; işgal kuvvetleri ile buna karşı direnç gösteren Mücahit unsurlar arasında çetin bir savaş yaşanmıştır. Askerî çözümsüzlük, sürdürülemez hâle gelen iktisadi külfet ve sahadaki ağır insani kayıplar neticesinde Sovyetler Birliği ülkeden geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak bu çekilme süreci arkasında ağır bir toplumsal enkaz bırakmış; savaş neticesinde yaklaşık 2 milyon insan hayatını kaybetmiş ve 6 milyona yakın Afgan yurttaşı zorunlu olarak mülteci konumuna düşmüştür.

Sovyet ordusunun çekilmesi ve takip eden süreçte komünist rejimin ilga edilmesiyle birlikte, silahlı direnişin temel eylemsel gerekçesi ("farz olan cihad") ortadan kalkmış; bunun sonucunda samimi Mücahit unsurların büyük bölümü silah bırakarak sivil hayata dönmüştür. Ancak bu durum, ülkede derin bir otorite boşluğunun doğmasına yol açmıştır. Komünist rejimin çöküşünün ardından Mücahit liderler arasında başlayan kişisel ve ideolojik iktidar hırsları; başkent Kâbil başta olmak üzere ülke genelinde kamu düzeni ile asayişin bütünüyle ortadan kalkmasına neden olmuştur. Yağma, hırsızlık, yol kesme eylemleri ile yerel savaş ağlarının kurduğu keyfi idareler, Afgan halkının can ve mal güvenliğini doğrudan tehdit eden kaotik bir ortam yaratmıştır.

Netice itibarıyla; devlet altyapısının tamamen çökmesi, güvenlik zafiyeti ve toplumun Mücahit yönetimlerine duyduğu güveni bütünüyle yitirmesi, Afganistan siyasal sahasında tüm dengeleri altüst eden tarihsel bir dönüm noktası oluşturmıştır. Ortaya çıkan bu idari ve sosyal çöküş, halk nezdinde asayiş tesis etme vaadiyle öne çıkan Taliban hareketinin doğuşuna, kitlesel meşruiyet kazanmasına ve kısa sürede hızla nüfuz alanını genişletmesine doğrudan zemin hazırlamıştır.

Kaynakça

- Beg, Rauf. Adı Afganistan'dı: Talibanların Eline Nasıl Düştü. İstanbul: Turan Kültür Vakfı Yayınları, 2001.
- Braithwaite, Rodric. Afghantsy: The Russians in Afghanistan (1979-1989). London: Oxford University Press, 2011.
- Coll, Steve. "Afghanistan's Fate: Healing or Disintegration?". Washington Post (3 Mayıs 1992).
- Haya, Babor. Uluslararası Alanda 11 Eylül Sonrası Afganistan. y.y., Mart 2014
- İnaç, Hüsamettin - Ahmed, Fazel. "Afganistan Siyasetine Askeri Müdahalenin İç ve Dış Faktörleri". Uluslararası Eşitlik Politikası Dergisi 2/2 (2022): 51-52.
- New York Times, 02.02.1989 ve International Herald Tribune, 14.05.1987
- Noory, Muzaffer Toofan. "11 Eylül Saldırısı Sonrası: NATO ve Birleşmiş Milletlerin Afganistan'daki Rolü". Yüksek Lisans Tezi, y.y., t.y., s. 2.
- Oğuz, Esedullah. Hedef Ülke Afganistan. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2001.
- Keller, Bill. "Soviets Pardon Veterans Accused in Crimes During the Afghan War". New York Times (29 November 1989).
- Kuğu, Ali Rıza. İç Çatışma ve Dış Müdahale Kısacasında Afganistan. İstanbul: Pankuş Yayınları, 2021.
- Rais, Rasul B. War Without Winners: Afghanistan's Uncertain Transition After the Cold War. New York: Oxford University Press, 1994.
- Riedel, Bruce. Ne Kazandık: Amerika'nın Afganistan'daki Gizli Savaşı (1979-1989). çev. İkbâl Saylık. İstanbul: Matbuat Yayın Grubu, 2014.
- Said, Ömer Kârî Abdülsettar. Dua. İstanbul: Dua Yayınları, 2025.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre - Türkoğlu, Ahmet Javid. Afganistan Tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023
- Smith, M. L. "Managing Afghanistan's Mineral Wealth". Jackson School of International Studies Journal 6/1 (2016): 112.
- Şenli, Burhanettin. Düünden Bugüne Afganistan. Ankara: Yeni Yüzyıl Yayınları, 2022.
- Zeydan, Ahmed Muvaffak. Taliban'ın Yükselişi: Afganistan'da Yeni Dönem. İstanbul: Mana Yayınları, 2002.

16. Bölüm

Ergenlerin Ebeveynleriyle Yaşadıkları Çatışmalara İlişkin Deneyimleri: Nitel Bir Araştırma¹

Ümmühan AZMAN², Yücel CAN³

Giriş

Ergenlik dönemi, bireyin çocukluktan yetişkinliğe geçerken birçok biyolojik, psikolojik ve sosyal değişim yaşadığı kritik bir evredir. Bu dönemde ergenler kimlik geliştirme ve özerklik kazanma çabası içindedirler ve bu çabalar aile içi ilişkileri önemli ölçüde etkileyebilmektedir (Santrock, 2013). Ebeveynler ise çocuklarının hızlı değişimine uyum sağlamaya çalışırken, onları koruma ve yönlendirme sorumluluğunu sürdürürler. Bu karşılıklı uyum çabası, sıklıkla ebeveyn-ergen çatışmalarını gündeme getirmektedir. Nitekim ergenlik döneminde aile içinde anlaşmazlıkların yaşanması oldukça yaygın olup, bu durum tarihsel olarak “fırtına ve stres” döneminin bir parçası olarak görülmüştür (Bayraktar, 2007). Örneğin 1970’lere dek, ergenin sağlıklı gelişimi için ailesiyle bir miktar çatışma yaşamasının kaçınılmaz ve gerekli olduğu ileri sürülmüştür (Bayraktar, 2007; Özdemir, 2014). Ergenin bağımsız bir yetişkin kimliği geliştirebilmesi için ailesine zaman zaman karşı gelmesinin doğal olduğu düşünülmüştür. Ancak günümüz araştırmaları, yoğun ve çözümsüz çatışmaların ergenin psikolojik sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yapabildiğini göstermektedir (Greenberger vd., 2000; Özdemir, 2014). Aile içinde sık ve yıkıcı biçimde yaşanan çatışmalar ergenlerde depresif belirtilerin artışı (Greenberger vd., 2000; Özdemir, 2014) ve problem davranışların ortaya çıkması (Bradford vd., 2008) ile ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle, ergenlikte ebeveynlerle yaşanan çatışmalar artık kaçınılmaz bir gelişimsel gereklilikten ziyade, üzerinde dikkatle durulması gereken bir olumsuzluk olarak ele alınmaktadır.

Aile içi çatışmalar, sadece bireysel düzeyde değil, aile sisteminin bütününe etkileyen sonuçlar doğurur. Sürekli çatışma ortamı, aile üyelerinin yaşam kalitesini ve ilişkilerinin verimliliğini düşürebilmektedir (Yavuz ve Özmete, 2012). Ergenlik döneminde aile dinamiklerinde köklü değişimler yaşandığı için, ebeveynler ile ergen arasındaki roller ve iletişim biçimleri yeniden tanımlanmak

¹ Bu çalışma, 1. Uluslararası Göreme Bilimsel Araştırmalar ve İnovasyon Kongresi’nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

² Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ORCID ID: 0009-0002-5573-4725

³ Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, ORCID ID: 0000-0002-5782-6570

zorundadır. Minuchin'in (1974) yapısal aile kuramına göre, ergenlikte ailede sınırlar yeniden düzenlenmeli ve ebeveyn-çocuk ilişkisi, ebeveyn-genç yetişkin ilişkisine doğru evrilmelidir (akt. Akün, 2013). Ne var ki bazı aileler bu değişime direnç gösterebilir; ebeveynler geleneksel otorite rollerini sürdürmeye çalışırken ergenler daha fazla özerklik talep etmektedir. Kuşaklar arası değer yargılarındaki farklılaşma ve değişimler de ebeveynlerle ergenler arasında iletişim engellerine ve çatışmalara yol açabilmektedir (Yılmaz, 2022). Ebeveynler çoğunlukla kendi gençlik dönemlerindeki sosyal değerler ve deneyimler çerçevesinde çocuklarına yaklaşırken, bugünün ergenleri değişen toplumsal normlar ve teknolojik etkilerle farklı bir bakış açısına sahiptir. Bu kuşak farkı, yanlış anlamaları ve anlaşmazlıkları tetikleyebilir.

Bu araştırmada, ergenlerin aile içinde yaşadıkları çatışmaları kendi bakış açılarından inceleyerek, çatışmaların temel nedenlerini, nasıl yaşandığını ve sonuçlarını anlamaya çalıştık. Aile ve ergen konusuna odaklanan önceki çalışmalar genellikle ebeveyn tutumlarının ergen üzerindeki etkilerine yoğunlaşmıştır (Hamarta vd., 2010; Ulusoy vd., 2005). Buna karşın ergenlerin, ebeveynleriyle ilişkilerine ve çatışma deneyimlerine dair öznel algıları nispeten daha az incelenmiştir. Bu çalışmanın giriş bölümünde, konunun genel çerçevesi çizilmiş; ergenlik döneminin aile içi ilişkilere etkisi ve ebeveyn-ergen çatışmasının önemi literatüre dayanarak tartışılmıştır. Ardından, araştırmanın problemi ve amacı netleştirilerek, çalışmanın gerekçesi ve özgün değeri ortaya konulmuştur.

Araştırmanın Problemi

Günümüz toplumunda pek çok aile, ergenlik çağındaki çocuklarıyla ciddi iletişim sorunları ve çatışmalar yaşamaktadır. Özellikle ergenlerin artan özerklik isteği ile ebeveynlerin kontrol ve rehberlik çabası arasındaki dengesizlik, aile üyelerini rahatsız edici bir gerilim kaynağına dönüşebilmektedir. Toplumsal değerlerin ve yaşam tarzlarının hızlı değişimi, ebeveynlerle ergenler arasında anlaşmazlıklara yol açan durumları daha da görünür kılmaktadır. Örneğin, ergenlerin arkadaş seçimi, dışarıda geçirdikleri zaman, teknolojik cihaz kullanımı veya giyim tarzı gibi konular, aile içinde tekrar eden tartışmalara neden olabilmektedir. Bu sorunlar, sadece aile içinde gergin bir atmosfer yaratmakla kalmamakta, aynı zamanda ergenin sosyal uyumunu ve duygusal sağlığını da olumsuz etkileyebilmektedir (Özdemir, 2014). Sonuç olarak, ebeveyn-ergen çatışmaları hem bireysel refahı tehdit eden hem de aile birliğini sarsan bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu araştırmanın problemi, ergenlerin aileleriyle yaşadığı çatışmaların nedenlerini ve dinamiklerini anlamak ve bu çatışmaların ergenler üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Toplumu ve

araştırmacıyı rahatsız eden bu durum, çalışmamıza yön veren temel sorunsalı oluşturmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın genel amacı, ergenlerin ebeveynleriyle yaşadıkları çatışmalara ilişkin deneyimlerini ve bakış açılarını derinlemesine incelemektir. Bu kapsamda, aşağıdaki alt amaçlar belirlenmiştir:

1. Ergenlerin ebeveynleriyle yaşadıkları çatışmaların başlıca konularını ve nedenlerini tespit etmek,
2. Ergenlerin çatışma sırasındaki ebeveyn davranışlarına yönelik algılarını ortaya koymak,
3. Ergenlerin çatışma durumlarında verdikleri tepkileri ve duygusal deneyimleri incelemek,
4. Ebeveyn-ergen çatışmalarının ergenlerin aile ilişkilerine ve günlük yaşamına yansıyan sonuçlarını değerlendirmek.

Belirlenen bu amaçlar doğrultusunda araştırma, ergenlerin kendi anlatımlarına dayanarak aile içi çatışmaların doğasını anlamaya çalışacaktır. Çalışmada veri toplamak için yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılacak ve elde edilen nitel veriler tematik analiz tekniğiyle çözümlenecektir. Böylece, ergenlerin deneyimleri ortak temalar etrafında anlamlandırılarak araştırma sorularına yanıt aranacaktır.

Araştırmanın Önemi

Bu araştırmanın önemi, hem kuramsal literatüre yapacağı katkılardan hem de pratik alandaki olası yararlarından kaynaklanmaktadır. Literatüre bakıldığında, ebeveyn-ergen ilişkileri konusunda pek çok çalışma olmasına karşın, ergenlerin çatışma deneyimlerini bizzat kendi perspektiflerinden ele alan nitel çalışmalar sınırlıdır. Mevcut çalışma, ergenlerin sesine kulak vererek onların aile içinde ne tür zorluklar yaşadığını ve bu durumlarla nasıl başa çıktığını anlamayı hedeflemektedir. Bu yönüyle araştırma, alan yazınına özgün bir bakış açısı kazandıracaktır. Ergenlerin ifadelerinden yola çıkarak geliştirilecek çözüm önerileri, aile içi iletişim sorunlarının giderilmesine yönelik literatürdeki boşlukları doldurmaya yardımcı olabilir.

Araştırmanın pratik önemi de göz ardı edilemez. Elde edilecek bulgular, ebeveynler, eğitimciler ve aile danışmanları için değerli ipuçları sağlayabilir. Örneğin, ergenlerin hangi konularda çatışma yaşadığını ve ebeveynlerinin tutumlarını nasıl algıladıklarını bilmek, ebeveyn eğitim programlarının içeriğini şekillendirmede kullanılabilir. Aile danışmanları, bu çalışma sayesinde

ergenlerin beklentilerini ve ihtiyaçlarını daha iyi anlayarak çatışma çözme becerilerini geliştirmeye yönelik stratejiler önerebilirler. Toplumsal düzeyde, sağlıklı aile ilişkilerinin teşviki ve kuşaklar arası uyumun artırılması, ergenlerin genel iyi oluşu için kritik önemdedir. Dolayısıyla bu araştırma, ergen refahına dolaylı katkı sağlayabilecek sonuçlar üretebilir ve aile içi etkileşimlerin iyileştirilmesine yönelik çalışmalara ışık tutabilir.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırma, belirli koşullar ve kısıtlar altında gerçekleştirilmiştir. Öncelikle, çalışma grubunu Niğde ilinde belirli okullara devam eden sınırlı sayıda ergen oluşturmaktadır. Bu durum, elde edilen bulguların evren geneline genellenebilirliğini kısıtlamaktadır. Sonuçlar büyük ölçüde katılımcı ergenlerin bireysel deneyim ve algılarına dayandığı için, farklı sosyo-kültürel ortamlarda veya farklı yaş gruplarında değişiklik gösterebilir. İkinci olarak, araştırma sadece ergenlerin bakış açısına odaklanmış, ebeveynlerin görüşleri kapsam dışı bırakılmıştır. Bu nedenle, ebeveyn-ergen çatışmasının tek taraflı algısı yansıtılmakta olup, ebeveyn perspektifinden veriler toplanmamıştır. Ayrıca, nitel bir araştırma deseni kullanıldığı ve veri toplama aracı olarak derinlemesine görüşmeler tercih edildiği için, bulgular öznel yorumlar içerir. Araştırmacının veri analizindeki yorumlayıcı rolü ve katılımcı ifadelerinin yorumlanmasındaki olası öznellik de bir diğer sınırlılıktır. Son olarak, çalışma kesitsel bir zaman diliminde gerçekleştirilmiş; ergenlerin belirli bir dönemdeki deneyimlerini yansıtmıştır. Zaman içinde çatışma dinamiklerinde meydana gelebilecek değişimler bu araştırmanın kapsamına girmemektedir. Tüm bu sınırlılıklar, elde edilen bulguların dikkatli yorumlanmasını gerektirmekte olup, sonraki araştırmalarda daha geniş örneklem ve farklı yöntemlerle konunun ele alınması önerilmektedir.

İlgili Araştırmalar

Ebeveyn-ergen ilişkileri ve çatışmaları üzerine literatürde hem yurt içinde hem de yurt dışında çeşitli çalışmalar mevcuttur. Genel olarak bulgular, ergenlik döneminde aile içi çatışmaların sıklıkla belirli konu başlıkları etrafında yoğunlaştığını göstermektedir. Türkiye’de yapılan araştırmalar, ebeveynlerle ergenler arasındaki çatışmaların en çok arkadaş seçimi, eve geç kalma, giyim-kuşam tercihleri, ders çalışma alışkanlıkları ve televizyon veya internet kullanımı gibi konularda yaşandığını ortaya koymuştur (Yavuz ve Özmete, 2012; Karataş vd., 2016). Örneğin Yavuz ve Özmete’nin (2012) geniş çaplı değerlendirmesi, genç bireylerin aileleriyle en sık sosyal çevre ve kişisel tercihler nedeniyle anlaşmazlık yaşadığını vurgulamaktadır. Benzer şekilde Karataş, Sertelin-

Mercan ve Düzen (2016) tarafından İstanbul’da altı lisede gerçekleştirilen nitel bir çalışmada, 15-17 yaş arası 47 ergenle odak grup görüşmeleri yapılmış ve ebeveyn-ergen ilişkilerinin ergenler tarafından hem olumlu hem de çatışmalı olarak iki kategoride değerlendirildiği bulunmuştur. Bu çalışmada ergenler, olumlu ilişkileri anne-babalarının destekleyici ve anlayışlı tutumlarıyla tanımlarken, çatışmalı ilişkileri ise ebeveynlerin aşırı müdahaleci davranışları ve katı kural koyma eğilimleriyle açıklamışlardır (Karataş vd., 2016). Bu bulgu, ergenlerin özellikle kontrol ve özerklik konusunda ebeveynleriyle karşı karşıya geldiklerinde ilişkiyi çatışmalı olarak algıladıklarını göstermektedir.

Ebeveyn-ergen çatışmasının ergen üzerindeki etkileri de literatürde kapsamlı biçimde incelenmiştir. Greenberger ve arkadaşlarının (2000) Amerika ve Çin örneklemeleri üzerinde yürüttükleri çalışmada, aile içi çatışma düzeyi yüksek ergenlerin depresif duygudurum belirtilerinin belirgin şekilde arttığı saptanmıştır. Benzer şekilde, Bradford ve çalışma arkadaşları (2008), aile içinde sık ve yoğun çatışma yaşayan ergenlerin dışa yönelimli problem davranışlar (ör. agresyon, kural dışı davranışlar) sergileme olasılığının daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Bu tür bulgular, çatışmaların yalnızca o anki aile atmosferini germekle kalmayıp ergenin uzun vadeli psikososyal uyumunu da tehlikeye atabileceğini düşündürmektedir.

Aile içi çatışmaların doğası ve çözüm yolları üzerine yapılan çalışmalar, ergenlerin farklı ilişki ortamlarında farklı stratejiler kullandığını göstermektedir. Çiftçi, Demir ve Bikos (2008) tarafından yürütülen bir araştırmada, Türk ergenlerinin akranlarıyla yaşadıkları çatışmalarda daha çok iş birliği ve uzlaşma stratejilerine başvurdukları; buna karşın anne veya babayla yaşanan çatışmalarda zaman zaman güç kullanma ya da geri çekilme gibi stratejiler sergiledikleri bulunmuştur. Bu durum, ebeveyn-ergen çatışmasının doğasının akran çatışmalarından farklı olduğunu, aile içi hiyerarşi ve zorunlu birliktelik nedeniyle tarafların tutumlarının değişebildiğini göstermektedir. Noller ve Callan’ın (1990) iletişim üzerine yaptıkları klasik çalışmada, ergenlerin anne-babalarıyla iletişimlerinin doğasını algılama biçimleri incelenmiş ve ergenlerin çoğu zaman ebeveynlerinin kendilerini anlamadığını düşündükleri rapor edilmiştir. Ergenlerin algıladığı bu iletişim boşluğu, çatışmaların tırmanmasında önemli bir etken olabilir.

Literatürde ayrıca çatışma çözme ve aile içi iletişimi geliştirmeye yönelik müdahalelerin etkisi de ele alınmıştır. Örneğin, Türkiye bağlamında yürütülen bazı psikoeğitim programları ve aile eğitimleri, ebeveyn-ergen çatışmalarını azaltmada iletişim becerilerinin geliştirilmesinin kritik olduğunu vurgulamıştır (Nazlı, 2012). Ebeveynlerin ergenlik dönemine özgü gelişimsel değişimleri anlamaları ve disiplin yaklaşımlarını buna göre uyarlamaları, çatışmaların yapıcı

biçimde çözülmesine katkı sağlayabilmektedir. Kuramsal açıdan bakıldığında, ergenlik dönemindeki çatışmaların kaçınılmaz olduğu yönündeki eski görüş (Hall, 1904'ün “fırtına ve stres” kavramı) güncellenmiş; günümüzde çatışmaların düzeyi ve yönetilme biçiminin asıl belirleyici olduğu kabul görmüştür (Arnett, 1999). Yani, her ailede bir miktar çatışma olsa da, önemli olan bu çatışmaların dozunun düşük tutulması ve çözüm odaklı yaklaşımlarla ele alınmasıdır.

Özetle, ilgili araştırmalar ebeveyn-ergen çatışmalarının belirli konularda yoğunlaştığını, yüksek çatışma düzeyinin ergen gelişimi için risk oluşturduğunu ve sağlıklı iletişim stratejilerinin çatışmaları yönetmede kilit rol oynadığını göstermektedir. Bu çalışmalardan elde edilen bilgiler, mevcut araştırmamızın bulgularını tartışırken kıymetli bir zemin oluşturacaktır. Bizim çalışmamız ise mevcut literatüre ergenlerin kendi deneyimlerine odaklanarak katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Kuramsal Çerçeve

Bu araştırma, ebeveyn-ergen çatışmalarını anlamlandırmak için ilgili sosyolojik ve psikososyal kuramlardan yararlanmıştır. Çalışmanın kuramsal çerçevesinde özellikle Yapısal Aile Kuramı ve Sembolik Etkileşimcilik perspektifleri vurgulanmaktadır. Yapısal Aile Kuramı, Salvador Minuchin tarafından geliştirilen ve ailenin bir sistem olarak ele alındığı kuramsal yaklaşımdır. Bu kurama göre aile, üyelerinin rollerine ve aralarındaki hiyerarşiye dayalı belirli bir yapıya sahiptir. Ergenlik döneminde çocuğun artan bağımsızlık talepleriyle birlikte bu aile yapısının yeniden düzenlenmesi gerekir (Minuchin, 1974; akt. Akün, 2013). Ebeveyn ile ergen arasındaki sınırların sağlıklı bir şekilde yeniden çizilmesi, çatışmaların yapıcı biçimde yönetilmesinde kritik önemdedir. Aksi halde, aile sistemindeki denge bozulur ve ebeveynler eski otoriter tutumlarını sürdürmeye çalıştıkça, ergen de özerklik mücadelesini sertleştirerek çatışmaların şiddetlenmesine yol açabilir. Bu çalışmada elde edilen bulgular, aile yapısının bu değişime uyum sağlayıp sağlamadığı perspektifinden yorumlanacaktır. Örneğin, görüşmelerde ebeveynlerin esneklik gösteremediği durumlar, Minuchin'in tanımladığı işlevsiz aile örüntüleriyle karşılaştırılacaktır.

Diğer yandan, Sembolik Etkileşimcilik kuramı ebeveyn-ergen çatışmalarını mikro düzeydeki etkileşimler ve anlamlar üzerinden açıklamaya yardımcı olur. Bu perspektif, aile içi iletişimin, bireylerin birbirlerinin davranışlarına atfettikleri anlamlar çerçevesinde şekillendiğini varsayar. Ergen ve ebeveyn aynı olayı farklı anlamlandırabilir; örneğin ebeveynin bir soruyu merak ve ilgiyle sorması, ergen tarafından baskı veya sorgulama olarak yorumlanabilir. Noller ve Callan'ın (1990) çalışmalarında da gösterildiği gibi, ergenler çoğu zaman ebeveynlerinin iletişim tarzını eleştirel algılayabilir ve kendilerini anlaşılmamış hissedebilirler.

Bu çalışmada, katılımcı ergenlerin ebeveynlerinin tavırlarına yükledikleri anlamlar incelenerek, çatışmaların altında yatan sembolik etkileşim süreçleri analiz edilecektir. Ebeveyn ve ergenin birbirlerinin niyetlerini yanlış okumaları ya da mesajları farklı kodlamaları durumunda, iletişim kopuklukları yaşanmakta ve bu da çatışmayı körüklemektedir. Sembolik etkileşimcilik, bu tür etkileşim hatalarını ortaya koymak ve tarafların perspektif farklarını anlamak için yararlı bir kuramsal mercektir.

Ek olarak, Kuşaklar Arası Değer Farklılaşması kavramı da bu araştırmanın kuramsal arka planını desteklemektedir. Toplumsal değişimle birlikte, ebeveynler ile çocuklar arasında değer ve tutumlarda belirgin farklılıklar oluşabilmektedir (Yılmaz, 2022). Bu durum, geniş anlamda bir sosyolojik çatışma kuramının aile içindeki yansıması olarak görülebilir. Ebeveyn-ergen çatışmaları, bir bakıma eski kuşak ile yeni kuşak arasındaki güç ve otorite mücadelesinin mikro ölçekteki tezahürüdür. Bu çalışmada ergenlerin ifadelerinde yer alan “beni anlamıyorlar” ya da “onlar eski kafalı” gibi söylemler, kuşaklar arası çatışma bağlamında ele alınacaktır. Böylece bireysel düzeydeki deneyimlerin, daha geniş sosyokültürel dinamiklerle bağlantısı kurulmaya çalışılacaktır.

Sonuç olarak, araştırmanın kuramsal çerçevesi, aile sistemi içindeki değişim zorunluluğu (yapısal kuram), günlük etkileşimlerdeki anlam kargaşası (etkileşimcilik) ve kuşak farklılıklarından kaynaklanan değer çatışmaları gibi boyutları kapsamaktadır. Bulgular ve yorum bölümünde, elde edilen veriler bu kuramsal yaklaşımlar ışığında analiz edilerek, ebeveyn-ergen çatışmalarının altında yatan mekanizmalara dair bütüncül bir anlayış hedeflenmektedir.

Yöntem

Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımlarından fenomenoloji (olgubilim) deseni kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma, sosyal olguları derinlemesine ve katılımcıların bakış açısıyla anlamayı amaçlayan bir yaklaşım olarak tanımlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Özellikle nicel yöntemlerle sayısal olarak ölçülmesi zor olan duygu, düşünce ve deneyimler, nitel yöntemlerle daha ayrıntılı bir biçimde incelenebilmektedir. Bu çalışmada ebeveyn-ergen çatışmaları gibi karmaşık ve öznel bir olgu söz konusu olduğu için, nitel yöntemin katılımcıların kendi anlatılarına dayalı zengin veri sağlayacağı düşünülmüştür. Araştırmanın yöntemi aşağıda desen, örneklem, veri toplama ve veri analizi alt başlıklarıyla detaylandırılmaktadır.

Örneklem Türü

Araştırmanın örnekleme, amaçlı örnekleme yöntemine dayanarak seçilmiştir. Özellikle kriter örnekleme tekniği kullanılarak ebeveynleriyle çatışma deneyimi yaşamış ergenlerin çalışmaya dahil edilmesi hedeflenmiştir. Amaçlı örnekleme, araştırma sorularını en iyi aydınlatacağı düşünülen, bilgi açısından zengin vakaları seçmeyi öngören bir yaklaşımdır (Patton, 2002; Yıldırım ve Şimşek, 2006). Bu çalışmada da bilgi zenginliği açısından, belirli kriterleri karşılayan ergenler örnekleme alınmıştır. Katılımcıların seçilme kriterleri şunlardır: (1) 15-17 yaş aralığında lise öğrencisi olmak, (2) son bir yıl içinde ebeveynleriyle ciddi çatışma yaşadığını ifade etmek, (3) araştırmaya gönüllü olarak katılım göstermek. Bu kriterleri sağlayan ergenlere, Niğde ilinde bulunan öğrencilerden ulaşılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu, bu okullarda öğrenim gören ve araştırmaya katılmaya istekli 12 ergen oluşturmaktadır. Örneklem grubunun seçiminde cinsiyet dengesi gözetilmiştir; 6 kız ve 6 erkek öğrenci olacak şekilde bir dağılım sağlanmıştır. Orta sosyo-ekonomik düzeye mensup ailelerden gelen bu öğrencilerin yaş ortalaması ~16.5 olup hepsi çekirdek aile yapısına sahiptir. Amaçlı örnekleme yoluyla hem anne hem baba ile aynı evde yaşayan ve ergenlik döneminin orta-üst yaşlarında bulunan gençlerin deneyimlerine odaklanılmıştır. Böylece, tipik çatışma örüntülerinin gözlemlenebileceği “tipik vaka örnekleme” özelliği de sağlanmaya çalışılmıştır (bkz. Karataş vd., 2016). Örneklem büyüklüğü, nitel araştırmanın derinlemesine analiz yapma hedefi doğrultusunda 12 ile sınırlandırılmıştır. Bu sayede her bir katılımcının anlatısına ayrıntılı şekilde eğilme olanağı bulunmuştur.

Veri Toplama Teknikleri

Araştırmada veri toplama tekniği olarak yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme yöntemi kullanılmıştır. Görüşme formu, ilgili literatür taranarak ve uzman görüşü alınarak araştırmacı tarafından geliştirilmiştir. Formda, ergenlerin aileleriyle yaşadıkları çatışmalara dair deneyimlerini ortaya çıkarmaya yönelik açık uçlu sorular yer almıştır. Örnek sorular arasında, “*Ebeveynlerinle en sık ne konuda anlaşmazlık yaşıyorsun? Bu durumda genellikle neler oluyor?*”, “*Anne veya babanla en son yaşadığın ciddi tartışmayı bana anlatır mısın?*”, “*Çatışma sırasında annenin/babanın tutumu nasıl oluyor, sen nasıl tepki veriyorsun?*” ve “*Bu tür çatışmalar sonrasında kendini nasıl hissediyorsun?*” gibi sorular bulunmaktadır. Her bir katılımcıyla yapılan görüşme ortalama 45-60 dakika sürmüştür. Görüşmeler, katılımcıların rızasıyla ses kayıt cihazı kullanılarak kaydedilmiştir. Daha sonra, kayıtlar araştırmacı tarafından kelimesi kelimesine çözümlenerek yazılı döküman haline getirilmiştir. Veri toplama süreci Aralık 2025 tarihinde yaklaşık üç hafta içinde tamamlanmıştır. Bu süreçte katılımcı

mahremiyetine büyük önem verilmiş; görüşmeler öncesinde katılımcılara gizlilik güvencesi içeren aydınlatılmış onam formları imzalatılmıştır. Ergenlerin gerçek isimleri yerine kod adları kullanılarak (örn. P1, P2...) verilerin anonimliği sağlanmıştır. Ayrıca, görüşmeler esnasında katılımcıları rahatsız edebilecek hassas konularda ek sorular sorulmamasına özen gösterilmiş ve katılımcılar istedikleri anda görüşmeyi sonlandırmakta özgür oldukları konusunda bilgilendirilmiştir. Bu etik önlemler sayesinde, ergenlerin kendi deneyimlerini içtenlikle paylaşabilecekleri güvenli bir görüşme ortamı oluşturulmuştur.

Veri Analizleri

Toplanan verilerin analizi, nitel veri çözümlemesi ilkelerine uygun olarak içerik analizi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Ses kayıtlarından transkribe edilen görüşme metinleri, öncelikle bütüncül bir yaklaşımla defalarca okunmuştur. Araştırmacı, her bir metni okurken tekrarlayan kavram ve ifadeleri not alarak kodlama sürecini başlatmıştır. Kodlama işlemi, veri içerisindeki anlamlı parçaların (ifadelerin) belirlenmesi ve bunlara etiketler verilmesi şeklinde yürütülmüştür (Tavşancıl ve Aslan, 2001). Örneğin, katılımcıların "izin isteme", "ders çalışma", "arkadaşlar" gibi kullandıkları kritik kelime ve cümleler ilgili kodlar altında toplanmıştır. Bütün görüşmeler için yapılan açık kodlamanın ardından, benzer kodlar bir araya getirilerek daha üst düzey temalar oluşturulmuştur. Bu temalar, araştırma sorularında belirlenen odak alanlarına göre düzenlenmiş ve anlamlı bir bütünlük oluşturacak şekilde isimlendirilmiştir. Kodlama ve tema geliştirme sürecinde ikinci bir araştırmacıdan destek alınmış; iki bağımsız kodlayıcının ulaştığı kod listeleri karşılaştırılarak tutarlılık kontrolü yapılmıştır. Kodlayıcılar arası uyum yüksek düzeyde (>%80) bulunmuş ve anlaşmazlık olan birkaç kod üzerinde tartışılarak uzlaşmaya varılmıştır. Bu yöntem, nitel verinin güvenilirliğini artırmak için başvurulan bir yorumlayıcı konsensüs tekniğidir (Yıldırım ve Şimşek, 2006).

Temalar belirlendikten sonra, her bir temanın altında toplanan veriler betimsel ve yorumlayıcı analiz teknikleriyle incelenmiştir. Öncelikle, her tema kapsamında katılımcı ifadelerinden doğrudan alıntılar ve örnek olaylar betimlenerek sunulmuş, ardından bu bulgular araştırmacının bakış açısıyla yorumlanmıştır. Verilerin analizinde süreklilik ve bütünlük sağlamak adına, her katılımcının anlatımı kendi bağlamı içinde değerlendirilmiş ancak ortak temalar arası karşılaştırmalar da yapılmıştır. İçerik analizi sonucunda ortaya çıkan temalar ve alt temalar, ebeveyn-ergen çatışmalarının nedenleri, çatışma anındaki davranış örüntüleri ve çatışma sonrası duygusal etkiler gibi kategori başlıkları altında sunulmaya hazır hale getirilmiştir. Ayrıca, nitel araştırma sonuçlarının geçerlik ve güvenilirliğini artırmak için bulgular katılımcı onayına sunulmuştur:

Araştırmacı her bir katılımcıya kendi görüşme özetini ileterek, yanlış anlaşılan veya eksik kalan noktalar olup olmadığını sormuştur. Katılımcılardan gelen küçük düzeltmeler veri setine işlenmiştir. Son olarak, analiz süreci boyunca elde edilen veriler ile çalışmanın kuramsal çerçevesi ve literatürdeki bulgular arasında bağlantılar kurulmuştur. Bu sayede, ham verilerin ötesine geçilerek yorumlamalara teorik derinlik kazandırılması amaçlanmıştır. Araştırmanın nitel doğasına uygun şekilde, nicel bir genelleme iddiası taşımadan, çatışma olgusunun anlaşılmasına ışık tutacak temaların güvenilir ve geçerli biçimde elde edilmesine özen gösterilmiştir.

Çalışma Grubu

Aşağıdaki tabloda araştırmaya katılan ergenlerin demografik özellikleri özetlenmiştir. Tablo 1, her bir katılımcının kod adı, cinsiyeti, yaşı, öğrenim gördüğü lise türü ve görüşme tarihini göstermektedir. Katılımcıların gerçek kimlik bilgileri gizli tutulmuş; her birine P1, P2... gibi kodlar atanmıştır. Çalışma grubu, araştırmanın amaçları doğrultusunda seçilmiş 12 ergen bireyden oluşmaktadır. Bu katılımcılar hakkında temel bilgiler tablo halinde sunulduktan sonra, genel profil değerlendirilecektir.

Tablo 1. Görüşmeci Ergenlerin Temel Demografik Bilgileri

Katılımcı Kodu	Cinsiyet	Yaş	Okul Türü	Görüşme Tarihi
P1	Kız	17	Anadolu Lisesi	05.12.2025
P2	Erkek	16	Anadolu Lisesi	05.12.2025
P3	Kız	16	Meslek Lisesi	07.12.2025
P4	Erkek	17	Anadolu Lisesi	07.12.2025
P5	Kız	15	Anadolu Lisesi	08.12.2025
P6	Erkek	16	Meslek Lisesi	08.12.2025
P7	Kız	17	Anadolu Lisesi	12.12.2025
P8	Erkek	15	Meslek Lisesi	12.12.2025
P9	Kız	16	Anadolu Lisesi	13.12.2025
P10	Erkek	17	Anadolu Lisesi	13.12.2025
P11	Kız	16	Meslek Lisesi	15.12.2025
P12	Erkek	17	Meslek Lisesi	15.12.2025

Yukarıda sunulan Tablo 1 incelendiğinde, araştırmaya katılan ergenlerin cinsiyet bakımından dengeli bir dağılım gösterdiği görülmektedir (6 kız, 6 erkek). Katılımcıların yaşları 15 ile 17 arasında değişmekte olup, çoğunluğu 16-17 yaş aralığındadır. Bu yaş grubunun özellikle ergenlik döneminin orta ve geç evresine denk gelmesi, çatışma deneyimlerinin belirginleştiği bir dönemi temsil

etmektedir. Katılımcıların öğrenim gördükleri lise türleri Anadolu Lisesi ve Meslek Lisesi olarak çeşitlilik göstermektedir. Bu farklı okullar, akademik ve sosyo-kültürel çevre açısından bir çeşitlilik sağlayarak bulguların farklı bağlamlarda geçerliliğini arttırmayı hedeflemiştir. Çalışma grubundaki tüm ergenler çekirdek ailede (anne-baba ile birlikte) yaşamaktadır ve görüşme sırasında en az bir ebeveyniyle düzenli çatışma yaşadığını belirtmiştir. Görüşmeler Aralık 2025 içinde farklı günlerde gerçekleştirilmiştir. Katılımcı kodları görüşme sırasına göre verilmiştir. Örneğin, P1 ve P2 aynı gün art arda görüşülen öğrencileri temsil etmektedir. Çalışma grubunun genel profili, orta sosyo-ekonomik düzeyde, şehir merkezinde ikamet eden ve lise öğrenimine devam eden ergenlerden oluşmaktadır. Bu profile sahip ergenlerin aile içi çatışma deneyimleri, benzer demografik özelliklere sahip aileler için fikir verici olabilir ancak araştırmanın sınırlılıkları bölümünde belirtildiği üzere genelleme yapılırken temkinli olunmalıdır.

Bulgular ve Yorum

Bu bölümde, araştırma kapsamında gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen bulgular tematik başlıklar altında sunulmakta ve yorumlanmaktadır. Elde edilen bulgular, araştırmanın alt amaçlarına paralel şekilde dört ana tema etrafında toplanmıştır: (1) Çatışma Nedenleri, (2) Ebeveynlerin Çatışma Sırasındaki Tutumları, (3) Ergenlerin Çatışma Anındaki Tepkileri ve Duyguları, (4) Çatışmaların Algılanan Sonuçları. Her bir tema ele alınırken, önce katılımcı ergenlerin görüşlerinden örnekler ve ortak eğilimler betimlenmiş, ardından bu eğilimler literatür ve kuramsal çerçeve ışığında tartışılmıştır. Sunulan doğrudan alıntılar, anlam bütünlüğünü korumak için gerektiğinde kısaltılmış ve anlaşılır hale getirilmiştir. Katılımcı alıntıları ilgili katılımcı kodu ile belirtilmektedir (örn. P5, 17 yaş, kız). Bulguların yorumlanmasında, özellikle yapısal aile kuramı ve sembolik etkileşimcilik çerçevesinde analizler yapılmış, benzer konularda yapılmış diğer araştırmalarla karşılaştırmalara yer verilmiştir.

Çatışma Nedenleri

Katılımcı ergenlerin anlatımlarından, ebeveynlerle yaşanan çatışmaların belirli konularda yoğunlaştığı açıkça görülmektedir. En sık çatışma nedeni, neredeyse tüm katılımcılar tarafından belirtilen *özgürlük ve izin konuları* olmuştur. On iki katılımcının on biri, arkadaşlarıyla dışarı çıkma, eve dönüş saati ve sosyal etkinliklere katılma gibi konularda anne veya babasıyla tartışma yaşadığını ifade etmiştir. Özellikle kız ergenler, ailelerinden izin alırken erkek kardeşlerine kıyasla daha çok kısıtlandıklarını dile getirmişlerdir. Örneğin, 17 yaşındaki bir kız katılımcı (P7) bu durumu şu sözlerle aktarmıştır: "*Hafta sonu*

arkadaşlarımla sinemaya gitmek istedim, annem 'geç kalırsın' diye izin vermedi. Ağabeyim gece yarısına kadar dışarıda kalabiliyor ama bana gelince kurallar katılaşıyor." Bu ifade, aile içi izin kurallarının cinsiyete dayalı bir farklılık gösterebildiğini ve kız ergenlerde adaletsizlik duygusuna yol açabildiğini göstermektedir. Erkek katılımcılar da benzer şekilde, eve dönüş saatleri konusunda çatışma yaşadıklarını ancak ailelerinin genellikle kızlara göre daha toleranslı olduğunu belirtmişlerdir.

Bir diğer yaygın çatışma alanı akademik sorumluluklar ve ders çalışma düzenidir. Katılımcıların yaklaşık yarısı (6/12), okul başarısı ve ders çalışma saatleri konusunda ebeveynleriyle sık sık anlaşmazlığa düştüklerini söylemiştir. Özellikle lise son sınıfa yaklaşan öğrenciler, üniversite sınavı baskısının aile içi gerginliği artırdığını ifade etmişlerdir. 16 yaşındaki bir erkek katılımcı (P8) şöyle demiştir: *"Babam sürekli ders çalışıyor, ben biraz dinlenmek istediğimde hemen tartışma çıkıyor. Beni sorumsuzlukla suçluyor, o sinirlenince ben de bağırıyorum."* Bu alıntı, akademik beklentilerin çatışma tetikleyicisi olabildiğini ve ergenlerin ebeveyn baskısını eleştirel karşıladığını göstermektedir. Ebeveynlerin yüksek akademik başarı beklentisi, iyi niyetli olsa da ergen tarafından aşırı baskı olarak algılanmakta ve çatışmaya zemin hazırlamaktadır. Noller ve Callan'ın (1990) belirttiği üzere, ergen ile ebeveyn arasındaki iletişimde beklenti ve algı farklılıkları çatışmaya neden olabilmektedir. Burada ebeveynin "sorumluluk hatırlatması" olarak gördüğü davranış, ergen tarafından "anlayışsızlık" şeklinde yorumlanmaktadır.

Katılımcıların ifadelerinde öne çıkan bir diğer çatışma nedeni ev içi görev ve kurallar ile ilgilidir. On iki katılımcıdan beşi, odasını düzenli tutmama, ev işi yapmama veya fazla bilgisayar/telefon kullanma gibi gündelik rutinlerle ilgili anne-babalarıyla tartıştıklarını aktarmıştır. Özellikle anneler ile kız ergenler arasında ev işleri konusunda çekişmeler yaşandığı dikkati çekmektedir. 16 yaşındaki bir kız katılımcı (P3), *"Annem sürekli 'odanı topla, bana yardım et' diyor. Okuldan yorgun geliyorum, biraz dinlenmek istiyorum ama anlamıyor. Sonra tartışıyoruz, ikimiz de kırılıyoruz."* diyerek bu durumu özetlemiştir. Bu örnek, günlük küçük ölçekli sorunların bile tekrarlandıkça büyük çatışmalara dönüşebileceğini göstermektedir. Aslında burada anne ve ergen arasındaki çatışma, görev dağılımı ve sorumluluk anlayışındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Sembolik etkileşimci açıdan değerlendirirsek, anne bu durumu ergenin ilgisizliği veya saygısızlığı olarak anlamlandırırken, ergen kendini yorgun ve bunalmış hissettiği için annesinin ısrarını haksız bulmaktadır. Bu karşılıklı anlamlandırma farkı, iletişim engeline dönüşerek çatışmayı tetiklemektedir (Yılmaz, 2022).

Son olarak, arkadaş seçimi ve romantik ilişkiler konusunun özellikle bazı ailelerde çatışma nedeni olduğu görülmüştür. Katılımcılardan dördü, ebeveynlerinin arkadaş çevreleri hakkındaki olumsuz yargıları veya varsa sevgili ilişkileriyle ilgili kısıtlamaları nedeniyle çatışma yaşadığını belirtmiştir. Bu durum daha çok 17 yaşındaki katılımcılarda dile getirilmiştir. Örneğin, P4 (17 yaş, erkek) *"Annem bazı arkadaşlarımı istemiyor, onlarla takılınca kızıyor. Beni kötü etkileyeceklerini düşünüyor ama ben kendime güvendiğimi söylüyorum. Bu yüzden çok kavga ettik."* şeklinde konuşmuştur. Benzer şekilde, P7 (17 yaş, kız) babasıyla erkek arkadaş konusu yüzünden büyük bir tartışma yaşadığını, bu tartışmada babasının çok sert tepkiler verdiğini ifade etmiştir. Bu örnekler, ebeveynlerin ergenleri koruma güdüsüyle sosyal çevrelerine müdahale ettiğinde çatışmaların alevlenebildiğini göstermektedir. Ergenler, arkadaş seçiminin ve özel hayatlarının kendi mahrem alanları olduğunu düşünürken, ebeveynler risk algısıyla denetimi ellerinde tutmak istemektedir. Bu da kuşaklar arası değer ve özgürlük anlayışı farkından doğan bir gerilim yaratmaktadır. Karataş ve arkadaşlarının (2016) bulgularında da ergenlerin, ebeveynlerinin fazla kural koyucu ve müdahaleci davranmasını çatışmalı ilişki kategorisinde tanımladıkları belirtilmiştir. Bu çalışmadaki veriler de bu sonucu desteklemektedir; ergenlerin gözünde çatışmaların kökünde genellikle ebeveynlerin aşırı kontrolcü tutumu ve ergenin bağımsızlık talebi yatmaktadır.

Çatışma nedenleri teması genel olarak değerlendirildiğinde, ergenlerin aile içinde en çok özerklik alanı ile ilgili konularda zorlandıkları anlaşılmaktadır. İzin, arkadaşlık, giyim, teknoloji kullanımı gibi alanlar ergenler tarafından kendi bireysel tercih alanları olarak görülürken, ebeveynler bu alanlara dair sorumluluk hissetmekte ve düzenleme yapmaya çalışmaktadır. Bu durum, yapısal aile kuramının öngördüğü sınır yeniden düzenleme ihtiyacının somut bir yansımasıdır (Akün, 2013). Aile sistemi ergenin büyümesiyle birlikte hala aynı kurallarla yönetilmeye çalışılırsa, çatışma neredeyse kaçınılmaz olmaktadır. Elde ettiğimiz bulgular, Türk kültüründe aile bağlarının görece sıkı olmasının da etkisiyle, ergenlerin özgürlük alanlarının geleneksel değerlere göre kısıtlanabildiğine işaret etmektedir (Yavuz ve Özmete, 2012; Şanlı ve Öztürk, 2015). Bununla birlikte, çatışma nedenlerinin evrensel yönleri de bulunmaktadır: Pek çok kültürde ergenlikte benzer konular çatışma doğurur (Santrock, 2013). Dolayısıyla, bu temadaki bulgular hem kültürel özgünlüklere hem de evrensel ergenlik dinamiklerine karşılık gelmektedir.

Ebeveynlerin Çatışma Sırasındaki Tutumları

Katılımcı ergenlere göre, ebeveynlerinin çatışma sırasındaki tutum ve tepkileri çatışmanın seyrini belirleyen önemli bir faktördür. Görüşme verileri

incelendiğinde, ergenler ebeveynlerinin çatışma anında sergilediği davranışları genel olarak saldırgan (öfkeyle tepki verme), katı (kural dayatıcı) ve çözüm odaklı olmak üzere üç kategoride tanımlamışlardır. Ne yazık ki katılımcıların büyük bir kısmı, özellikle çatışmanın ilk anlarında ebeveynlerinin yüksek sesle bağırma, azarlama veya tehdit etme gibi saldırgan tutumlar sergilediğini belirtmiştir. On iki katılımcının dokuzu, annesinin, babasının ya da her ikisinin birden zaman zaman kendilerine bağırarak veya sert sözlerle yaklaştığını dile getirmiştir. Örneğin, P2 (16 yaş, erkek) yaşadığı bir tartışmayı şöyle anlatmıştır: *"Babamla telefon yüzünden kavga etmiştik. Bir anda bağırmaya başladı, 'Yeter artık elinden düşmüyor şu telefon!' diye. Ben de sinirlendim, elimdekini duvara fırlattım. O da 'bir daha yaparsan alırım telefonunu' dedi."* Bu anlatım, çatışma esnasında ebeveynin tepkisinin hızla öfkeye dönüşebildiğini gösteriyor. P2'nin örneğinde baba, kızgınlıkla tehdit içeren bir söylemde bulunmuş ve bu da ergenin tepkisini daha da şiddetlendirmiş. Buradan, çatışma sarmalının çoğunlukla karşılıklı yükselen öfke ile beslendiğini anlıyoruz. Nitekim literatürde de, ebeveyn-ergen çatışmalarında negatif duyguların karşılıklı tırmanma sıraları halinde seyrettiği ve her iki tarafın öfkesinin birikimli biçimde arttığı belirtilmektedir (Moed vd., 2015). Bizim bulgularımız, bu teorik tespiti destekler niteliktedir.

Ergenlerin ifadelerinde, anneler ve babaların çatışma sırasındaki tutumlarında bazı farklılıklar olduğu da göze çarpmaktadır. Katılımcıların çoğu, annelerini daha sık ama daha duygusal tepkiler veren taraf olarak tanımlamışlardır. Özellikle kız ergenler, anneleriyle günlük konularda daha çok çatışmaya girdiklerini ancak bu çatışmaların çoğunlukla kısa süreli öfke patlamaları şeklinde olup sonrasında annelerinin yumuşadığını ifade etmişlerdir. Buna karşılık, babalarla yaşanan çatışmalar daha seyrek olmakla birlikte ortaya çıktığında daha sert ve kural koyucu bir karakter alabilmektedir. Örneğin, P5 (15 yaş, kız) annesinin çatışma sırasında çok sinirlenip bağırıldığını ama birkaç saat sonra gelip sakinleştiğini söylerken, babasının ise genellikle sessiz kaldığını ancak bir kere sinirlendi mi uzun süre küskün kaldığını belirtmiştir.

Erkek katılımcılardan P10 (17 yaş, erkek) ise babasının çatışma anında otoriter bir tavır takındığını vurgulamıştır: *"Babamla tartıştığımızda direk 'bu evde benim dediğim olur' moduna giriyor. Konuşmaya çalışsam da lafımı kesip kuralı koyuyor. Sesini yükseltme bile tavrı çok sert."* Bu alıntı, bazı babaların çatışmada otorite vurgusunu öne çıkardığını ve esneklik göstermediğini ortaya koymaktadır. Bu tür tutumlar, ergen tarafından diyalog kanallarının tıkanması ve kendi düşüncelerine değer verilmemesi şeklinde algılanmaktadır. Sembolik etkileşimcilik bakış açısından, baba burada kendi rolünü "otorite figürü" olarak anlamlandırırken, ergen ise "söz hakkı elinden alınan çocuk" rolüne itilmiş

hissetmektedir. Bu rol çatışması iletişimin etkinliğini azaltmakta ve çatışmayı çözümsüz kılmaktadır.

Bununla birlikte, tüm katılımcılar ebeveynlerini tamamen olumsuz olarak nitelendirmemiş, bazı yapıcı tutum örnekleri de paylaşmışlardır. Katılımcıların üçü, anne veya babalarından birinin zaman zaman çatışma sırasında sakin kalmaya çalışarak çözüm odaklı davrandığını belirtmiştir. Özellikle daha eğitilmiş veya iletişim becerileri yüksek ebeveynlere sahip olduğu izlenimini veren katılımcılar, aile içinde tartışmaların karşılıklı konuşma ile halledilmeye çalışıldığı örnekler vermiştir. Örneğin, P11 (16 yaş, kız) annesinin kendisiyle çatışmaya başladığını hissettiğinde mola verip daha sonra sakince konuşmayı teklif ettiğini söylemiştir: *"Annemle tartışacak gibi olduğumuzda bazen 'Şimdi ikimiz de sinirliyiz, sonra konuşalım' diyor. O zaman sakinleşiyoruz, sonra ben derdimi anlatıyorum, o da anlatıyor. Bazen böyle yapınca çözülüyor sorun."* Bu örnek, etkili iletişim stratejilerinin çatışma çözümüne katkısını göstermesi bakımından değerlidir. Her ne kadar bu tutum tüm aileler için yaygın olmasa da, birkaç katılımcı ebeveynlerinin empati kurmaya ve kendi perspektiflerini de anlamaya çalıştığını hissettiklerinde çatışmaların büyümeden çözülebildiğini aktarmıştır. Bu bulgu, literatürde vurgulanan yapıcı ve barışçıl çatışma çözme becerilerinin önemini desteklemektedir (Türnüklü, 2007; Kreidler, 1984). Ergenler, ebeveynlerinden gelen anlayışlı ve dinlemeye dayalı yaklaşımların çatışma deneyimini tamamen farklı bir boyuta taşıdığını, hatta ilişkilerini güçlendirdiğini belirtmişlerdir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, ebeveynlerin çatışma sırasındaki tutumları konusunda ergenler ağırlıklı olarak eleştirel geri bildirim vermişlerdir. Annelerin daha duygusal ve bazen tepkisel, babaların ise daha kuralcı ve mesafeli bir duruş sergilediği şeklinde bir algı söz konusudur. Bu algı, kız ergenlerde daha yoğun olmakla beraber, her iki cinsiyet grubunda da benzer temalar gözlenmiştir. Yapısal aile teorisine göre, ebeveynlerin çatışmada esneklik gösterememesi ve eski otorite sınırlarını korumaya çalışması, aile içi etkileşimin işlevsiz bir hale gelmesine yol açar (Minuchin, 1974; akt. Akün, 2013). Bizim bulgularımız da, bazı ailelerde bu durumun yaşandığına işaret etmektedir. Özellikle ergenlik döneminde hala çocuk muamelesi gördüğünü düşünen gençler, ebeveynlerinin tutumunu "baskıcı" olarak nitelemekte ve bunun öfke yarattığını ifade etmektedir. Ebeveynler cephesinde ise, kontrolü kaybetme korkusu ile sert tepki verme veya tam tersi küsme/soğuk davranma gibi uçlar görülebilmektedir. Bu bulgular, aile içi çatışmalarda duyguların yönetimi ve etkili iletişim becerilerinin yetersiz kaldığı noktada, çatışmaların yıkıcı bir döngüye girebileceğini göstermektedir. Ergenlerin dile getirdiği yapıcı tutum örnekleri ise, çatışmaların illa ki zarar verici olmak zorunda olmadığını, doğru yaklaşımlarla ilişkilerin daha

da güçlenebileceğini ortaya koymaktadır. Bu da araştırmamızın önemli bir sonucudur: Ebeveynlerin çatışma yönetiminde sergilediği tutum, ergenlerin aile ilişkileri algısını şekillendirmede kritik bir role sahiptir.

Ergenlerin Çatışma Anındaki Tepkileri ve Duyguları

Ebeveyn-ergen çatışmalarının bir diğer boyutu da ergenlerin bu süreçte nasıl davrandığı ve neler hissettiğidir. Katılımcı ergenler, çatışma anında verdikleri tepkileri anlatırken genellikle kendilerinin de kontrolünü kaybedebildiklerini, duygusal anlamda yoğun bir deneyim yaşadıklarını dile getirmişlerdir. Görüşmelerden çıkan ortak tema, ergenlerin çoğunun çatışma sırasında öfke ve hayal kırıklığı hissettiğidir. On iki katılımcının sekizi, çatışma esnasında sesini yükselttiğini veya sinirle odasına çekildiğini belirtmiştir. Örneğin, P6 (16 yaş, erkek) duygularını şöyle ifade etmiştir: *"Babam bağırmaya başladığında benim de tepem atıyor. Kendimi tutamıyorum, ben de bağırıyorum. Bazen elim ayağım titriyor sinirden, kapıyı çarpıp çıkıyorum evden."* Bu ifade, ergenin yaşadığı yoğun öfkeyi ve fiziksel tepkilerini (titreme, kapı çarpma) açıkça ortaya koymaktadır. Birçok katılımcı benzer şekilde çatışma anında fiziksel gerginlik yaşadığını (kalp çarpıntısı, ağlama, vb.) aktarmıştır. Özellikle kız ergenler, tartışma sırasında sıkça ağladıklarını ya da odalarına kapanıp ağladıklarını belirtmişlerdir. P9 (16 yaş, kız) *"Annemle kavga edince kendimi tutamayıp ağlıyorum. Sesimi duyurmaya çalışıyorum ama o da sinirli olduğu için dinlemiyor, ben de hırsımdan ağlıyorum."* diyerek, çatışmanın kendisinde yarattığı çaresizlik ve üzüntüyü dile getirmiştir. Bu, ergenlerin sadece öfke değil aynı zamanda üzüntü ve değersizlik hissine de kapılabildiklerini gösteriyor. Ergenler bir yandan kızgınlıkla tepki verirken, diğer yandan anlaşılmadıkları veya haksızlığa uğradıkları düşüncesiyle duygusal incinme yaşayabilmektedirler.

Ergenlerin çatışma anında sergilediği davranışlar arasında en yaygın olanları yüksek sesle karşılık verme ve ortamdan uzaklaşma şeklinde özetlenebilir. Katılımcıların yaklaşık yarısı, kendilerine bağırıldığında ya da haksızlık edildiğini düşündüklerinde bağırarak cevap verdiklerini veya agresif konuştuklarını itiraf etmişlerdir. Bu dürtüsel tepkiler sonrasında pişmanlık duyup duymadıkları sorulduğunda ise birçoğu pişman olduğunu fakat o an kendini kontrol edemediğini ifade etmiştir. Bu durum, ergenlerin henüz duygusal regülasyon becerilerinin gelişim aşamasında olmasıyla da ilişkilendirilebilir (Santrock, 2013). Öte yandan, katılımcıların önemli bir kısmı çatışma şiddetlendiğinde geri çekilme stratejisi kullandığını belirtmiştir. Örneğin, P1 (17 yaş, kız) *"Babam çok sinirlenince ben en iyisi susuyorum, odama kapanıyorum. Çünkü konuşmaya devam edersem daha kötü kavga çıkıyor."* diyerek çatışmadan kaçınma yolunu seçtiğini anlatmıştır. Bu tür kaçınmacı tepkiler, genellikle

çatışmanın çözümünü kolaylaştırmasa da o anki gerginliği yatıştırma amacı taşımaktadır. Nitekim P1'in deneyiminde, susmak kısa vadede kavgayı durdurabilir, ancak sorunun temelde çözülmediği ve sonraki seferde tekrar patlak verebileceği anlaşılmaktadır. Literatürde de bazı ergenlerin çatışmalarda içe kapanma veya ortamdaki uzaklaşma gibi pasif stratejiler benimsediği, ancak bunun anne-baba tarafından iletişimsizlik olarak algılanıp daha fazla endişe yaratabileceği belirtilmiştir (Çiftçi vd., 2008; Yavuzer vd., 2013). Bu çalışmanın bulguları da benzer şekilde, birkaç katılımcının çatışmadan kaçınmayı tercih ettiğini ama bunun uzun vadede ilişkide çözülmemiş duygulara yol açabileceğini göstermektedir.

Çatışma anındaki duygular sorulduğunda, öfke ve üzüntünün yanı sıra haksızlığa uğramışlık hissinin de çok yaygın olduğunu not etmek gerekir. Neredeyse tüm katılımcılar, tartışma sırasında kendilerini *"anlaşılmamış"*, *"haksız yere suçlanmış"* veya *"küçük görülmüş"* hissettiklerini söylemişlerdir. Bu algı, ergenlerin çatışmayı salt bir fikir ayrılığının ötesinde, kişiliklerine veya özgürlüklerine bir saldırı olarak deneyimleyebildiklerini göstermektedir. P12 (17 yaş, erkek) bu duyguyu çarpıcı bir şekilde ifade etmiştir: *"Babamla tartışırken kendimi sanki onun gözünde hep çocuk kalacakmışım gibi hissediyorum. Ne söylesem dinlemiyor, ben de değersiz hissediyorum."* P12'nin sözleri, ergenin öz saygısının çatışma ortamında zedelendiğine işaret etmektedir. Bu aynı zamanda yapısal aile kuramının vurguladığı, ergenin aile içindeki rolünün güncellenmemesinden kaynaklanan bir sorundur (Akün, 2013).

Bununla birlikte, çatışma anında kendini daha yapıcı ifade etmeye çalışan ergen örnekleri de yok değildir. Katılımcıların ikisi, sinirlenseler bile sakin kalmaya veya anne-babasını dinlemeye çalışmaya özen gösterdiklerini söylemiştir. Örneğin, P11 (16 yaş, kız) zaman zaman annesiyle tartışırken içinden 10'a kadar sayıp derin nefes alarak sakinleşmeye çalıştığını ve saygıyı bozmadan fikirlerini dile getirmeye gayret ettiğini anlatmıştır. P11: *"Tabii ben de kızıyorum ama saygısızlık etmek istemiyorum. Sesimi çok yükseltmeden derdimi anlatmaya çalışıyorum, bazen işe yarıyor, bazen yaramıyor."* Bu yaklaşım her ne kadar tüm katılımcılarda yaygın olmasa da bazı ergenlerin çatışma çözümünde olgun tavırlar sergileyebildiğini göstermektedir. Bu katılımcılar genellikle çatışma sonrası daha az pişmanlık duyduklarını ve ilişkiyi toparlamanın daha kolay olduğunu ifade etmişlerdir. Bu da ergen tarafında da çatışma yönetimi becerilerinin geliştirilebilir olduğunu ve bunun ilişkilerin gidişatını etkilediğini göstermektedir.

Ergenlerin çatışma sırasındaki tepki ve duygularına dair bulgular, bir bütün olarak değerlendirildiğinde, çatışmaların ergenler için hem davranışsal hem de duygusal açıdan sarsıcı deneyimler olabileceğini ortaya koymaktadır. Bir yanda

öfke patlamaları, diğer yanda içe kapanma ve üzüntü bu deneyimin farklı yüzleridir. Bu tepkiler, literatürde bahsedilen “fırtına ve stres” döneminin bireysel düzeydeki hissiyatını doğrular niteliktedir (Arnett, 1999). Ergenler, kendilerini kanıtlama ve bağımsızlık isteğiyle doluyken, çatışma anlarında çocuk muamelesi görmekten ve sözlerinin değersizleştirilmesinden son derece rahatsız olmaktadır. Bu rahatsızlık, anlık öfke kadar, değersizlik ve anlaşılma duygusunu da içerir. Kuramsal çerçevede sembolik etkileşimcilik, ergenin benlik algısının önemli ölçüde bu tür aile içi etkileşimlerden etkilendiğini ileri sürer (Cooley’nin ayna benlik kavramını hatırlayalım). Gerçekten de bulgularımız, sık çatışma yaşayan ergenlerin kendilerine dair olumsuz algılar geliştirme riski olduğunu ima etmektedir. Öte yandan, ergenlerin çatışma yönetiminde kullandığı stratejiler (bağırma, susma, ortamı terk etme vs.), anne-babaların stratejileriyle etkileşim halindedir. Yani, bir nevi dansa benzetilebilecek bu çatışma sürecinde, bir tarafın adımı diğer tarafın tepkisini belirlemektedir (Deutsch, 1993). Ergen çok sert tepki verdiğinde ebeveyn de daha sertleşmekte, ebeveyn çok baskıcı olduğunda ergen tamamen kapanmaktadır. Bu karşılıklı etkileşim, çatışmanın seyrini belirlediği gibi, ergenin o çatışmadan ne öğrendiğini de belirlemektedir. Sonuç olarak, ergenlerin çatışma sırasındaki tepkileri ve duyguları hem onların gelişimsel durumu hem de ebeveyn tutumlarının bir yansıması olarak şekillenmektedir. Bu durumu iyileştirmenin yolu, her iki tarafın da çatışma anında duygularını daha iyi yönetebilme becerileri kazanmasından geçmektedir.

Çatışmaların Algılanan Sonuçları

Araştırmaya katılan ergenler, ebeveynleriyle yaşadıkları çatışmaların ardından genellikle olumsuz duygularla baş başa kaldıklarını ve bu çatışmaların aile içi ilişkilerine çeşitli etkileri olduğunu belirtmişlerdir. Algılanan sonuçlar teması altında, ergenlerin çatışma sonrasında yaşadıkları duygusal durumlar, aile ilişkilerindeki değişimler ve çatışmalardan çıkarılan dersler ele alınmaktadır. Katılımcıların büyük bir bölümü, çatışma sonrasında üzüntü ve pişmanlık hissettiğini ifade etmiştir. On iki katılımcının yedisi, tartışma bittikten sonra kendi söyledikleri sözlerden veya davranışlarından dolayı pişmanlık duyduklarını dile getirmiştir. Özellikle öfkeyle kontrolsüz tepki veren ergenler, sakinleştiklerinde anne veya babalarına karşı kırıncı olmuş olabileceklerini fark ettiklerini belirtmişlerdir. Örneğin, P2 (16 yaş, erkek) *"Kavga ettikten sonra odama çekilince çok kötü hissediyorum. Keşke bağırmasaydım diyorum. Ama o an kendimi tutamadım diye de kendime kızıyorum."* şeklinde konuşmuştur. Bu ifade, ergenin çatışma anındaki davranışı nedeniyle sonradan suçluluk ve özeleştirme yaşadığını göstermektedir. Çatışmaların hemen ardından ergenlerin hissettiği bir diğer güçlü duygu kırıncılık ve uzaklaşma isteğidir. Bazı katılımcılar,

ağır bir tartışma sonrasında bir süre ebeveyniyle konuşmak istemediklerini, evde mümkün olduğunca karşılaşmaktan kaçındıklarını aktarmışlardır. P8 (16 yaş, erkek) babasıyla sert bir kavga sonrasında birkaç gün boyunca sadece zorunlu oldukça iletişim kurduğunu, mümkün mertebe eve geç saatlerde gelip odasına kapandığını belirtmiştir. Bu tür davranışlar, çatışmanın ilişki üzerinde yarattığı geçici mesafeyi göstermektedir. Ergenler yaşadıkları kırgınlık nedeniyle duygusal olarak geri çekilmekte ve bu da aile içi iletişimde soğuk bir dönem yaratabilmektedir. Yapısal açıdan bakıldığında, sık ve çözümsüz çatışmalar aile sisteminde ayrılmaya yol açma potansiyeli taşır (Minuchin, 1974). Bulgularımız, özellikle ergenin kendini anlaşılmamış hissettiği durumlarda, bir süreliğine aileden duygusal olarak koptuğunu ve destek arayışını arkadaşlarına yönelttiğini ima etmektedir. Nitekim birkaç katılımcı, aileyle tartıştıkları dönemlerde sorunlarını daha çok arkadaşlarına anlattıklarını, evde ise yüzeysel iletişimi sürdürdüklerini söylemiştir. Bu, ergenin ihtiyacı olan empati ve anlayışı aileden göremeyince başka kaynaklara yönelmesinin bir sonucudur ki literatürde ergenin akranlarına yönelimini artıran etkenlerden biri de aile içi çatışmalar olarak geçer (Brown & Larson, 2009).

Öte yandan, çatışmaların ergenler tarafından tamamen olumsuz sonuçlar doğurduğu düşünülmemelidir. Bazı katılımcılar, çatışmaların ardından aile ilişkilerinde *bazı şeylerin netleştiğini veya karşılıklı birbirlerini daha iyi anladıklarını* belirtmişlerdir. Özellikle çatışma sonrası sakin bir dönemde yapılan konuşmaların hem ergen hem ebeveyn açısından öğretici olabildiği dile getirilmiştir. Örneğin, P11 (16 yaş, kız) annesiyle yaşadığı bir anlaşmazlıktan sonra, bir gün sonra tekrar konuşup birbirlerine duygularını açıkladıklarında ilişkinin daha da güçlendiğini ifade etmiştir: *"Önce tartıştık, ben ağladım, o sinirlendi. Ertesi gün kahvaltıda oturup konuştuk. Ben neye üzüldüm anlattım, o da neden öyle davrandığını anlattı. O günden sonra annem bazı konularda beni daha çok dinliyor, ben de ona haber vermeden bir şey yapmamayı öğrendim."* Bu örnek, iyi yönetilebilen çatışmaların aslında bir dönüşüm fırsatı olabileceğini göstermektedir. Annenin ve ergenin karşılıklı empati kurarak yaptığı bu konuşma, her ikisinin davranışında da kalıcı bir değişime yol açmıştır (annenin daha çok dinlemesi, ergenin daha çok bilgi vermesi). Bu, çatışmanın yapıcı şekilde ele alınmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Literatürde de uygun şekilde çözülmüş çatışmaların ergenin problem çözme becerilerini geliştirebileceği ve aile üyeleri arasında karşılıklı anlayışı artırabileceği belirtilmiştir (Collins & Laursen, 1994). Bizim çalışmamızdan elde edilen anekdotlar, bu görüşü desteklemektedir.

Son olarak, çatışmaların uzun vadeli etkilerine dair katılımcı algılarından bahsedilebilir. Bazı ergenler, süregelen hale gelen çatışmaların aile içindeki genel

atmosferi kalıcı olarak değiştirdiğini dūřünmektedir. Örneęin, P7 (17 yař, kız) son bir yıldır babasıyla sık sık tartiştığı için artık aralarının eskisi gibi olmadığını, babasıyla konuşurken hep temkinli davrandığını ifade etmiştir. *"Eskiden babamla her řeyi konuşurdum, şimdi bir řey söylemeden önce iki kere dūřünüyorum, acaba kızar mı diye."* Bu ifade, çatışmaların bir güven erozyonu yaratabileceğini ve iletişimde özensizlik yerine aşırı dikkat gibi bir duruma yol açtığını göstermektedir. Ergen, çatışmadan kaçınmak adına duygularını ve dūřüncelerini bastırmaya başlamıştır ki bu, aile içi sağlıklı iletişim için arzu edilmeyen bir durumdur. Böyle bir durumda ergen ile ebeveyn arasındaki duygusal mesafe artabilir ve samimiyet düzeyi düşebilir. Nitekim Yavuz ve Özmete (2012), yoğun çatışma yaşayan ailelerde aile yaşam kalitesinin ve duygusal yakınlığın azaldığını vurgulamaktadır. Çalışmamızın bulguları da bu tespiti doğrular niteliktedir: Eęer çatışmalar yapıcı biçimde ele alınmazsa, zamanla ilişki dinamiklerini olumsuz yönde kalıcı olarak etkileyebilmektedir.

Genel olarak, çatışmaların ergenler tarafından algılanan sonuçları incelendiğinde, kısa vadede genellikle üzüntü, pişmanlık, kırgınlık gibi negatif duyguların baskın olduğu; uzun vadede ise ya ders alma ve ilişkide bazı iyileşmeler ya da duygusal mesafelenme gibi iki yönlü sonuç olabildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, çatışmanın yönetilme şekline bağlıdır. Aile içi çatışmalar tamamen kötü değildir; doğru yönetildiğinde ilişkileri güçlendirebilir, yanlış yönetildiğinde ise bağları zayıflatabilir. Bu nedenle, bulgularımız ebeveyn-ergen çatışmalarının ardından iletişimin kesilmemesinin ve duyguların konuşulmasının önemini vurgulamaktadır. Ergenler, anlaşılmadıkları kadar aslında anlaşılmayı beklemekte ve çaba gördüklerinde karşılıklı vermektedirler. Bu sonuç, çatışmaların çözümünde karşılıklı empati ve açık iletişimin kilit faktörler olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır. Kuramsal çerçevedeki fikirlerle de uyumlu olarak, aile sisteminin sağlıklı işlemesi için çatışma sonrası onarım mekanizmalarının devreye girmesi gerektiği söylenebilir.

SONUÇ

Bu araştırmada, ergenlerin ebeveynleriyle yaşadıkları çatışmalara ilişkin deneyimleri nitel bir yaklaşımla incelenmiştir. Bulgular, ebeveyn-ergen çatışmalarının belirli odak noktaları etrafında şekillendiğini ve bu çatışmaların hem tarafların davranışlarında hem de duygusal durumlarında önemli etkiler bıraktığını göstermektedir. Ergenler, aile içi çatışmaların en sık özgürlük alanı, sosyal hayat, akademik sorumluluklar ve günlük ev kuralları konularında çıktığını belirtmişlerdir. Bu, ergenlik döneminin getirdiği bağımsızlaşma isteği ile ebeveynlik rolünün getirdiği denetim ihtiyacının doğal bir gerilim alanı oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle eve geç kalma, arkadaş seçimi,

teknoloji kullanımı ve ders çalışma gibi gündelik konular, çatışmaların fitilini ateşleyen başlıca unsurlar olarak tespit edilmiştir. Bu durum, literatürde de sıkça vurgulanan kuşaklar arası değer farklılıklarının ve beklenti uyumsuzluklarının somut bir yansımasıdır (Yavuz ve Özmete, 2012; Yılmaz, 2022). Araştırmanın bir diğer önemli sonucu, ebeveynlerin çatışma sırasındaki tutumlarının ergenlerin algılarında merkezi bir yer tuttuğudur. Ergenler genel olarak, çatışma anında anne-babalarının kendilerini anlamaktan ziyade kendi otoritelerini dayatmaya çalıştıklarını veya öfkeyle tepki verdiklerini düşünmektedir. Özellikle bağırma, azarlama, cezayla tehdit etme gibi tepkiler ergenler üzerinde derin izler bırakmaktadır. Bu tür yaklaşımlar, ergen tarafından saygısızca ve incitici bulunmakta; ergenin aileye olan güven duygusunu zedeleyebilmektedir. Bunun aksine, çatışma sırasında veya sonrasında sakin ve dinlemeye yönelik bir tutum sergileyen ebeveyn örnekleri, ergenlerin ilişkide olumlu gelişmeler fark ettiklerini göstermiştir. Bu da ebeveyn-ergen çatışmalarında iletişim biçiminin nihai sonucu belirlemede kritik olduğunu ortaya koymaktadır. Ebeveynlere yönelik önemli bir çıkarım, çatışma anlarında duygusal kontrol ve aktif dinleme becerilerini kullanmanın, çatışmanın yıkıcı etkisini azaltacağı ve hatta onu yapıcı bir deneyime dönüştürebileceğidir. Ergenlerin çatışma sırasındaki tepkilerine baktığımızda, sıklıkla öfkeyle karşılık verme veya içe kapanma gibi uçlarda tepkiler verdikleri görülmüştür. Bu tepkiler, çoğu zaman çatışmayı çözmek yerine derinleştirmekte veya sorunu örtbas etmektedir. Ergenler, çatışma sonrasında genellikle pişmanlık duymakta ve ebeveynleriyle olan iletişimlerinde geçici de olsa bir soğukluk yaşamaktadır. Ancak bazı ergenler, yaşanan anlaşmazlıklardan kendi davranışlarına dair dersler çıkararak daha olgun tepkiler vermeyi öğrenebilmektedir. Bu da çatışmaların bir gelişim fırsatına dönüşebileceği fikrini destekler. Araştırmamızda, birkaç katılımcı çatışmalar sayesinde anne-babasının bakış açısını daha iyi anladığını veya kendi hatalarını fark ettiğini ifade etmiştir. Bu durum, doğru ele alındığında çatışmaların ergenin problem çözme yeteneklerini ve empati becerilerini geliştirebileceğini göstermektedir (Collins ve Laursen, 1994). Bu çalışmanın temel çıktıları ışığında, ebeveyn-ergen çatışmalarının kaçınılmaz ancak yönetilebilir bir olgu olduğu sonucuna varılabilir. Ebeveynlere, ergenlik döneminin getirilerini ve zorluklarını anlamaları, çocuklarının artık büyümekte olduğunu kabul edip onlara uygun sorumluluk ve özgürlük alanları tanımları tavsiye edilebilir. Öte yandan ergenlere de ebeveynlerinin endişe ve kaygılarını anlamaya çalışmaları, duygularını daha sakin ve saygılı bir biçimde ifade etmeleri önerilebilir. Bu karşılıklı anlayış ve uyum çabası, çatışmaların sıklığını ve şiddetini azaltarak aile içi ilişkilerin daha sağlıklı bir zemine oturmasını sağlayacaktır. Okul psikolojik danışmanları ve aile terapistleri için de bu araştırma önemli ipuçları sunmaktadır.

Özellikle iletişim becerileri eğitimleri ve çatışma çözme atölyeleri hem ebeveynler hem de ergenler için faydalı olabilir. Çalışmamızın bulguları, böyle programların içeriğinde hangi noktalara vurgu yapılması gerektiğine dair pratik bilgiler sunmaktadır (örneğin, öfke kontrolü, aktif dinleme, kuşak farkı üzerine farkındalık vb.).

Sonuç bölümünde vurgulanması gereken bir diğer husus da bu araştırmanın sınırlılıkları ve gelecekteki çalışmalara yönelik önerilerdir. Bu çalışma, sınırlı sayıda katılımcıyla yapıldığı ve sadece ergen perspektifini yansıttığı için, bulgular genellenebilir nitelikte değildir. Gelecekte, ebeveyn-ergen çatışmalarını çift taraflı ele alan çalışmaların hem ergenlerin hem ebeveynlerin bakış açılarını karşılaştırmalı olarak incelemesi yararlı olacaktır. Ayrıca, farklı sosyo-ekonomik ve kültürel kesimlerden gelen ailelerde çatışma dinamiklerinin nasıl değiştiği de ayrı bir araştırma konusu olabilir.

Sonuç olarak, bu araştırma ergenlerin aile içinde yaşadıkları çatışmaları derinlemesine anlamaya çalışmış ve bu çatışmaların çok boyutlu doğasını ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, aile içi çatışmaların doğru yaklaşımlarla yönetilebileceğini ve her kriz anının aslında bir iletişim fırsatı barındırdığını göstermektedir. Aile kurumunun toplumdaki merkezi rolü düşünüldüğünde, ebeveyn-ergen ilişkilerinin sağlıklı olması yalnız bireyler için değil, toplumsal sağlık açısından da kritik önemdedir. Bu nedenle hem araştırmacıların hem de uygulayıcıların aile içi iletişim ve çatışma yönetimi konularına eğilmeye devam etmeleri, literatüre ve toplum refahına önemli katkılar sunacaktır.

Kaynakça

- Akün, E. (2013). Yapısal aile sistemleri kuramı bağlamında ergenlik döneminde aile yapısı ve ergenlik dönemi sorunları. *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53(1), 85-116.
- Arnett, J. J. (1999). Adolescent storm and stress, reconsidered. *American Psychologist*, 54(5), 317-326.
- Bayraktar, F. (2007). Olumlu ergen gelişiminde ebeveyn/akran ilişkilerinin önemi. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 14(3), 157-166.
- Bradford, K., Vaughn, L. B., & Barber, B. K. (2008). When there is conflict: Interparental conflict, parent-child conflict, and youth problem behaviors. *Journal of Family Issues*, 29(6), 780-805.
- Çiftçi, A., Demir, A., & Bikos, L. H. (2008). Turkish adolescents' conflict resolution strategies toward peer and parents as a function of loneliness. *Adolescence*, 43(172), 911-926.
- Collins, W. A., & Laursen, B. (1994). Interpersonal conflict during adolescence. *Psychological Bulletin*, 115(2), 197-209.
- Deutsch, M. (1993). Education for a peaceful world. *American Psychologist*, 48(5), 510-517.
- Greenberger, E., Chen, C., Tally, S. R., & Dong, Q. (2000). Family, peer, and individual correlates of depressive symptomatology among U.S. and Chinese adolescents. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68(2), 209-219.
- Karataş, S., Sertelin-Mercan, Ç., & Düzen, A. (2016). Ergenlerin ebeveyn ilişkilerine yönelik algıları: Nitel bir inceleme. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(36), 237-257.
- Moed, A., Gershoff, E. T., Eisenberg, N., Hofer, C., Losoya, S., Spinrad, T. L., vd. (2015). Parent-adolescent conflict as sequences of reciprocal negative emotion: Links with conflict resolution and adolescents' behavior problems. *Journal of Youth and Adolescence*, 44(8), 1607-1622.
- Noller, P., & Callan, V. (1990). Adolescents' perceptions of the nature of their communication with parents. *Journal of Youth and Adolescence*, 19(4), 349-362.
- Özdemir, Y. (2014). Ana-baba ergen çatışması ve ergenlerde depresyon belirtileri: Benlik saygısının aracı rolü. *Journal of Psychiatry and Neurological Sciences*, 27(3), 211-220.
- Santrock, J. W. (2013). *Life-span development* (14th ed.). New York, NY: McGraw-Hill.
- Tavşancıl, E., & Aslan, E. (2001). *İçerik analizi ve uygulama örnekleri*. İstanbul: Epsilon Yayıncılık.

- Yavuz, S., & Özmete, E. (2012). Türkiye’de genç bireyler ve ebeveynleri arasında yaşanan sorunların "Aile Yapısı Araştırması" sonuçlarına göre değerlendirilmesi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 12(7), 9-27.
- Yavuzer, Y., Karataş, Z., & Gündoğdu, R. (2013). Ergenlerin çatışma çözme davranışlarının incelenmesi: Nicel ve nitel bir çalışma. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(1), 428-440.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (6. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, M. (2022). *Kuşaklar ve iletişim (Toplumsal değerler, çatışma, iletişim engelleri)*. Ankara: eKitap Projesi.

17. Bölüm

İnsani Gelişme ve Vergi Gelirleri İlişkisi: Türkiye İçin Bir Nedensellik Analizi

Yakup TAŞDEMİR¹

Giriş

Vergiler, devletlerin kamusal hizmetleri finanse edebilmesi, krizlerle mücadele edebilmesi, toplumsal ve sosyal refahı arttırabilmesi, ekonomik ve sosyal politikalarını uygulayabilmesi açısından en önemli gelir kaynaklarından birisidir. Devletler için son derece önemli olmasına rağmen vergiler, devletlerin sınırsız bir şekilde toplayabileceği bir gelir kaynağı değildir. Bunun en önemli nedeni ise devletler açısından bir gelir kaynağı olan vergilerin, mükellefler nezdinde bir maliyet kalemi olmasıdır (Taşdemir, 2023). Bu nedenle maliye literatüründe vergi gelirlerinin nasıl arttırılabileceği konusu önemli bir çalışma alanını oluşturmaktadır.

Konuya ilişkin ilk çalışmalarda vergi uyumunun/gelirlerinin arttırılmasında vergi cezaları, denetim oranları, vergi oranı/yükü gibi ekonomik faktörlerin etkili olduğu vurgulanmıştır (Allingham & Sandmo, 1972; Srinivasan, 1973). Bu görüş daha sonra literatürde “*Ekonomik Yaklaşım*” ve “*Rasyonel Beklentiler Teorisi*” gibi çeşitli isimler ile anılmış ve zamanla çok sayıda araştırmacı tarafından gerçekleştirilen çalışmalarla; işveren stopajı, kamu kurumlarının sunmuş olduğu hizmetlerden elde edilen faydalar, vergilerini zamanında ödeyen mükelleflere vergi indirimi, istisnası ve muafiyeti tanınması gibi birçok ekonomik faktör bu yaklaşıma dahil edilmiştir (Alm, 2019). Daha sonra Alm (2012; 2019), Alm & Gomez (2008), Alm & Torgler (2012;2006; 2004), Alm & Kasper (2022), Alm vd., (2017;2019), Bird vd., (2008; 2006); Chan vd. (2017); Feld & Frey (2002), Martinez-Vazquez & Torgler (2009). Torgler (2007;2005;2004) gibi birçok çalışmada mükelleflerin vergi ödeme davranışının sadece ekonomik bir bakış açısıyla açıklanamayacağı, bireyin içinde yaşamış olduğu toplumun sahip olduğu değerlerin (ahlak, etik, din) ve kültürün, coğrafyanın, ülkenin yönetim anlayışının (demokrasi ve demokrasi dışı), bireylerin yolsuzluk algısının, hesap verilebilirliğin ve bireyler arasındaki ve birey ile idare arasındaki güven düzeyinin bu davranış etkileyebileceği ileri sürülmektedir.

Bireylerin vergi ödeme istekliliğini, dolayısıyla da devletlerin vergi gelirini etkileyen faktörlerden birisi de toplumların insani gelişmişlik düzeyidir. Dronca (2016) ve Singoro (2021) gibi birçok araştırmacı insani gelişmişlik düzeyinin vergi uyumunu arttırabileceğini ileri sürmektedir. Öte yandan vergi gelirleri de insani gelişmeyi etkileyebilir. Devletler vergi gelirleri ile eğitim, sağlık, alt yapı, çevre koruma gibi kamusal hizmetleri finanse ederek bireylerin yaşam kalitesinin yükselmesine, beşerî sermayenin gelişmesine ve dolayısıyla insani gelişme düzeyinin artmasına katkı sağlayabilmektedir.

Musgrave (1959), kamu maliyesinin temel işlevlerinden birinin kaynak tahsisi yoluyla toplumsal refahın artırılması olduğunu belirtirken, Stiglitz ve Rosengard (2015) etkin bir vergi sisteminin kaliteli kamu hizmetlerinin sunulmasına ve beşerî sermayenin geliştirilmesine katkı sağladığını ifade etmektedir. Benzer şekilde Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP, 1990), eğitim ve sağlık alanındaki kamu harcamalarının insani gelişmenin temel belirleyicileri arasında yer aldığını vurgulamaktadır. Bu nedenle vergi gelirlerindeki artışın, kamu hizmetlerinin kapsam ve kalitesini yükselterek bireylerin yaşam beklentisi, eğitim düzeyi ve gelir olanakları üzerinde olumlu etkiler yaratması beklenmektedir. Nitekim Gupta vd., (2002) eğitim ve sağlık alanlarına yönelik kamu yatırımlarının artmasının okullaşma oranını arttırdığını ve bebek ölüm oranlarını azalttığını ileri sürmektedir. Başka bir ifadeyle Gupta vd., (2002) kamu gelirlerinden eğitim ve sağlık alanlarına ayrılan pay arttıkça insani gelişme göstergelerinde bir iyileşme yaşanmaktadır.

Türkiye açısından değerlendirildiğinde, son otuz yılda hem vergi gelirlerinde hem de insani gelişme göstergelerinde önemli değişimler yaşanmıştır. Özellikle ekonomik krizler, vergi reformları, eğitim ve sağlık alanında gerçekleştirilen yapısal dönüşümler, söz konusu iki değişken arasındaki ilişkinin dinamik bir yapı sergilemesine neden olmuştur. Buna rağmen Türkiye özelinde insani gelişme ile vergi gelirleri arasındaki nedensellik ilişkisini uzun dönemli zaman serisi verileriyle inceleyen çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum, konunun ampirik olarak araştırılmasını gerekli kılmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de insani gelişme ile vergi gelirleri arasındaki nedensellik ilişkisini 1990–2023 dönemine ait yıllık veriler kullanarak analiz etmektir. Çalışma, söz konusu değişkenler arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu hipotezinden hareket etmektedir. Bu kapsamda elde edilecek bulguların, insani gelişme ile vergi gelirleri arasındaki etkileşimin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlaması ve vergi politikalarının sosyal kalkınma üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesine yardımcı olması beklenmektedir. Ayrıca araştırma sonuçlarının, sürdürülebilir kamu gelirlerinin oluşturulmasına

ve sosyal refahın artırılmasına yönelik politika önerilerinin geliştirilmesine katkı sunacağı düşünülmektedir.

Çalışmada değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen nedensellik yaklaşımı yardımıyla incelenmektedir. Toda-Yamamoto yöntemi, serilerin bütünleşme derecelerine ilişkin ön testlerden kaynaklanabilecek sapmaları azaltması ve farklı bütünleşme derecelerine sahip serilerle güvenilir sonuçlar üretebilmesi nedeniyle tercih edilmektedir.

Literatür

Çalışma kapsamında insani gelişme ve vergi gelirleri arasındaki nedensellik ilişkisi ele alındığından dolayı literatürün iki yönlü ortaya konulması önem taşımaktadır.

Literatürde vergi gelirleri ile insani gelişme arasındaki ilişkiye yönelik bulguların tam olarak uzlaşmadığı görülmektedir. Bir grup çalışma, vergi gelirlerinin kamu hizmetlerinin finansmanı yoluyla insani gelişmeyi desteklediğini ortaya koyarken, diğer bazı çalışmalar vergi yükünün ekonomik faaliyetler üzerindeki olası olumsuz etkilerine dikkat çekmektedir. Örneğin, Okolo (2024), Nijerya örneğinde vergi gelirlerinin İnsani Gelişme Endeksi (HDI) üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu tespit etmiştir. Benzer şekilde Mutiha (2018), Endonezya eyaletleri üzerine gerçekleştirdiği analizde vergi gelirleri paylaşım fonlarının HDI üzerinde anlamlı ve negatif bir etki yarattığını göstermiştir. Bu bulgular, vergi gelirlerinin insani gelişmeye katkısının yalnızca gelirlerin büyüklüğüne değil, aynı zamanda bu kaynakların etkin kullanımına ve kamu harcamalarının niteliğine bağlı olduğunu düşündürmektedir.

Buna karşılık, vergi gelirlerinin ekonomik ve sosyal kalkınmayı destekleyerek insani gelişmeyi dolaylı biçimde iyileştirdiğini ortaya koyan çalışmalar da bulunmaktadır. Ajeigbe vd. (2024), Afrika ve gelişmiş ülkeleri kapsayan örneklem üzerinde gerçekleştirdikleri GMM analizinde vergi gelirlerinin ekonomik büyümeyi artırdığını, yoksulluk ve işsizlik oranlarını ise azalttığını belirlemiştir. Benzer şekilde Sari (2017), yerel gelirlerdeki artışın (vergi ve harçlar dahil) ekonomik büyümeyi desteklediğini ve sosyal refah göstergelerini iyileştirdiğini ortaya koymuştur. Bu çalışmalar, vergi gelirlerinin eğitim, sağlık ve gelir düzeyi gibi insani gelişmenin temel bileşenlerini güçlendiren kamu yatırımlarının finansmanında kritik bir rol oynadığını vurgulamaktadır.

Öte yandan, bazı araştırmalar vergi gelirleri ile insani gelişme arasındaki ilişkinin yönünün tersine de işleyebileceğini göstermektedir. Thath (2024), Güneydoğu Asya ülkeleri üzerine yaptığı panel veri analizinde, insani gelişmişlik düzeyindeki artışların vergi gelirlerini pozitif ve anlamlı biçimde etkilediğini

ortaya koymuştur. Çalışmaya göre eğitim seviyesinin yükselmesi, sağlık koşullarının iyileşmesi ve gelir düzeyindeki artışlar hem vergi uyumunu hem de vergi matrahını genişleterek kamu gelirlerinin artmasına katkı sağlamaktadır. Benzer şekilde Cığerci ve Eğmir (2020), Türkiye için gerçekleştirdikleri çalışmada insani gelişmişlikten dolayı vergi gelirlerine doğru ve dolaysız vergilerden insani gelişmişliğe doğru tek yönlü bir nedensellik tespit etmişlerdir.

Vergi türleri bazında yapılan analizler de farklı sonuçlara işaret etmektedir. Moya (2011), 114 ülkeyi kapsayan kesitsel analizinde satış vergilerinin HDI üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu, buna karşılık kurumlar vergisinin etkisinin negatif işaretli olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı olmadığını ortaya koymuştur. Araştırmacı, vergi oranlarının tek başına ülkelerin insani gelişmişlik düzeyini açıklamada yetersiz kaldığını, kamu kurumlarının etkinliği ve yönetim kalitesi gibi faktörlerin daha belirleyici olabileceğini vurgulamaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, literatürde vergi gelirleri ile insani gelişme arasındaki ilişkinin doğrusal ve tek yönlü olmadığı görülmektedir. Vergi gelirlerinin insani gelişmeye etkisi; vergi yapısının niteliği, kamu kaynaklarının etkin kullanımı, kurumsal kalite, yönetim kapasitesi ve ekonomik gelişmişlik düzeyi gibi faktörlere bağlı olarak değişebilmektedir. Bu nedenle vergi gelirlerinin insani gelişmeyi destekleyebilmesi için yalnızca gelirlerin artırılması değil, aynı zamanda bu kaynakların eğitim, sağlık ve sosyal koruma gibi insan sermayesini güçlendiren alanlara etkin biçimde yönlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Yöntem ve Veri Set

Bu çalışmada insani gelişmişliğin (HDR) ile vergi gelirlerinin GSYH içerisindeki payı (TAXGDP) arasındaki nedensellik ilişkisi Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen nedensellik yaklaşımı kullanılarak incelenmiştir. Toda-Yamamoto yöntemi, değişkenlerin farklı bütünleşme derecelerine sahip olabilmesi ve eşbütünleşme ön testlerine duyulan ihtiyacı ortadan kaldırması nedeniyle tercih edilmektedir (Toda ve Yamamoto, 1995).

Analizin ilk aşamasında serilerin durağanlık özellikleri Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi ile araştırılmıştır (Dickey ve Fuller, 1979; 1981). ADF testinde kullanılan model aşağıdaki gibidir:

$$\Delta Y_t = \alpha + \beta t + \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t$$

Birim kök testleri sonucunda değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesi (d_{max}) belirlenmiştir. Daha sonra uygun gecikme uzunluğu (k) Akaike Bilgi

Kriteri (AIC), Schwarz Bilgi Kriteri (SC) ve Hannan-Quinn Bilgi Kriteri (HQ) yardımıyla tespit edilmiştir. Toda-Yamamoto yaklaşımında tahmin edilen genişletilmiş VAR modeli aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

$$HDR_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \alpha_i HDR_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_i TAXGDP_{t-i} + \varepsilon_t$$

$$TAXGDP_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \gamma_i TAXGDP_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \delta_i HDR_{t-i} + \mu_t$$

Burada k optimal gecikme uzunluğunu, d_{max} ise serilerin maksimum bütünleşme derecesini göstermektedir. Nedensellik ilişkisi, genişletilmiş VAR modeli üzerinden Wald Ki-Kare (Modified Wald-MWALD) testi kullanılarak sınanmıştır. Testte temel hipotez ilgili değişkenin gecikmeli katsayılarının topluca sıfıra eşit olduğu yönündedir. Hipotezin reddedilmesi durumunda ilgili değişkenden diğer değişkene doğru nedensellik ilişkisinin bulunduğu kabul edilmektedir.

HDR, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yayınlanan “Human Development Index” seri setinden (UNDP, 2026), vergi gelirlerine ilişkin veri ise Dünya Bankası veri setinden elde edilmiştir (World Bank, 2025).

Bulgular

Çalışmanın bu kısmında sırasıyla birim kök, gecikme uzunluğu, Wald ve Toda-Yamamoto Nedensellik testi bulgularına yer verilmektedir. Tablo 1’de ADF birim kök testi bulguları yer almaktadır.

Tablo 1. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Seviye			Birinci Fark		
	ADF Test İstatistiği	P Değeri	%5 Kritik Değer	ADF Test İstatistiği	P Değeri	%5 Kritik Değer
HDR	-0.2159	0.9267	-2.9540	-4.6541	0.0007	-2.9571
TAXGDP	-2.4552	0.1428	-2.9540	-5.3993	0.0001	-2.9571

Tablo 1’de yer alan ADF birim kök testi sonuçlarına göre HDR ve TAXGDP değişkenlerinin düzey değerlerinde durağan olmadıkları görülmektedir. Nitekim HDR değişkeni için ADF test istatistiği -0.2159 olup %5 kritik değeri istatistiği -2.9540’tan büyük ve p-değeri 0.9267’dir. Benzer şekilde TAXGDP değişkeni için ADF test istatistiği -2.4552 olup %5 kritik değeri olan -2.9540’ın üzerinde kalmakta ve p-değeri 0.1428 olarak gerçekleşmektedir. Her iki değişken için de p-değerlerinin 0.05’ten büyük olması nedeniyle birim kök içeren sıfır hipotezi

reddedilememekte ve serilerin düzey değerlerinde durağan olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Buna karşılık birinci farkları alındığında HDR değişkeninin ADF test istatistiği-4.6541, TAXGDP değişkeninin ise-5.3993 olarak hesaplanmıştır. Bu değerler ilgili %5 kritik değerlerinden (-2.9571) mutlak değerce daha büyük olup p-değerleri sırasıyla 0.0007 ve 0.0001'dir. Dolayısıyla her iki değişken için de sıfır hipotezi reddedilmekte ve serilerin birinci farklarında durağan hale geldikleri belirlenmektedir. Elde edilen bulgular, HDR ve TAXGDP değişkenlerinin düzeyde durağan olmayıp birinci farkta durağan olduklarını, başka bir ifadeyle her iki serinin de I(1) bütünleşme derecesine sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 2: VAR Gecikme Uzunluğu Seçim Kriterleri²

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-603.7196	NA	3.21e+14	39.07868	39.17120	39.10884
1	-501.3914	184.8510*	5.65e+11*	32.73493*	33.01247*	32.82540*
2	-499.0534	3.921724	6.32e+11	32.84216	33.30473	32.99295
3	-498.9033	0.232442	8.18e+11	33.09054	33.73814	33.30164

Uygulanacak nedensellik testinin güvenilir sonuçlar üretebilmesi için gecikme uzunluğunun belirlenmesi önem taşımaktadır. Yapılan testler neticesinde gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir.

Tablo 3: Wald Testi Sonuçları

HDR TAXGDP'nin Nedenidir.				TAXGDP HDR'nin Nedenidir			
Test İstatistiği	Değer	k+dmax	P Değeri	Test İstatistiği	Değer	k+dmax	Olasılık Değeri
Chi-square	4.569542	2	0.1018	Chi-square	3.984256	2	0.1364

Wald testi sonucunda elde edilen olasılık değeri değişkenler arasındaki nedenselliği ifade etmemektedir. Burada elde edilen olasılık değeri genişletilmiş uzunluk derecesi (k+dmax) dikkate alınarak hesaplanmaktadır. Elde edilen değerin k serbestlik dereceli tablo ile kıyaslanması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle gerçek olasılık değeri sadece k serbestlik derecesi dikkate alınarak

² * : Kriter tarafından seçilen gecikme uzunluğunu göstermektedir. **LR (Likelihood Ratio)** : Ardışık Düzeltilmiş Olabilirlik Oranı (LR) Test İstatistiği (her test %5 anlamlılık düzeyinde uygulanmıştır). **FPE (Final Prediction Error)** : Nihai Tahmin Hatası. **AIC (Akaike Information Criterion)** : Akaike Bilgi Kriteri. **SC (Schwarz Criterion)** : Schwarz Bilgi Kriteri. **HQ (Hannan-Quinn Criterion)** : Hannan-Quinn Bilgi Kriteri.

hesaplanmaktadır³. k değeri dikkate alınarak hesaplanan olasılık değerinin sonuçlarına Tablo 4'te yer verilmektedir.

Tablo 4: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Test İstatistiği	Değer	k değeri	Olasılık Değeri	Sonuç
Chi-square	4.569542	1	0.024652<0.05	H ₀ hipotezi reddedilir. HDR TAXGDP'nin nedenidir.
Chi-square	14.54967	1	0.004<0.05	H ₀ hipotezi reddedilir. TAXGDP HDR'nin nedenidir.

Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre, HDR'nin TAXGDP'nin nedeni olmadığı yönündeki sıfır hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir ($\chi^2 = 4.569542$; $p = 0.024652$). Bu bulgu, HDR değişkeninden vergi gelirlerinin TAXGDP doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, TAXGDP'nin HDR'nin nedeni olmadığı yönündeki sıfır hipotezi de reddedilmiştir ($\chi^2 = 14.54967$; $p = 0.004$). Buna göre TAXGDP değişkeninden HDR değişkenine doğru da istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Elde edilen sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde, HDR ile TAXGDP arasında çift yönlü (geri beslemeli) nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Elde edilen bulgular, insani gelişme ile vergi gelirleri arasında çift yönlü bir etkileşim bulunduğunu göstermektedir. Bu nedenle politika yapıcılarının vergi gelirlerini artırmaya yönelik stratejileri yalnızca mali hedefler çerçevesinde değil, aynı zamanda eğitim, sağlık, alt yapı, çevre kalitesi ve sosyal koruma politikalarıyla birlikte ele almaları önem taşımaktadır. Özellikle eğitim ve sağlık alanlarında gerçekleştirilecek yatırımlar, beşerî sermayeyi güçlendirerek bireylerin gelir düzeyini ve vergiye gönüllü uyumunu artırabilir. Böylece uzun dönemde vergi tabanı genişleyerek kamu gelirlerinde sürdürülebilir bir artış sağlanabilir.

Çift yönlü nedensellik bulgusu, insani gelişmenin yalnızca bir politika çıktısı değil, aynı zamanda mali kapasiteyi güçlendiren bir unsur olduğunu da göstermektedir. Eğitim seviyesinin yükselmesi, işgücünün niteliğinin artması ve yaşam standartlarının iyileşmesi ekonomik faaliyetlerin genişlemesine katkı sağlayarak vergi matrahını büyütebilir. Bu nedenle insani gelişmeyi artırmaya

³ Burada elde edilen değerler excel'e aktarılmıştır. =kikaredağ(7.405834;2) ve =kikaredağ(14.54967;2) işlemleri yapılarak gerçek olasılık değerleri hesaplanmıştır.

yönelik politikalar, uzun dönemde kamu gelirlerinin artırılmasına da hizmet eden bir yatırım olarak değerlendirilmelidir.

Son olarak, vergi gelirlerinin insani gelişmeye olan katkısının artırılabilmesi için kamu kaynaklarının etkin ve şeffaf biçimde kullanılması büyük önem taşımaktadır. Vergi gelirlerinin eğitim, sağlık ve altyapı gibi alanlarda somut sonuçlar üretecek şekilde değerlendirilmesi, vatandaşların kamu kurumlarına duyduğu güveni artırarak hem vergi gelirlerinin hem de insani gelişmişlik düzeyinin eş zamanlı olarak yükselmesine katkı sağlayabilir.

Kaynakça

- Ajeigbe, K. B., Ganda, F., & Enowkenwa, R. O. (2024). Impact of sustainable tax revenue and expenditure on the achievement of sustainable development goals in some selected African countries. *Environment, Development and Sustainability*, 26(10), 26287-26311.
- Alm, J. (2019). "What Motivates Tax Compliance?". *Journal of Economic Surveys*, 33(2), 353-388.
- Alm, J. (2012). Measuring, explaining, and controlling tax evasion: lessons from theory, experiments, and field studies. *International Tax and Public Finance*, 19(1), 54-77.
- Alm, J. & Kasper, M. (2022). Using behavioral economics to understand tax compliance. *Economic and Political Studies*, 1-16.
- Alm, J. & Gomez, J. L. (2008). Social capital and tax morale in Spain. *Economic Analysis and Policy*, 38(1), 73-87.
- Alm, J. & Torgler, B. (2012). Do ethics matter? Tax compliance and morality. *Journal of Business Ethics*, 101(4): 635–651.
- Alm, J., & Torgler, B. (2006). Culture differences and tax morale in the United States and in Europe. *Journal of Economic Psychology*, 27(2), 224–246.
- Alm, J. & Torgler, B. (2004). *Estimating the determinants of tax morale. In proceedings. Annual conference on taxation and minutes of the annual meeting of the national tax association.* National Tax Association. 97TM Annual Conference on Taxation. November 11-13, Washington DC. Vol. 97, pp. 269-274).
- Alm, J., Schulze, W.D., Von Bose, C. & Yan, J. (2019). Appeals to Social Norms and Taxpayer Compliance. *Southern Economic Journal*, 86(2), 638-666.
- Alm, J., Bloomquist, K. M. & Mckee, M. (2017). When you know your neighbour pays taxes: information, peer effects and tax compliance. *Fiscal Studies*, 38(4), 587-613.
- Bird, R. M., Martinez-Vazquez, J. & Torgler, B. (2008). Tax effort in developing countries and high income countries: the impact of corruption, voice and accountability. *Economic Analysis and Policy*, 38(1), 55-71.
- Bird, R., J. Martinez-Vazquez & B. Torgler (2006). *Societal institutions and tax effort in developing countries.* in: J. Alm, J. Martinez-Vazquez and M. Rider (eds.), *The challenges of tax reform in the global economy.* New York: Springer, pp. 283-338.
- Chan, Ho Fai, Supriyadi, M. W. & Torgler, B. (2017). *Trust and Tax Morale.* in Eric M. Uslaner (ed.), *The oxford handbook of social and political trust.* UK: Oxford Handbooks (2018; online edn, Oxford Academic, 10 Jan.

- 2017), <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.23>, Erişim Tarihi: 17.07.2026.
- Ciğerci, İ., & Eğmir, R. T. (2020). İnsani gelişmişlik endeksi ile dolaylı-dolaysız vergiler arasındaki ilişki: Türkiye örneği. *Sayıştay Dergisi*, (117), 139-153.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427–431.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), 1057–1072.
- Dronca, A. T. (2016). *The influence of fiscal freedom, government effectiveness and human development index on tax evasion in the European Union. Theoretical and Applied Economics*, 23(4(609)), 5–18.
- Feld, L. P. & Frey, B. S. (2002). Trust breeds trust: how taxpayers are treated. *Economics of Governance*, 3(2), 87-99.
- Gupta, S., Verhoeven, M., & Tiongson, E. R. (2002). The effectiveness of government spending on education and health care in developing and transition economies. *European Journal of Political Economy*, 18(4), 717–737.
- Martinez-Vazquez, J. & Torgler, B. (2009). the evolution of tax morale in modern Spain. *Journal of Economic Issues*. 43(1),1-28.
- Musgrave, R. A. (1959). *The Theory of Public Finance*. New York: McGraw-Hill.
- Mutiha, H. Arthaingan (2018). *The Effect of Regional Own-Source Revenue, Tax Revenue-Sharing Fund, General Allocation Fund and Special Allocation Fund to the Human Development Index (Based on the Study of Provincial Government in Indonesia)*. The 2nd International Conference on Vocational Higher Education (ICVHE) 2017 The Importance on Advancing Vocational Education to Meet Contemporary Labor Demands, KnE Social Sciences, 609–624.
- Moya, G. (2011). *Cross-sectional analysis of corporate income tax, sales tax, human development index and real gdp per capita*, San Jose State University SJSU ScholarWorks.
- Okolo, M. N. (2024). Tax revenues, government expenditures and economic development in Nigeria. *International Journal of Intellectual Discourse*, 7(2), 244–260.
- Sari, A. K., Saputra, H., & Siahaan, A. P. U. (2017). Effect of Fiscal Independence and Local Revenue Against Human Development Index. *Int. J. Bus. Manag. Invent*, 6(7), 62-65.

- Singoro, B. W. (2021). Effects of human development capital on tax revenue performance in Kenya. *International Journal of Business Management and Economic Research*, 12(1), 1884-1892.
- Stiglitz, J. E., & Rosengard, J. K. (2015). *Economics of the Public Sector* (4th ed.). New York: W.W. Norton.
- Taşdemir, Y. (2023). Kurumsal kalitenin vergi dengesinin üzerindeki etkisi: Panel veri analizi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Thath, R. (2024). The determinants of tax revenue in Southeast Asia: The role of government effectiveness and human development. *Journal of Accounting, Finance, Economics, and Social Sciences*, 9(2), 15–28. <https://doi.org/10.62458/jafess922>
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1–2), 225–250.
- Torgler, B. (2007). *Tax Compliance and Tax Morale: A Theoretical and Empirical Analysis*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Torgler, B. (2005). Tax morale and direct democracy. *European Journal Of Political Economy*, 21(2), 525-531.
- Torgler, B. (2004). Tax morale, trust and corruption: empirical evidence from transition countries. Working Paper No. 2004-05, Center for Research in Economics, Management and the Arts, Basel.
- United Nations Development Programme (UNDP). (1990). *Human Development Report 1990*. New York: Oxford University Press.
- UNDP (United Nations Development Programme) (2026). *Human Development Index*. <https://hdr.undp.org/datacenter/human-development-index#/indicies/HDI>, Erişim Tarihi: 11.06.2026.
- World Bank. (2025). *Tax revenue (% of GDP)*. World Development Indicators. Retrieved July 24, 2026, from <https://data.worldbank.org/indicator/GC.TAX.TO.TL.GD.ZS>

18. Bölüm

Bir Bozkır Yolculuğu: Alexander Payne'in Nebraska Filminde Absürt, Yol Felsefesi, Amerikan Rüyası, Yaşlılık ve Aile İlişkilerinin Sinematografik İnşası

Yavuz AKYILDIZ¹

1. GİRİŞ

Alexander Payne, Çağdaş Amerikan bağımsız sinemasının en özgün ve tutarlı seslerinden biri olarak, filmografisi boyunca sıradan insanların olağanüstü yolculuklarını, toplumsal eleştiriyi iç içe geçmiş bir mizah anlayışıyla perdeye taşımıştır. *Seçimler* (1999), *Schmidt Hakkında* (2002), *Sideways* (2004), *Senden Bana Kalan* (2011) ve *Geriye Kalanlar* (2023) gibi filmlerle uluslararası arenada tanınan yönetmen, 2013 yapımı *Nebraska* ile kariyerinin belki de en yalın, en minimal ve aynı zamanda en derin duygusal rezonansa sahip eserini ortaya koymuştur. Bob Nelson'ın özgün senaryosundan uyarlanan film Nebraska, Montana'da yaşayan yaşlı ve inatçı Woody Grant'ın, bir milyon dolar kazandığını iddia eden sahte bir pazarlama mektubuna inanarak ödülünü almak için Nebraska, Lincoln'a gitme ısrarını ve küçük oğlu David'in bu yolculuğa eşlik etmesini anlatan bir yol filmidir. Film, bu anlamsız görünen yolculuk üzerinden baba-oğul ilişkisini, yaşlanmayı, aile dinamiklerini ve Amerikan taşra yaşamını trajikomik bir üslupla ele almaktadır.

Film, 2013 Cannes Film Festivali'nde En İyi Erkek Oyuncu ödülünü Bruce Dern'e kazandırmış, Akademi Ödülleri'nde En İyi Film dahil altı dalda aday gösterilmiş ve eleştirmenlerin yanı sıra akademik çevrelerde de geniş bir ilgi uyandırmıştır. Ancak *Nebraska*'nın asıl önemi, ödülleri ötesinde, Amerikan sinemasında giderek daha az rastlanan bir samimiyet ve derinlikle, toplumsal ve bireysel meseleleri ele alış biçiminde yatmaktadır.

Bu çalışma, *Nebraska* filmini kapsamlı bir biçimde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada ilk olarak, filmin Amerikan Rüyası kavramını nasıl sorguladığı, yaşlılık temsiliinin çağdaş sinemadaki yeri, yolda olmanın felsefesi, ve aile ilişkilerinin dramatik yapıdaki işlevi incelenecektir. İkinci olarak, siyah-beyaz görsel estetiğin sembolik anlamları, yol filmi geleneğiyle kurulan diyalog ve minimalist anlatımın toplumsal eleştiriyi nasıl bütünleştiği ele alınacaktır. Üçüncü olarak ise, Woody Grant karakterinin absürt kahraman arketipiyle

¹ Doç. Dr., ORCID No: 0000-0001-6976-2300

yavuzakyildiz@ohu.edu.tr

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü

ilişkisi, filmde inşa edilen "sessiz erkeklik" kavramı ve anlam arayışının sinematografik araçlarla nasıl kurgulandığı tartışılacaktır.

2. LİTERATÜR

2.1. Amerikan Rüyası

"*Amerikan Rüyası*" terimi ilk kez tarihçi James Truslow Adams tarafından 1931 yılında yayımlanan *The Epic of America* adlı eserinde kullanılmıştır. Adams, bu kavramı "her insanın hayatının daha iyi, daha zengin ve daha dolu olması gerektiği rüyası; herkesin yeteneğine ve başarısına göre fırsat bulabileceği bir ülke" şeklinde tanımlamıştır (1931, s. 404). Adams'a göre bu rüya, yalnızca maddi zenginlik değil, aynı zamanda bireysel özgürlük ve kendini gerçekleştirme imkânını da içermektedir. *Amerikan Rüyası* kavramı, Aydınlanma düşüncesinin bireycilik ve ilerleme idealleriyle yakından ilişkilidir. Tocqueville, Amerika'da Demokrasi adlı klasik eserinde Amerikan toplumunun eşitlikçi olduğunu iddia ettiği yapısına dikkat çekmiş ve sosyal hareketliliğin Avrupa'ya kıyasla çok daha mümkün olduğunu vurgulamıştır (2000, s. 52-53). Ancak modern sosyologlar, Amerikan Rüyasının gerçeklikle ne ölçüde örtüştüğünü sorgulamaktadırlar. Hochschild, *Facing Up to the American Dream* adlı çalışmasında bu idealin paradokslarını incelemiş ve rüyanın hem birleştirici hem de bölücü bir işlev gördüğünü ileri sürmüştür (1995, s. 18). Sosyal eşitsizliklerin derinleştiği dönemlerde, bu rüyanın, **başarısızlığı** bireylerin kendi sorumluluğu, beceriksizliği veya zayıflığı olarak gösterme işlevi gördüğünü belirtmiştir. Çağdaş araştırmalar da Hochschild'in bu görüşünü destekler nitelikte, kuşaklar arası sosyal hareketliliğin azaldığını ve *Amerikan Rüyasının* giderek daha az erişilebilir hale geldiğini ortaya koymaktadır. Chetty ve arkadaşları, 1940'larda doğan çocukların yüzde doksanının ebeveynlerinden daha fazla kazandığını, ancak 1980'lerde doğanlar için bu oranın yüzde elliye düştüğünü tespit etmiştir (2017, s. 398). Bu veriler, rüyanın mitolojik boyutunun güçlendiğini göstermektedir.

2.2. Yaşlılık Temsilinin Çağdaş Sinemadaki Yeri

Yaşlılık, insan yaşamının kaçınılmaz bir evresi olmasına karşın, sinema tarihinde uzun süre marjinalleştirilmiş ve stereotipik temsillerle sınırlı kalmış bir olgudur. Çünkü sinema filmlerinin temel olarak ticari başarı kazanması beklenmektedir ve yaşlılık insanların hem kendileri üzerinde hem de diğer insanlarda görmekten kaçındıkları bir olgudur. Ancak çağdaş sinema, demografik dönüşümler, toplumsal farkındalık ve sanatsal arayışların etkisiyle yaşlılığı daha derinlikli ve çok boyutlu bir şekilde ele almaya başlamıştır. Bu

değişim, hem anlatı stratejileri hem de görsel temsil biçimleri açısından önemli kırılmaları beraberinde getirmiştir.

Klasik Hollywood sinemasında yaşlı karakterler genellikle ikincil rollerde konumlandırılmış ve belirli kalıplarla temsil edilmişlerdir. Markson ve Taylor, yaşlı bireylerin sinemada sıklıkla "bilge dede/nine," "huysuz ihtiyar" veya "zavallı kurban" gibi stereotiplerle çerçevelendiğini belirtmektedir (2000, s. 134). Bu temsiller, yaşlılığı ya romantize etmiş ya da patolojikleştirmiştir dolayısıyla yaşlı bireylerin karmaşık öznelliklerini görünmez kılmıştır. Chivers, *The Silvering Screen* adlı kapsamlı çalışmasında yaşlılık temsillerinin tarihsel dönüşümünü incelemiş ve sinemanın yaşlanmayı uzun süre bir "sorun" olarak kodladığını vurgulamıştır (2011, s. 3-4). Özellikle kadın karakterler söz konusu olduğunda, yaşlanma görünmezlik ve değersizleşmeyle eşanlamlı hale getirilmiştir.

Çağdaş sinemada ise bir paradigma değişimi söz konusudur. Yirmi birinci yüzyılın başından itibaren yaşlılık temsilleri önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Bu değişimde birkaç faktör belirleyici olmuştur. Dünya genelinde yaşlanan nüfus, aktif yaşlanma söyleminin yükselişi ve bağımsız sinemanın ana akım üzerindeki etkisi yaşlılık temsiliyi dönüştüren en belirgin faktörler olarak ortaya çıkmaktadır. Swinnen ve Stotesbury, çağdaş sinemanın yaşlılığı "yaşanmış deneyim" olarak ele almaya başladığını ve gerontolojik perspektiflerin anlatılara daha organik biçimde entegre edildiğini savunmaktadır (2012, s. 12). Michael Haneke'nin *Aşk* (2012) filmi, bu dönüşümün en çarpıcı örneklerinden birini oluşturmaktadır. Film, yaşlı bir çiftin hastalık, bakım ve ölümle yüzleşmesini sansasyonelleştirmeden, gündelik yaşamın ritmi içinde aktarmaktadır. Whelehan, bu filmin yaşlılığı "trajik bir son" olarak değil, "varoluşsal bir süreklilik" olarak temsil ettiğini belirtmektedir (2013, s. 78). Benzer şekilde, Paolo Sorrentino'nun *Gençlik* (2015) filmi de yaşlanmanın fiziksel ve psikolojik boyutlarını estetize edilmiş bir görsel dille sorgulamaktadır.

Çağdaş sinemada yaşlılık temsilleri toplumsal cinsiyet perspektifinden de yeniden değerlendirilmektedir. Tally, yaşlı kadın karakterlerin artık yalnızca "nine" veya "cadı" arketipleriyle sınırlı kalmadığını, duygusallık, yakınlık arayışı ve özerklik gibi temaların da işlenmeye başladığını vurgulamaktadır (2006, s. 64). Nancy Meyers'in *Aşkta Her Şey Mümkün* (2003) ve Haifaa al-Mansour'un *Mary Shelley* (2017) gibi filmler, yaşlı kadınların duygusal ve entelektüel dünyalarını merkeze almıştır. Erkek yaşlılığı ise farklı bir bağlamda ele alınmaktadır. Dolan, *Gran Torino* (2008) ve *Kaçakçı* (2018) gibi Clint Eastwood filmlerinin erkeklik krizini yaşlanma üzerinden sorguladığını ve hegemonik erkeklik normlarının çözülüşünü temsil ettiğini ileri sürmektedir (2018, s. 203-204).

Çağdaş sinema, yaşlanan bedeni görünür kılma konusunda da yeni stratejiler geliştirmiştir. Geleneksel sinemada yaşlı bedenler ya gizlenmiş ya da grotesk bir şekilde sergilenmiştir. Ancak günümüzde yönetmenler, yaşlılığın bedensel gerçekliğini estetik bir dürüstlikle aktarmaktadır. Woodward, yaşlanan bedenin sinemada "bakışın nesnesi" olmaktan çıkıp "deneyimin öznesi" haline geldiğini belirtmektedir (2006, s. 168). Dolayısıyla çağdaş sinema, yaşlılığı tek boyutlu stereotiplerden kurtararak karmaşık, çelişkili ve insani bir deneyim olarak temsil etmeye yönelmiştir. Bu dönüşüm, hem demografik gerçekliklerin hem de sanatsal duyarlılıkların bir yansımasıdır. Yaşlılık temsilleri, sinemanın toplumsal işlevi açısından kritik bir alan olmaya devam etmekte ve gerontoloji ile film çalışmalarının kesişiminde verimli bir araştırma sahası sunmaktadır.

2.3. Yol Felsefesi

Yol kavramı, insanlık tarihinin en kadim metaforlarından biri olarak hem fiziksel bir mekânı hem de varoluşsal bir durumu ifade etmektedir. Felsefe tarihinde yol, yalnızca bir coğrafi geçiş alanı değil, aynı zamanda bilgiye, hakikate ve öz-bilgiye ulaşmanın simgesi olarak işlev görmüştür. Yolda olmak ise statik bir varoluşu reddeden, sürekli oluş ve dönüşüm halinde bulunan bir öznellik biçimini temsil etmektedir.

Yol kavramının felsefi kullanımı, Antik Yunan düşüncesine kadar uzanmaktadır. Parmenides'in didaktik şiiri, düşünürün "hakikat yolu" ve "sanı yolu" arasındaki ayrımı keşfettiği alegorik bir yolculuğu anlatmaktadır. Parmenides'e göre hakikat yolu, değişmez ve ezeli varlığa götüren rasyonel düşüncenin yoluyken, sanı yolu duyuşsal yanılsamaların aldatıcı patikasıdır (Curd, 1998, s. 23-24). Bu ayrım, Batı felsefesinde epistemolojik yolculuk metaforunun temelini oluşturmuştur. Platon, hocası Sokrates'in diyalektik yöntemini bir tür "ruhun yolculuğu" olarak kavramsallaştırmıştır. Devlet diyalogundaki mağara alegorisi, karanlıktan aydınlığa, cehaletten bilgiye çıkışı bir yükseliş yolu olarak betimlemektedir (Platon, 2006, s. 514a-517a). Bu yol, yalnızca epistemik değil aynı zamanda etik ve ontolojik bir dönüşümü de içermektedir. Doğu felsefesinde ise "yol" kavramı daha da merkezi bir konuma sahiptir. Çince "Tao" sözcüğü doğrudan "yol" anlamına gelmekte ve kozmik düzeni, doğal akışı ve yaşamın temel ilkesini ifade etmektedir. Laozi, Tao Te Ching'de yolun adlandırılmaz ve tanımlanamaz doğasını vurgulayarak "Söyleneyen Tao, kalıcı Tao değildir" demiştir (Laozi, 2003, s. 1). Taocu felsefede yolda olmak, doğayla uyum içinde, zorlama olmaksızın akmayı (wu-wei) ifade etmektedir.

Modern felsefede yolda olma kavramı, özellikle varoluşçu düşüncede yeniden yorumlanmıştır. Martin Heidegger, "yol" kavramını düşüncenin kendisiyle özdeşleştirmiştir. *Dile Doğru Yolda* (Unterwegs zur Sprache) adlı eserinde

Heidegger, düşünmenin sabit bir noktaya ulaşmak değil, sürekli yolda olmak anlamına geldiğini vurgulamıştır (1971, s. 92). Ona göre hakikat, varılacak bir hedef değil, yürünecek bir patikadır ve bu patika hiçbir zaman tamamlanmaz. Heidegger'in *Orman Yolları* kavramı da bu bağlamda önemlidir. Orman yolları, belirli bir hedefe götürmeyen, çoğu zaman çıkmaz sokaklara açılan patikalardır. Ancak Heidegger için bu çıkmazlar, düşüncenin kendini sınadığı ve derinleştirdiği yerlerdir (2002, s. vii). Yolda olmak, belirsizliği ve açıklığı kucaklamayı gerektirir. Jean-Paul Sartre ise varoluşsal yolculuğu özgürlük ve sorumluluk kavramlarıyla ilişkilendirmiştir. *Varoluşçuluk* adlı eserinde Sartre, insanın "kendini yapmak zorunda olan varlık" olduğunu belirtmiştir (2007, s. 29). Bu perspektiften yolda olmak, önceden belirlenmiş bir rotayı takip etmek değil, her an yeniden seçim yapmayı ve bu seçimlerin sorumluluğunu üstlenmeyi ifade etmektedir.

Postmodern düşüncede yol kavramı, merkezsizleştirme ve çoğulluk bağlamında yeniden ele alınmıştır. Gilles Deleuze ve Félix Guattari, *Bin Yayla* adlı eserlerinde "rizom" kavramını geliştirmiştir. Rizom, hiyerarşik bir ağaç yapısının aksine, çoklu giriş ve çıkış noktalarına sahip, her yöne uzanabilen bir kök-gövde sistemidir (2005, s. 7). Bu model, yolculuğu doğrusal bir ilerlemeden ziyade nomadik (göçebe) bir gezinme olarak kavramsallaştırmaktadır. Deleuze ve Guattari'nin "göçebe düşünce" kavramı da yolda olmanın politik ve ontolojik boyutlarını açığa çıkarmaktadır. Göçebe, otoritenin çizdiği sınırları aşan, yerleşik kimlikleri reddeden ve sürekli oluş halinde olan figürdür (Deleuze ve Guattari, 2005, s. 380). Yolda olmak, bu anlamda sabit öznellik formlarına direnen bir yaşam pratiği haline gelmektedir. Michel de Certeau ise *Gündelik Hayatın Keşfi* adlı eserinde yürüme eylemini kentsel mekanda bir "taktik" olarak analiz etmiştir. De Certeau'ya göre yürüyüş, hegemonik mekansal düzenlemelere karşı bir direniş biçimidir; yürüyen özne, kenti kendi güzergâhlarıyla yeniden yazar (2009, s. 97-98). Bu perspektiften yolda olmak, pasif bir geçiş değil, aktif bir üretim sürecidir.

Fenomenolojik açıdan yol, bedensel bir deneyim olarak da ele alınabilir. Maurice Merleau-Ponty, bedeninin mekanı nasıl deneyimlediğini incelerken hareketin algıyı şekillendirdiğini vurgulamıştır (2012, s. 104-105). Yolda olmak, yalnızca zihinsel değil, aynı zamanda bedensel bir varoluş biçimidir; beden, yolu yürürken hem mekanı hem de kendini keşfeder. Edward Casey, *Getting Back into Place* adlı eserinde yolun "arasında olma" (being-between) deneyimini yarattığını belirtmiştir (1993, s. 275). Yol, iki nokta arasında kalan bir boşluk değil, kendi içinde anlamlı bir mekândır. Yolda olmak, varış noktasına ulaşmayı erteleyerek şimdiki anın yoğunluğunu deneyimlemeyi mümkün kılmaktadır.

Yol ve yolda olma kavramları, felsefe tarihinde süreklilik gösteren temel metaforlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Antik düşüncenin hakikat arayışından

varoluşçuluğun özgürlük vurgusuna, postmodern nomadizmden fenomenolojik beden deneyimine kadar uzanan geniş bir yelpazede bu kavramlar, insan varoluşunun dinamik, açık uçlu ve dönüşümsel doğasını ifade etmektedir. Yolda olmak, nihai bir hedefe ulaşmak değil, yolculuğun kendisini bir varoluş biçimi olarak benimsemektir. Bu anlamda felsefe yapmak da bir tür yolda olmaktır. Çünkü yolda olmak kaçınılmaz olarak sürekli soru soran, araştıran ve dönüşen bir düşünce pratiğidir.

2.4. Yol Filmleri Sineması

Yol filmleri, sinema tarihinin en kalıcı ve evrensel türlerinden birini oluşturmaktadır. Karakterlerin fiziksel bir yolculuğa çıktığı ve bu süreçte içsel dönüşümler yaşadığı bu filmler, hareket, mekan ve kimlik arasındaki dinamik ilişkiyi keşfetmektedir. Tür, Amerikan kültürel yapısı bağlamında doğmuş olsa da zamanla küresel bir ifade biçimine dönüşmüş ve farklı ulusal sinemaların kendine özgü yol anlatıları geliştirmesine olanak tanımıştır.

Yol filmleri, en temel düzeyde bir yolculuk anlatısı üzerine kuruludur. Ancak bu yolculuk, salt coğrafi bir yer değiştirmeden ibaret değildir. Cohan ve Hark, yol filmlerini "karakterlerin yolda geçirdikleri süre boyunca kimliklerini sorguladıkları, toplumsal normlarla yüzleştikleri ve dönüşüme uğradıkları anlatılar" olarak tanımlamaktadır (1997, s. 1-2). Bu tanım, türün fiziksel hareketi içsel bir arayışla birleştiren yapısını vurgulamaktadır. David Laderman ise yol filmlerinin kültürel eleştiri işlevi gördüğünü ileri sürmektedir. Laderman'a göre yol, yerleşik toplumsal düzenden bir kaçış alanı sunarken, aynı zamanda bu düzenin eleştirel bir mesafeden değerlendirilmesine olanak tanımaktadır (2002, s. 2-3). Hareket halinde olmak, karakterleri gündelik yaşamın rutinlerinden ve ideolojik yapılarından geçici olarak özgürleştirmektedir.

Yol filmleri türü, Amerikan kültürel tarihiyle yakından ilişkilidir. Amerika'nın "sınır" (frontier) mitosu, batıya doğru genişleme ideali ve bireyci özgürlük anlayışı, türün ideolojik temellerini oluşturmuştur. Corrigan, yol filmlerinin bu mitolojik altyapıyı hem sürdürdüğünü hem de sorguladığını belirtmektedir (1991, s. 143). Özellikle 1960'ların sonlarında ortaya çıkan filmler, Amerikan Rüyası'nın eleştirel bir yeniden değerlendirmesini sunmuştur. Dennis Hopper'ın *Özgürlüğün Bedeli* (1969) filmi, türün dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Film, iki motosikletlinin Amerika'yı geçerken karşılaştıkları önyargı ve şiddeti betimleyerek karşı-kültür hareketinin sinemadaki ifadesi olmuştur. Mills, bu filmin "Amerikan özgürlük söyleminin içsel çelişkilerini" açığa çıkardığını vurgulamaktadır (2006, s. 107). Yol, vaat edilen özgürlüğün alanı olmaktan çıkarak tehlike ve yabancılaştırmanın mekanına dönüşmüştür.

Geleneksel yol filmleri büyük ölçüde erkek karakterler etrafında şekillenmiştir. Ancak 1990'lardan itibaren kadın yol filmleri türün cinsiyetlendirilmiş yapısını sorgulamıştır. Ridley Scott'ın *Thelma & Louise* (1991) filmi, bu dönüşümün en etkili örneğidir. Mazierska ve Rascaroli, filmin "kadınların kamusal alana ve harekete erişiminin sınırlılığını" görünür kıldığını belirtmektedir (2006, s. 168-169). Kadın karakterlerin yolculuğu, şiddetten kaçışı ve özgürleşme arayışını temsil etmektedir. Robertson, kadın yol filmlerinin feminist hareketin kendisini *cinsiyetlendirilmiş bir pratik* olarak yeniden tanımladığını ileri sürmektedir (1997, s. 273). Kadınlar için yolda olmak, erkek yolculardan farklı riskler ve anlamlar taşımakta; tür bu farkı görünür kılarak eleştirel bir işlev üstlenmektedir.

Yol filmleri, farklı ulusal sinemalarda kendine özgü biçimler almıştır. Avrupa yol filmleri, Amerikan modelinden farklı olarak daha melankolik ve varoluşsal temalar işleme eğilimindedir. Wim Wenders'in *Paris, Texas* (1984) ve *Alice Şehirde* (1974) filmleri, yolculuğu kimlik kaybı ve yeniden inşa süreciyle ilişkilendirmektedir. Latin Amerika sinemasında ise Walter Salles'in *Motorsiklet Günlüğü* (2004) filmi, yol filmini politik uyanış anlatısıyla birleştirmiştir. Türk sinemasında Yılmaz Güney'in *Yol* (1982) filmi, fiziksel yolculuğu toplumsal baskı ve özgürlük arayışıyla iç içe geçirmiştir. Laderman, bu küresel örneklerin türün "Amerikan-merkezli yapısını aştığını ve yerel bağlamlara uyarlandığını" gösterdiğini vurgulamaktadır (2002, s. 247).

Genel olarak değerlendirilecek olursa yol filmleri, hareket ve mekan aracılığıyla kimlik, özgürlük ve toplumsal eleştiri temalarını işleyen güçlü bir sinemasal tür olarak varlığını sürdürmektedir. Amerikan kültürel mitosundan doğan tür, zamanla küresel bir anlatı formu haline gelmiş ve farklı toplumsal bağlamlarda yeniden yorumlanmıştır. Yolda olmak, sinemada hem fiziksel bir yer değiştirmeyi hem de varoluşsal bir arayışı ifade etmeye devam etmektedir.

2.5. Minimalist Sinema Anlatısı

Minimalist sinema, anlatısal ve biçimsel sadeliği ön plana çıkaran, geleneksel dramatik yapıları reddeden ve izleyicinin aktif katılımını gerektiren bir sinema pratiğidir. Bu yaklaşım, Hollywood'un nedensellik odaklı anlatı modelinden radikal bir kopuşu temsil etmekte ve sinemanın özüne ilişkin temel sorular sormaktadır. Minimalist filmler, fazlalıkları ayıklayarak özsel olana ulaşmayı hedefler ve bu süreçte izleyiciyle yeni bir ilişki biçimi kurmaya çalışır.

Minimalizm, 1960'larda görsel sanatlarda ortaya çıkan ve gereksiz unsurların elenmesiyle sanat eserinin temel formlarına indirgenmesini savunan bir akımdır. Sinemaya uyarlandığında bu yaklaşım, anlatısal karmaşıklığın, dramatik yapıların ve duygu sömürüsünün reddini içermektedir. Kovács, minimalist sinemanın izleyiciyi alışkanlıklarından kopararak görüntünün ve zamanın dolaysız deneyimine

yönelttiğini belirtmektedir (2007, s. 135). Minimalist estetik, fenomenolojik bir bakış açısıyla da ilişkilendirilebilir. André Bazin'in gerçekçilik kuramı, minimalist sinemanın teorik temellerinden birini oluşturmaktadır. Bazin, montajın müdahalesini azaltarak gerçekliğin kendi başına konuşmasına izin verilmesi gerektiğini savunmuştur (2011, s. 37). Uzun çekimler ve alan derinliği kullanımı, minimalist sinemanın temel araçları haline gelmiştir.

Minimalist sinema, klasik anlatının temel unsurlarını sorgulamaktadır. Nedensellik zinciri, karakter gelişimi, çatışma ve çözüm gibi geleneksel yapı taşları ya tamamen ortadan kaldırılmakta ya da radikal biçimde dönüştürülmektedir. Bordwell, bu tür filmlerin parametrik anlatı kategorisine girdiğini ve biçimsel sistemlerin anlatsal sistemler üzerinde baskın hale geldiğini ileri sürmektedir (1985, s. 275-276). Robert Bresson, minimalist anlatının en etkili temsilcilerinden birisidir. Bresson, profesyonel olmayan oyuncular kullanmış, duygu ifadesini minimuma indirmiş ve gündelik eylemlerin tekrarına odaklanmıştır. *Notes on the Cinematographer* adlı eserinde Bresson, "Görüntüyü basitleştir. Onu neredeyse hiçliğe kadar zorla" demiştir (1997, s. 65). Bu yaklaşım, sinemanın teatral geleneklerden arındırılmasını ve kendi özgül diline ulaşmasını amaçlamaktadır.

Minimalist sinema, zamanın temsiliinde de radikal bir tutum benimsemektedir. *Yavaş Sinema* olarak da adlandırılan bu akım, uzun çekimler ve durağan kamera kullanımıyla zamanın fenomenolojik deneyimini ön plana çıkarmaktadır. Çağlayan, yavaş sinemanın bekleme, sıkılma ve tefekkür gibi gündelik zaman deneyimlerini estetik bir nesne haline getirdiğini vurgulamaktadır (2018, s. 3-4). Andrei Tarkovsky, zamanın sinemadaki işlevini kuramsal olarak ele almış ve filmin temel malzemesinin "zaman-basıncı" olduğunu savunmuştur (1989, s. 117-118). Tarkovsky'nin filmleri, olayların değil zamanın akışının kendisinin deneyimlenmesini sağlamaktadır. Benzer şekilde, Béla Tarr'ın *Satantango* (1994) ve *Torino Atı* (2011) filmleri, aşırı uzun çekimlerle izleyiciyi zamanın yoğunluğuyla yüzleştirmektedir.

Minimalist filmler, belirli biçimsel tercihlerle tanınmaktadır. Statik ya da yavaş hareketli kamera, doğal aydınlatma, diyalogların sınırlandırılması, müziğin azaltılması veya tamamen çıkarılması bu özelliklerin başında gelmektedir. Schrader, bu tarzı "aşkın üslup" olarak kavramsallaştırmış ve Ozu, Bresson ve Dreyer'in filmlerinde ortak bir estetik yapı tespit etmiştir (2018, s. 39-40). Yasujiro Ozu'nun filmleri, minimalist estetiğin Doğu kaynaklı bir örneğini sunmaktadır. Ozu'nun karakteristik çekimleri, sabit kamera açıları ve gündelik yaşamın ritüellerine odaklanması, anlatsal gerilimden ziyade varoluşsal bir huzursuzluğu ifade etmektedir. Bordwell, Ozu'nun *sıfır derecede üslup* geliştirdiğini ve bu üslubun sinemanın temel işleyişini görünür kıldığını belirtmektedir (1988, s. 73).

Günümüzde minimalist estetik, çeşitli yönetmenlerin çalışmalarında varlığını sürdürmektedir. Tsai Ming-liang, Pedro Costa ve Nuri Bilge Ceylan gibi

yönetmenler, minimalist anlatı stratejilerini farklı kültürel bağlamlarda uygulamaktadır. Bu filmler, küresel sanat sinemasının önemli bir damarını oluşturmakta ve festival devrelerinde görünürlük kazanmaktadır. Sonuç olarak Minimalist sinema, fazlalığı reddederek sinemanın temel bileşenlerine odaklanan, izleyiciyi pasif tüketimden aktif tefekkür konumuna taşıyan bir estetik pratiktir. Anlatısal sadelik, zamansal genişleme ve biçimsel tutarlılık, bu sinemanın ayırt edici özellikleridir. Minimalizm, sinemanın ne olduğu ve ne olabileceği sorularını sürekli gündemde tutarak sanatsal araştırmanın sınırlarını genişletmektedir.

3. NEBRASKA FİLMİ ÇÖZÜMLEMESİ

3.1. Nebraska Filminin Künyesi

Görsel 1. Nebraska filminin afişi.

Yönetmen: Alexander Payne

Senarist: Bob Nelson

Oyuncular: Bruce Dern, Will Forte

Tür: Dram, komedi.

Süre: 115 Dakika

Ülke: ABD

Dil: İngilizce

Görüntü: Siyah-Beyaz

3.2. Nebraska Filminin Konusu ve Olay Örgüsü

Nebraska filmi, Montana'nın Billings şehrinde yaşayan Woody Grant adlı yaşlı ve inatçı bir adamın hikâyesini anlatmaktadır. Woody, alkol problemi yaşayan ve bunama belirtileri gösteren 70'li yaşlarında bir adamdır. Bir gün

postadan gelen bir mektup, kendisine 1 milyon dolar kazandığını bildirir. Bu mektup aslında bir pazarlama hilesidir; ancak Woody buna yürekten inanır ve parayı almak için Nebraska'nın Lincoln şehrine gitme konusunda ısrar eder.

Woody'nin eşi Kate Grant, kocasının bu saçma fikrinden bıkmıştır. Keskin dilli, dobra ve sabırsız bir kadın olan Kate, Woody'yi huzurevine koymakla tehdit eder. Büyük oğulları Ross Grant da babasının bu takıntısını ciddiye almaz.

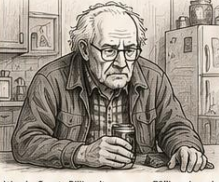
Ancak küçük oğul David Grant, babasına farklı bir gözle bakar. Bir elektronik mağazasında satış elemanı olarak çalışan ve kız arkadaşından yeni ayrılmış olan David, hayatında bir arayış içindedir. Babasını mutlu etmek, onunla zaman geçirmek ve belki de onu daha iyi anlamak için Woody'yi Nebraska'ya götürmeye karar verir.

Baba-oğul yolculuğa çıkar ve yolda Woody'nin doğup büyüdüğü Hawthorne kasabasına uğrarlar. Burada Woody'nin erkek kardeşleri Ray ve Albert Grant ile onların aileleri yaşamaktadır. Woody, kasabada milyon dolar kazandığını söyleyince haber kısa sürede yayılır. Woody'nin eski iş ortağı Ed Pegram, yıllar önce birlikte yaptıkları işle için Woody'den para talep etmeye başlar. Diğer akrabalar ve kasaba sakinleri de Woody'nin servetinden pay almak isterler.

David, bu süreçte babasının geçmişi hakkında hiç bilmediği şeyler öğrenir; Woody'nin Kore Savaşı'ndaki deneyimleri, gençlik yılları ve annesiyle nasıl tanıştığı gibi. Kate de kasabaya gelir ve keskin diliyle ikiyüzlü akrabalara ve fırsatçı kasaba halkına gerçekleri açıkça söylemekten çekinmez.

≡ NEBRASKA (2013) – OLAY ÖRGÜSÜ ≡

1 BILLINGS, MONTANA

Woody Grant, Billings'te yaşayan 70'li yaşlarında, inatçı, alkol problemi olan ve bunama belirtileri gösteren bir adamdır. Günleri tekdüzedir.

2 SAHTE MEKTUP

Postadan gelen bir mektup, Woody'ye 1 milyon dolar kazandığını bildirir. Mektup altında bir pazarlama hilesidir; ama Woody yürekten inanır.

3 LINCOLN'E GİTMEK İSTİYOR

Woody, parayı almak için Nebraska'nın Lincoln şehrine gitme konusunda ısrar eder. Kimseyi dinlemez.

4 KATE VE ROSS

Eşi Kate, bu saçma fikirden bıkmıştır ve Woody'yi huzurevine koymakla tehdit eder. Büyük oğul Ross, babasının bu takıntısını ciddiye almaz.

5 DAVID KARAR VERİR

Küçük oğul David, babasına farklı bir gözle bakar. Elektronik mağazasında satış elemanları ve kız arkadaşından yeni ayrılmıştır. Babasını mutlu etmek, onunla zaman geçirmek için bir karar verir: Onu Nebraska'ya götürecektir.

6 YOLCULUK BAŞLAR

Baba-oğul yola çıkar. Uzun ve sessiz bir yolculuk başlar. Yolda zaman zaman konuşurlar, bazen eski anılar gün yüzüne çıkar.

7 HAWTHORNE KASABASI

Woody'nin doğup büyüdüğü Hawthorne kasabasına uğurlar. Burası Woody'nin geçmişiyile yüzleşeceği yerdir.

8 HABER YAYILIR

Woody, 1 milyon dolar kazandığını söyleyince haber kısa sürede yayılır. Akrabalar ve kasaba halkı, ondan servetinden pay almak ister.

9 ESKİ İŞ ORTAĞI: ED PEGRAM

Woody'nin eski iş ortağı Ed Pegram gelir. Yıllar önce birlikte yaptıkları işler için Woody'den para talep eder.

10 AKRABALAR VE KASABA HALKI

Erkek kardeşleri Ray ve Albert, onların aileleri ve diğer kasaba sakinleri de Woody'nin servetinden pay almak ister. Herkes bir şeyler beklemektedir.

11 GEÇMİŞ HİKAYELER

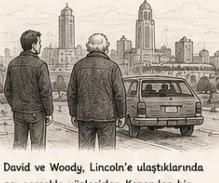
David, bu süreçte babasının geçmişi hakkında hiç bilmediği şeyler öğrenir: Kore Savaşı, gençlik yılları, annesiyle tanışması ve yarım kalmış hayalleri...

12 KATE KASABAYA GELİR

Kate kasabaya gelir. Keskin dille ikeyüzü akrabalara ve fırsatçı kasaba halkına gerçekleri açıkça söyler. Kimseyi esirgemez.

13 LINCOLN: ACI GERÇEK

David ve Woody, Lincoln'e ulaştıklarında acı gerçekle yüzleşirler. Kazanılan parayı ikramiye yoktur. Mektup sadece bir tanıtım hilesidir.

14 DAVID'İN JESTİ VE FİNAL

Woody hayal kırıklığına uğrar. Ancak David, babasının onurunu kurtarmak için kendi parayla ona bir kamyonet ve hava kompresörü satın alır. Woody, kasabadan geçerken kamyoneti kullanır ve herkes onu bu yeni araçla görür. Maddi değil, manevi bir zafer kazanır. Asıl değerli olan şeyin para değil, baba-oğul arasında yeniden kurulan bağ olduğu vurgulanır.

TEMALAR

- Aile ve bağlar
- Yaşlılık ve yalnızlık
- Geçmişle yüzleşme
- Hayal kırıklığı ve umut
- İnsan onuru

KARAKTERLER

WOODY GRANT
İnatçı, hayalperest, geçmişine takılı kalmış ama iyi kalpli yaşlı bir adam.

DAVID GRANT
Sorumluluk sahibi, gerçekçi, babasını anlamak ve ona zamanla yaklaşan bir oğul.

NEDEN SİYAH-BEYAZ?

Film, nostalji yaratmak için değil; yaşlılığın dinginliğini, kırsal Amerika'nın boşluğunu ve insanların sade ama ağır yaşamlarını daha güçlü hissettirmek için siyah-beyaz çekilmiştir.

FİLMİN BİR CÜMLESİ

"Bazen en büyük yolculuklar, bir yere varmak için değil; birini anlamak için yapılır."

Görsel 2. Nebraska filminin olay örgüsü, karakterleri, temaları ve sinematografisini açıklayan görseller.

Sonunda David ve Woody, Lincoln'e ulaştıklarında acı gerçekle yüzleşirler. Kazanılan bir ikramiye yoktur, mektup sadece bir tanıtım hilesidir. Woody hayal kırıklığına uğrar ancak David, babasının onurunu kurtarmak için kendi parasıyla ona bir kamyonet ve hava kompresörü satın alır. Woody, kasabadan geçerken kamyoneti kullanır ve böylece herkes onu bu yeni araçla görür.

Film, Woody'nin maddi değil manevi bir zafer kazanmasıyla sona erer. Asıl değerli olan şeyin para değil, baba-oğul arasında yeniden kurulan bağ olduğu vurgulanır.

3.3. Pazarlama Mektubu Metaforu ve Ulaşılamamış Beklentiler

Filmin dramatik itici gücünü oluşturan pazarlama mektubu, Amerikan tüketim kültürünün ve kapitalist sistemin vaatlerinin kusursuz bir alegorisidir. Bu tür mektuplar, gerçekte bir şans oyunu veya çekiliş bildirimi olmaktan öte, ürün satışını teşvik etmek amacıyla tasarlanmış pazarlama araçlarıdır. "Kesinlikle kazanabilirsiniz" ifadesi, kasıtlı olarak "kesinlikle kazandınız" şeklinde algılanacak biçimde formüle edilir. Woody'nin bu mektuba olan körü körüne inancı, birçok düzeyde yorumlanabilir. En yüzeysel düzeyde, bu inanç yaşlılığın getirdiği bilişsel gerilemenin bir göstergesi olarak okunabilir. Ancak film, böyle basit bir açıklamaya direnir. David'in "Bu mektupların sahte olduğunu biliyorsun, değil mi?" sorusuna Woody'nin verdiği "Ya değilse?" yanıtı, umudun rasyonelliğe galip gelmesinin, belki de hayatta kalmak için bir zorunluluk olduğunu ima eder. Bu anlamda Woody, Amerikan Rüyasının kendisi kadar eski bir figürü temsil eder. Koşullar ne kadar aleyhte olursa olsun, başarının kapıda olduğuna inanmaya devam eden, bu inancı kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline getirmiş ebedi iyimser stereotipik bir yapıyı film, izleyiciye betimler. Ancak tıpkı Amerikan Rüyası gibi karakter de artık solmuş, yaşlanmış ve çalışmaz duruma gelmiştir.

Woody Grant karakteri, Amerikan Rüyasının vaat ettiği maddi başarı ile bu başarının sağlayamadığı manevi tatmin arasındaki uçurumu somutlaştırmaktadır. Film boyunca Woody'nin geçmişine ilişkin öğrendiğimiz detaylar, bu uçurumu giderek derinleştirir. Gençliğinde bir kamyon almak için biriktirdiği paranın iş ortağı Ed Pegram tarafından çalındığını, Kate ile evliliğinin tutku yerine tesadüfler üzerine kurulduğunu (Savaştan döndüğünde, çevredeki erkeklerin çoğu ölmüştü), alkol bağımlılığıyla mücadele ettiğini ve çocuklarıyla anlamlı bir ilişki kuramadığını öğreniriz. Bu bağlamda, Woody'nin bir milyon dolar kazanma obsesyonu, para ile satın alınamayacak şeylere duyulan özlemin yansıması olarak anlaşılabilir (saygınlık, anlam, miras gibi). Woody, parayı kazandığını düşündüğünde, onu nasıl harcayacağına dair planları anlamlıdır; Yeni bir kamyon almak ve arkadaşlarına kalan parayı dağıtmak. Bu planlar, onun hayatı boyunca

elde edemediği iki şeye işaret etmektedir, bunlar bağımsızlık (kamyon) ve topluluk içinde bir yerdir (cömertlik yoluyla saygınlık). Bu bağlamda filmdeki para elde etme isteğinin temel aslında içsel değil dışsal motivasyonlardır.

3.4. Nebraska Filminde Yaşlılık Temsili

Hollywood sinemasının yaşlılıkla ilişkisi tarihsel olarak sorunlu olmuştur. Ana akım sinema, gençlik ve fiziksel çekicilik odaklı bir yıldız sistemi üzerine kurulduğundan, yaşlı karakterler genellikle bilge danışman, komik yardımcı veya trajik kurban gibi basmakalıp rollere indirgenmiştir. *Nebraska* filmi, bu geleneğin önemli bir halkası olarak değerlendirilebilir. Film, Woody Grant'i ne idealize eder ne de tamamen trajik bir figür olarak sunar. Bunun yerine, yaşlılığın tüm karmaşıklığıyla, çelişkileriyle ve belirsizlikleriyle bir portresini çizer.

Filmin en ustaca işlenmiş unsurlarından biri, Woody'nin bilişsel durumuna ilişkin sürdürülen belirsizliktir. Film boyunca, karakterin bunamaya mı yakalandığı, yoksa sadece yaşlılığın doğal süreçlerini mi yaşadığı asla kesinliğe kavuşturulmaz. Bu belirsizlik, bilinçli bir dramatik tercih olarak okunmalıdır. Woody'nin bazı sahnelerdeki şaşkınlığı, hafıza kayıpları ve dalgın tavırları, tıbbi bir tanıyı işaret eder gibi görünür. Ancak diğer sahnelerde, özellikle geçmişe ilişkin konuşmalarında, son derece berrak ve detaylı anılar aktarır. Kore Savaşı deneyimleri, gençliğindeki aşkları, Ed Pegram'la yaşadığı ihanet hakkındaki anlatımları, bilişsel bir bozuklukla bağdaşmaz bir netlik taşır. Bu nedenle Woody'nin bunama belirtileri gösterdiği sahneler, oyunculuk icrasıyla birlikte de yorumlanınca, diğer insanlara karşı rol yaptığı şeklinde okunabilir. Bir anlamda Woody yaşlılığını bir silah olarak diğer insanlara karşı kullanmaktadır. Film yaşlılık imgesini bu anlamda dezavantajlı temsillere karşı çıkar şekilde avantajlı konumda betimlemektedir. Karakterin bu belirsizliği, filmde birkaç işlev görmektedir. Birincisi, izleyiciyi kolay yargılardan uzak tutar. Woody'nin davranışlarını basitçe demans belirtisi olarak kodlamak yerine, her durumu kendi bağlamında değerlendirmek zorunda kalırız. İkincisi, aile dinamiklerindeki gerilimi artırır. Kate ve Ross gibi karakterler Woody'yi deli veya bunak olarak etiketlerken, David onun akıl sağlığı konusunda daha ihtiyatlı bir tutum sergiler. Bu farklı yaklaşımlar, karakterler arasındaki ilişki dinamiklerini açığa çıkarır.

Nebraska filminde, yaşlanmanın en acı boyutlarından biri ise, bağımsızlık kaybı olarak betimlenmektedir. Özellikle otomobil kullanma yetisi üzerinden işlenen bağımsızlık kaybı filmde dramatik anlamda önemli bir işlev görmektedir. Amerikan kültüründe, ehliyet ve araba sahibi olmak, yetişkinliğin ve özerkliğin temel göstergeleridir. Woody'nin artık araba kullanamıyor olması, bu özerkliğin kaybının simgesidir. Filmin açılışında Woody'nin yürüyerek Lincoln'a gitmeye çalışması, bu kaybın ironik bir protestosu olarak okunabilir. Aracı elinden alınmış

bir adamın, hedefe ulaşmak için en ilkel yönteme, yürümeye başvurması, hem trajik hem de komik bir direniştir. David'in babasını arabayla götürmeyi kabul etmesi ise, bu bağımsızlık transferinin sembolik bir kabulüdür; artık baba değil, oğul dümenin başındadır.

Bu iki bağlam bir arada düşünüldüğünde filmin yaşlılığı sinematik olarak temsil etme noktasında çok boyutlu bir bakış sunduğu söylenebilir.

3.5. Renksiz Bir Amerika: Görsel Tercih ve Minimalist Anlatı

Nebraska, Alexander Payne'in ilk siyah-beyaz filmidir ve bu tercih, filmin tematik içeriğiyle derin bir uyum içindedir. Görüntü yönetmeni Phedon Papamichael'in dijital olarak çekilen ve siyah-beyaza dönüştürülen görüntüleri, filmin duygusal ve tematik boyutlarını güçlendiren çok katmanlı bir işlev üstlenmektedir. En temel düzeyde, siyah-beyaz estetik, filmin zamansız niteliğini vurgular. Woody'nin hikâyesi, belirli bir dönemin değil, Amerikan deneyiminin evrensel bir parçasının anlatısıdır. Modern teknolojinin (cep telefonları, GPS) minimal düzeyde görünmesi ve kasabaların 1950'lerden kalma görüntüsü, filmi tarihsel bir belirsizlik içine yerleştirir. İkinci olarak, renksizlik, filmin duygusal tonuyla örtüşür. Woody'nin dünyası, renkten yoksun bir dünyadır. Neşe, heyecan ve umut, yerini monotonluk ve gri bir kabullenmişliğe bırakmıştır. Siyah-beyaz görüntüler, bu duygusal manzarayı görsel olarak somutlaştırır.

Papamichael'in aydınlatma tasarımı, siyah-beyaz formatın sunduğu kontrastı ustaca kullanır. İç mekan sahnelerinde, özellikle Hawthorne'daki evlerde, sert gölgeler ve belirgin ışık kaynakları, karakterlerin yüzlerinde derin çizgiler ve gölgeler oluşturur. Bu görsel dil, film noir geleneğini akla getirir, ancak burada suç ve gerilim yerine, varoluşsal bir belirsizlik ve bastırılmış duygular işlenmektedir. Dış mekân çekimlerinde ise Nebraska ve Montana'nın uçsuz bucaksız düzlükleri, gri gökyüzünün altında neredeyse soyut bir nitelik kazanır. Ufuk çizgisi, kadrajın önemli bir öğesi olarak sürekli vurgulanır zira karakterler, bu boşlukla çevrelenmiş, küçülmüş ve savunmasız görünürler. Siyah-beyaz estetik, filme bir belgesel gerçekçiliği de katar. Doğal ışık kullanımı, amatör oyuncuların (yerel halkın) katılımı ve uzun çekim tercihleri, filmi gözlemsel bir belgesel diline yaklaştırır. Bu yaklaşım, Hawthorne kasabasının ve sakinlerinin otantik bir portresi olarak işlev görür.

Payne, Nebraska'nın gerçek kasabalarında çekim yapmış ve yerel halkı figüran olarak kullanmıştır. Siyah-beyaz görüntüler, bu gerçek mekanları ve insanları stilize ederken, aynı zamanda onları bir belge niteliğiyle sunar. Sonuç, kurgu ile gerçeklik arasında ilgi çekici bir gerilimdir.

Alexander Payne'in sinematik tarzı, *minimalist* olarak nitelendirilebilir. Bu minimalizm, hem görsel (sade mizansen, uzun çekimler, doğal aydınlatma) hem

de anlatisal (az diyalog, yavaş tempo, belirgin dramatik dorukların yokluğu) boyutlarda kendini gösterir. *Nebraska*, bu tarzın belki de en uç örneğidir. Film, 115 dakikalık süresine rağmen, olay örgüsü açısından oldukça seyrek bir yapı sunar. Uzun sahneler, karakterlerin gündelik eylemleriyle (yemek yemek, televizyon izlemek, araba sürmek) doldurulur. Diyaloglar ekonomiktir; karakterler, özellikle Woody, duygularını veya düşüncelerini nadiren dile getirir. Bu minimalizm, tematik içerikle uyumludur. Woody'nin dünyası, kelimelerle değil, eylemlerle ve sessizliklerle ifade edilen bir dünyadır. Filmin yavaş temposu, izleyiciyi bu dünyaya girmeye, karakterlerle birlikte sessizliği deneyimlemeye zorlar.

Bu sinematografik tercihler ve minimalist anlatının bir arada kullanılmasının nedeni ise toplumsal eleştiri ile yakından ilişkilidir. Filmin ortasında, Woody ve David'in Woody'nin memleketi Hawthorne'a sapması, hikâyeye yeni bir boyut ekler. Bu küçük Nebraska kasabası, genişletilmiş aile ilişkilerinin ve kasaba hayatının bir mikrokozmosu olarak işlev görür. Woody'nin kardeşleri Ray ve Albert, eşleri Martha ve oğulları Bart ve Cole, filmin en acımasız karikatürlerini oluşturur. Bu karakterler, kuzenlerin boş bakışları ve anlamsız konuşmaları, amcaların açgözlülüğü ve iki yüzlülüğü aracılığıyla, kırsal Amerikan topluluklarının bir eleştirisi olarak okunabilir. Woody'nin potansiyel serveti duyulduğu anda, yıllardır görmezden geldikleri akraba bir anda ilgi odağı haline gelir. Herkesin geçmiş borçları, yapılmamış iyilikleri ve haksız davranışları gündeme gelir. Bu bölüm, filmin toplumsal eleştirisinin en yoğun olduğu kısımdır. Para, ailenin gerçek yüzünü ortaya çıkaran bir turnusol kâğıdı işlevi görür. Ancak Payne, bu karakterleri tamamen olumsuz bir çerçevede sunmaktan kaçınır. Onların açgözlülüğü ve dar görüşlülüğü, ekonomik sıkıntılar ve sınırlı fırsatlarla şekillenmiş hayatların bir ürünü olarak da anlaşılabilir.

Yine de sinematografi ve anlatıdaki tek boyutlulukla para odaklı toplumsal tek boyutluluğun sinematografik olarak örtüştürülmeye çalışıldığı söylenebilir.

3.6. Yol Filmi ve Nebraska

Yol filmi (road movie), Amerikan sinemasının en karakteristik türlerinden biridir. *Özgürlüğün Bedeli* (1969), *Bonnie ve Clyde* (1967), *Kanlı Toprak* (1973) gibi filmlerle 1960'lar ve 70'lerde altın çağını yaşayan tür, fiziksel yolculuğu içsel bir dönüşümün alegorisi olarak kullanır. Bu filmlerde yol, özgürlüğün, başkaldırının ve kendini keşfetmenin mekânı olarak kodlanmıştır. *Nebraska* filmi, bu gelenekle hem diyalog kurar hem de onu tersine çevirir. Film, türün temel unsurları olan uzun araba yolculukları, yol kenarı mekânları, farklı kasabaların ziyareti, yolculuk sırasında gelişen ilişkileri kullanırken, bu unsurların işlevleri ve anlamlarını, geleneksel yol filminden farklılaştırır.

Klasik yol filminde yolculuk, toplumsal normlardan ve sınırlamalardan bir kaçış, özgürlük arayışıdır. *Nebraska*'da ise yolculuğun motivasyonu daha karmaşık ve belirsizdir. Woody, bir milyon doları almak için Lincoln'a gitmek ister, ancak filmin ilerleyişinde bu hedefin gerçek anlamının ekonomik olmadığı açığa çıkar. Woody için yolculuk, birkaç farklı anlam taşıyor olabilir. Bunlar eşinden ve monoton hayatından bir kaçış, bir şey başarma duygusunu yaşama fırsatı, geçmişle (Hawthorne ve oradaki anılarla) yüzleşme ve en önemlisi, David ile birlikte zaman geçirme olarak görülmektedir. Bu son anlam, filmin en derinde yatan gerçeğidir ve ancak finale doğru tam olarak kavranır. Yol filmlerinde varış noktası genellikle hikayenin doruk noktasını temsil eder. *Nebraska*'da ise Lincoln'a varış, filmin *tersine doruk* noktası (anti-klimatik) anıdır. Woody ve David, ödül merkezine (sıradan bir ofis binası) giderler, mektubun bir pazarlama hilesi olduğu birkaç saniyede teyit edilir ve çıkarlar. Yıllardır beklenen, yüzlerce mil yol kat edilen an, birkaç dakikalık hayal kırıklığından ibaret kalır. Bu anti-klimaks, bilinçli bir tercih olarak, filmin temel tezini desteklemektedir; *anlam, varış noktasında değil, yolculuğun kendisinde bulunur*. Woody ve David'in birlikte geçirdikleri zaman, eski evleri ziyaret etmeleri, aile hikâyelerini öğrenmeleri, Ed Pegram'la hesaplaşmaları, bunların hepsi, bir milyon dolardan çok daha değerlidir.

Film belirgin olarak bir toplumsal mitin de altını oymaktadır. Klasik Amerikan mitolojisinde, batıya gitmek ilerleme ve fırsat anlamına gelir. 19. yüzyılın “kaderin belirlenmesi” (manifest destiny) ideolojisi, batının keşfedilecek, ele geçirilecek ve uygarlaştırılacak bir sınır olarak kurgulanmasına dayanır. Yol filmleri de genellikle batıya doğru bir hareket içerir. *Nebraska* filminde ise hareket, Montana'dan (batı) Nebraska'ya (görece doğu) doğrudur. Bu tersine yolculuk, filmin Amerikan Rüyası eleştirisiyle uyumludur; ilerleme ve fırsat vaadi yerine, geçmişe dönüş ve başarısızlıkla yüzleşme vardır. Woody, geleceği fethetmek için değil, geçmişin hayaletleriyle barışmak için yola çıkar. Görüldüğü gibi Nebraska filminin yol filmi türü ile çok katmanlı yapısal bağları bulunmaktadır.

3.7. Absürt Kahraman: Woody Grant ve Varoluşsal İroni

Woody Grant karakterini anlamak için, Albert Camus'nün absürt felsefesine ve özellikle *Sisifos Söyleni* (2021) eserine başvurmak aydınlatıcı olabilir. Camus'ye göre, absürt, insanın anlam arayışı ile evrenin bu arayışa verdiği sessiz cevap arasındaki çatışmadan doğar. Sisifos, sonsuza kadar bir kayayı tepeye çıkarmak ve onun tekrar aşağı yuvarlanmasını izlemek zorunda kalan mitolojik figür olarak, insan durumunun alegorisidir. Woody, Amerikan versiyonuyla bir Sisifos figürü olarak okunabilir. Hayatı boyunca, başarı ve mutluluk kayasını

tepeye çıkarmaya çalışmış, ancak her seferinde aşağı düşmüştür. Kamyon almak için biriktirdiği para çalınmıştır, evliliği aşk yerine tesadüf üzerine kurulmuştur, çocuklarıyla anlamlı bir ilişki kuramamıştır. Şimdi, seksen yaşını geçmiş halde, son bir kez denemeye çalışmaktadır, sahte bir milyon dolarlık çeki gerçeğe dönüştürmek için elinden geleni yapmaktadır.

Camus, *Sisifos Mit'i*'ni "Sisifos'u mutlu tasavvur etmeliyiz" ifadesiyle bitirir. Bu ifade, absürtlüğün kabulünün özgürleştirici olabileceğini ima eder. Anlamsızlığı kabul etmek, anlam yaratma sorumluluğunu bireye yükler. *Nebraska*'nın finali, bu felsefenin sinematik bir karşılığı olarak okunabilir. Woody, bir milyon dolar kazanmadığını öğrenmiştir. Nesnel gerçeklik açısından yolculuk başarısız olmuştur. Ancak David, babasına küçük bir armağan verir; Hawthorne'un ana caddesinden geçerken, Woody'yi kamyonetin direksiyonuna oturtur. Woody, yıllardır hayal ettiği kamyonetle (David'in taksitle aldığı, bir milyon dolarlık değil, birkaç bin dolarlık bir kamyonet), kendi kasabasından geçer. Kasabalılar onu görür; Ed Pegram onu görür. Bu sahne, objektif bir başarı değildir. Woody bir milyon dolar kazanmamıştır, kamyonet gerçek anlamda onun değildir, kasabalılar birkaç gün içinde gerçeği öğreneceklerdir. Ancak öznel olarak, bu an, Woody'nin aradığı her şeyi içermektedir. Bunlar saygınlık, bağımsızlık ve onaydır. Anlam, evren tarafından verilmemiş, ancak yaratılmıştır.

Woody Grant, absürt bir ikon olan Don Kişot geleneğinin bir mirasçısı olarak da değerlendirilebilir. Cervantes'in kahramanı gibi Woody de, başkalarının görmediği (veya göremediği) bir gerçekliğe inanmaktadır. Don Kişot'un yel değirmenleri devler olarak görmesi gibi, Woody de pazarlama mektubunu gerçek bir ödül bildirimi olarak görür. Ancak filmin sorusu, "gerçekten deli olan kim?" şeklinde de formüle edilebilir. Woody'nin umudunu koruması mı daha mantıksızdır, yoksa Hawthorne sakinlerinin boş ve anlamsız hayatlarını sürdürmeleri mi? Film, açıkça taraf tutmadan, bu soruyu izleyiciye bırakır.

3.8. Sessiz Erkeklik

Woody Grant, 20. yüzyıl ortası Amerikan erkekliğinin somutlaşmış halidir. Bu erkeklik modeli, duygusal ifadeden kaçınma, fiziksel dayanıklılık, aile geçindirme sorumluluğu ve sessiz onur gibi değerler üzerine kuruludur. Bu modelin kökenleri, sınır yaşamının gereklilikleri, savaş deneyimleri ve endüstriyel işçi sınıfı kültürüne dayanmaktadır. Woody, bu modelin hem ürünü hem de kurbanıdır. Duygularını ifade edemez zira Kate, onunla hiç gerçek bir konuşma yapamadığından yakındır. Çocuklarıyla ilişkisi mesafeli ve yüzeyseldir. Alkolizm, muhtemelen bu bastırılmış duyguların bir çıkış yolu olarak işlev görmüştür.

David, babası Woody'den farklı bir erkeklik modeli sergiler. Duygularını daha açık ifade eder, ilişkilerinde daha savunmasız olmaya isteklidir, geleneksel başarı göstergelerini (kariyer, evlilik) elde edememiştir. Bu farklılık, kuşaklar arası bir gerilim yaratmaktadır. Woody, oğlunun *yeterince erkek* olup olmadığından emin değildir; David, babasının duygusal uzaklığından ise acı çeker. Yolculuk, bu iki erkeklik modeli arasında bir diyalog alanı açar. David, babasını dinler ve anlamaya çalışır; Woody, koşullar elverdikçe, açılır. Final sahnesi, bu diyalogun bir tür çözümünü sunmaktadır. David, babasına, Woody'nin kendi erkeklik anlayışıyla tutarlı bir armağan verir. Kamyon ve kasabada sürüş, Woody'nin değer verdiği şeyleri (bağımsızlık, saygınlık, kendine yeterlilik) onurlandırır.

Kate karakteri, filmin erkeklik analizine önemli bir karşı bakış sunar. June Squibb'in Oscar adaylığı kazanan performansı ile hayat bulan Kate, Woody'nin sessizliğinin karşısına konuşkanlığı, bastırılmışlığın karşısına ifade özgürlüğünü koyar. Kate, filmin en acımasız eleştirmenidir, Woody'yi, aile bireylerini, eski tanıdıkları amansızca eleştirir. Bir mezarlık sahnesinde, ölmüş tanıdıklar hakkında söylediği sert sözler, seyirciyi şok eder. Ancak aynı Kate, Woody'nin ailesinden gelen taleplere karşı en güçlü savunucudur. Kate karakteri, geleneksel erkekliğin eşler üzerindeki etkisini de ortaya koyar. Elli yılı aşkın bir evlilikte, duygusal olarak ulaşılabilir bir adamla yaşamının yarattığı hayal kırıklığı ve öfke, Kate'in sert dilinin altında yatan gerçekliktir.

4. SONUÇ: VARİŞİN ÖTESİNDE ANLAM BULMAK

Nebraska filmi, çağdaş Amerikan sinemasının en dikkate değer başarılarından biridir. Alexander Payne, Bob Nelson'ın senaryosunu, siyah-beyaz bir görsel şiiire dönüştürmüş, Bruce Dern ve Will Forte'nin performansları aracılığıyla evrensel temaları özgün bir biçimde işlemiştir. Film, Amerikan Rüyasının eleştirisi, yaşlılığın temsili, aile ilişkilerinin anatomisi, yol filmi geleneğinin yeniden yorumu, absürt kahramanlık, sessiz erkeklik ve anlam arayışı gibi çoklu temaları, tutarlı ve birleşik bir anlatı içinde bir araya getirmiştir. Bu temaların kesişim noktasında, basit ama derin bir içgörü bulunmaktadır. Filmde anlam, dış dünya tarafından verilmez, bireyler ve ilişkiler aracılığıyla yaratılır.

Woody Grant'in yolculuğu, nesnel ölçütlerle başarısızdır; bir milyon dolar kazanmamıştır, sağlık sorunları devam etmektedir, hayatının temel koşulları değişmemiştir. Ancak öznel olarak, yolculuk dönüştürücü olmuştur. Oğluyla zaman geçirmiş, geçmişiyile yüzleşmiş, kasabasına galip olarak dönmüştür (en azından filmin son sahnesinde bir an için ve kendi algısında). Filmin son görüntüsü, Woody'nin kamyonu ile Hawthorne'un ana caddesinden geçişi, bu paradoksun mükemmel bir görsel özetidir. Kamyon ödünç alınmıştır, zafer geçicidir, kasabalılar aldatılmaktadır. Ama Woody'nin yüzündeki ifade, tüm

filme yayılan melankoli ve kayıtsızlıktan bir anlık kurtuluşu gösterir. Bu an, anlamsızlık denizinde yaratılmış küçük bir anlam adasıdır.

Nebraska filmi, seyirciden sabır ve dikkat istemektedir. Hızlı tempo, dramatik dönüşler veya duygusal manipölasyon sunmaz. Bunun yerine, insan deneyiminin daha derin ve daha evrensel boyutlarına sessiz bir bakış sunar. Bu bakış, hem acı verici hem de güzeldir, hem eleştirel hem de şefkatlidir. Ve belki de en önemlisi, anlam arayışının kendisinin, varış noktasından bağımsız olarak, değerli olduğunu hatırlatır.

Payne'in filmografisindeki yeri düşünüldüğünde, *Nebraska*, yönetmenin en olgun ve en tutarlı eseri olarak değerlendirilebilir. *Schmidt Hakkında*'nın yaşlılık temasını, *Sideways*'in yol filmi yapısını ve *Senden Bana Kalan*'nın aile dramını bir araya getiren film, bu unsurları daha önce görülmemiş bir yoğunluk ve saflıkta sunar. Siyah-beyaz estetik, bu damıtılmış vizyonun görsel karşılığıdır.

Sonuç olarak *Nebraska* filmi, Amerikan sinemasının, Hollywood endüstrisinin çoğunlukla ihmal ettiği yaşlılık, kırsal hayat, sessiz umutsuzluk gibi konuları ele alabileceğini kanıtlayan önemli bir eserdir. Film, izleyiciye kolay cevaplar sunmaz, ancak doğru soruları sorma cesareti gösterir. Ve bu sorular, filmin jeneriği akmaya başladıktan sonra da zihinlerde kalmaya devam etmektedir. Bu sorular Anlam nedir? Nereden gelir? Ve onu bulamadığımızda, yaratabilir miyiz? gibi insanlık için evrensel olan sorulardır.

KAYNAKÇA

- Adams, J. T. (1931). *The Epic Of America*. Little, Brown and Company.
- Bazin, A. (2011). *Sinema nedir?* (İ. Şener, Çev.). Doruk Yayınları.
- Bordwell, D. (1985). *Narration In The Fiction Film*. University of Wisconsin Press.
- Bordwell, D. (1988). *Ozu And The Poetics Of Cinema*. Princeton University Press.
- Bresson, R. (1997). *Notes On The Cinematographer* (J. Griffin, Çev.). Green Integer.
- Camus, A. (2021). *Sisifos Söyleni*. (Yücel. T. Çev.). Can Yayınları.
- Casey, E. S. (1993). *Getting Back Into Place: Toward A Renewed Understanding Of The Place-World*. Indiana University Press.
- Certeau, de M. (2009). *Gündelik Hayatın Keşfi I: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları* (L. Arslan Özcan, Çev.). Dost Kitabevi.
- Chetty, R., Grusky, D., Hell, M., Hendren, N., Manduca, R., & Narang, J. (2017). *The Fading American Dream: Trends In Absolute Income Mobility Since 1940*. Science, 356(6336), 398-406.
- Chivers, S. (2011). *The Silvering Screen: Old Age And Disability In Cinema*. University of Toronto Press.
- Cohan, S., ve Hark, I. R. (1997). *The Road Movie Book*. Routledge.
- Corrigan, T. (1991). *A Cinema Without Walls: Movies And Culture After Vietnam*. Rutgers University Press.
- Curd, P. (1998). *The Legacy Of Parmenides: Eleatic Monism And Later Presocratic Thought*. Princeton University Press.
- Çağlayan, E. (2018). *Poetics Of Slow Cinema: Nostalgia, Absurdism, Boredom*. Palgrave Macmillan.
- Deleuze, G., ve Guattari, F. (2005). *A Thousand Plateaus: Capitalism And Schizophrenia* (B. Massumi, Çev.). University of Minnesota Press.
- Dolan, J. (2018). *Contemporary Cinema And 'Old Age': Gender And The Silvering Of Stardom*. In Y. Jennings & A. Gardner (Eds.), 'Rock on': Women, ageing and popular music (pp. 195-210). Routledge.
- Heidegger, M. (1971). *On The Way To Language* (P. D. Hertz, Çev.). Harper & Row.
- Heidegger, M. (2002). *Off The Beaten Track* (J. Young ve K. Haynes, Çev.). Cambridge University Press.
- Hochschild, J. L. (1995). *Facing Up To The American Dream: Race, Class, And The Soul Of The Nation*. Princeton University Press.
- Kovács, A. B. (2007). *Screening Modernism: European Art Cinema, 1950-1980*. University of Chicago Press.

- Laderman, D. (2002). *Driving Visions: Exploring The Road Movie*. University of Texas Press.
- Laozi. (2003). *Tao te Ching* (D. C. Lau, Çev.). Penguin Books.
- Mazierska, E., ve Rascaroli, L. (2006). *Crossing New Europe: Postmodern Travel And The European Road Movie*. Wallflower Press.
- Merleau-Ponty, M. (2012). *Phenomenology Of Perception* (D. A. Landes, Çev.). Routledge.
- Mills, K. (2006). *The Road Story And The Rebel: Moving Through Film, Fiction, And Television*. Southern Illinois University Press.
- Platon. (2006). *Devlet* (S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Robertson, P. (1997). *Home And Away: Friends Of Dorothy On The Road In Oz*. In S. Cohan & I. R. Hark (Eds.), *The road movie book* (pp. 271-286). Routledge.
- Sartre, J.P. (2007). *Varoluşçuluk* (A. Bezirci, Çev.). Say Yayınları.
- Schrader, P. (2018). *Transcendental Style In Film: Ozu, Bresson, Dreyer*. University of California Press.
- Swinnen, A., ve Stotesbury, J. A. (2012). *Aging, Performance, And Stardom: Doing Age On The Stage Of Consumerist Culture*. LIT Verlag.
- Tally, M. (2006). "She Doesn't Let Age Define Her": *Sexuality And Motherhood In Recent Middle-Age Chick Flicks*. *Sexuality & Culture*, 10(2), 33-55.
- Tarkovsky, A. (1989). *Sculpting In Time: Reflections On The Cinema* (K. Hunter-Blair, Çev.). University of Texas Press.
- Tocqueville, A. de. (2000). *Democracy in America* (H. C. Mansfield & D. Winthrop, Çev.). University of Chicago Press.
- Whelehan, I. (2013). *Ageing Appropriately: Postfeminist Discourses Of Ageing In Contemporary Hollywood*. In I. Whelehan & J. Gwynne (Eds.), *Ageing, popular culture and contemporary feminism* (pp. 78-95). Palgrave Macmillan.
- Woodward, K. (2006). *Performing Age, Performing Gender*. *NWSA Journal*, 18(1), 162-189.

19. Bölüm

Politik Kutuplaşmanın Medyaya Yansıması: TRT Örneği (1974 – 1977)

Gökhan CESUR¹

Özet

Bu çalışma, Türkiye’de 1974-1977 yılları arasındaki CHP-MSP ve Milliyetçi Cephe koalisyon hükümetleri döneminde, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT) üzerinden şekillenen politik kutuplaşmayı incelemektedir. 1961 Anayasası’nın ve 359 sayılı Kanun’un kuruma tanıdığı özerklik statüsünün 1971 Muhtırası sonrası kaldırılması, TRT’yi siyasi iktidarların doğrudan müdahalesine ve ideolojik bir hegemonya mücadelesine açık hale getirmiştir. Bu çerçevede araştırmanın temel iddiası, Türkiye’de yaşanan ideolojik kutuplaşmanın devletin medya kurumu olan TRT’nin yönetimini ele geçirme mücadelesine dönüşmesi ve bunun siyasi elitler arasındaki ideolojik kutuplaşmayı artırdığıdır. Yaşanan bu kurumsal vesayet kavgası, yüksek mahkemelerin vermiş olduğu kararlara uyulmaması, siyasi elitler arasındaki ideolojik ayrışmayı ve meşruiyet krizini sistematik olarak tırmandırmıştır. Söz konusu siyasal iklimde ideolojik ayrışma sadece genel bir sağ-sol ayrımı düzeyinde kalmamış, aynı zamanda koalisyon hükümetlerinin ortakları arasında da ciddi bir tartışma konusu haline gelmiştir. Bu niteliksel çalışma, TRT’nin bu dönemde genel müdürlüğünü yapmış olan İsmail Cem, Nevzat Yalçıntaş ve Şaban Karataş’ın karşılaşmış oldukları olaylar üzerinden partiler arası ideolojik kutuplaşmanın nasıl doğrudan tetiklendiğini ve nasıl derinleştirdiğini dönemin yazılı basın arşivleri ışığında analiz ederek ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: TRT, Politik Kutuplaşma, İsmail Cem, Nevzat Yalçıntaş, Şaban Karataş

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler (İktisat) Anabilim Dalı, İstanbul, gokhancesur94@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6722-635X

Abstract

This study examines the political polarisation shaped through the Turkish Radio and Television Corporation (TRT) during the CHP-MSP and Nationalist Front coalition governments between 1974 and 1977 in Türkiye. The abolition of the institution's autonomous status, granted by the 1961 Constitution and Law No. 359, following the 1971 Memorandum, rendered TRT susceptible to direct intervention by political authorities and to an ideological struggle for hegemony. Within this framework, the research's core argument is that the ideological polarisation experienced in Turkey transformed into a struggle to seize control of TRT—the state's media institution—and that this dynamic intensified ideological polarisation among political elites. This ongoing conflict over institutional tutelage, combined with noncompliance with high court decisions, systematically escalated ideological divergence and a legitimacy crisis among political elites. In the political climate of the period, TRT did not merely remain a subject of discussion at the general level of a right-left divide; it also became a serious point of contention among the partners of the coalition governments themselves. By shedding light on the written press archives of the era, this qualitative study analyses and demonstrates how TRT directly triggered and deepened inter-party ideological polarisation through the events faced by İsmail Cem, Nevzat Yalçıntaş, and Şaban Karataş, who served as general managers during this period.

Keywords: TRT, Political Polarisation, İsmail Cem, Nevzat Yalçıntaş, Şaban Karataş

1. Giriş

Politik kutuplaşma, modern siyaset biliminin ve toplumsal sosyolojinin en dinamik, aynı zamanda demokratik istikrarı en derinden sarsan olgularından biri olarak öne çıkmaktadır. Tarafları sadece ideolojik olarak değil, aynı zamanda kültürel, bölgesel ve duygusal birer tehdit olarak algılayan bu kavram, toplumsal dokuyu adeta ‘biz ve onlar’ şeklinde bir yapıya büründürmektedir. Politik kutuplaşmanın artmasıyla, toplumda sıradan bir fikir ayrılığı olarak yansımamakta; aksine, devletin yönetsel mekanizmaları ve kamusal alan üzerinde mutlak bir egemenlik kurma mücadelesini tetiklemektedir. Siyasal elitlerin ve partizan blokların, toplumsal rızayı kendi tekellerinde yeniden üretmek ve karşıt ideolojileri kamusal alandan tasfiye etmek adına yürüttükleri bu mücadelede şüphesiz en önemli yerlerden bir tanesini kitle iletişim araçları ve medya aygıtları oluşturmaktadır. Bu doğrultuda politik kutuplaşma, kurumsal özerkliğin sınırlarını daraltan, devletin birer ideolojik aygıtına dönüştüren ve kitle iletişimini tarafsız bir enformasyon alanı olmaktan çıkarıp hegemonik birer savaş meydanına dönüştüren en temel itici güç olarak karşımıza çıkmaktadır.

1970’li yıllar, Türkiye siyasi tarihinin en zor yıllarından bir tanesidir. Ülkedeki siyasi belirsizlik ve yaşanan olaylar ülkenin istikrarsızlığa sürüklenmesine neden olmuştur. Bu siyasi belirsizlik kendisini politik kutuplaşmada göstermiştir. 70’li yılların politik kutuplaşmasının kökenleri 60’lı yıllara dayanmaktadır. 1961 Anayasası’nın getirdiği özgürlükçü ortam farklı fikirlerin doğmasına zemin hazırlamış ve bu fikirler özellikle işçi, üniversite öğrencileri gibi birçok kesimi etkilemiştir. Türkiye’de geniş çaplı kitlesel hareketlerin kamusal alanda görünürlük kazanması yine bu yıllara rastlamakta ve bu dinamik, ülkenin siyasi atmosferinde köklü bir dönüşümün fitilini ateşlemektedir. Siyasi atmosferde de bu değişim hissedilmiş ve 1965 seçimleri bu değişimin göstergesi olmuştur. Bu seçimle beraber sosyalist tabanlı Türkiye İşçi Partisi’nin (TİP) Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne girmesi ve Cumhuriyet Halk Partisi’nin “Ortanın Solu” hareketinin hız kazanması solun Türk siyasetine getirdiği hareketliliği göz önüne sermektedir. Bu gelişmelerin yaşanmasıyla 1965 seçimlerinde tek başına iktidar olan ve 1980 yılına kadar Türkiye siyasal hayatının baş aktörlerinden biri olan Adalet Partisi (AP) de bu yükselişe kayıtsız kalmamış ve sola karşı argümanlar üretmeye başlamıştır. Ortanın Solu hareketine “Ortanın Solu Moskova Yolu” sloganı ve TİP ile Meclis içinde yaşadığı sorunlar buna örnek olarak gösterilebilir. 1968 yılında dünya genelinde yükselen kitlesel dalganın Türkiye’deki toplumsal muhalefeti de etkilemesi ve geçmişten devralınan komünizmin mevcut rejimi yıkacağı yönündeki tarihsel korkunun mirası, ülke içindeki politik kutuplaşmanın keskinleşmesini kaçınılmaz kılmıştır. Soğuk Savaş ikliminin de beslediği bu güvenlikçi refleks ve ideolojik karşıtlık,

toplumsal hareketleri yalnızca birer demokratik hak arayışı olarak görmekten uzaklaşmış; aksine meseleyi bir rejim ve beka kavgasına dönüştürerek 1970'li yıllardaki şiddetli kamplaşmanın zeminini hazırlamıştır.

Politik kutuplaşma ile siyasi partiler, devlet kurumları üzerinde hegemonik bir hakimiyet kurma mücadelesi içine girmektedirler. Özellikle hükümet olan siyasi partiler kendi düşüncelerinin yayılması amacıyla devletin idari ve ideolojik aygıtlarını araçsallaştırarak, bu kurumları toplumsal rızayı inşa eden ve karşıt ideolojileri marjinalleştiren birer propaganda mekanizmasına dönüştürme eğiliminde olmaktadır. Bu durum Türkiye’de de yaşanmış; ilgili iktidar döneminin her kurumunda olduğu gibi medyada da bunun izlerine rastlanmıştır. Kitle iletişim araçlarının, özellikle de radyo ve televizyonun tekeli elinde bulunduran TRT’nin iktidar blokları tarafından araçsallaştırılması, tarafsız kamu yayıncılığı ilkelerinin tasfiye edilmesine ve medyanın politik kutuplaşmanın yeniden üretildiği ana ideolojik cephelerden biri haline gelmesine yol açmıştır. 1961 Anayasası esas alınarak 359 sayılı TRT Kanunu’nun kabul edilmesinden beri siyasi partilerin TRT üzerindeki eleştirileri hiç bitmemiştir. Özellikle ilgili kanunda bulunan TRT’nin özerkliği meselesi 12 Mart Muhtırası’na kadar en çok tartışılan konu olmuştur. Özellikle iktidar çevreleri TRT’nin bu durumu kullanarak devletin kendisine sağladığı olanakları keyfi olarak kullandığını ima etmiştir. AP Hükümeti, TRT Kanunu’nda birçok değişiklik yapmaya kalkışmış, ancak oluşan tepkiler nedeniyle bunu yapamamıştır. Ancak 12 Mart Muhtırası sonrasında kurulan hükümet tarafından çıkarılan 1568 sayılı Kanun ile TRT’nin özerkliği kaldırılmış ve bu durum, kurum üzerindeki yargısal ve anayasal korumayı gevşeterek, TRT’yi sonraki dönemlerde kurulacak hükümetlerin ideolojik müdahale ve kontrol mücadelesi yürüteceği bir araca dönüştürmüştür. Bu kırılımin bir sonucu olarak 12 Mart Muhtırası sonrası yapılan 1973 seçimleriyle birlikte kurulan hükümetler TRT’yi kendi egemenlik alanına dönüştürmeye çalışmışlardır. Bu dönemde genel müdürlüğe atanan İsmail Cem, Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş ve Prof. Dr. Şaban Karataş hem muhalefetin hem de iktidar ortaklarının eleştirisine maruz kalmıştır. Siyasi partiler bu konu üzerinden birbirleri arasındaki ideolojik kutuplaşmayı artırmışlardır. Aktörler birbirlerini TRT’yi partizan bir ideolojik aygıtla çevirmekle itham ederken, aslında kurum üzerinde kendi dünya görüşlerini egemen kılacak bir hegemonya kurma peşinde koşmuşlardır. Genel müdürler tarafından her ne kadar TRT’nin tarafsızlığından bahsedilse de idari yapı çok seslilikten uzaklaşmıştır. Genel müdür atamaları başlı başına birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Özellikle İsmail Cem’in başvurusundan sonra alınan Danıştay kararları ve iktidar cephesinin bunu uygulamaması kurumsal düzeyde de politik kutuplaşmanın bir başka boyutunu gözler önüne sermiştir.

Bu çalışmanın takip eden bölümünde, politik kutuplaşma ve medyadaki etkisine yönelik literatür çalışmalarından bahsedilecek, sonrasında kısaca TRT'nin kuruluş öyküsü ve 60'lı yıllarda TRT ile ilgili tartışmalar ele alınacaktır. Araştırmanın odak noktasını oluşturan bölümde ise 12 Mart Dönemi ve İsmail Cem, Nevzat Yalçıntaş ve Şaban Karataş dönemindeki tartışmalar üzerinden siyasi partilerin devlet kurumları üzerindeki hakimiyet kurma stratejileri, koalisyon içi güç savaşları ve bu süreçlerin Türk siyasal hayatında yol açtığı anayasal meşruiyet krizleri dönemin birincil kaynakları ışığında politik kutuplaşmayı nasıl etkilediği değerlendirilecektir.

2. Kavramsal Çerçeve ve Literatür Taraması

2.1. Politik Kutuplaşma Nedir?

Politik kutuplaşma, son yıllarda karşımıza sıklıkla çıkan bir terim olsa da herkesçe kabul gören kesin bir tanımı bulunmamaktadır. Bunun nedeni, politik kutuplaşma kavramının çok farklı şekillerde tanımlanması ve bu tanımlamaların farklı sonuçlara yol açmasıdır (Erdoğan & Uyan Semerci, 2022). Politik kutuplaşmayı basit bir tanımla ifade edecek olursak; taraflar arasındaki siyasi mesafenin artmasıyla, siyasi aktörlerin politik uçlara doğru yerleşmesidir. Söz konusu politik uçlar, Soğuk Savaş döneminde görülen iki kutuplu yapıya benzerlik gösterebileceği gibi, ikiden fazla odağın yer aldığı çok kutuplu biçimlerde de karşımıza çıkabilir. Politik kutuplaşma üzerine yapılan çalışmalar genellikle ABD merkezlidir ve ABD siyaseti üzerinden yürütülen araştırmalar büyük bir yer tutmaktadır.

Kutuplaşma teriminin siyaset bilimi literatüründeki kökenlerine bakıldığında, kavramın ilk kez İngiltere'de kullanıldığı görülmektedir. 1862 yılına ait İngiltere siyaseti ile ilgili bir yazıda kullanılan “Tüm ulusal düşüncemizin... ortak Whiggizm ve ortak Toryizm gibi iki karşıt akıma dönüştüğü o sefil kutuplaşma.” cümlesi ile kutuplaşma siyaset bilimi literatürüne girmiştir (Schedler, 2023). Alıntıdan da anlaşılacağı üzere, bireyler politik kutuplaşmada belirli siyasi uçlara yerleşir ve kendilerini “biz” ve “onlar” olarak nitelendirirler. Bu ayrımı bireylerin kendilerinin değil, karşı tarafın yaptığını öne sürerler. Böylelikle bireyler karşı tarafın davranışına istinaden kendilerinin de ister istemez kutuplaştığını söylerler. Bu durum psikolojide bireyin savunma mekanizması geliştirmesi olarak karşımıza çıkar. Genel olarak bireyler kötü durumlarda sorumluluk almak istemezler. Suçlu olduğu halde karşısındakini suçlamak, psikolojide yansıtma (projeksiyon) olarak tanımlanabilir (Ayçiçek Yazıcıoğlu, 2024). Başka bir deyişle, bireyler karşı tarafın takındığı tavra karşı bir reaksiyon gösterdiğini düşünmektedirler (Erdoğan & Uyan Semerci, 2022). Bu reaksiyon siyaset biliminde politik kutuplaşma olarak karşımıza çıkar.

Günümüzde politik kutuplaşma dünyada önemli risklerden bir tanesini oluşturmaktadır. Dünya Ekonomik Forumu'nun (2026) yayınladığı raporda, yapmış oldukları anket çalışmasında kısa vadede (2 yıllık) oluşacak küresel krizlerde toplumsal kutuplaşma 3. sırayı almıştır. Bu açıdan bakıldığında, politik kutuplaşma günümüz dünyasının en büyük problemlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Son yıllarda artan politik kutuplaşma, aşırılık yanlısı toplumsal, kültürel ve siyasi hareketlerin kurumsal dayanıklılığa ve kamu güvenine meydan okumasıyla demokratik sistemler üzerindeki baskıyı artırmaktadır. Sokakların elitlere karşı olması gibi fikirlerin giderek yaygınlaşması, geleneksel demokratik yönetim yapılarına karşı derinleşen hayal kırıklığını yansıtmaktadır; bu durum birçok vatandaşın kendisini siyasi karar alma süreçlerinden dışlanmış hissetmesine ve politika yapımının yaşam koşullarında somut iyileşmeler sağlayabileceğine dair şüphelerinin artmasına neden olmaktadır (Dünya Ekonomik Forumu, 2026).

2.2. Politik Kutuplaşmanın Nedenleri

Politik kutuplaşmanın birçok nedeni vardır. Çoğu siyaset bilimci siyasi elitlerin politik kutuplaşmasıyla bireylere indiğini söylemektedir. Çünkü siyasi elitler kutuplaştıkça kendi destekçilerini de kutuplaştırarak kendi tarafına çekmek isterler. Böylelikle partiyi destekleyenlerin daha konsolide bir şekilde hareket etmesi amaçlanır. Siyasi elitler genelde grupların hassas noktalarını dile getirerek partilerine destek verenleri birleştirme amacını taşırlar. Görüldüğü üzere, siyasi elitler politik kutuplaşmanın temelini atıp politik kutuplaşmanın bir türü olan ideolojik kutuplaşmanın temelini oluştururlar.

Politik kutuplaşmanın nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkan diğer bir faktör, içinde bulunulan zamandır (Zeitgeist) (Erdoğan & Uyan Semerci, 2022). İçinde bulunduğumuz zamanda yaşanan gelişmeler politik kutuplaşmayı doğrudan etkileyebilir ve politik kutuplaşma üzerinde büyük etkiler bırakabilir. Örnek verecek olursak, Soğuk Savaş döneminde yaşanan gelişmeler ve dünyanın iki kutuplu olması hem ülkeler arasında hem de ülkelerin içinde politik kutuplaşmayı artırmıştır.

Ülkenin yönetim sistemi de politik kutuplaşmayı artıran faktörler arasında sayılabilir. Başkanlık sistemi ve parlamenter sistem karşılaştırıldığında, başkanlık sisteminin kutuplaştırıcı etkisinin fazla olduğu görülür. Bunun nedeni, başkanlık sisteminde devlet başkanının doğrudan halk tarafından seçilmesiyle birlikte seçilen başkana oy vermeyen geniş bir kitlenin oluşmasıyla başkanın meşruiyetinin sorgulanmasına yol açmasıdır. Seçilen başkanın her şeyi kontrol etmeyi istemesi ve kendisini desteklemeyenlere söz hakkı tanımaması, başkanlık sisteminin politik kutuplaşma üzerindeki etkisini artırmaktadır (Erdoğan & Uyan

Semerci, 2022). Juan Linz, dünyadaki istikrarlı demokrasilerin büyük çoğunluğunun; yürütme gücünün yasama çoğunlukları tarafından üretildiği ve hayatta kalmak için bu çoğunluklara dayandığı parlamenter rejimlerle yönetildiğini söylemektedir. Linz (1990)’a göre, başkanlık sisteminin “kazanan her şeyi alır” kuralına göre işlediği için kaçınılmaz olarak sorunlu görüldüğünü, bu sistemlerdeki demokratik siyasetin sıfır toplamı bir oyuna dönüşme eğiliminin olduğunu ve bu tür oyunların çatışma potansiyelini barındırdığını belirtir. Donald Horowitz ise Linz’in tam tersini savunmaktadır. Horowitz (1990), Linz’in savunduğu düşüncelerin sürdürülebilir olmadığını söylemektedir ve bunu üç nedene dayandırmaktadır. Birincisi, Linz’in öne sürdüğü bu iddialar, ağırlıklı olarak Latin Amerika deneyiminden beslenen, bölgesel açıdan taraflı ve oldukça seçici bir karşılaştırmalı örnekleme dayanmaktadır. İkincisi; bu yaklaşım, başkanlık sistemine dair mekanik, hatta karikatürize edilmiş bir bakış açısına yaslanmaktadır. Üçüncüsü, başkanlık seçimi için mutlaka “tek ideal yol” olması gerekmeyen belirli bir kurumsal yapıyı varsaymaktadır. Son olarak, halk tarafından ayrı seçilen bir başkanın bölünmüş toplumlar için üstlenebileceği birleştirici işlevleri göz ardı ederek Linz’in kendi takdire şayan amaçlarını boşa çıkarmaktadır. Horowitz burada Nijerya örneğini vererek parlamenter sistemin ülkenin iç dinamikleriyle birlikte otoriterleştirdiğini söylemektedir (Horowitz, 1990).

Parti sistemleri de ülkedeki politik kutuplaşmayı artıran bir diğer faktördür. Bu konuda Sartori (2005), Alman Weimar Cumhuriyeti, Fransız Dördüncü Cumhuriyeti, Şili ve İtalya’yı kapsayan bir karşılaştırma yaparak parti sistemine kutuplaşmış çoğunluk adını vermiştir. Bu sistemde sistem karşıtı partiler bulunmaktadır. Sistem karşıtı partiler yabancı bir ideolojiyi temsil eder ve bu da azami ideolojik mesafe ile karşı karşıya kalmış bir siyasi düzeni gösterir (Sartori, 2005). Bu sistemde muhalefet tek bir cephede değildir; kendi aralarında da muhaliftir. Böylelikle bu sistem içerisinde “iki taraflı muhalefet” bulunmaktadır ve muhalefette olan taraf kendini hükümete yakın tutmak ister (Sartori, 2005). Böylelikle hükümet, muhalefetin bir bölümünü tutarak muhalefeti de kontrol etmiş olur ve muhalefetin parçalanmasını kolaylaştırır. Bu sistem, bir veya daha fazla partinin merkezde konumlanmasıyla çok kutuplu bir yapı sergiler; bu durumda rekabet mekaniği, merkezdeki aktörlerin hem sol hem de sağ kanattan gelen rakiplerle eşzamanlı olarak yüzleşmesini zorunlu kılar (Sartori, 2005). Böylelikle ülke içinde kontrol edilen ve bir araya gelmesi mümkün olmayan grupların oluşması muhtemeldir.

Politik kutuplaşmaya yol açan bir diğer etken sivil toplumun yapısıdır. Sivil toplum, demokratik rejimlerin vazgeçilmez öğelerinden bir tanesidir. Bu yapı, demokratik rejimlerin niteliğini artırmasının yanı sıra farklı seslerin ortak bir

platformda toplanmasına ve toplumsal konuların daha fazla ses getirmesine olanak tanır. Sivil toplumun kısıtlı olduğu ülkelerde bireylerin birbiriyle teması azalmakta, bu da “Orta Saha” adı verilen farklı kurumların azalmasına yol açmaktadır. Böylelikle “Orta Saha” içinde farklı siyasi partilerin oluşturduğu sivil toplum örgütlerinin kısıtlı olması politik kutuplaşmayı artıran bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Sivil toplum kuruluşları vatandaşlardan yeterli destek alamadıklarında, partiler tarafından finanse edilmektedir. Bu da sivil toplum örgütünün partizanlaşmasına ve politik kutuplaşmayı artırmasına neden olmaktadır (Erdoğan & Uyan Semerci, 2022).

Günümüzde sosyal medya da politik kutuplaşmayı artıran faktörler arasında sayılmaktadır. Sosyal medyada bireyler istedikleri haberleri filtreleyip seçici maruz kalmayla sadece görmek istedikleri haberlerle ve aynı fikirde oldukları insanlarla birlikte fikirlerini paylaşarak sosyal medyayı bir yankı odası haline getirerek politik kutuplaşmayı artırabilirler (Hazar, vd. 2023).

2.3. İdeolojik Kutuplaşma

İdeolojik kutuplaşmayı basit bir ifadeyle tanımlarsak, iki veya daha fazla siyasi grup arasındaki ideolojik mesafenin artması ve bireylerin ılımlı görüşler yerine giderek uç noktalara yönelmesini sağlayan bir kutuplaşma biçimidir. İdeolojik kutuplaşma, politik kutuplaşmanın ortaya çıkan ilk türü olarak bilinir. Politik kutuplaşma denilince bireylerin akıllarına ilk olarak insanların sağ-sol yelpazesinde kutuplaştıkları gelir. Hemen hemen her türlü kutuplaşma biçimini kapsayan ideolojik kutuplaşmanın bireylerin aklına bu şekilde gelmesi normal olarak kabul edilmektedir. İdeolojik kutuplaşmanın oluşumuna baktığımızda, çoğunlukla siyasi elitlerin yönlendirmesiyle ortaya çıktığı görülür.

İdeolojik kutuplaşma, daha önce bahsettiğimiz üzere politik kutuplaşma çalışmalarının merkezi sayılan ABD’de ortaya çıkmıştır. ABD özelinde baktığımızda II. Dünya Savaşı ve onu takip eden 50’li ve 60’lı yıllarda siyasi elitler arasındaki ideolojik mesafeler azalmaya başlamıştır. Savaş sonrası gelinen bu havada Muhafazakâr Demokratlar ve Liberal Cumhuriyetçiler ABD siyasetinde sıkça görülmüştür. (Abramowitz & Saunders, 2008) Bu iki siyasi elit, birçok konuda küçük ayrılıklar yaşamış olsalar da aralarındaki ideolojik mesafe oldukça azdır. Ancak 70’lere gelindiğinde mesafeler ve seçmenler arasındaki ideolojik kutuplaşma artmaya başlamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri Soğuk Savaş’ın etkileridir. Çünkü ABD’de komünizm tehdidi bu dönemde yükselmiş ve komünizme karşı “özgür dünyanın” savunulması savaş sonrası oluşan birlik havasını bozmuştur (Carothers, 2019). Parti aktivistleri ile siyasetçiler arasındaki ilişki de ideolojik kutuplaşmanın nedenlerinden biridir. Aktivistler kürtaj, eşcinsel hakları veya okullarda dua gibi belirli kültürel konuları

güçlü bir şekilde önemserler. Aktivistlerin partiye sağladığı kaynaklar onların etkisini artırır. Bu da aktivistlerin daha da ideolojik olmasına neden olmaktadır (La Raja & Wiltse, 2010). Bu nedenlerle birlikte Türkiye’ye bakılacak olursa, 1970’li yıllar ideolojik kutuplaşmanın en keskin yaşandığı dönem olarak karşımıza çıkar. Siyasilerin ve halkın keskin bir biçimde kamplaştığı bu evrede ülkenin her alanında ideolojik kutuplaşma net bir şekilde hissedilmiştir.

İdeolojik kutuplaşmaya yönelik bazı itirazlar da görülmektedir. Örneğin; Fiorina ve Abrams’a (2008) göre bireyler kendi ideolojik düşünceleri yönünde hareket etmeye devam etmekte ve bu eğilim artmaya devam etmektedir. Hatta Amerikan ideolojik kimlik dağılımında neredeyse hiçbir değişiklik yoktur. Bu da sadece başka konularda kişilerin ayrıştığını ve ideolojik kutuplaşmanın aslında bir “Kültür Savaşı” olarak görülebileceğini savunmaktadır (Fiorina & Abrams, 2008).

2.4. Medyanın Kutuplaşması

Kitle iletişim araçları, politik kutuplaşmanın artmasına neden olan unsurların bir tanesidir. Bu kitle iletişim araçlarından olan medya, politik kutuplaşmanın sık görüldüğü alanlardan bir tanesidir. Medya, fikirlerimizin oluşum sürecindeki en kritik alanlardan biridir. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla insanlar medya ile iç içe olmaya başlamıştır. Dünyada meydana gelen gelişmeler, haber bültenleri ve tartışma programları, bireylerin bilgi akışını ve olayları yorumlama biçimini doğrudan etkileyen en temel faktörler arasındadır. Türkiye’ye bakıldığında, haber kanallarındaki tartışma programlarında her akşam farklı temalarla konular işlenmekte ve fikirlerimiz bu doğrultuda şekillenmektedir. Aslında bunları yaparken medyanın bilinen işlevleri bulunmaktadır. Bunlar ajanda belirleme, önceleme ve çerçevelemedir. Ajanda belirlemede haber bültenleri ve tartışma programlarında hangi konuların öncelikli olduğu belirlenmektedir. Bu konuda medyanın ağırlığı fazladır. Böylelikle günlük siyasette konuşulan konular hafızamızda daha fazla yer alabilmektedir. Öncelemede hangi konuların daha öncelikli olacağı bize belirtilirken, çerçevelemede ise bu konuların nasıl yorumlanması gerektiği belirtilir. Tabii burada öne çıkan bir diğer etmen medya sistemidir. Burada medya sistemlerini, Daniel Hallin ve Paolo Mancini’nin ayrımından yararlanarak sıralamak gerekir. Hallin ve Mancini (2004), ülkelerdeki medya sistemlerini üçe ayırır. Bunlar demokratik korporatist (Kuzey/Orta Avrupa), liberal (Kuzey Atlantik) ve kutuplaşmış çoğunlukçu (Akdeniz) sistemlerdir. Korporatist medya sistemi belirtildiği üzere Kuzey ve Orta Avrupa’da, yani İskandinav’da, Benelüks ülkelerinde, Almanya, Avusturya ve İsviçre’de gelişmiştir. Bu ülkelerin karşılıklı siyasi ve kültürel deneyim paylaşımları medya sistemlerinin oluşmasında etkili

olmuştur. Bu ülkelerin deneyim paylaşımları çatışmacı olsa da, çatışmanın kendisi toplumsal etkileşimden oluşmuştur. Bu etkileşim medya sistemlerinin hükümetlerden bağımsız, mesleki olarak örgütlü ve yasalarla ifade özgürlüğünün güvence altına alındığı bir sistem olmasına yardımcı olmuştur (Hallin & Mancini, 2004).

Diğer bir sistem olan liberal medya sistemi, Kuzey Atlantik ülkeleri olan ABD, İngiltere, Kanada, İrlanda gibi ülkelerde kullanılmaktadır. Bu sistemi kullanan ülkelerde medya diğer ülkelere göre daha önce ticarileşmiştir. Ticarileşen medya, devletin asgari düzeyde müdahalesinin olduğu bir ortamda gelişerek güçlenmiş ve parti, sendika ve dini kurumlar gibi ticari olmayan medya türlerini marjinalleştirmiştir. Bu sisteme hâkim olan medya tarzı bilgi verme üzerinedir. Gazetecilik bu ülkelerde profesyonel bir alana dönüşmüştür. Medyanın ticarileşmesi, reyting kaygısını da beraberinde getirmiş ve halkın ilgi çekeceği konular sıklıkla medyada işlenmektedir (Hallin & Mancini, 2004).

Son sistem olan kutuplaşmış çoğunlukçu sistemde kitle iletişim araçları, siyasi çatışmalarla iç içe geçmiş bir yapı sergiler. Bu sistem, medyayı bir “ideolojik ifade” ve “siyasi seferberlik aracı” olarak görür. Medyanın ticari yönü bu sistemlerde zayıftır. Bu nedenle medya devlet, siyasi partiler ve ülke içerisindeki güçlü kişiler tarafından kontrol edilir. Devletin medyada bu kadar güçlü olması gazetecilikte profesyonelleşmeyi ve medyanın özerk bir kurum olarak gelişimini kısıtlamıştır. Bu sistem genelde İtalya, İspanya, Yunanistan, Portekiz gibi Akdeniz ülkelerinde kullanılmaktadır. Dünyayı saran küreselleşme ve ticarileşme ağı bu sistemleri etkilemeye çalışsa da Akdeniz’in kendine has kültürü medya üzerinde halen etkilidir (Hallin & Mancini, 2004). Bu üç modele bakıldığında Türkiye’nin kutuplaşmış çoğunlukçu modele girmesi kaçınılmazdır. Makalemizin konusu olan Türkiye’de kurulan hükümetlerin devlet kanalına olan müdahalesi de Hallin ve Mancini’nin ortaya koyduğu modele uymaktadır. Böylelikle hükümetler kendileriyle yakın çalışabilecek genel müdürleri atamış ve kanalın yayın akışını kendi düşüncelerini dayatacak programlarla donatmaya çalışmışlardır.

Medyanın kutuplaşması yalnızca medya sistemleriyle bağlantılı bir durum değildir. Bunun yanı sıra bazı kavramlar medyanın kutuplaşması için kullanılabilir. Bu kavramlardan biri hegemonya kavramıdır. Hegemonya kavramı İtalyan düşünür Antonio Gramsci tarafından ortaya atılmıştır. Gramsci, bu kavramı Eski Yunan’da bir devlet ya da yöneticinin bir başkasını hakimiyeti altına alma anlamına gelen kelimedenden türetmiştir. Burada Gramsci, bir sosyal sınıfın bir başka sosyal sınıf üzerindeki hakimiyetini, kendi dünya görüşünü, ideolojisini kısmen zorla, ancak büyük ölçüde ikna yoluyla veya en azından kabullendirerek dayatma yeteneği olarak hegemonya kavramını ele almaktadır (Slattery, 2007).

Gramsci hegemonya kavramını bir altyapı-üstyapı ilişkisine oturtmaktadır. Ayrıca, bu kavramı sadece askeri ve ekonomik kapasitelerden öte sınıfsal kavramın nasıl inşa edildiğinin üzerinde durur. Bu inşa ise ideolojik ve kültürel safhada olur. Çünkü hegemonyanın sınırlarını belirleyen iki faktör bunlardır. Dünya tarihi incelendiğinde, egemen güçler ideolojik ve kültürel araçları kullanarak toplum üzerinde bir ikna etme çabasına girişmişlerdir (Gramsci, 2003). Bu ikna girişimi ise eğitim, medya ve din gibi rıza üreten kanallar vasıtasıyla kabul ettirmektedir. Bu kanallar üzerinden egemen güç bir sağduyu yaratır. Böylece mevcut eşitsizlikleri doğallaştırarak tarihsel bir blok inşa eder (Williams, 1977). Toplum bir çeşit rıza ile egemen gücün hegemonyasına girmiş olmaktadır. Medya üzerinden devletin toplumu kontrolü, bir çeşit hegemonya aracı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Medya sistemlerinde ve hegemonya kavramında bahsettiğimiz üzere, devlet kendi fikirlerini yayması amacıyla medyayı etkin bir şekilde kullanabilir. Medyanın bu şekilde kullanılmasını Louis Althusser açıklamıştır. Althusser'e göre devlet, kendi düşüncesini halka yaymak ister, yayarken de belli başlı araçlar kullanır. Bu araçlar kullanarak devlet ideolojisinin ve kendi yaşayış biçiminin halk tarafından doğal karşılanmasını ister. İşte bu araçlar Devletin İdeolojik Aygıtları (DİA) olarak tanımlanır. Althusser öncelikle ideolojiyi, varoluşu maddi olarak üreten, somut, maddi bireylerin somut tarihinin gerçekliğinin, yani biricik olumlu ve dolu gerçekliğin gündüzünden kalan artıklardan oluşan, içi boş ve beyhude, katıksız bir düş, imgesel bir kuruluş olarak tanımlar (Althusser, 2010). Devlet böyle bir durumu kendi aygıtlarıyla üretmek zorundadır. Bunu da DİA aracılığıyla yapar. Althusser, burada bir konunun altını çizer. Devletin ideolojik aygıtları, devletin baskı aygıtlarıyla (hükümet, idare, ordu, polis vb.) aynı değildir (Althusser, 2010). Çünkü devlet baskı aygıtıyla zor kullanır. Devletin ideolojik aygıtları ise birbirinden ayrı ve özelleşmiş kurumlar biçiminde dolaysız olarak çıkan belirli sayıda gerçekliktir. Her ne kadar ikisi bu şekilde farklı olsa da, aynı duruma hizmet eder: egemen ideolojinin yeniden üretimi. Althusser'e göre devletin ideolojik aygıtları şunlardır: dinsel DİA, öğrenimsel DİA, aile DİA'sı, hukuki DİA, siyasal DİA, sendikal DİA, haberleşme DİA'sı ve kültürel DİA. Burada makale konusunu ilgilendirdiği için yalnızca Haberleşme DİA'sından kısaca bahsedilecektir. Althusser'e göre haber aygıtı, gün içerisinde bütün vatandaşları basın, radyo, televizyon aracılığıyla günlük milliyetçilik, şovenizm, liberalizm, ahlakçılık vb. dozlarıyla beslemektedir. Bu yüzden halka verilen haberlerin altında ideolojik bir örgü yatmaktadır. Seçilen sözcükler ve haberin ideolojiyi besleyen taraflarının verilmesi, halkta bir fikir uyandırır. Aslında sansürün uygulanması bile ideolojiktir. Çünkü egemen ideoloji hiçbir şekilde kendi düşüncesine karşı bir durumu kullanmak istemez. Haber, topluma

ideolojinin aktarıldığı en önemli araçlardan biri olduğu için sansürle birlikte ideolojinin yeniden üretimi sağlanmış olur (Kazancı, 2002). Böylelikle egemen ideoloji, haberleşme sayesinde kendi ideolojisinin halk içinde yeniden ütilmesini sağlamaktadır. Buradan bakıldığında, Althusser'in fikirlerinin Gramsci ile paralel bir biçimde olduğunu görmekteyiz. Egemen güç, topluma kendi fikirlerini dayatmak için öncelikle toplum üzerinde bir hegemonya kurar ve ardından bu hegemonyasını pekiştirmek için ideolojisini yeniden üretir. Medya, toplum üzerindeki rıza ve bu rızanın yeniden üretiminde egemen güçler için önemli bir araçtır. İşte bu yüzden egemen olan iktidarlar, devlet medyalarını kendi fikirlerini dayatmak ve yeniden üretmek için etkin bir biçimde kullanır. Bu yeniden kullanım, siyasi elit çevreleri ve toplumda politik bir kutuplaşmaya yol açabilir. Böylelikle medya, belli bir görüşe dayandırılarak politik kutuplaşmaya neden olabilir.

3. Yöntem

Çalışmanın temel sorusu, politik kutuplaşmanın medya üzerinde nasıl etki ettiğidir. Bilindiği üzere Türkiye, 1970'li yıllarda yoğun bir şekilde sağ ve sol kamplaşma içine girmiştir. Bu kamplaşma her tarafa sirayet etmiş, sokak olaylarından başlayarak devlet kurumlarına kadar etkisini göstermiştir. Devletin önemli bir kurumu olan Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu da bu durumdan etkilenen kurumların başında gelmektedir. Bu çerçevede araştırmanın temel iddiası Türkiye'de yaşanan ideolojik kutuplaşmanın devletin medya kurumu olan TRT'nin yönetimini ele geçirme mücadelesine dönüşmesi ve bunun siyasi elitler arasındaki ideolojik kutuplaşmayı artırdığıdır. Bu dönemde kurulan iki koalisyon hükümeti olan CHP-MSP hükümeti ve AP-MSP-MHP-CGP hükümeti, bilinen adıyla Milliyetçi Cephe hükümeti, kendi düşüncelerine yakın genel müdürleri atamışlardır. Yapılan atamalar o dereceye varmıştır ki bir dönem TRT'de iki genel müdürün olduğuna dair tartışmalar yaşanmıştır. Bu kararların altında yatan durum ideolojiktir. Bu açıdan her iki koalisyon hükümetinin de atacağı genel müdürler kendileriyle uyumlu şekilde çalışacak kişiler olmuştur. Medya, her zaman hükümetlerin halkı etkilediği önemli bir araç olmuştur. Bu nedenle hükümetlerin TRT üzerinde hakimiyet kurması da anlamlıdır. Radyo ve televizyon tekelinin devlette olması, 12 Mart Muhtırası sonrası TRT'nin özerkliğinin alınması ve televizyonun etkili bir iletişim aracı olmaya başlaması gibi nedenler 70'lerde TRT üzerinde hükümetin kontrolünü artırmıştır. Her ne kadar kuruluş yılı 1964 yılı olsa ve TRT çeşitli suçlamalara maruz kalsa da, 70'li yıllardan itibaren özellikle muhalefetin en ciddi eleştirisi getirdiği kurumlardan biri olacaktır. TRT'nin yaptığı yayınlar Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin de gündemine gelmiş, dönemin muhalefeti tarafından çeşitli suçlamalara maruz

kalmıştır. Bu suçlamalar, milletvekilleri arasındaki artan ideolojik kutuplaşmanın nedenlerinden biri olmuştur. Çalışmamızda niteliksel veri analizi yöntemi kullanılacak olup dönemin iki genel müdürü olan İsmail Cem'in "TRT'de 500 Gün" ve Şaban Karataş'ın "TRT Kavgası" kitapları ana kaynaklar olarak öne çıkmaktadır. İsmail Cem'in yazmış olduğu kitap, CHP-MSP hükümeti dönemi TRT yayıncılığı ve muhalefetin tepkisini ölçerken, aynı şekilde Şaban Karataş'ın kitabı ise Milliyetçi Cephe hükümeti dönemindeki TRT yayıncılığı ve muhalefetin tepkisini ölçecektir. Ayrıca, çalışmanın temel iddiasını güçlendirmek amacıyla bu dönemle ilgili yazılan kitaplar, makaleler, tezler ve gazete haberlerinden yararlanılacaktır.

4. TRT'nin Tarihsel Gelişimi, TRT'nin Yapısıyla İlgili Tartışmalar ve 12 Mart Yönetiminin TRT Kanununa Müdahalesi

TRT'de 1970'li yıllarda yaşanan olaylardan önce kısaca TRT'nin tarihçesine bakmak yararlı olacaktır. Türkiye'nin kitle iletişim araçlarıyla ilk tanışması radyo ile olmuştur. Türkiye'de radyo yayıncılığının tarihsel gelişimi, 1921 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen ilk teknik denemelere dayanmaktadır. Bu denemelerin sonucunda 19 Mart 1923 tarihinde İstanbul Öğretmen Okulu'nun bodrum katında; seçkin davetliler ve basın mensuplarının tanıklığında icra edilen Telsiz Telefon Tecrübeleri adında bir radyo yayını yapılmıştır. 1925 yılında Telsiz Tesisi Hakkında Kanun çıkarılarak ülke genelinde bir telsiz şebekesi kurulması için ilk adım atılmış olup ihaleyi kazanan Fransız şirket, İstanbul ve Ankara'da telsiz ve telgraf vericileri yapımına başlamıştır. Yürütülen çalışmaların sonucunda ilk yayın İstanbul Radyosu adıyla, 6 Mayıs 1927'de Sirkeci'deki Büyük Postane binasının bodrum katından yapılmıştır. O tarihte henüz kimsede radyo alıcısı bulunmadığı için yayınlar postane binasının kapısının üzerine yerleştirilen hoparlörler aracılığıyla vatandaşlara aktarılmıştır. 8 Eylül 1927'de Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi kurulmuş ve kasım ayında İstanbul Radyosu bu tarihten itibaren faaliyetlerini kurulan şirkete bağlı olarak gerçekleştirirken Ankara Radyosu devreye alınmıştır. Dönemin hükümeti, 1936'da sona eren sözleşmenin ardından "Türk Telsiz Telefon A.Ş." ile yeni sözleşme imzalamamış ve radyolar, Posta ve Telgraf Teşkilatı (PTT) Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. PTT'ye devredildikten sonra vericisi güçlendirilen Ankara Radyosu, 28 Ekim 1938'de resmen işletmeye açılmıştır. Türkiye'nin 3. radyosu olan İzmir Radyosu ise 1950'de yayın yapmaya başlamıştır (Dindirek, 2024).

Çok partili hayatla birlikte radyonun önemi artmıştır. Özellikle iktidar olduğu yıllarda Demokrat Parti radyoyu etkin bir şekilde kullanmıştır. Demokrat Parti döneminde televizyonun Türkiye'ye girişi için çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalara yönelik olarak hükümet, Radyo ve Televizyon Umum Müdürlüğü

kurulacağını duyurdu. Televizyon istasyonu kurma yönündeki son girişim Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü bünyesinde bir Televizyon Etüt Bürosu kurulması olmuştur (İzmir, 2023). 60'lı yıllarda kitle iletişim araçlarının iyice hayatın bir parçası olmasıyla Türkiye'de 1 Mayıs 1964'te devlet adına radyo ve televizyon yayınlarını gerçekleştirmek amacıyla 359 sayılı Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu Kanunu ile Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu (TRT) kurulmuştur. Dönemin Turizm ve Tanıtma Bakanı Ali İhsan Göğüş, TRT'nin özerk tüzel bir kişiliğe sahip olduğunu ancak iktisadi bir teşebbüs olmadığını belirtmiştir. Bu kanun, 'radyo ve televizyon kurma ve işletme' tekeli TRT'ye vermiştir. (Cumhuriyet, 2 Mayıs 1964, s. 7). 4 Mayıs 1964'te yayımlanan bir kararname ile Adnan Öztrak ilk TRT Genel Müdürü olarak atanmıştır. TRT'nin kurulmasıyla televizyon çalışmaları hızlanmış ve 31 Ocak 1968 tarihinde ilk deneme yayını yapılmıştır. Bu tarihten sonra televizyon, Türkiye'nin bir parçası olacak ve gün geçtikçe siyasal tartışmaların merkezinde olacaktır.

TRT'nin siyasallaşması aslında kuruluşundan beri gündemde olan bir durumdur. Daha önce bahsettiğimiz üzere TRT özerk tüzel bir kişiliğe sahip kurumdur. Bu durum 1961 Anayasası'nda ve 359 sayılı Kanun'la güvence altına alınmıştır. Ancak TRT kurulduktan sonra özellikle siyasi partiler özerklik meselesinde direnç göstermeye başlamıştır. Bu durumla ilgili olarak TRT'nin ilk yayın yılı olan 1965 yılından itibaren sürekli olarak iktidar ve muhalefet çevrelerinin gözlerinin üzerinde olduğu bir çekişme, tartışma ve müzakere alanı olmuştur (Çakır, 2005). Dönemin AP iktidarının Turizm ve Tanıtma Bakanı Nihad Kürşad, TRT yayınlarından halkın şikâyet ettiğini ve TRT Kanunu'nun değişeceğini söylemiştir (Milliyet, 9 Şubat 1967). Kanunun değişeceğine dair tepki CHP'den gelmiş ve bu kanunun değiştirilemeyeceği görüşü bildirilmiştir. TRT Genel Müdürü Adnan Öztrak ise güçlerini Anayasa'dan aldıklarını belirterek bu konudaki tutumunu ortaya koymuştur. Ayrıca iktidar kanadından da TRT'nin özerkliğinin korunması gerektiği şeklinde yorumlar yapılmıştır (Cumhuriyet, 9 Şubat 1967). AP, bu tasarımı Meclis'e getirmeden tepkiler üzerine geri çekmiştir. Muhalefette ise Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) TRT yayınlarına karşı bir eleştirisi olmuştur. TİP, TRT'nin kendisini dışladığını, kendilerine yeterince yer vermediğini ve hatta TRT'nin kendilerine karşı bir tutum içinde olduğunu belirtmiştir. Söz konusu eleştirileri yöneltten TİP, TRT'nin kurumsal özerkliğini ve anayasal statüsünü savunurken, mevcut yayın tarzının anayasaya uygun bir biçimde değiştirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. CHP ise bu eleştiriler karşısında AP ile TİP'i TRT konusunda aynı yönde hareket ettiği kanaatine varmıştır (İlaslan, 2014). Ancak şurası unutulmamalıdır ki TİP, AP'nin TRT üzerindeki baskılarını da eleştirmektedir. AP, 1969'da uzun süredir TRT için kanun tasarısını Meclis'e getirmişse de, herhangi bir sonuç alınmamıştır. Söz

konusu yasa tasarısına karşı başta üniversite öğrencileri boykot kararı alırken, düzenleme siyasi ve toplumsal birçok kesimden de yoğun tepki çekmiştir. (İlaslan, 2014). CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit yaptığı açıklamada bunun Anayasa suikastı olduğunu ve iktidarın halkın gerçekleri duymaya korktuğunu söylemiştir (Milliyet, 23 Mart 1969). Başbakan Süleyman Demirel ise yasa tasarısı ile iktidarın TRT'yi baskı altında almak istemediğini, amme hizmeti gören ve devletin parasını harcayan kurumun sorumsuzca ve keyfi yönetime terk edilemeyeceğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 23 Mart 1969). Bu durumlar yaşanırken Adnan Öztrak ise TRT'nin 5. Yıldönümü konuşmasında BBC'den örnek vererek şu açıklamayı yapmıştır: “İngiltere’de bakanlar ve yetkililer, kitle haberleşme araçlarını elinde bulunduran kurumlarla iyi geçinmenin hem kendileri hem de halk için yararlı olduğu düşüncesine uzun ve zorlu yıllar sonra varabilmişlerdir.” (Milliyet & Cumhuriyet, 2 Mayıs 1969). Açıklamasında halkın en doğru haberleri TRT’den aldıklarını ve TRT’ye karşı açıklamalar yapan ve yapacağı işlerde zorluk çıkaran kişilere de üzüntü duyduklarını belirtmiştir. Ancak bu yasa tasarısı tekrardan yasalaşmamış ve böyle bir yasa ancak 12 Mart 1971’den sonra mümkün olacaktır.

12 Mart 1971’deki muhtıradan sonra Demirel hükümeti istifa etmiş ve yerine Nihat Erim hükümeti gelmiştir. Erim Hükümeti, 12 Martçı askeri liderlerin istediği reformları süratle uygulamak istediğini belirtmiştir. Bu reformlardan biri de TRT’nin özerkliği ile ilgilidir. 29 Şubat 1972 tarihinde 1568 sayılı Kanun ile Anayasa’nın 121. Maddesi gereğince 24/12/1963 tarihinde çıkarılan 359 sayılı Kanunda değişiklik yapılmıştır. Bu değişikliklerden bir tanesi TRT’nin özerkliğinin kaldırılmasıydı. TRT’nin özerkliği bu yasayla kaldırılmış olmasına rağmen tarafsızlığı halen korunmaktaydı (Resmî Gazete, 8 Mart 1972). Aslında 12 Mart dönemindeki TRT’de yapılan ilk değişiklik bu değildi. TRT’nin ilk genel müdürü Adnan Öztrak sağlık sorunlarını gerekçe göstererek 2 Haziran 1971’de istifa etmiştir. İstifası Nihat Erim tarafından kabul edilen Öztrak’a TRT’de görev süresince yaptıklarından dolayı teşekkür edilmiştir (Milliyet, 3 Haziran 1971). Daha sonrasında toplanan TRT Yönetim Kurulu, 2 oya karşı 5 oyla Genelkurmay Başkanlığı Muhabere ve Elektronik Dairesi Başkanı Tümgeneral Musa Ögün’ü TRT Genel Müdürü yapmıştır (Tercüman, 26 Temmuz 1971). Genel Kurul sonrası TRT Genel Müdürü olan Musa Ögün, 2 Ağustos 1971’de resmi olarak görevine başlamıştır (Milliyet, 3 Ağustos 1971). Yapılan bu düzenleme, esasen TRT’nin kurumsal özerkliğine yönelik ilk doğrudan müdahale niteliğindedir. Çünkü bu istifa TRT çevrelerinde “mecburiyet sonucu” ve “geç kalınmış” bir istifa olarak görülmekteydi (Tercüman, 3 Haziran 1971). Nitekim dönemin TRT Genel Müdürü Adnan Öztrak, TRT özerkliğinin kaldırılması girişimlerine karşı gösterdiği dirençle tanınan bir isimdi. Musa Ögün’ün atanmasının sembolik bir

yönü ise 12 Mart 1971 Muhtırasının TRT’de okunması için TRT’ye getiren isim olmasıydı. Özerkliğin kaldırılmasıyla birlikte TRT üzerindeki hakimiyet kurma mücadelesinin önü açılmıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere TRT’nin yapısı, partiler için her zaman bir tartışma zemini oluşturmuş ve partiler arasındaki politik kutuplaşmanın yolunu açmıştır.

5. İsmail Cem Genel Müdürlüğünde TRT ve Tartışmalar

12 Mart Muhtırası’yla birlikte Türkiye’de 2. askeri müdahale gerçekleşmiş ve bunun yansımaları TRT’de de görülmüştür. Önce genel müdür değişmiş, sonrasında da Nihat Erim Hükümeti 29 Şubat 1972’deki 1568 sayılı Kanun ile 359 sayılı Türkiye Radyo Televizyon Kurumu Kanunu’nda değişiklik yapılmıştır. Aslında AP döneminde yapılmak istenenler, askerin güdümünde kurulan bir hükümet aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Yapılan değişiklikler hemen etkisini göstermiş ve bu durum Genel Müdür Musa Öğün’ün demeçlerine de yansımıştır. Öğün, TRT’de artık aklına esen herkesin program yapamayacağını ve programların 6 aylık bölümler halinde bir kurul tarafından hazırlanacağını belirtmiştir (Milliyet, 14 Ekim 1971). Yapılacak programlar bakanlıklara danışılarak hazırlanacak ve TRT’nin tam anlamıyla devletin sesi olma yolunda adım atılacaktı. Bu dönemde TRT, siyasi partilerin hedefi konumunda olmaya devam ediyordu. 9 Eylül 1972’de basın toplantısı düzenleyen CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit, TRT’nin yayınlarını hedef almıştır. Buna karşılık Musa Öğün, şikayet ettiği yayınları ve TRT’nin dışarıdan telkinde bulunduğunu öne sürdüğü kişileri açıklamaktan çekindiğini ve bunu alenen söylemesini istemiştir (Milliyet, 12 Eylül 1972). Görüldüğü gibi, TRT ile siyasi partiler arasındaki çekişmeler sürmektedir. Musa Öğün zamanında TRT’de 12 Mart’ın etkisi programlara da yansımış ve 12 Mart Muhtırası’na nasıl gelindiği ile alakalı programlar yayınlanmıştır (Devran, 2011).

Askeri yönetimden sonra 14 Ekim 1973 tarihinde genel seçim yapılmış ve CHP %33,30 oranında oy alarak birinci parti olmuştur. Her ne kadar birinci parti de olsa, kendisine koalisyon ortağı bulamamıştır. En sonunda CHP ve MSP anlaşarak 26 Ocak 1974 günü güvenoyu alarak hükümet kurmuşlardır. CHP-MSP Hükümeti kurulmadan önce Musa Öğün 1973 yılında görevinden ayrıldı. Bülent Ecevit başbakanlığındaki hükümet, TRT Genel Müdürlüğü için en uygun ismin İsmail Cem olduğuna karar verdi. Hatta bu kararın bizzat Bülent Ecevit tarafından verildiği söylenmektedir (Cem, 1976). İsmail Cem ilk başta bu görevi kabul etmek istemese de Bülent Ecevit’in ricasını kırmamış ve görevi kabul etmiştir. İsmail Cem’in TRT Genel Müdürlüğüne atanmasıyla birlikte sağ basından tepkiler gecikmemiştir (Cem, 1976). Çünkü İsmail Cem, Abdi İpekçi’nin kuzeni olmasının yanı sıra CHP’ye yakınlığıyla bilinen bir gazeteciydi. Bu açıdan sağ

basın, devlet kanalının bir propaganda aracı olarak kullanılacağı endişesiyle bu atamaya karşı çıkmıştır. Ayrıca İsmail Cem'in TRT Genel Müdürlüğü'ne Meclis gündemine getirilmeden bir kararname ile atanması koalisyon hükümetine karşı büyük eleştiriye yol açmış ve TRT'nin daha yoğun bir şekilde tartışılmasına yol açmıştır (İlaslan, 2014). TRT Genel Müdürlüğü görevine başlarken İsmail Cem'e göre TRT'nin işlevinin ne olduğu sorusuna bakmamız önemlidir. Cem, göreve başlarken TRT'nin işlevinin “halk kitlelerinin kendini geliştirmesi ve çevresindeki maddi koşulları değiştirmesi sürecinde, hareketlenmesi sürecine mümkün olan en büyük katkıda bulunması” olarak düşünmüştür (Cem, 1976). Burada görüldüğü üzere, devlet kanalının aydınlanma rolünü üstlenmesi gerektiği fikri yatmaktadır. İsmail Cem'in göreve başladığı günlerde kendisinin de dikkatini çeken bir durum TRT'nin kilit noktalarında emekli subayların bulunmasıdır. Görüldüğü üzere 12 Mart Döneminin etkileri halen devam etmektedir. İsmail Cem, Genel Müdür olarak yaptığı ilk ziyaretlerindeki dikkat çeken 2 detayı burada belirtmemiz gerekmektedir. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk ile görüşmesinde kendisi Cem'den toplumsal sorunların yanı sıra Türkiye'deki gelişmeleri de aktarmasını rica etmiştir. Süleyman Demirel ile görüşmesinden ayrılırken kendisine bunun politika işi olduğunu, kendisine yüklenebileceklerini ve güvenmenin olmamasını söylemiştir (Cem, 1976). Demirel burada TRT Genel Müdürlüğünün aslında politik bir makam olduğunu vurgulamıştır. Bakıldığında, devlet kanalının bir politik kutuplaşma aracı olarak kullanılabileceğinin altyapısı burada aranmalıdır.

İsmail Cem dönemindeki ilk polemik konusu Başbakan Bülent Ecevit'in konuşmasından kaynaklanmıştır. Ecevit, akşam saatlerinde radyo ve televizyondan ekonomi hakkında bir konuşma yapmak istemiştir. Bu isteği kabul görünce, AP Genel Başkanı Süleyman Demirel TRT'yi şiddetle eleştirmiş ve cevap hakkı kullanmak istediğini belirtmiştir. Bu eleştiri, 359 sayılı TRT Kanunu'nun 11. Maddesinden kaynaklanmaktadır. 11. Maddeye göre “Kurum, Hükümet bildirilerini ve Hükümet adına yapılacak konuşmaları, sadece Hükümeti bağlamak kaydıyla yayınlamakla yükümlüdür. Ancak, bunların hükümet bildirisi veya konuşması olduğunu yayını sırasında açıklar. Hükümet bildirilerine ait metinlerin yazılı yayın isteği ile verilmesi ve yetkililerin imzalarını taşıması şarttır.” (359 Sayılı Türkiye Radyo Televizyon Kurumu Kanunu, Madde 11). Ecevit, konuşmasında bu madde uyarınca hükümet bildirisi yapmamış ve Demirel de TRT'nin yanlı bir tutum sergilediğini belirtmiştir. Bunun sonucunda Demirel, cevap hakkını kullanmıştır. İsmail Cem, burada hatasını kabul etmiş ve Demirel'in tek haklı olduğu konuyu bu mesele olarak görmüştür (Cem, 1976).

İsmail Cem'in kendi genel müdürlüğü döneminde sağ ve sol kesimlerin TRT'ye yönelik yaklaşımlarını onun perspektifinden analiz etmek, araştırmamızın temel argümanını temellendirmek için güçlü bir zemin sunmaktadır. Cem'e göre, genel müdürlüğünün ilk dönemlerinde sol kesimin büyük bir bölümünden gelen eleştiriler, sonraki aylarda büyük bir desteğe dönüşmüştür. İsmail Cem kendi içinde sol kesimi Atatürkçü sol (küçük burjuva radikalizmi), CHP solu ve Marksist sol diye üçe ayırmıştır. Atatürkçü sol, sağ partilerin haberlerine yer verilmesinden, eğlence ve spor programı yapılmasına dahi dayanamıyor, hemen TRT'yi eleştiri yağmuruna tutuyordu. Kendilerine uygun bir program veya haber olduğu zaman, ancak hoşlarına giden bir durum olmaktaydı. Cem'e göre bu tutumda program yapmak sadece belli bir kesime hitap etmek demekti ve bu tavır kendisine en ilginç gelen tavır olmuştur (Cem, 1976). CHP solu ise ilk başta küçük yanlış anlamalarla başlayıp daha sonra Cem'in tavrını anlamıştır. Küçük bir kesim Demirel'i televizyonda görmelerine ve hükümeti eleştirmelerine sinir olmaktaydı. Ancak İsmail Cem, anayasa ve kanunlar çerçevesinde başarılı bir TRT hedefiyle yola çıktığını ve hatta kendisinin sağ ile solu eşit şekilde TRT'de yansıttığını söylemektedir. Çünkü solun sorunu sağın susması değil, kendisinin konuşabilmesiydi. Cem, bu eleştirilerin CHP'nin küçük bir kısmından geldiğini ve yönetici kademesinden gelmediğini de eklemektedir. Marksist sol ise birkaç eleştirel yazı haricinde ilk günden beri destek çıkmış ve yaptığı açıklamalarla TRT'yi savunmuştur (Cem, 1976). Sınıfsal yararları ve dünya görüşleri açısından "sağ" olmalarına imkân bulunmayan, fakat eski yanlışların etkisinde kendilerini sağda bilen çevreler, öncelikle yayınlara çok şaşırmış ve destek çıkmışlardır. Bunun nedeni TRT'nin Türkiye'nin tarihsel ve kültürel değerlerine sahip çıkmasıydı. Ekonomik kesimden sağ kanat ise, İsmail Cem'e olumsuz baksa da kendisine ölçülü ve saygılı bir tavır sergilenmiştir. Sağ kesimde en acımasız eleştiriler Demirel ve sağ basından gelmekteydi. Sağ basın, Cem'i solcu, tecrübesiz, din, tarih ve gelenek düşmanı gibi sözlerle suçlamaktaydı. Ancak Cem'e göre bu iddialar asılsızdı ve bir süre sonra sağ basının birçoğu bu tür suçlamaları bırakmıştı (Cem, 1976).

İsmail Cem döneminin en kritik kırılma noktalarından biri de Kıbrıs Barış Harekâtı sürecinde TRT'nin üstlendiği roldür. Bu dönemde TRT, askeri harekâtın gerekçelerini kitlelere anlatarak toplumsal desteği en üst seviyeye çıkarmayı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda bir yandan iç kamuoyu Kıbrıs meselesi hakkında bilgilendirilirken, diğer yandan dünya kamuoyuna Türkiye'nin müdahaledeki haklılığı aktarılmaya çalışılmıştır (İzmir, 2023). Hatta bu konuda Kıbrıs belgeseli bile hazırlanmıştır. Bu konuda TRT'nin yaptığı yayıncılık halktan büyük destek almış ve birlik beraberlik duygusunu güçlendirmiştir. Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası CHP-MSP koalisyonunun dağılmasıyla birlikte

İsmail Cem dönemi devam etse de daha sonrasında kurulacak olan Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde TRT'ye yönelik baskılar artacaktır. Koalisyonun dağılmasından sonra TRT, Meclis gündemine gelmeye başlamıştır. Örneğin, bir milletvekili TRT Genel Müdürlüğünden şikâyet ederken aynı cümlede İslam ve milliyetçilik düşmanlarından da şikâyetçi olduğunu söylemiştir (Cem, 1976). Bu arada İsmail Cem'in genel müdürlük öncesi yazmış olduğu yazılar Meclis gündemine taşınıyor ve bunlar İsmail Cem'in aleyhinde kullanılmaktaydı. İsmail Cem gelen tepkiler üzerine, 26 Ocak 1975 günü Türk Haberler Ajansı Ankara temsilcisine demeç vermiş ve TRT iftira atanları Türk halkına şikâyet etmiştir (Cumhuriyet 27 Ocak 1975, s. 9). Yaptığı açıklamalardan sonra Adalet Partisi, Millî Selâmet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi Genel Sekreterleri ortak bildiri yayınlamışlardır. "Milliyetçi Cephe Ortak Bildirisi" adlı bildiride TRT'nin 12 Mart öncesinin anarşi ortamına sürükleyip, demokratik parlamenter rejimi ortadan kaldırmayı planlayan, çeşitli tahrik mihraklarının sesi ve işbirlikçisi olduğu öne sürülmüş ve dönemin Başbakanı Sadi Irmak'ı 1568 sayılı Kanunla değişen 359 sayılı TRT Kanunu'nun 9. maddesinin, Genel Müdürün görevden uzaklaştırmasıyla ilgili hükümlerinin uygulanmasını isterler. Bu maddede "Millî güvenliğinin, kamu düzeninin veya Devletin dış güvenliğinin gerekli kıldığı veya Devlet memuru olma niteliğini yitirdiği hallerde, genel müdür, gerekçesi açıkça gösterilerek, Bakanlar Kurulu kararnamesiyle görevinden alınır." (24. 12. 1963 tarih ve 359 sayılı Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi ve bu kanuna ek ve ek-geçici maddeler ilâvesi hakkında Kanun) yazmaktadır. İşte bu 4 partinin genel sekreteri bu madde uyarınca gereğinin yapılmasını istemektedir (Cem, 1976). İsmail Cem'in açıklamaları Meclis'te de yankı bulmuş, AP kanadı Cem hakkında gereğinin yapılması ve Meclis'in göreve getirenler hakkında gereğinin yapılmasını söylüyordu (Milliyet, 28 Ocak 1975). Cumhuriyet Senatosu'nda da gündemin başında İsmail Cem'in açıklamaları yer alıyordu. Cumhuriyet Senatosu Ankara üyesi Yiğit Köker'in açıklamaları politik kutuplaşmanın ne safhada olduğunu gösterecektir. Köker, Cem için "TRT'nin radyo ve haber bültenlerinde bu millî kuruluşumuzun Genel Müdürlük makamını nevi şahsına münhasır ve kendisi için çıkartılmış bir kanun kuvvetinde kararname ile işgal eden ve efendilerine yaranmak için Devlet radyo ve televizyonunu anarşinin mihrakı haline getiren zat" ve "TRT'nin başına özel kanun ile tünemiş bu baykuş" ifadelerini kullanmış ve TRT gibi tarafsız olması gereken bir kurumda Adalet Partisi, Millî Selâmet Partisi (MSP), Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) tarafından TRT'nin yayınlarında görülen yanlışlıklar, taraflılıklar ve aşırı sol ideoloji paralelindeki telkinler üzerinde ısrarla durulduğunu ve Köln Radyosu aracılığıyla Komünizm propagandası

yapıldığını söylemiştir. Böylelikle İsmail Cem döneminde yapılan programların milli ahlakı tahrip ettiği iddiasını ortaya atmıştır (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 28 Ocak 1975). Başka bir oturumda söz alan AP Bilecik Senatörü Mehmet Orhan Tuğrul; TRT'nin partizan bir kimliğe bürünerek görevini kötüye kullandığını, toplumsal birlik ve beraberliği zedelediğini ileri sürmüştür. Kurumun adeta devlet içinde devlet yapısına dönüştüğünü savunan Tuğrul, TRT'nin sol içerikli yayınlarla bir propaganda aracına dönüştürüldüğünü iddia etmiştir (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 6 Şubat 1975). Meclis ve Senato'daki bu tartışmalar yazılı basına da yansımış; sağ basın Cem'i yoğun bir eleştiri yağmuruna tutarken, sol basın ise onun yayın politikasını ve uygulamalarını kararlı bir biçimde savunmuştur. Diğer taraftan, İsmail Cem'in atanmasını sağlayan 11 No.lu Kararname ve 12 No.lu Kararnamenin Ek Geçici 10'uncu maddesinin g bendi, Meclis ve Senato'daki oylamalar sonucunda reddedilerek yürürlükten kaldırılmıştır. Bu gelişmeyle birlikte, Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin İsmail Cem'i görevden alma stratejisinin önündeki yasal engelleri ortadan kaldırmıştır. Bu gelişmeler yaşanırken, 31 Mart 1975 günü Milliyetçi Cephe Hükümeti güvenoyu olarak görevine başlamıştır. Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin kurulmasının hemen ardından, 14 Nisan 1975 tarihinde verdiği bir röportajda İsmail Cem; kendisinin yalnızca Anayasa'ya ve halka karşı sorumluluk taşıdığını vurgulamıştır. Cem, siyasi arenadan yöneltilen eleştirileri dikkate almadıklarını ve görevlerinin başında olmayı kararlılıkla sürdürdüklerini ifade etmiştir (Cumhuriyet, 14 Nisan 1975).

2 Mayıs 1975'te koalisyon ortaklarından MSP Genel Başkanı Necmettin Erbakan, yaptığı açıklamada İsmail Cem'i azlettiklerini belirterek TRT'ye yönelik çok sert ithamlarda bulunmuştur. Kurumun milli ve manevi değerlerle bağdaşmayan bir yayın politikası izlediğini savunan Erbakan; TRT'nin asla Moskof gibi hareket etmek serbestisine sahip olamayacağını, milletin ahlakını bozduğunu ve sol propaganda odağı haline geldiğini ileri sürmüştür. Erbakan'ın bu dönemdeki kurumsal ve ideolojik bakış açısını özetleyen şu sözü oldukça dikkat çekicidir: “Kulağınızı TRT'ye verin, bugün-yarın milli cereyanın sesini duyacaksınız.” (Cem, 1976).

CGP Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu, İsmail Cem'i görevden alırken kanunlara göre hareket ettiklerini ve TRT Kanunu'nun 9. Maddesinin 3. Fıkrasına göre görevden aldıklarını belirtmiştir. MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş Ankara İl Kongresi'ndeki konuşmasında TRT Genel Müdürünün değişeceğini söylemiştir. Erbakan ise yaptığı konuşmalarda İsmail Cem'in milletin dertlerini dile getirmediğini, aksine dert getirdiğini ve TRT'nin CHP'nin yayın organı gibi çalıştığını vurgulamıştır (Milliyet, 12 Mayıs 1975). 12 Mayıs 1975'te Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, İsmail Cem'in görevden alınmasıyla ilgili

kararnameyi imzalamış, bu kararname 17 Mayıs 1975'te Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Böylelikle İsmail Cem TRT Genel Müdürlüğü görevinden resmi olarak alınmıştır. Aynı gün yerine Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş atanmıştır. Ancak görevden alınma kararını yargıya taşıyan İsmail Cem'in başvurusu üzerine Danıştay, söz konusu işlem hakkında yürütmeyi durdurma kararı vermiştir. Yalçıntaş'a göre kendisinin göreve başlarken en büyük sıkıntısı bu durumdu. Hatta Yalçıntaş'ın yorumu politik kutuplaşmanın bir başka örneğini teşkil etmektedir. Yalçıntaş'a göre Danıştay "tarafsız düşünen ve hukukun şekli kadar özüne de önem veren yargıçlardan" oluştuğu izleniminden uzaktı ve Danıştay içinde muhalif gibi hareket eden birçok hukukçu vardı (Yalçıntaş, 2012). Bu perspektiften bakıldığında, Danıştay'ın İsmail Cem'in görevden alınmasına ilişkin verdiği yürütmeyi durdurma kararının Nevzat Yalçıntaş açısından sürpriz olmadığı görülmektedir. Nitekim dönemin siyasi ikliminde, devletin bu yüksek yargı organı, Yalçıntaş'a göre mevcut hükümetin icraatlarına karşı eleştirel ve frenleyici bir pozisyonda konumlanmaktaydı. Dolayısıyla söz konusu iptal kararı, bu bakış açısına göre beklenen bir karar olarak değerlendirilebilir. Danıştay kararının ardından 5 Haziran 1975'te TRT binasına giden İsmail Cem, Genel Sekreterlik Odası'nda iki saatlik bir çalışmanın ardından ayrılmış; ancak ertesi gün binaya girişi güvenlik güçlerince engellenmiştir. Avukatları vasıtasıyla bir tespit tutanağı hazırlatan Cem, TRT'nin hukuki meşruiyeti olmayan kişilerce fiilen işgal altında olduğunu deklare etmiştir. Krizin büyümesi üzerine Başbakan Süleyman Demirel, 11 Sayılı Kararname'nin iptal edilmiş olmasını gerekçe göstererek Cem'in göreve iadesinin imkânsız olduğunu savunurken; Bülent Ecevit ise iktidarın bu tavrıyla anayasal ve hukuki meşruiyet zeminini tamamen kaybettiğini ileri sürmüştür (Milliyet, 7 Haziran 1975). İsmail Cem, bu olaydan sonra çeşitli davalar açsa da ancak 1978 yılında göreve iade davasını kazanmış ve kendi tercihi doğrultusunda genel müdürlük makamına tekrar geri dönmemiştir. Görüldüğü üzere, Türkiye'deki politik kutuplaşmanın derecesi o dönem o kadar artmıştır ki hükümet, yüksek mahkemenin kararını tanımayarak hukukun üstünlüğü ilkesini askıya almış ve devletin kurumsal meşruiyetini ideolojik kavgaların bir nesnesi haline getirmiştir.

6. Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş ve Prof. Dr. Şaban Karataş Genel Müdürlüklerinde TRT ve Tartışmalar

Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş'ın 17 Mayıs 1975 tarihinde TRT Genel Müdürlüğü görevine başlaması, Danıştay'ın İsmail Cem lehine verdiği yürütmeyi durdurma kararı nedeniyle oldukça tartışmalı ve gergin bir hukuki-siyasi atmosferde gerçekleşmiştir. Özellikle sol kesim Nevzat Yalçıntaş'ın TRT Genel Müdürlüğü'ne getirilmesine net bir tavırla karşı çıkmıştır. Bu tepkinin temel

gerekçesi; Yalçıntaş'ın, sağ partilerin bir araya gelerek bir koalisyon kurması gerektiğini savunan ve kamuoyunda yankı uyandıran bildiriye imza atan 14 profesörden biri olmasıdır. Dolayısıyla onun yönetimindeki bir TRT'nin, Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin ideolojik doğrultusunda yayınlar yapacağı sol kamuoyunda kabul görmüştür (Devran, 2011). Ayrıca Yalçıntaş'ın kendi aktarımlarına göre bu önyargılı tutum, yazılı basında kendi aleyhinde yazılar çıkmasına neden olmuştur. Örneğin, sağ muhafazakâr bir profilin TRT'nin yönetimine nasıl getirildiği sorgulanmış, hatta Yalçıntaş'ın Paris'te bulunduğu yıllarda boksla ilgilenmesinden dolayı, saçını tıraş ederek sol görüşlü gençlere yönelik fiziki saldırılarda yer aldığı yönündeki iddialar dahi basında yer almıştır. Yalçıntaş'a göre İsmail Cem, kendi döneminde TRT'ye usulsüz yollarla sol görüşlü elemanlar almış ve kurumu ideolojik bir yapıya dönüştürmüştür. Kendisi göreve başlarken bu insanların etkisiyle kendisine bir önyargı oluşmuş ve bu önyargılar sonucunda TRT binasının önündeki kalabalıklar kendisini protesto etmektedir (Yalçıntaş, 2012). Olaylı bir şekilde görevine başlayan Yalçıntaş, hiçbir personeli ideolojik fikrine göre ayırmadıklarını ve adalet prensibine göre çalıştıklarını belirtmiştir. Kendi ifadesine göre TRT'de çalışıp da kendisini sol görüşlü olarak tanıtan elemanların sol ideolojiden haberi bile yoktu. Hatta bir konuşmasında ekstrem ideolojilere veya marjinal gruplara hizmet edilmeyeceğini ve anayasaya uygunluk çerçevesinde çalışacaklarının altını çizmiştir. Ancak Yalçıntaş, toplumun kutuplaştığının farkında olduğu için TRT personeline karşı yumuşak ve şefkatli davranış göstermesine rağmen, ideolojik önyargılardan dolayı şiddetli bir tavra yatkın olanların olduğunu belirtmektedir. Danıştay kararının kendisine tebliğ edilmediği için karara uymadığını söyleyen Yalçıntaş, yürütmeyi durdurma kararına yapılan itirazın Danıştay tarafından reddedilmesi sonucu 24 Kasım 1975 günü görevinden ayrılmıştır (Yalçıntaş, 2012). Yalçıntaş, Milliyet gazetesine verdiği röportajda, göreve geldiğinde kendisinin TRT'de bir güvensizlik ve huzursuzluk durumu olduğunu ve bu durumu düzelttiklerini söylemiştir. Siyasilerden herhangi bir baskı görmediğini söylese de iktidar çevrelerinden bir haberde geçen “karşıt grup” sözünün yerine “solcular” denmesini istediğini ve bu durumu tasvip etmediğini sözlerine eklemiştir. Bunun nedenini kendisinin sağcılık veya solculuk gibi dışlayıcı ideolojik etiketlere karşı olmasına bağlamıştır (Milliyet, 26 Kasım 1975). Yalçıntaş'ın ifadelerinden hareketle, iktidarın haber içeriklerinde üretilen ifadeler vasıtasıyla politik kutuplaşmayı kurumsal düzeyde teşvik ettiği söylenebilir. İktidar, TRT'yi bir haberleşme aygıtı olarak siyasi iktidar tarafından kullandığını ve kamuoyu üzerinde kültürel hegemonya kurma arayışının yapı taşı haline getirildiğinin somut bir göstergesidir. Yalçıntaş döneminde yaşananlar politik kutuplaşmadan öte siyasi çekişmelerin sahne olduğu bir dönemdir. Muhalefet onu düşüncesinden

dolayı kendisine cephe alırken, iktidar ise özellikle AP kanadı kendi iç çekişmelerinden dolayı Yalçıntaş'a cephe almıştır. Bunun nedeni bazı Adalet Partililerin Süleyman Demirel'in yerine Nevzat Yalçıntaş'ı genel başkan yapmak istemeleridir. Yalçıntaş bunu partiyi bölmesinden endişe ettiği için teşekkür edip reddetmiştir. Ancak Süleyman Demirel bu durumu öğrenmiş ve Yalçıntaş'a karşı cephe almıştır. Bunun bir örneği de 1975 yılında Maliye Bakanlığı tarafından TRT'ye ödenecek 417 milyon TL'yi ödetmemesidir. Halihazırda Danıştay'ın yürütmeyi durdurma kararının da iptal edilememesi ve TRT'nin mali açıdan da sıkıntı yaşaması sonrası istifa etmek zorunda kalmıştır (Devran, 2011). İstifa sonrası başkan vekilliğine aynı zamanda TRT Yönetim Kurulu üyeliğini yapan Prof. Dr. Şaban Karataş getirilmiştir (Milliyet, 13 Aralık 1975).

Şaban Karataş'ın asaleten genel müdürlüğe atanması 19 Ocak 1976 tarihinde olmuştur. (Resmî Gazete, 19 Ocak 1976). Şaban Karataş'ın genel müdürlük kararnamesi, ancak altıncı kez sunulduğunda Cumhurbaşkanı tarafından onaylanabilmiştir (Milliyet, 18 Ocak 1976). Bu gecikmenin temel sebebi, Danıştay'ın İsmail Cem'in TRT Genel Müdürlüğü görevine iadesi yönünde bağlayıcı bir karar vermiş olmasıdır. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, söz konusu kararnameyi imzalamadan önce Danıştay'dan istişari bir görüş alınması amacıyla kararnameyi Milliyetçi Cephe koalisyonuna geri göndermiş; ancak hükümet böyle bir kurumsal danışmaya gerek duyulmadığı yönünde irade beyan etmiştir (Milliyet, 2 Ocak 1976). Nitekim Anayasa Mahkemesi'nin, İsmail Cem'in görevden alınmasına dayanak oluşturan kararnameyi şekil yönünden iptal etmesine rağmen, hükümet hem yüksek mahkemenin hem de Danıştay'ın bağlayıcı kararlarını fiilen uygulamamıştır. Hükümetin yargısal denetimi işlevsizleştirme yönündeki bu net duruşu, Milliyetçi Cephe'nin güçler ayrılığı zeminini sarsan ve yüksek mahkemelerin meşruiyet alanını daraltan kutuplaşmış siyaset tarzını çarpıcı biçimde özetlemektedir. Yüksek Yargı'nın bu hükümlerine rağmen Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün kararnameyi imzalaması, siyasi krizin boyutlarını derinleştirmiştir. Nitekim dönemin CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit, yürürlükteki Danıştay kararına karşılık Cumhurbaşkanının tarafı bir tutum sergilediğini ileri sürerek Anayasaya aykırı davrandığını savunmuştur (Cumhuriyet, 20 Ocak 1976). Ecevit hiçbir şekilde Karataş'ı genel müdür olarak görmemiştir. Bunun nedeni İsmail Cem'i görevden alan Danıştay kararının uygulanmamasıdır. Ecevit'in Karataş'ı genel müdür olarak görmeyişinin örneği, kendisine randevu vermemesidir (Devran, 2011). Karataş'ın, Yalçıntaş ile aynı ideolojik düşünceyi paylaşması ve İsmail Cem'in görevden uzaklaştırma biçimi, sol kesimin yeni genel müdüre karşı muhalefet etmesine yol açmıştır. Parlamentodaki tartışmalarda CHP'li vekiller Karataş'ı Atatürk düşmanı olarak suçlarken, Adalet Partili parlamenterler bu ithamlara sert tepki göstermiştir

(Milliyet, 21 Ocak 1976). Başbakan Süleyman Demirel ise atama ile ilgili İsmail Cem atandığında solcu bir kişi TRT'ye atandığı için itiraz etmediklerini milliyetçi biri geldiği için herkesi suçladıklarını ve bu da aradaki farkı ortaya koyduğunu belirtmiştir (Milliyet, 23 Ocak 1976). Bu polemikler, politik kutuplaşmanın kurumsal atamaları dahi rejim tartışması haline getirecek kadar keskinleştiğinin somut bir göstergesi olmuştur.

Şaban Karataş, genel müdürlük görevine başladığında TRT'nin özerklik statüsüne yönelik oldukça dikkat çekici bir kurumsal eleştiri getirmiştir. Karataş'a göre özerklik, yönetim kurulu bünyesinde bir kargaşa ortamı yaratmış, muhabirlik ve prodüktörlük gibi kritik kariyer alanlarında kurumsal bir başıboşluğa yol açmıştır. Hatta bu durumun kendi görev süresinde dahi etkisini sürdürdüğünü ifade etmiştir. Bu doğrultuda Karataş, TRT'nin özerkliğini kaldıran 1568 sayılı Kanunu, kurumda hiyerarşik düzeni ve disiplini yeniden tesis eden olumlu bir hukuki gelişme olarak değerlendirmiştir (Karataş, 1978). Karataş, yaptığı ilk açıklamada halefi Yalçıntaş'ın TRT'yi depolitize etmeye çalıştığını söylemiştir (Milliyet, 23 Ocak 1976). Şaban Karataş'ın genel müdürlük döneminde de kuruma yönelik siyasi tartışmalar hız kesmeden sürmüştür. Ancak bu süreçteki en dikkat çekici dinamik, eleştirilerin yalnızca muhalefet kanadından değil, iktidar ortaklarından da yükselmesidir. Nitekim MSP lideri Necmettin Erbakan, TRT'yi AP'nin adeta bir meddahı gibi hareket etmekle ve partizan yayıncılık yapmakla suçlamıştır. Karataş bir basın toplantısında bu ithamlara cevap vermiş; iktidar veya muhalefet fark etmeksizin hiçbir siyasi odağa imtiyaz tanımadıklarını ve tarafsız yayıncılık ilkelerine bağlı kaldıklarını savunmuştur. Ayrıca Erbakan'ın, TRT'nin bu tutumunu sürdürmesi halinde koalisyon hükümetinin geleceğinin tehlikeye gireceğine yönelik imalarına da yanıt veren Karataş; kurumun siyasi ortaklıkların akıbetiyle bir ilişkisinin bulunmadığını, şahsen koalisyonun işleyişini desteklemekle birlikte bu durumun TRT'nin yayın politikasına asla etki edemeyeceğini vurgulamıştır. Bülent Ecevit ise Şaban Karataş'ın haksız yere genel müdürlük koltuğunda oturduğunu ve TRT'yi kamu hizmeti veren bir kurum olmaktan çıkarıp iktidardaki bir avuç politikacının çağdışı, antidemokratik, haksız, halk düşmanı, aydınlıktan korkan, tek yanlı ve anayasal düzene taban tabana zıt emek ve eylemlerin silahına dönüştürdüğünü iddia etmiştir (Karataş, 1978). Şaban Karataş, göreve geldiği andan itibaren tarafsızlık ilkesine titizlikle sadık kaldığını ve bu kurumsal duruşu siyasi parti liderlerine her fırsatta aktardığını savunmuştur. Buna karşılık CHP ve DP, Karataş'ın bu iddiasını reddederek kendisini TRT Seçim Kurulu'na şikâyet etmiştir. Hatta DP; TRT Seçim Kurulu'na verilen dilekçede Karataş'ı anayasal ilkeleri çiğnemekle, kamu görevini kötüye kullanmakla ve keyfi yönetim sergilemekle itham etmiştir. Karataş bunları reddetmiş ve TRT Seçim Kuruluna,

19 Ocak-31 Ağustos 1976 tarihleri arasında iktidar ortaklarına 671 dakika 26 saniye, muhalefete ise 806 dakika 20 saniye ekranda yer verdiklerini belirtmiştir (Karataş, 1978). Ancak CHP buna itiraz etmiş, hükümet bildirileri düşüldükten sonra bu verilerin alındığını söylemiştir. Bülent Ecevit ekran süreleri ile ilgili açıklamada Süleyman Demirel'e 1977 bütçesi için TRT'de 1 saat 8 dakika süre verildiğini, eğer aynı süre CHP'ye verilmezse Anayasa'nın çiğnenmiş olacağını belirtmiştir (Milliyet, 8 Mart 1977). Bu dönemde partilerin gönderdiği bültenler içerisinden haber değeri taşıyanlar TRT ekranlarında yer buluyordu. Karataş'ın döneme dair gözlemleri, medyanın iktidar içi rekabette nasıl bir araç haline geldiğini göstermektedir. Karataş, MSP bültenlerinde hükümetin tüm başarılarının bu partiye atfedildiğini belirtirken; muhalefetteki DP'nin haber bültenlerinde yeterince temsil edilmeyerek kurumsal bir haksızlığa uğradığını da kabul etmiştir. Bu iddialar doğrultusunda TRT Seçim Kurulu tarafından hakkında soruşturma açılan Karataş, kurulun nihai değerlendirmesi sonucunda görevinde kalmıştır. (Karataş, 1978). Muhalefet, Karataş'ı "Turancılık"la suçluyor ve TRT yayınlarının bu düşünceye göre yapıldığını söylemektedir. Bunun yanında, Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin yayın organı gibi TRT'yi yönettiğini, örneğin Bülent Ecevit'in Romanya gezisinin halk üzerinde belirli bir fikir oluşturmaya açısından verildiğini, ancak Süleyman Demirel'in kardeşi Yahya Demirel'in yolsuzluk haberlerinin geçirildiğini belirtmiştir.

Şaban Karataş, kendisiyle gerçekleştirilen bir mülakatta kişisel fikir dünyasını Türk milliyetçisi olarak tanımlamış; TRT yayınlarını da bu ideolojik hassasiyetle, Anayasa ve kanuni sınırlar dâhilinde şekillendirdiklerini ifade etmiştir. Kurum içi dengelere değinen Karataş; TRT bünyesindeki Marksist kadroların Dev-Yol ve Dev-Sol gibi fraksiyonlara bölündüğünü, bu yapıların birleşmesi halinde temel hedeflerinin kurumsal kontrolü ele geçirmek ve nihai aşamada Türkiye'yi bir Bolşevik rejimine hazırlamak olduğunu ileri sürmüştür. Kendisini 'Turancı' olarak nitelendiren genel müdür; Bülent Ecevit'in siyasi misyonunu ülkeye aşamalı olarak Marksizm'i getirmek şeklinde kodlamış, İsmail Cem ile Ecevit arasındaki ideolojik yoldaşlığın da Cem'in genel müdürlük atamasının arkasındaki temel motivasyon olduğunu savunmuştur. (Devran, 2011). Şaban Karataş döneminde TRT'deki tartışmalar hiçbir zaman bitmemiştir. TRT'nin Atatürk ve devrim düşmanlığı yaptığını, Karataş'ın yapmış olduğu konuşmalarda II. Abdülhamid'i övdüğü ve Atatürk'ü eleştirdiği muhalefet tarafından sıkça dile getirilmiştir. Karataş ise Atatürk'ün Türk milletinin önderi olduğunu ve kendisinden önce TRT'de yapılan programlarda Atatürk'ü küçük düşürücü yayınlar yapıldığını ve bunları engellediklerini söylemiştir (Devran, 2011). Karataş döneminde Ülkücülerin ve Akıncıların sınırsız TRT'ye sokulacağı gibi haberler de basında yer almıştır (Milliyet, 27 Mayıs 1976). Ayrıca Karataş yaptığı

basın toplantılarında kimsenin adamı olmayıp milletin medeniyet davasında olduklarını ve bu amaçla vatan hainlerinin bir kahramanmış gibi tanıtılmayacağını söylemiştir (Milliyet, 19 Haziran 1976). Daha önce bahsettiğimiz üzere iktidar ortaklarının Karataş'ın genel müdür olmasıyla ilgili şikayetleriyle alakalı MSP ve CGP, Danıştay kararının uygulanması yönünde görüş bildirseler de Karataş bunun hükümetin sorunu olduğunu ve Kararname yürürlükte olduğu süreçte görevde kalacağını belirtmiştir (Milliyet, 20 Ocak 1977). 1977 genel seçimlerinin ardından CHP'nin sandıktan birinci parti olarak çıkması, TRT'deki idari yapının da değişmesini beraberinde getirmiştir. Nitekim Başbakan Bülent Ecevit, uzun süredir yürürlükte olan ancak uygulanmayan Danıştay ilamına istinaden, hükümetin kurulmasından hemen sonra, 22 Haziran 1977 tarihinde Şaban Karataş'ı genel müdürlük görevinden azletmiştir (Karataş, 1978).

7. Sonuç

1970'li yıllar, Türkiye'nin siyasal tarihinde toplumsal ve ideolojik kutuplaşmanın radikal düzeyde yaşandığı, politik gerilimlerin kurumsal yapılara doğrudan sirayet ettiği bir kesiti temsil etmektedir. Bu dönemde siyasi partiler, iktidara geldiklerinde devlet mekanizmalarını sadece idari birer birim olarak görmemiş; aksine kendi ideolojik hegemonyalarını tahkim edecek stratejik mevziler olarak değerlendirmişlerdir. Dönemin yegâne kitle iletişim aracı olarak yayın tekeli elinde bulunduran TRT, bu vesayet ve kontrol mücadelesinin tam merkezinde yer almıştır. Bu çalışma kapsamında incelenen İsmail Cem, Nevzat Yalçıntaş ve Şaban Karataş'ın genel müdürlük dönemleri ile bu süreçlerde yaşanan kurumsal krizler, TRT'nin tarafsız bir kamu yayıncısı olmaktan çıkarılarak siyasi iktidarların güdümüne nasıl sokulmak istendiğini somut bir biçimde ortaya koymaktadır. Althusserci bir perspektifle yaklaşıldığında TRT; özellikle Şaban Karataş döneminde, kurumsal özerkliğinden fiilen koparılarak egemen siyasi iradenin Devletin İdeolojik Aygıtlarından birine dönüştürülmüştür. Özellikle iktidar ve muhalefet cephesinden gelen tepkiler, TRT'nin bu şekilde kullanılma amacını göstermektedir. Her ne kadar üç genel müdür de Anayasa'ya uygun hareket ettiklerini söyleseler de, yapılan suçlamalar hep ideolojik düşünceler üzerinden olmuştur. Özellikle Nevzat Yalçıntaş ve Şaban Karataş, İsmail Cem'i TRT'ye sol eğilimli personelleri hukuksuz bir biçimde aldığını ima etmişlerdir. İsmail Cem'in sol kesimden destek gördüğüne yönelik algı ve geçmişteki gazete yazıları, kendisinin doğrudan hedef alınmasına neden olmuştur. Hatta Cem'in genel müdürlüğü Meclis ve Senato gündemine taşınmış; bazı senatörlerin hakaret boyutuna varan sert söylemleri, TRT üzerindeki egemenlik mücadelesinin parlamenter düzeyde bir ideolojik kutuplaşmaya

dönüştüğünü gözler önüne sermiştir. Yapılan yayınlardaki dilin yeniden inşa edilmesi ve genel müdürlerin siyasi görüşleri, Gramsciyen anlamda toplumsal rızayı üretmeyi hedefleyen kültürel hegemonya arayışının yapı taşlarını oluşturmuştur. Televizyonun kitleler üzerindeki dönüştürücü gücü Türkiye’de yeni keşfedilmeye başlandığı için, yapılan yayınlar üzerinden bir kültürel hegemonya kurma arayışı, bu dönemde politik düzeyde çok büyük kırılmalara ve kurumsal çatışmalara yol açmıştır. Görsel medyanın toplumsal algıyı şekillendirmedeki muazzam potansiyeli, TRT’yi sıradan bir kamu kurumu olmaktan çıkarak, siyasi partilerin kitleleri kendi ideolojik ajandaları doğrultusunda mobilize etmek adına üzerinde mutlak kontrol sağlamaya çalıştıkları bir kurum haline getirmiştir. Bu dönem, Hallin & Mancini’nin medya sistemleri ayrıştırmasındaki kutuplaşmış çoğunlukçu medya sistemine de uymaktadır. Çünkü TRT bu dönem bir ideolojik ifade ve siyasi seferberlik aracı olarak görülmüş ve hükümetlerin devlet kanalına kontrolü açık bir şekilde gözlemlenmiştir. TRT’deki krizler sadece sağ-sol ayrımı üzerinde olmamış; bizzat iktidar blokunun kendi içindeki klik ve liderlik savaşları ve koalisyon ortaklarının TRT üzerindeki anlaşmazlığına kadar indirgendiği açıkça görülmektedir. Öte yandan, muhalefetin yürüttüğü anayasal ve yargısal direnç, özellikle Milliyetçi Cephe hükümeti tarafından yüksek mahkeme kararlarının fiilen askıya alınmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum, medyanın araçsallaştırılması arayışının, ülkedeki siyasi partiler arasındaki politik kutuplaştırmayı artırmış ve uygulanmayan yüksek mahkeme kararlarıyla anayasal bir meşruiyet krizine gidecek kadar sert bir siyaset yürütüldüğünü gözler önüne sermektedir. Son tahlilde, 1977 seçimleri sonrası yaşanan aktör değişimi ve Karataş’ın görevden Danıştay kararıyla alınması, kurumsal özerkliğin anayasal güvencelerle tahkim edilmediği müddetçe, medyanın her siyasi güç değişiminde yeniden yapılandırılan ve kutuplaşmayı derinleştiren ideolojik bir cephe olmaktan kurtulamayacağını çarpıcı bir biçimde kanıtlamaktadır.

Kaynakça

Gazeteler ve Dergiler

Cumhuriyet

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi

Milliyet

Resmi Gazete

Tercüman

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Abramowitz, A. I., & Saunders, K. L. (2008). Is Polarization a Myth? *The Journal of Politics*, 70(2), 542–555. <https://doi.org/10.1017/s0022381608080493>

Althusser, L. (2010), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. çev. Alp Tümertekin, 4. Baskı. İstanbul: İthaki Yayınları.

Carothers, T., & O'Donohue, A. (Eds.). (2019). *Democracies Divided: The Global Challenge of Political Polarization*. Brookings Institution Press.

Cem, İ. (1976). *TRT'de 500 Gün*. İstanbul: Gelişim Yayınları.

Çakır, Y. D. D. S. (2005). 1961 Anayasası Sonrası TRT'nin İlk Döneminde Türkiye'de Radyo Yayıncılığının Analizi. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 3, 45-64. <https://izlik.org/JA38HR88YD>.

Devran, Y. (2011), *Siyasal İktidar-TRT İlişkisinin Dünü*, İstanbul: Başlık Yayın Grubu.

Erdoğan, E. ve Uyan Semerci, P. (2022). *Kutuplaşmayı Nasıl Aşarız?*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi.

Fiorina, M. P. & Abrams, S. J. (2008). Political Polarization in the American Public. *Annual Review Political Science*. 11:563-588. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.11.053106.153836>.

Gramsci, A. (2003). *Hapishane Defterleri: Felsefe ve Politika Sorunları*. çev. Adnan Cemgil. İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık.

Hallin, D. C., & Mancini, P. (2004). *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hazar, Ç. M., Cengiz, M. F., & Avcı, Ö. (2023). Sosyal Medyada İdeolojik ve Siyasi Kutuplaşma Üzerine Nicel Bir Araştırma. *Middle Black Sea Journal of Communication Studies*, 8(2), 121-144. <https://doi.org/10.56202/mbsjcs.1320468>

Horowitz, D. L. (1990), “Comparing Democratic Systems”, *Journal of Democracy*, 1(4), 73-79.

İlaslan, S. (2014). *Türkiye'de Televizyon Yayıncılığının Kuruluşu: TRT ve Kamu Hizmeti Etrafındaki Mücadeleler 1960-1980* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- İzmir, B. (2023). Türk Siyasetinde Yeni Bir Propaganda Aracı: 1970’li Yıllarda Televizyonun Politizasyonu. *History Studies*, 15 (Cumhuriyetin 100. Yılı Özel Sayısı), 217-235. <https://doi.org/10.9737/historystudies.1352087>.
- Karataş, Ş. (1978). *TRT Kavgaşı*. İstanbul: Emek Matbaası.
- Kazancı, M. (2002). Althusser, İdeoloji ve İletişimin Dayanılmaz Ağırlığı. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 57(01). https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001698.
- La Raja, R. J., & Wiltse, D. L. (2012). Don’t Blame Donors for Ideological Polarization of Political Parties: Ideological Change and Stability Among Political Contributors, 1972-2008. *American Politics Research*, 40(3), 501-530. <https://doi.org/10.1177/1532673X11429845>
- Linz, J.J.J. (1990). The Perils of Presidentialism. *Journal of Democracy* 1(1), 51-69. <https://muse.jhu.edu/article/225694>.
- Sartori, G. (2005), *Parties and Party Systems: A Framework For Analysis*, Colchester: ECPR Press.
- Schedler, A. (2023), “Rethinking Political Polarization”, *Political Science Quarterly*, 138(3), 335–360 <https://doi.org/10.1093/psquar/qqad038>.
- Slattery, M. (2007). *Sosyolojide Temel Fikirler*. Yay. Haz. Ümit Tatlıcan & Gülhan Demiriz. Bursa: Sentez Yayınları.
- Williams, R. (1977). *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Yalçıntaş, N. (2012). *Türkiye’yi Yükselten Yıllar: Hatırat*. ed. İsmet Uçma, İstanbul: İşaret Yayınları.

Kanunlar

24. 12. 1963 tarih ve 359 sayılı Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi ve bu kanuna ek ve ek-geçici maddeler ilâvesi hakkında Kanun

İnternet Yayınları

- Ayçiçek Yazıcıoğlu, İ. G. (2024, Eylül 11). *Psikolojide Yansıtma / Projeksiyon Nedir?*. Hiwell. <https://www.hiwellapp.com/blog/yansitma-mekanizmasi>.
- Dindirek, H. (2024, Şubat 13). *Türkiye’de "muhterem samiin" anonsuyla başlayan radyo yayınları 97 yıldır sürüyor*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur/turkiyede-muhterem-samiin-anonsuyla-baslayan-radyo-yayinlari-97-yildir-suruyor/3135748>
- Dünya Ekonomik Forumu (2026). *The Global Risks Report 2026*. https://reports.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2026.pdf?_gl=1*_1vod5lj*_up*MQ..*_gs*MQ..&gclid=Cj0KCQjwjb3SBhDgARIsAMKiWzIU7PPw5mhkVtocnReLbCx_o-5zNPi-GtIIKZt7RIIn0VRDxXjbZNBQaAuJ3EALw_wcB&gbraid=0AAAAAoV_y5F4bGAULwElVduHFrPwVrNfLK.